॥श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुरानासामाकीगल्लीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीयुतबाबूहरखचंदजीकेवा॥
॥डेमेदुर्गाप्रसादकटारेकेगणेशयंत्रालयमेमनोरमाछापागया लिखासीतारामिश्रका छापनेवा
॥लागोपालजिसेलेनाहोयसोचांदनीचौकमेकुंजगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादकटारे॥
॥केदुकानमेमिलैगा॥ ९७१॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥१॥ हयवरट् हकारोपदेशः अट् अश् हश् इ-
ण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः अर्हेण अड्व्यवायेऽपीति णत्वम् देवा हसन्ति भोभगो इति रोर्यत्वं देवा हसति हशि चेत्युत्वम् लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे विभा-
षेट इति वा ढः हल् इदं सूत्रं वल् रल् झल् शल् षु हकारग्रहणार्थम् रुदिहि स्वपिहि रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षण इट् स्निहित्वा स्नेहित्वा
रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम् अदाग्धाम् झलो झलीति सलोपः अलिक्षत् शल इति क्सः हलन्त्यम् सूत्रेऽन्त्यमिति हलि अन्त्यमिति विग्रहे सप्तमीति यो-
गविभागात् सुप्सुपेति वा समास इति भावः यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् स्यादेतत् हलित्येकदेशस्यैवं तत्रावृत्त्यैकशेषान्यतमम् अस्तु हस्य ल इति व्याख्यास्य-
ते[illegible]प्यं षष्ठ्यर्थः । मास्तु तत्रादिः असुसमाहारद्वन्द्वः हल् च ल् च इति लकारस्य संयोगान्त लोप इति चेन्नैवम् आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् ना-
हि ब्राह्मणकंबल इत्र ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते न वा चित्रगुशब्दात् चित्रगवीणां समीपवर्ती वृक्षादिः प्रतीयते एवम-
नन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे किं बहुना ब्राह्मणस्य कंबलः चित्रा गावोऽस्येति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः [illegible]पि संयोगान्तलो-
पो दुर्लभः यणः प्रतिषेधारम्भात् तन्त्रव्याख्यानपक्षेऽपि झलो झलीति झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च किंच पदार्थबोधं विना वा-
क्यार्थबोधासंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् एतत्सूत्रार्थावबोधे प्रसक्ते तद्द्वारार्थोयं यत्नः अस्यां चावस्थायां हल् पदार्थाप्रसिद्धौ हह एवं लंभः स-
हविवक्षाया असंभवात् तस्माद्यथोक्तमेवन्याय्यम् मध्यगानामिति आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते तस्य च युगपत्त्रस्य प्र-
योगाभावात् तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः स्वस्य चेति स्वरूपा-
मित्यनुवृत्तेः स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य अन्त्येन त्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् सूत्रे नाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् आद्योच्चारणमिति यद्यपि
उपदिश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातम् तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् करणे घञो दुर्लभत्वात् ल्युला॰

धात् न च घः असंज्ञात्वात् प्रायेण संज्ञायामिति व्याख्या न स्यात् क्लिष्टत्वात् न स्युपाध्यरूपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृता वर्द्धलनाच्च अत एव घापवादो

रिति घञ् पीडन वाहुलकात्तु अगतिकगतिः अत एव प्रक्रियान्ते शब्दायाभिरिति करणाव्युत्पत्तिरपि परास्ता तथा च वार्त्तिकम् अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः।

स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति अतो भावे प्रत्यय एव न्याय्य इति भावः यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति पञ्च व्याचक्षते करणाव्युत्पत्त्या पूर्वोक्तो पानानां उप।

देशत्वम् कर्मव्युत्पत्त्या तु आगमादीनां उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वा[illegible]सिद्धे पृथगुपादानं गोवलीवर्द्दन्यायेन एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्या।

दि अत्रेदं वक्तव्यम् किमेषामुपदेशसंज्ञा उत योगमात्रम् नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः असंज्ञात्वात् घप्रत्ययो नेति भाष्योक्तेश्च अ[illegible]दादिक

संज्ञायाः शास्त्रे व्यवस्थापकत्वे ऽतिप्रसंगाच्च आमोमित्वमदन्तत्वादित्यादि स्वपरग्रन्थविरोधाच्च न द्युत्स्वशानुबन्धस्य आमो न प्रत्ययत्वे[illegible]नमि।

त्वं न भवेत् किं चैवं प्रत्ययपविधौ पंचम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वे सनः सनेव आदेशो स्विन्याशंक्य उपदेशाभावादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्य[illegible]यटो कसा कुप्य

तक्रिचनधातुलोपदानि सूत्रे धातुग्रहणं किम् लूञ् लविता पूञ् पविता इति भाष्यम् उपदेश एवानुबन्धलोपे कृते न ततो धातुसंज्ञेत्येवं परः कैयटग्रन्थश्चा।

कि[illegible]ध्येन अपि च घ्वसोरेद्धावितिसूत्रे लोपश्चेति द्विशकारको निर्देशः द्वितीयः शकार इद् इति अलोन्त्यसूत्रस्थभाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत न

द्वितीयः [illegible]गस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् धात्वादिषु करणाव्युत्पत्तिः आगमादिषु नैतिवे षम्यसंदरूपपादत्वाच्च उपदेशताप्रयोजकस्यानुत्वादि

रूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायात्यं हलिदित्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च पक्षद्वयेपि लिंगानुशासनस्य प्रकृतावनुपयोगात् घ्वसोर्लोपश्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च स्यादे

च उपदेशे उपदेशत्वं न इत्यादौ आद्योच्चारणस्यैव उपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् उपदेशेजनुनासिक इत् पद्य प्यत्रोपजीव्यत्वादनुना।

सिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नामिकामनुगत इतियोगाश्च पशोनेव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मंदप्रयोजनत्वमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तं उ

पदेशो किम अभ्भ ओं अपः यद्यपीह उः ऊं इत्यत्र विधानसामर्थ्यान्नत्वमिति सुवचम् तथापि उत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं स्यप्रतिपत्तये इहैव

कृतं अचिं मनिनोमकारस्यभाभूत् प्रतिज्ञापत इति प्रतिज्ञा आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् प्रतिज्ञानुनासिक्यमेषामिति विग्रहः एवंच प्रतिज्ञासमधि
गम्येप्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति क्लिष्टव्याख्यानंनाश्रयणीयं पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमित्यादिष्विव लक्षणं विनैव निर्वाहात् यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुना
सिकपाठ इदानींपरिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक्स्थितइत्यनुमीयत इति भावः ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादि
त्यत आह प्रत्याहारेष्विति व्यवह्रियंत इति प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति वा हुलकादधिकरणे घञ् यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तं त
थापि योगारूढ इति भावः प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिड्भिः कृताः अष्टाध्याय्यां व्यवहृताएकचत्वारिंशदिति तस्या
र्थः ञम्सुप्तिङादीनां प्रत्याहारस्य चयोद्वितीया इति वार्तिकस्य च यप्रत्याहारस्य चाधिक्येप्यदोषः यत्तु ञमन्ताड्ड इति ञमिञमन्ते च निडेक इष्यत इति च
वार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुस्तद्भसाभिधानं आद्यस्योणादिसूत्रत्वात् द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वादित्यास्तां तावत् एवंच संख्यानिय
मोऽनातीवोपयुज्यते उपेक्षितः ऊकालोऽच्ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वम् वांकालइवेति फलितार्थकथनमिदम् विग्रहस्तुवः कालोपस्ये
ति ध्यः ऊशब्देनोच्चारणकालो लक्ष्यते आप इति निपातान्ताद्युदात्तादित्याकार उदात्तः यच्छब्दस्तु फिट्स्वरेण अर्वाङ् इति अकारो ऽनुदात्तः न
स्यादितः अनंत्रमिति उपेप्रिवानित्यत्र उपसर्ग इव अविवक्षितमित्यर्थः ननु तत्र इयिवांसमति स्त्रिध इत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षास्तु इहतु अविवक्षा
यांप्रमाणं किमिति चेत् लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण तथाहि येग्रा इत्यत्र एकारस्तनूनपाच्छचीपतिमित्यत्र पदपाठे ऊ इति वा इदौ दात्तौ इति
सकलबह्वृच प्रसिद्धम् तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते ऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघा
तः पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्त्यस्य पाक्षिकस्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम् जात्येवद्रागतथावांतो तनूशचीति पूर्वयोरिति तथा स्वरितादिस्य उदात्तत्वे प्रा
तिशाख्यमपि एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्नचेत् उदात्तं वोच्यते किंचि—

राम
१

स्वरं परमिति अस्यार्थः पूर्वयोरुदात्तानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्यः तस्य स्वरितस्य स्वतंत्रोदात्तापेक्षया उदात्ततरार्द्धमात्रा बोध्येति द्वावंश
इत्यादि ह्रस्वाभिप्रायम् अर्द्धमेवेति दीर्घाभिप्रायम् अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहात् व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः अनुदात्त इत्यादि परिशे
षसिद्धार्थकथनम् सः शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात् किमविशेषणेनेत्याह नचेदित्यादि उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः शाकल्योप्याह अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितो
दात्तपूर्वगः उदात्तादायार्द्धमस्यार्थ शिष्टं निघ्नंति कंपितमिति उदात्तादयः उदात्तं कृत्वा अर्द्ध ह्रस्वशब्देन अर्द्धमात्रा लक्ष्यते इति हरदत्तादि ग्रंथास्तु मतांतरपरतया कथं
चिन्नेयाः क्वेति किमोत् तित्स्वरितम् वद् इति अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तम् अस्वाद् इति अशेः क्वनि नित्स्वरेण आद्युदात्तम् संहितायां तु एकादे
शः उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः येरा इति द्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः मुखं च नासिका चेति वि
ग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुखसहितेति तुल्यास्य आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यत् इत्यभिप्रेत्याह ताल्वादीति अभ्यंतरेति
एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यमिति तुल्यास्यं किं तत्स्थो अत्र पकारस्य तकारे परे ह्रस्वो मरीति लोपो माभूत् प्रयत्नग्रहणं किम् वाक् श्च्योततिशस्य लोपो न माभूत् ञमङणनानामि
ति नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति नैत्तिरीयाः पाणिनि शाख्यम् यमानुस्वार अनुनासिकानां ना
सिके अनुनासिकाश्चोत्तमा इति कात्यायनप्रातिशाख्यं वर्गोत्तमा ङञणनमाश्चानुनासिका भवंति चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीय
मेषामित्यर्थ इति तद्व्याख्यं च एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थं मुतेन प्लुतस्यापि संग्रहः पूर्वत्रासिद्धं यद्यपि स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी
पूर्वं प्रत्यसिद्धा इत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत आह अधिकारोयमिति यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथ इत्या
दौ उत्वं न स्यात् परत्वात् रो रीत्यस्य प्रसंगात् तथा च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति सिद्धांतो व्याकुप्येत अमूत्रमी इत्यादि च न सिद्ध्येदत आह
त्रिपादीति पूर्वं शास्त्रमिति च एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादि प्राचां ग्रंथः परास्तः विवृतावर्तकंठमिति विवारप्रयत्न इति भावः वर्गयमगा इति वर्गे

म॰र॰
३

गायमगाश्चेत्यर्थः कादयइति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम् चतुर्दशसूत्र्यांमावसानत्वायोगात् अइउविसर्गेति सादृश्यमुच्चारणेलेखनेचबोध्यम् ऋलवर्णयो
रिति आचआचरलौतौचतौवर्णौचेतिविग्रहः उश्चउलचऋलोऌयोर्वर्णयोरितिवा प्रथमान्तेनपरिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रहइतिसिद्धान्तात् ऋऌपकइतिप्रश्ले
तिभावः नाज्झलौ आकारसहितइति अत्रचकालसमयवेलासुइत्यादिनिर्देशः प्रश्लेषेलिंगं नचैवमपिपियियासोइत्यादौगुरोरनृतइतिप्लुताकारात्परस्यसनः
सस्यषत्वंस्यादेवेतिवाच्यम् आश्च आश्चेति द्वंद्वेसवर्णदीर्घेणादीर्घात्परत्रप्लुतोपिप्रश्लिष्यतेइतिव्याख्यानात् यणादिकमिति शीतलशब्देसवर्णदीर्घे आदि
शब्दार्थः अत्रेति अत्रैवेत्यर्थः यद्यपीतिग्रहणकशास्त्रस्य अद्याप्यनिष्पत्ते रितिभावः होढइत्युपलक्षणं रमास्वित्यत्रषत्वंवागाश्रीरित्यत्ररुपोःहइति आ
कारस्यघकारः दासीघृत्यादौदादेरितिघत्वंचनेतिबोध्यम् यदितुविवृतमूष्मणामित्यत्रईषदित्यनुवर्त्यस्वराणांचेत्यत्रनिवर्त्यप्रयत्नभेदोव्याख्यायते
तर्हिनाज्झलाविति सूत्रंमास्त्वितिभाष्येस्थितम् वृद्धिरादैच् ऐजिहद्विमात्रएव तात्परत्वान्तेनकृत्स्नैकतमित्यत्रत्रिमात्रोनएवमुत्तरसूत्रेपि तेनगंगोदक
मित्यादौत्रिमात्रोन भूवादयोधातवः भूश्चवाश्चेतिद्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः भूवौआदीयेषामितिबहुव्रीहिः भूप्रभृतयोवास
दृशाः सादृश्यंचक्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिनइति क्रियावाचिनः किम् याः पश्यसीत्यादौधातुत्वंमाभूत् सनिहितास्मिन् आगौधातो
रितिस्यात् भ्वादयः किम् हिरुक्पृथक्इत्याद्यव्ययानांशिश्येइतिभावार्थतिङन्तस्यचमाभूत् लंभ्वादीनामुदित्करणेनसौत्राणांधातुत्वंज्ञाप्यते चुलुपा
दीनांतुबहुलमेतन्निदर्शनमितिगणसूत्रेणसंग्रहः चादयः अद्रव्यार्थाः किम् पशुः लिंगसंख्यान्वितंद्रव्यं इहतुसादेवलोधंनयन्तिपशुमन्यमानाःप
शुइतिसम्यगर्थे उपसर्गाः निसदमइतिसान्तौनिसस्तपताविति निर्देशात् अयोगवाहानामविशेषेणेतिप्रकरणेनिष्कृतंदुष्कृतंइत्युदाहृत्यइदुदुप
धस्यसकारस्यपोविसर्जनीयइतिभाष्यकारोक्तेश्च उपसर्गस्यायताविति सूत्रेकेऽप्येवम् निरःकुषः सुदुरोरधिकरणेइतिनिर्देशाद्रेफान्तावपीति
तत्रैवसूत्रेहरदत्तः इतिसंज्ञाप्रकरणम् इकोगुणवृद्धीगुणवृद्धिशब्दाभ्यामितिएतच्चपूर्वसूत्राभ्यांगुणवृद्धिपदंअनुवर्त्यगुणावृद्धिरितियेगुणवृद्धी इ

गम
३

तियोजनयालभ्यते तेनेहनदिव आत यो:पन्थाः त्यदादीनामः सदृशं वक्ष्यंतमिति । सूत्रे षष्ठ्यंतस्यानुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतयानपुंसकत्वात्सोर्लुगिति भावः । प

रूपमिति तच्चसंभवतिसामानाधिकरण्ये इगंतस्यांगस्येत्यादिक्रमेणसंबध्यते मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौतुसामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्ये

कइतिसंबध्यते यत्तुइक एवस्थानेस्तइतिप्राचाव्याख्यातंयच्चतट्टीकाकृतोक्तम् अनियमप्रसंगेनियमार्थमिदमित्यादितत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यंत ।

च्चेषपक्षंदूषयित्वापदोपस्थितिपक्षस्यैवभाष्येसमर्थितत्वादित्याहुःतच्चेषु पक्षेपिदूषणोद्धारस्तुशब्दकौस्तुभेस्पष्टीकृतोस्माभिः अर्थवानमध्यइति । यत्तुप्रा

चोक्तं अत्यादचःपर इतितन्न शेमुचादीनामित्यादौअंत्यस्याचोऽसंभवात्तस्यैवांतावयवइति तेनत्रपूर्णीत्यादौ अंगस्यनांतत्वेनदीर्घःसिद्धःपप्रक्षिवेतुसननि

ध्येत् अभक्तत्वेतुंवदंलिहइत्यत्रवहाभ्रेलिहइतिखशिअरुर्द्विषदितिमुमिमोनुस्वारोनस्यात् अपदान्तत्वात् यत्तुअभक्तत्वेत्रपूर्णीतिदीर्घोनस्यादि ।

तितन्नदादिग्रहणास्यादिनमर्थमिति अंगसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैवदूषितप्रायम् स्थानेयोगेति स्थानेनयोगोऽस्याइतिविग्रहः निपातनादेत्वम् अनेक ।

विधमिति स्थानार्थग्रहणप्रमाणकृतमित्यर्थः बलीयइति तेनचेतास्तोतेत्यत्रप्रमाणतआन्तर्यवानकारोनेतिभावः तस्मिन्निति सप्तम्यन्तानामनुकरणंनि

र्दिश्येनैरंतर्येपरःदिशिरुच्चारणक्रियःअचियणित्युक्तव्यवहितेऽव्यवहितेचसतिप्राप्तअव्यवहितस्यैवेति पूर्वस्यपरस्यचप्राप्तम्पूर्वस्यैवेतिचनियस्येते

अव्यवहितस्येतितुफलितार्थकथनं परस्येयदिति तस्मादित्युत्तरस्यादेरितितुनसूत्रितं आदेरित्यंशस्यसर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्तेतुपरत्वात्सर्वादे

शत्वबाधकमित्यनुपदमेववक्ष्यति अनेकाल् शित उदाहरणमिदमइश्इतः यत्तुवृत्तिकृताजशशसोःशिरित्युदाहृतम् तन्न सर्वादेशतायाःप्राक्शित्वस्य

बाभावात्तत्रहिङ्याणलोरिवआनुपूर्व्योदनेकाल्त्वेनैवसर्वादेशत्वमितिसिद्धांतः इत्यादाविति आदिशब्देनअतोभिसऐसइतिगृह्यतेपरत्वादिति अतएा

वआदेःपरस्येतिपृथक्क्रियतइत्युक्तम् उत्तरस्येत्यंशस्तुआशेभोरपिप्रवर्ततएव यत्तुप्राचाआदेरितिसूत्रेविहृस्वतापंचमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तंनदसंबद्ध

मितिस्पष्टमेव परनित्येति परान्नित्यंयथातुदतिरूणद्धि परमपिलघूपधगुणंबाधित्वाश्नमौ तथारुधेणिचुरंधयतिपरामपिउपधावृद्धिंबाधित्वारुधिज

म॰सू॰
४

भोरितिनुम् नचसोपिशब्दांतरप्राप्त्याऽनित्यइतिवाच्यम् कृताकृतप्रसंगमात्रेणापिक्वचिन्नित्यताभ्युपगमात् अंतरंगंयथा उभयेदेवमनुष्याइह प्रथम
चरमेतिपरमपिविकल्पंबाधित्वासर्वादीनिइतिसर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात् नित्यादंतरंगंयथा ग्रामणिनीत्यत्रनित्यमपीकलक्षणंनु
मंबाधित्वांतरंगेणनपुंसकह्रस्वः अन्यथानित्यत्वान्नुमिकृतेऽजंतत्वाद्ध्रस्वोन अपवादोपियद्यन्यत्रचरितार्थस्तर्ह्यंतरंगेणबाध्यतएवतद्यथा अयजे
इन्द्रंग्रामेइह सर्वेइत्यत्रअंतरंगेणगुणेनसवर्णदीर्घोबाध्यते सचयद्यपियणगुणयोरपवादस्तथापिसमानाश्रयेचरितार्थः तथाचवार्त्तिकम् इणाङि
शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति असिद्धमितितेनपचावेदमित्यादौएतस्येइत्यैत्वंन अकृतव्यूहाइति यद्यपिकृतमपिकार्यंनिवर्त्तयंतीतिपरिभाषांतरं पा
ठ्यतेतथापिऽकृतेऽपिचैतुल्यंतथापिअकृतेत्येवलघुप्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायादितिभावः नकुर्वंतीति यथानिषेदुषीमित्यादौक्वसोरिट् अंत
रंगत्वात्प्राप्तमपिभाविनासंप्रसारणेनवलादित्वंनंक्ष्यतीत्यालोच्यनकुर्वंतीत्यर्थः ॐ इतिपरिभाषाप्रकरणम् ॐ इकोयणचिप्रत्याहारग्रहणेषुनह्याच्य
वाच्येनिरूढालक्षणादीर्घोज्जसिचेतिज्ञापकात्स्वादिष्वित्यादिनिर्देशाच्चतेनइकृद्धव्देनषट्षष्ठिर्गृह्यंते यणशब्देनसप्तभाव्यमानत्वेनसवर्णग्राहक
त्वेपिगुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपियवलानांग्रहणात् अतोनास्तियथासंख्यम् नचेलक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनेशक्यार्थबोधमादाययथासंख्य
मस्त्वितिवाच्यम् एवमपितृतीयचतुर्थाभ्यांऋकारऌकाराभ्यांप्रत्येकंत्रिंशदुपस्थितौऌवर्णानांरेफादेशस्यऋवर्णानांलादेशस्यचप्रसंगात् तस्मादिह
स्थानेंतरतमसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह स्थानतआन्तर्यादिति अनचिचद्वेवतियरोनुनासिकइतिपूर्वसूत्राद्वाग्रहणमनुवर्ततइतिनाऽकलोइतिसू
त्रेकैयटः एवंचसर्वत्रशाकल्यस्येतिसूत्रेणप्रपंचभूतंपूर्वोत्तरसूत्रद्वयंचनाभणीयमितिभावः यत्तुदीर्घादाचार्याणामितिसूत्रेआचार्यग्रहणंपूजार्थमित्य
भिप्रेत्यवाकृवाक्कृइतिभाष्योदाहतेद्वित्वविकल्पेउपपत्तिचिन्तार्थंक्लिश्यतेतन्मुधैवपूजार्थतायाःप्रामाणिकैरनुक्तेःत्रिप्रभृतिष्विति सूत्रेशाकटायनग्रहण
स्यापितथात्वापत्तेः नचेष्टापत्तिः संस्कर्त्तेतित्रिमकारपरकैयटहरदत्तादिग्रंथविरोधात्स्वग्रंथविरोधाच्च अतएवप्रातिशाख्यभाष्येपिआत्वारथमितिमंत्रेतत्का

सम
४

रस्यद्वित्वविकल्पउदाहृतः माधवेनच आस्तेइत्यत्रसकारस्यद्वित्वविकल्पउक्तः एवंबध्नात्वंशइत्यत्रनकारस्यद्वित्वंअसदित्युक्तिं रवअसतीतिदिक् स्थानिव।

दादेशइति धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ् पदादेशा इतिप्राचोक्तम् तत्किंपरिगणनं उत [illegible]णमात्रंवा नाद्यः सिच्क्तचङ्ङादीनांआदेशस्यशानचआसंग्रहा

पत्तेः नान्त्यः अव्ययस्यांगपदाभ्यांपृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् प्रस्तुत्येतिवृत्तिकारोक्तं न[illegible]दाहरणमपिमंदम् ल्वामात्रस्यअनव्ययत्वात् क्त्वेनसिद्धत्वाच्च इत्या

शयेनाह आदेशइति अनल्विधाविति किम् तेनतस्मात्तस्यतस्मिंश्चविधौमाभूत् तत्रअलाविधौयथा व्यूढोरस्केन अत्रसकारस्यस्थानिवत्वेनविसर्गेवद

इत्वमाश्रित्यअड्व्यवायइतिणत्वंप्राप्तं अलः परस्ययथा पथ्याः हल्ङ्यादिलोपोनअलोविधौ द्युकामः वलिलोपोनअलिविधौयजेः क्तः कइष्टः हशि चेत्सु

त्वेनअल्चेहस्थान्यवयवएवगृह्यतेनत्वादेशावयवः तेनरामायेत्यादौसुपिचेतिदीर्घः सिध्यतिनद्विधौहियजादित्वंनाश्रितंयश्चादेशावयवः नतु स्था।

न्यवयवइतितदेतत्सकलमभिप्रेत्याह नतुस्थान्यलाश्रयइति आश्रयणंचेहयथाकथंचिन्नतुप्राधान्येनैवेत्याग्रहः तेनप्रपठ्येत्यत्रवलादिलक्षणइ।

ण्न तन्निषेधादिति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः अल्विध्यर्थमितितेनवव्रश्चेत्यत्रवस्यसंप्रसारणंन उरदत्वस्यस्थानिवत्वेनसंप्रसारणतयानसंप्रसारणे इ

तिनिषेधात् नचोरदत्वंपरनिमित्तंनेतिवाच्यम् अंगाक्षिप्तेप्रत्ययेपरेनद्विधानात् प्राग्भ्यामविकारेभ्योंगाधिकार इतिपक्षंदूषयित्वा आसप्तमसमाप्तेरि

तिपक्षस्यआकरेसिद्धान्तितत्वात् किंच पूर्वसूत्रेणस्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यतेनत्वादेशप्रयुक्तंवार्यते नायकइत्यादौएचोयवायाव[illegible]दीनामप्रवृत्तिप्रसंगा

त् अनेनतुवार्यतेशब्दाधिकारमाश्रित्यभावाभावयोरुभयोरपिअतिदेशोयमितिस्वीकारात् नपदान्तेतिसूत्रेयलोपदीर्घादिग्रहणंचेहलिंगं अतएवग

ल्पतीत्यादौनवृद्धिःस्थानिनिमित्तयोर्भवत्यास्तस्याआदेशेप्यभावातिदेशात् उक्तंच काममतिदिश्यतांवासच्चासच्चापिनेहभारोस्तीति स्यादेतत् पूर्वत्वस्यावा।

धित्वेनसंनिहितस्यैवअवधित्वमुचितम् संनिहितंचेहत्रयंस्थानी आदेशोनिमित्तंच तत्रनतावत्स्थानीअवधिस्तस्यादेशेनापहारात् नाप्यादेशनिमित्ते।

वैयाकरणइत्यत्रऐकारस्यायादेशापत्तेः इत्याशंक्याह अचःपूर्वत्वेनदृष्टस्येति पूर्वत्वमुपलक्षणंनतुविशेषणमितिभावः यतेन अचःपूर्वत्वविज्ञानादेवो

म॰र॰
५

निवत्वात् नचन पदांते ति निषेधः इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् पदांतस्य स्थाने क्विधौ नेति व्याख्यानेतु नेदं सिध्येत् सुवन्नाणिजितिहरदत्तादि
मतेऽनवर्तिसुपापदत्वात् नचेष्टवदित्यतिदेशेन णिच्चिमत्वेन पदत्वबाधः णिचो लुप्तत्वात् नच प्रत्ययलक्षणं वर्णाश्रयत्वादिति भावः द्विर्वचनादौ चेति य
लोपादय आदिशब्दग्राह्याः वरे इति तु वरेयोऽजादेशः स नस्थानिवदिति व्याख्येयम् सह विवक्षाभावेपि निपातनाद्द्वंद्वः सप्तम्यलुक् च अथोदाहरणानि पा।
दान्तेकानि संनिकोसः द्विर्वचने सुध्युपास्यः वरे यायावरः यश्च यङः इति वरच् अतो लोपः सच आतो लोप इटि चेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् यलोपे यातिः या
तेर्यङन्तात् क्तिच् अतो लोपः यलोपः अल्लोपस्य स्थानिवत्वादातो लोप यलोपो न च पुनरालोपः शंक्यः चिणो लुङ् न्यायेन आतो लोपस्य [illegible] इत्वात् स्थानिवद्भावा
च्च स्वरे चिकीर्षकः सनोऽतो लोपः स्निहीति ककारे कारस्य उदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् सवर्णानुस्वारयोः शिण्ढि १ दीर्घ प्रतिदीव्नः जशि सग्धिश्च मे अदनं ग्धिः अ
देः क्तिनि बह्लं बब्धं दसीति घस्लृ आदेशः घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपः झलो झलीति सलोपः धत्वं घस्य जश्त्वं सहस्य सद् इति सूत्रात् सद् इत्यनुवर्तमाने समानस्य
छंदस्य मूर्द्ध प्रभृत्युदर्केषु इति सूत्रेण सः चरि जक्षतुः संयोगांतस्य तदंतस्येति अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः यद्यपि विशेषणेन तदंतविधिलाभात् संयोगस्य
त्येवं सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावंतौ यस्येति द्विवचनं तेन समासलाभार्थं मंतग्रहणं द्व
न्द्वो हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्या औत्सर्गिकी द्वित्वादिकं तु पदांतलभ्यमिति भाष्ये स्थितम् यणः इति वाचनिकं यद्वाऽन्वाच्यो व्याख्येयः व्याख्या च द्वेधा झलो झ
लीत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयते इति अंतरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा न च षाष्ठी असिद्धपरिभाषा त्रिपादीस्थ
त्वेनासिद्धमंतरंगलोपं न पश्यतीति वाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् न च नाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति निषेधः तस्यानित्यत्वात् उत्तरकालप्रसक्ते लोपे जानं
तर्याभावाच्च तथा च वार्तिकं संयोगांतस्य लोपे यणः प्रतिषेधः न वा झलो लोपात् बहिरंगलक्षणत्वादिति इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकं द्वितीयं तु कार्यका
लपक्षे इति विवेकः एत्वाहुः वार्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति तन्निर्मूलम् मतभेदे प्रमाणाभावात् यदप्याहुः काव्यं केलत्रेशाल्वे च।

राम
५

आचक्षाणः कावृकलतृशाल् अदभ्रयतेरधविति तद्दपिन पक्षत्रयेपि संयोगांतलोपस्य दुर्लभत्वात आद्यपक्षद्वयेकरूप्यार्थं पूर्वं पर्वमन्तरंगं परं प्रवृ
त्तिरंगमिति अहृत्रोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात् अतएव कातंत्रपरिशिष्टे रूपतेः क्विपि शुरूइत्युदाहृतम वांतयोः क्विपि ऊर्दुर्वोरत्वात नचे
स्यानिवत्वम् क्वौ विधिं प्रतितन्निषेधात विचिलोपो व्योरित्यस्य प्रसंगाच्च गिरिवे येतस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधार्थवचनारंभपक्षे गिरिवेंट्ट इत्युचितम् प्र
त्याख्यानपक्षे तु मांतमेवेति दिक् इतिपक्षइति पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादितिभावः चत्वारिरूपाणीति यत्तु वदन्ति धकारस्यकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वि
त्वेलोपविकल्पेन्यतरद्वित्वेऽनुभयद्वित्वे च नवरूपाणि तथाहि एकधंत्रिधास्त र्यादृयंत्रियंच एवंद्विधंत्रिधंचत्रिधेति नचांतरंगे द्वित्वे वहिरंगस्य यणः सि
द्धत्वं त्रैपादिकेंतरंगे वहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तते इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वात् इति अत्रेदं वक्तव्यं पुनर्द्वित्वमशुद्धं एकस्यां व्यक्तौ
एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः नचमरो मरीति हलो यमामिति च लोपेन नि
र्वाहः लोपस्य वैकल्पिकत्वात् कथमन्यथा त्रिधत्रिप्चेतिभवदुक्तिः संगच्छेत किंच एवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि पुनःपुनः प्रवर्तेत अतएव लिटि धातोरि
ति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं सन्ननाघडन्नाद्दाणि विचडिद्वित्वाभावार्थं तदिति तु कैयटादिभिरुक्तं तस्मादिहत्यजपक्षे मादीनि रूपाणि खीकु
र्वा रूक्षाज्जन्यमितिनवोक्तिरसंगतैव सकारद्वित्वे नाष्टौ विसर्गद्वित्वे न षोडशेति त्वन्यदेतत् यदप्युक्तम् त्रैपादिकेंतरंगे इत्यादि तस्मिन् नार्कुटः नार्पत्य इत्य
त्र विसर्गनिवारणाय द्वद्वेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात संयोगांतलोपे यणः प्रतिषेध इत्यस्य वहिरंगत्वेन प्रत्याख्यातत्वाच्च यमपि तथैवानूदितत्वा
च्च तस्मादिह यथोद्देशपक्षो ग्राह्यो वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः तथा च भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे दध्यत्रेत्युदाहृतं न चैवमपि इको सवर्णे इति शाक
ल्येन रूपांतरमस्त्विति वाच्यं समासे तन्निषेधात् न च नित्यसमासे निषेध इति वाच्यम् भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्।
नन्विह यणेव दुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारण निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्न संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्त्तव्यमिति वा

र्तिकोक्तेः संप्रसारणस्थानिकस्य अतथात्वाच्चेइति केचित्तन्न पूर्वइत्यस्यासिद्धेः नचैवमपि नभूसुधियोरिति यणिनिषेधः शंक्यः आंगत्वेन प्रत्ययेपरत एव तस्य प्रवृ
त्तेः अनंतरस्येति न्यायेन गरस्येकाचइति आः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च धात्रंशइति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन
निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् सुध्युपास्य इत्यादौ स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् नबाध्यते इति कैयटः तका
रस्य तु द्वित्वं भवत्येवेत्युक्तम् तच्च वेत्यतो त्ररूपद्वयं लाकृतिरिति त्विकमेव हलो यमां लोपः स्यादेति झयो हइत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः एतच्च लणसूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् माहात्म्यमिति अत्र मलोपो नेत्यर्थः हलो यमां यमि सवर्णे लोप इति तु नसूत्रितम् आर्धोत मृड्डुः शार्ड्गः आत्विरित्यादौ रेफा[illegible]लोपापत्तेः वांतो
यि यकारादाविति विशेषणमात्मानस्य संज्ञा स्यादित्येतदर्थं कस्य येन विधिरिति सूत्रस्य अपवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्तिकेना
यमर्थो लभ्यते ओदौतोरिति पूर्वसूत्रे तयोरेव वांतो प्रतिस्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः ननु गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा
लोपः स्यादित्याशंक्याह वांत इत्यत्रेति लव्यमिति लुनातेरचो यत् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः अवश्यलाव्यमिति ओरावश्यक इति ण्यत् क्षय्य
मिति शक्लिङ् चेति चात् कृत्याः क्षेयमिति अर्हे कृत्यतृचश्चेति कृत्यः हरएहीति इह ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तम् उरण्रपरः आंतरतम्यादिति रे
फशिरस्कस्य अरइत्यस्य रेफद्वाराऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः पक्षे — द्वित्वमिति ऋधेर्धस्येति भावः लोपो वेति झ्र पो होऽन्यतरस्यामिति सूत्रा
द्विकल्पानुवृत्तेरेतच्च नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् याच स्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता। यदपि व्याख्यातृभिः शरोचीति ज्ञापकमभिप्रे
त्य तत्र विसंवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्। अनुवर्तते विभाषा शरोचि यद्वारप्रत्ययं द्वित्वमिति तन्न तदुत्तरभाष्य एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात्। लोपस्य हि नि
त्यत्वे ऽचो रहाभ्यामिति द्वित्वलोपापवादः स्यात्। तथा च शरोचीत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव अतः स्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकांतरमनुसर्तव्यम्। भाष्यकारादिव्याख्या
नमेव वा शरणम्। द्वित्वलोपयोरिति। यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद्धु वे वशिष्यते इति तन्न लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात्। त्रिधेमिति यणि

मय इति लक्षणांतरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्द्धमपि बोध्यम्। एत्येधत्यूठ्सु। अत्रैचीत्यनुवर्त्तते। तच्चैत्तेरेव विशेषणं नत्वेधतेः। अव्यभिचारात्। नापुष्ठोऽसंभवा
दिति वृत्तिकारः। अत्र कैयटः। एधतेरपि विशेषणं माभवान्प्रेदिधदित्यत्राव्यभिचारसंभवात्। यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते तथापि क्वचित् दृश्यत ए
व। न च णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वे कृते नापमेधतिरिति वाच्यम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। न चैवमपि अजादेर्द्वितीयस्येति धिशब्दस्य स्थाने धिधिशब्दादेशे सति
वस्तुतो रिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति षाष्ठभाष्ये सिद्धांतितत्वात्। अन्यथा इहैव णिलोपो न स्यात्। जिघांसती-
त्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात्। न चांतरंगत्वात्प्रथमं चङीति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्। ओणेरृदित्करणेन बहिरंगस्या-
पि णौ चङीति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात्। अत्र माधवः। माभवान्प्रेदिधत इत्यत्र नातिप्रसंगः। एयंतस्य शब्दांतरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात्।
अत एव द्विनभाभूपूकमिगमीत्यत्र एयंतानां च भादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्। तत्रैव शब्दांतरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभि
स्सर्वैरेवोक्तम्। किं च स्यन्धिकस्यापि ग्रहणे उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र अभिषावयतीत्युदाहृत्य एयंतेनाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशंक्या
भेः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसंगतं स्यात्। नन्विहैरच्चङीति लिंगात्प्रकृतिग्रहणे एयधिकस्यापि ग्रहणमिति भ्रमितव्यं। ज्ञापकस्य
कुत्वमात्रविषयत्वात्। तथा च वार्त्तिकम् हेरचङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्। ज्ञापकं तु चङ्यन्यत्र एयंते कुत्वमात्रस्येति। तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्त्तिकवृत्ति
न्यासादिग्रंथैः पूर्वापरग्रंथेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अस्तु विशिष्टस्य शब्दांतरत्वं तावतापि प्रकृतिविभागस्य एयूपताकेनापगतमिति
परिभाषितां। नन्वपेधत इत्यादौ तिङंतस्य एयूपतानास्तीति प्रकृत्यंशे साक्षीपते। तथा चोपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे वार्त्तिकं सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादिति। यत्तु अ
भिषावयतीत्यत्र भाष्यादिविरोधोद्भावनं तद्विपरीतम्। यतः प्रकृते सुनोतिरूपानपायात्। कैयटमते सिद्धं यथोक्तव्यवस्था। त्वन्मते तु रूपांतरत्वेन एयधिक
स्याग्रहणादसंगतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात्। कोऽयं धयति सावयवयोर्विशेषापदेधतेर्ण्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति। पदार्थं एयंतभादीनामुपसंख्या

५.१.
७

तिभावः क्षीरदेवस्याहत्वश्चेतिसूत्रेराजेः पृथक्भाजिग्रहणमिहज्ञापकमितित्न्वेतदयुक्तं पत्नादि

नमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलं। विशिष्टस्य शब्दांतरत्वे तु प्रकृत्यंशस्य तुणिवाव्यवधानेन उपस्थितस्यानस्यावश्यकत्वात्। अत एव न तत्रत्यन्यासादिभिःस्वो
क्ताविरोधः प्रत्युतन्तवे वविरोधः। षाष्ठभाष्यवार्तिकयोरेत्येधत्योरितियोगविभज्यपठनेति विशेषितत्वात्। तस्मादिहवृत्तिग्रंथो माधवग्रंथश्चासंगत एवेत्यभिप्रे
त्याशुक्षे। एजाद्योरिति। अक्षौहिणीति। ऊहो ऽस्यास्यास्तीति ऊहिणी। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टसेना अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामगइ
ति णत्वम्। अत्यनुप्रावाविगृहितम्। अक्षाणामूहः समूहो ऽस्यास्तीति तद्यूहिनी शब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्येवं परतपैव कर्यश्चिन्नेयां ऊह शब्देन समासे तत इनौ तु
वृद्धिर्न स्यात्। अंतरंगेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनी शब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात्। यथोक्तं प्राक्। इग्एडिशीनामोङ्गुणस्सवर्णदीर्घत्वादि
ति। स्वादीरेरिणोः। ईरेरिण्योरिति क्वाचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रियां वृध्यभावप्रसंगात्। स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्वाध्यायनुव्या।
चस्युर्व्विद्धः (?) विशिष्टपरिभाषयेति तन्निष्फलम्। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। अत्रोहशब्द केश्चित्प्रक्षिप्तः। भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राच्यः। इदानींतनपुस्तकेषु भाष्य
वार्तिकयोरूहशब्दो दृश्यत एव। नानर्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्द प्रतिविशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिनार। निनासाहचर्यात्तथाभूतस्यैव षत्वनया
भाजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेन्न। विभाषा विभाषेति रूपद्वयं हि साध्यम्। तच्च प्रश्चादि सूत्रे राज इति पठित्वापि सुसाधम्। एकस्य भ्राजतेः ऋकारस्य प्र
गपिदातुं शक्यत्वात्। ऋभ्राजइति भ्राजभासइति विकल्पस्यवाचनिकतया ऋकारस्यात्मनेपदमात्रफलकतया वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थाने ऽकारस्य सुपठत्वा
च्च तस्मात्क्षीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि तस्य गेव प्रेष्य इति एषसाहचर्याद्देष्योष्यनव्ययंगृह्यते तेन एष्यन्तादिषेः क्वोत्यपि पररूपमेव न तु वृद्धिः प्रेष्यगतः प्रवत्स।
तरेति अत्र कात्यायनानुसारिणः वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरेढे यमृणं वत्सरार्णमिति उदाहरंति अपरे तु वत्सशब्दमपि पठंति तन्न सर्वभाष्यादिविरुद्धम्। अं
तादिवच्च इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं चेत्यभिप्रेत्याह पूर्वस्यांतवदिति ... निवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रं न चास्विप्यर्थमिति भ्रमितव्यम् अ
सांप्रत्यविधावनिष्टत्वात् अन्यथा अयजे इंद्रं इत्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः तथा च वार्तिकम् भवा अंतादूप्यातिदेशादिति नविसर्ग इति एतच्च सुस्वातंत्र्य पादावपि तुल्यम्

नाम
७

अत्र च कार्य्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् न च नाजानन्तर्य्ये इति निषेधः यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यं तत्रेति हृदन्तपक्षे तन्नाप्यावपि
यत्र पश्चात्प्रवर्तमाने – च आनन्तर्यमिति कैयटमते निषेधाप्रवृत्तेः वृद्धपक्षत्वेन बहिरङ्गायां वृद्धौ अजानन्तर्यसत्त्वेपि पश्चात्प्रवर्तमाने किन्तु गते तदभावात्
उपसर्गेणेति यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्तत्वादिति भावः प्रार्थयतीति शरो वीति द्वित्वनिषेधः प्रेजनत इति एजृ दीप्तौ कम्पनार्थस्तु प
रस्मैपदी एजते कम्पत इति तु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव एङ्ग्रहणे एङि पररूपमित्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थं रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनं एङि पररूप इत्येव सिद्धेः यथासि पूर्वेद्
ति नियोगो वधारणमिति यदाहुः नावक्लृप्तो यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः एवमुभयविषयो वृद्धेर्नियमे यत्नं यदा भवेत् इति एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति भ
व्याख्यानं परास्तम् यदैव पूर्वे ज्वलने शरीरं ममैव जन्मान्तरपातकानामित्यादिप्रयोगविरोधात् उदाहृतवृत्तिस्थश्लोकविरोधाच्च लङ्कः शाकटायनस्यैव त
पलपः कर्मकस्यैव इत्यादि सौत्रप्रयोगविरोधाच्च यत्तु श्लोकवार्त्तिकमिदमित्याहुस्तद्भ्रमसात् शकन्ध्वादिष्विति ———— शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्य
नु गुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः अत एवाह तच्च टेरिति यदि तु आदित्यधिकारादकारस्यैवेष्यते तर्हि मनीषा प्रान्तं न स्यादिति न सिद्ध्येत् केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः
पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमित्याहुः शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः कर्कोणां राज्ञां मधुः कर्कन्धुः बदरीवाचीनु कर्कन्धूशब्दो दीर्घो
न्तः अंदृदं भू इत्यादिनो णादिषु वक्ष्यते अटतीत्यटाप चाद्य चू कुलस्य अटा कुलटा ईषदुच्च ईषगत्यादिषु आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये ईषा मनसः ईषा
मनीषा हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलदण्डः मूर्धन्योपधः यत्तु प्रभुशङ्करयो रीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके इति रभसकोशात् तालव्योपधः तस्मिन् परे आद्गुण इ
त्येव भवति हलेशा पतञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कार्य इत्यादिति पतञ्जलिः मार्त्तण्ड इति केचिदत्र सवर्णदीर्घमेवाहुः परामार्तण्डमास्यत् पुनर्मार्तण्डमा रभत वि
श्वामार्त्तण्डो ब्रजेद् इत्यादि वैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ओत्वोष्ठयोरिति अकारस्य ओत्वोष्ठयोः एकत्र समासे स्थितौ सत्यां इदं प्रवर्तते तेनेह न च षलसुतोः
[illegible]स्त इति अव्यक्तशब्दस्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्येति परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साम्येन बोध्यम् यत्तु प्राचोक्तम्॥

अतः किं इकारांते माभूदिति यद्व्याख्यानम् इकारांत इति रूपान्तरोपलक्षणम् वद्ध्रमरुतइत्यादेरपि नितन्त्रिः सारम् अत इति प्रश्नस्यदानइत्युत्तरस्य
च निरालंबनत्वात् यत्तु व्याचख्युः अतो गुण इत्यतो नात इत्यनुवर्त्यशब्दाधिकाराश्रयणात् सिद्धमिति अप्रश्नः यद्यजस्त्ववशाद्दान्तत्वं तदापि स्यात् पुनरद्ग्रहणेन तु
तान्तत्वस्य विवक्षणात् तु न्ने त्युनरमिति तच्चिंत्यं जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति निषेधे पटत्पटदिति त्वनु दाहरणस्यासंबद्धत्वा
पत्तेश्च तत्र हि भवद्गुकरीत्याप्राप्तिरेव नास्ति दान्तत्वात् एतेन अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गविन्यूप्रमा हेतिवदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र
जश्त्वेनेतिग्रंथोपि प्रत्युक्तः उत्तरग्रंथविरोधात् जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया पररूपाणवबाधाच्च ननु तदापि नित्यतथा च कथं पररूपविरहेणाप्रयोग इति चेन्न अलौकि
कं प्रक्रियावाक्यमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् संहितायामविवक्षायां तत्संभवाच्चेति दिक् अकः सवर्णे अचि परे इति यदा तु ऊषा।
णामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य नाज्झलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदेह अचीति नानुवर्तनीयं अको कि दीर्घ इति सुवचम् वर्णोदयं द्विमात्रमिति यत्तु प्राञ्चा व्याख्या
तं दीर्घप्राप्ते ह्रस्व ऋकारः लृकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् एङः पदांतात् ङसिङसोश्चेत्यस्यारंभादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धेऽ
नरार्थं पदांतादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम् सर्वत्र विभाषा गोः यद्यपि छंदसि इति न प्रकृतं तथापि पज्युरित्यादि प्रक्रमाच्छंदस्येवेदमिति संभाव्येत अतः
सर्वत्रेत्युक्तम् तद्याचष्टे लोके वेदे चेति इह एङ इत्यनुवृत्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेनेह न चित्रग्वग्रमिति प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह चित्रगो
ग्रम् प्रकृतिभाव इति प्रकृत्यांतःपादमिति सूत्रात् प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः यद्यपि भाष्ये इको गुणवृद्धी इति सूत्रे नान्तःपादमिति पाठः स्थितः षाष्ठभाष्ये त्वेवं तथा
पि शाकल्यसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यत इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यांतःपादमिति पाठोऽपि साधुरेव नेति पाठे तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव
विकल्प्य ते इत्यवधेयम् अवङ्स्फोटायनस्य अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयं अग्रीति सूत्रयितुमुचितम् विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ग
वीति यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् तन्न सत्यप्यवङि अतो गुणे इति पररूपेण [illegible] सिद्धेः नच सत्यवङि ङे यादेशः स्यात् स्त्रियां तु टाप्स्यात् इति वाच्यम् स
न्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात् नच साऽनित्येति वाच्यम् तावतापि औत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्यैव सिद्धेः गवाक्ष इति गवामक्षीवेति विग्रहः अ

ध्रापेः दर्शनादित्यचूसमासांतः वातायनेरूढोयम् पुंस्त्वं लोकात् इन्द्रे च आरंभसामर्थ्यान्नित्यमिदम् इन्द्रे च नित्यमिति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्ष्य
तः एह्हि कृष्ण३ इति दूराद्धूते चेति प्लुतः प्लुतप्रगृह्या अचि इति प्राचोदाहृतं तन्न दूराद्धूते सत्यादो वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् चकारात्रेति इह स्कोरिति ककलोपेन यणः
कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषया असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च पूर्वत्रासिद्धीये नेति तु नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपे त्यास्युक्तेः दूराद्धूते च हूतमाह्वानं
तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणं इत्यभिप्रेत्याह दूरात्संबोधन इति उपलक्षणात् या व्याख्यानस्य फलमुदाहरंति सक्तून् पिब स्वादि गुरोरनृतः अपि शब्दो गु
रोरगुरोश्चेटेः प्लुतार्थः देवदत्तेति अस्य स्थलीत्यादिः एवमग्रेपि सर्वः प्लुत इति तथा चाग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति सूत्रे भाष्यम् सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता वि
भाषा कर्तव्य इति साहसं शास्त्रत्यागः तदनिच्छता शास्त्रमनुसंधानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमपि अशक्तया
तदनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये एते तद्रूपापनोविरहकातरस्माजुहावपुत्रेतीति भागवतं व्याख्यातं प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् किंच इह पुत्रशब्दस्य वाक्यांतत्वं नास्तीत्य
पि सुवचम् आख्यातपराम्वर्तिनोप्यनुकरणसंभवात् अपि च अस्तु प्लुतः प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वान्मास्तु तथा च ई३ चाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्ये ई
ग्रहणेन नार्थः वशाइयं वशेयमिति प्लुत प्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमतेनास्तीति भावः अपि च इह प्रकृतिभावो दुर्लभ एव अप्लुतवदुपस्थित इति
सूत्रात् उपस्थितं नाम अवैदिक इति शब्दः तस्मिन्परे प्लुतो अप्लुतवत्स्यात् इति हि तस्यार्थः एवं च तद्धोपि निर्वाहे स्पष्टे आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या
द्विवचनमिति सुप्तिङन्तमित्यंत ग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः तेनेह न कुमार्योरगारं वध्वोश्वश्रू अगारं कुमार्यगारं व
ध्वगारमिति स्पष्टं चेदं भाष्यादौ द्विवचनान्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यादिति प्राचः प्रमाद एव हरीएताविति इह शाकलेन प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम्।
अत्र वृत्तिकारः मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीव दंपतीव जंपती स्यदा जहार तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरद
त्तादयः अयंस्थितेमणीवोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयंते इवार्थे । वशब्द इति वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति मे

म·र· ९

दिश्वी ध्वा्प्यथानर्थवैवंसाम्ये इत्यमरग्रंथव्याख्यावसरे धात्रवंवपपुर्यशा इति काश्चिदास — प्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् क्वादं वखंडितदलानिव पंक
जानि इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः यत्तु पाठान्तरं वद्वायथान्तथेत्यादि तदयुक्तम् नामलिंगानुशासनप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वाद् पत्यसमूहादिप
र्यायप्रमे॰ण फिन्नवृत्त्यादीनामनुक्तेश्च अदसो मात् इह एकारो नानुवर्तते संभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूतौ वितिनन्नु ऊकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियो फलेवा अ
मू अमू(?)इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वात् अत आह रामकृष्णाविति पुंसि पूर्वेण न सिद्ध्यति औकारान्तत्वादिति भावः अदसो मादिति सू
त्रं प्रतिमुत्वमीत्वेनासिद्धे आरंभसामर्थ्यात् एकारेपीति तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्रह — फलकमाद्ग्रहणमिति भावः अत्रे दं चिन्त्यम् ईदूत्सप्तम्यर्थे
प्रगृह्यम् अदसः एच्च द्विवचनं इत्येव कुतो न सूत्रितम् एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु एकदेशानुवृत्तिक्लेशोपि नेति॰ शेच्छांद
समपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तम् वस्तुतस्त्वनुकरणार्थं तथा लोकार्थमपि संभवत्येव त्वे राणो मेरायइत्यादौ त्वे इति मे इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् अस्मे इति
अस्मभ्यमित्यर्थः भ्यसः सुपां सुलुगिति शे आदेशः शेषे लोपः निपात अनाङिति पर्युदासादेवाज्रूप(?)निपाते लब्धे निपातग्रहणं उभयार्थे स्पष्टार्थमिद्धेवकृत
म् आएवमिति पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोयमाकारः पूर्वमित्यं नामंस्या इदानीं त्वमेवं मन्यसे इत्यर्थः आ एवं किलेति स्मरणद्योतकोपमाकारः वा
केत्यादि तथा च भाष्यम् ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इति अनाङिल्लक्षणएव तात्पर्यं लाघवात् अ
न्यस्य ङित्वं न तर्थसिद्धं ईषदर्थे इत्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः एवं च अभ्रत्यां अपइत्यत्र सप्तम्यर्थे वृत्तेरप्याकारस्य ङित्वाद्डोनुनासिकश्छंदसीति प्रवर्तत इ
तिभावः ओत् निपातः किम् देवो सिवापवायाहि संवुद्धो ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषिणोत्यादौ नयादर्शनादित्यभिप्रेत्याह अवैदिक इति संवुद्धौ किम् अहो इति
अत्र परत्वाद्विकल्पो माभूत् यत्तु ओदित्यत्र निपातानुवृत्तेः इहच संवुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं हृत्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति तन्न तत्र प्रगृह्यसंज्ञासत्वेपि
प्रश्नतिभावप्रसक्तेः इको सवर्ण इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्तते इत्याकरे स्पष्टम् एवं च प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रेपि तत्संबंध आवश्यकः गविमिचनपद्म आ

राम ९

नुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्त्यनुत्पादात् उञः निपात एकाजिति प्राप्ते विभाषेयम् ऊँ अनुनासिक इति तेनास्मिन्पक्षे परो ऽनुना
सिक ऊँ इति विकल्पः पदे तन्नूं इति पठसि पक्षे तु ऊ इति वा तद्दीर्घमित्यादि एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणं अन्यथा यरो ऽनुनासिके इत्येव वक्ष्यत मय उञो वो वा
मयः परस्येति मयः परादिति तु प्राचः प्रमादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य ह्यादेशा उच्यन्ते इति भाष्यात् आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च असिद्धत्वादिति
अत एव वेद्वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि स्कोः प्रणिन्यंस्यानन्तरं मय उञो वो वेत्येव वक्ष्यत यणां च अनुवर्तयिष्यत इह मय उञ इतो परे
अष्टाविंशतिरूपाणि तथा हि उञ् इति प्रगृह्यत्वे किमु इति वत्वपक्षे किम्विति ऊँ आदेशे किमूँ इति आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन मय उञ इति प्रकृतिभावापवा
दभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्वँ इति अनुनासिकाननुनासिकयोर्मयो यण इति द्वित्वस्य मकारस्यानचि वेति द्वित्वस्य च वैकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्ट
कं तदभावे द्वयमिति दशकं प्रगृह्यसंज्ञाविरहपक्षे तु मय उञ इति वत्वस्यासिद्धत्वादिको यणचीति यणेव तस्यासिद्धत्वान्मो ऽनुस्वारे वा पदान्तस्येति परसवर्ण
पक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतं एकादशरूपं अनुनासिकस्य द्वित्वे हलो यमामिति लोपस्य वैकल्पिकत्वाद करणे त्रिवकारं द्वादशरूपं प
रसवर्णाभावपक्षे ऽनुस्वारस्य परत्वात् अस्मिन्पक्षे द्वित्वे द्वैसंकलनया चतुर्दश इति शब्द इकारस्याणो प्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पनात् अष्टाविंशतिरिति इत्य
च्संधिः ॥ ॥ स्तोः श्चुना श्चुः स्तोरिति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं श्चुनेति सहयुक्तेति सूत्रे विनापि तद्योगे तृतीयेति वक्ष्यते योग इति एतदध्याहारलभ्यं अत्र।
स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं निमित्तकार्यिणोस्तु न शादिति ज्ञापकात् अल्पाच्तरमित्यादौ तु सौत्रत्वान्न श्चुत्वम् तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव स्तोः श्चो श्चुः
इति श्चुत्वम् न च तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थाने न यज्ञः याञ्चा इत्यादि न सिध्येत् तु शादिति लिंगेन तस्या इहानुपस्थानाभ्युपगमात् शुना इहा।
पि कार्यनिमित्तयोर्यथासंख्यं न तो षौ इति ज्ञापकात् शेषृ इत्युचितं ई ईषृ इत्यादीनपदान्तादिति ज्ञापकोक्त्वदोषः सर्पिष्टममिति ह्रस्वात्तादाविति षत्वम् प्र
त्यये भाषायामिति यत्तु प्राचां मयटि नित्यमिति पठितं यच्च हलन्तप्रकरणे षस्य षड्णामित्युदाहृतम् यच्च यरो ऽनुनासिके इति सिद्धे ऽनुनासिक इति तत्रैव व्या

स्यातंतत्स्वर्वभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् यवादिगणइतियच्चिभंतसोमत्वर्थइतिसंहितापाठेतसा विंतिताम्न् वेदकारं प्रश्लिष्यभत्वेनाप्यंतत्सस्मा धातुशाकं इतिके
चित् तन्नमृत्त्मा नित्यादावतिप्रसंगात् उदःस्था अनुस्वारस्ययथीत्यत्रसमस्तमपिसवर्णग्रहणं इह नि ष्कन्यं संवध्यते एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्या
शयेनाहः॰ पूर्वसवर्णःस्या दि ति अघोषस्येत्यादिः एतेनमस्पतकार इतिप्राचां ग्रंथो प्रत्युक्तः यदपीहवयोद्वितीयाःशरीत्यस्योपन्यसनंतदतिरभसात् ता
च्छिवइति यत्नुप्राबात् शिवइत्यत्रजश्त्वे कृते खरिचेत्यु क्तंतन्नतदोदात्तत्वेनजष्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात् यत्तुतन्योत्रणो क्तमतदोषावसानइति चर्त्वेकृतेप
श्चाच्छिवंइत्यनेनसंबंधेमत्वाजशोंनइतिजश्त्वेखरिचेतिचत्वेमितितदतिस्थवीयः जश्त्वंप्रतिअवसानेचर्त्वस्यापवादत्वात् जश्त्वेशिवशब्दानपेक्षणाच्च
भाविन्यवसानभंगेवावसानइत्यस्यपूर्वमप्रवृत्तेश्चप्रवृत्तस्यवानिवृत्तिसंभवात् तदुक्तम् अकृतव्यूहाः पाणिनीयाइतिकृतमपिशास्त्रंनिवर्तयन्तीतिव अ
न्वयाह रिरयमित्यत्रापित्वदुक्तरीत्याप्रवृत्तोविसर्गःकेनवार्यताम् अथतनोतीतितदितिक्विबन्तंवृषेएवमपिजश्त्वेनदकारोत्तुचर्त्वेकृते चुत्वमितितुनन्याय्य
म् चुत्वंप्रतिचर्त्वस्यासिद्धत्वात् यत्तुनमुनेइत्यत्रनेतियोगंविभज्यासिद्धत्वमिहनेत्याहः तदपिन असिद्धत्वेपिरूपसिद्धौनिर्बाधायांयोगविभागस्यअगतिक
गतिभूतस्यइहआश्रयणेप्रमाणाभा वात् आक्रंस्यतेइति आङ् उद्गमनइतितङ् स्नुक्रमोरितिनेट् समसंबंधीविधिरितिसमक्रमेकं विधानमितितुनोक्त
म् अनुवाद्ययोरपियथासंख्यस्येष्टत्वात् समूलाकृतजीवेषुहन् कृञ्ग्रहइत्यत्रयथाङ्क्तोःकुक्कुटकोःपूर्वांतत्वात्प्राङ्कूसायेइत्यत्रसात्पदाद्योरितिषत्वंन
सुगणइसायेइत्यत्रनपदान्ताट्टोरितिष्टुत्वंन पुष्करेतीर्थविशेषेसोदतितिपुष्करसत् तस्यापत्यंपौष्करसादिराचार्यःबाह्वादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वादुभ
यपदवृद्धिः ङः सि धुट् उभयनिर्देशेपंचमीनिर्देशोबलीयानपरत्वादित्यभिप्रेत्याह सस्येति सीतिसप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थःषट्त्संतइति धुट्श्चर्त्वेननकारः
स्त्वाहुः चयोद्वितीयाइतिपक्षेतस्थयइतितन्न चत्वस्यासिद्धत्वात् अतएवधुड्भावपक्षेषट्संतइत्यत्रटस्यठेन टकारनकारविसर्गाणांद्वित्वविकल्पात् षो
ड्श्यःस्वयःश्शरइतिसकारस्यद्विर्वेद्वात्रिंशत् नचतत्रचर्त्वस्यासिद्धत्वंशंकाम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइत्युक्तेःनचशरोचीतिनिषेधःशंक्यःतस्यसोत्रद्वित्वमात्र

विषयत्वात् अत एव खय: शर इति वार्तिकस्य वत्सर: अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् धुट: परादित्वे न पदान्तादिति ष्टुत्वनिषेधार्थं अत एव वक्ष्यमाणस्तु णि
र्देवन् कृत: यत्त्वाहु: एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं नुडेव कर्तुमुचित इति तन्न च यो हि तौ या इति पक्षे थकारापत्ते: अत्वं धुटि सिद्धं वा न्यम् अटतीत्य द्व्योनति इह धुण्
न श्चि तुक् शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थो यान इति पंचम्या: षष्ठीं कल्पयतीत्याह न स्यति ननु प्रकृते धुड् वास्तु किंतु कामैवम् शङ्क्वोटीत्यस्य हि पदान्तात् रूप: पर।
स्य शस्य छ इत्यर्थ आकरे स्थित: एवं च धुट: परादित्वात्तस्य छत्वं भुरित्यत्र छो न स्यात् विपूर्वाद्रपेर्णादिके शप्रत्यये मध्वश्चानन्यं भिनोविरप्शमित्यादौ यथा० अत:
पूर्वान्तस्तु कृत: नन्वेवं कुर्वंच्छेते इत्यत्र पदान्तस्येति णत्वनिषेधान्न स्यादिति चेन्न कार्यकालपक्षे बहिरंगत्वेन तुको ऽसिद्धत्वात् यथोद्देशे तु स्तोश्चुनेति योगो
विभज्यते नेति अनुवर्तते ण इति च स्तोश्चुना योगे णत्वं स्यात्· नकारार्थमिदं सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थं तत: श्चुरिति पूर्वमनुवर्तते एवं नेष्ठोतिस्तत्रे कुर्वन्नृत्सी
दतीत्यत्र पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो धुट: परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रंथोपि यथोद्देशपक्षे बोध्य: यत्तु वदंति इदं प्रयोजनं बहिरंगपरिभाषया गतार्थत्वादयुक्त
मिति तन्न त्यापाक्षिकं त्रिपादिस्थेंतरंगे परिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुध्युपास्य इत्युदाहरणे स्वोक्त्या सह विरुद्धं चेत्सान्तावत् सञ्च्छंभुरिति इह श्चुत्वं तु कोरसिद्धत्वमा
श्रित्य न श्चुवीति कृत्वं नाशंक्यं छत्वस्यासिद्धत्वात् ङ· मो ह्रस्वात् ङम् प्रत्याहार: संज्ञायां च कृतं टित्त्वसामर्थ्यात् संज्ञिभि: संबध्यते तेन यथासंख्यं ङुट् णुट् नुट: प्रव
र्तन्ते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् हेमपर इति मय उञो वो वा इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् सुगण्णीश इति एप द्वे पौनस्त्यान्निवत् पूर्वत्रा।
सिद्धे तन्निषेधात् ङ· मुट: परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थं अत एव च ङमो ह्रस्वादचि ङ्मुट् इति नासूत्रि परणत्वं अंत पूर्वस्य द्वित्वस्यासिद्धतया णत्वा
पत्तेरिति प्राच्च: यत्त्वाहु: बहिरंगपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसंगतमिति तदपि प्राक्षिकं राज्ञा इत्यत्रैव यथोद्देशे त्रैपादिकेंतरंगे परिभाषाविरहस्यो
क्तत्वेन प्राचां ग्रंथस्य सौष्ठवात् कथमन्यथा द्वित्रिपंचस्वयमेवोक्तमिति दिक् नश्चुपरमदंडिना वित्यादावंतर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् नुट् स्यादिति चेन्न उत्तरप
दत्वे चापदादिविधिस्था विति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहाविन्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न यत्तु प्राचा उञि च पद इत्यत:

पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानान्न ङमुट् नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम् इहैव नलोपं वारयितुं उक्तरीत्यैव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् समः सुटि यद्यपि मोनुस्वा
रेण सिद्धं तथापि अनुनासिकत्वत्रिसकाररूपत्वसिद्ध्यर्थमिदम् अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम् आद्ये अत्रग्रहणमनर्थकम् अधिकारादेव
तत्प्रकरणलाभात् तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः परस्यानित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वानुनासिक इति विधिपक्षे व्यर्थः वाग्रहणं तु स्पष्टार्थं अ
नुनासिकात्परः इति ज्ञापकादेव सिद्धेः नहि विकल्पं विना ऽनुनासिकाभावपक्ष इति संभवति इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्देनोक्तो अनुनासिकात् ल्यब्लोपे प
ञ्चमीत्याह अनुनासिकं विहायेति एवं च संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्वत्सा धेनुरानीयतामित्यत्रेव संभाविता ऽनुनासिकत्वगुणकः एव उ
पस्थितत्वात् आकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति अनुस्वारागम इति आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते पूर्वौ तु नाभ्यामेत्यत्र पूर्व
शब्देन एवोरिवेति भावः विसर्जनीयस्य स इति एतच्च मण्डूकप्लुत्या खरवसानयोरिति सूत्रादनुवर्तते नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्या
शंक्याह अनुस्वारविसर्गेत्यादि अकारोपरीति यदि तु इकारोपरि पठ्येत तर्हि पयः सुपशः सुइत्यादौ इणः परस्य षत्वं स्यादिति भावः अच्त्वादिति नचैवं हरिं क्र
मो हरिंस्मरेदित्यादौ यणादिप्रसंगः त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् अनुस्वारस्यापि द्वित्वइति अपिशब्दात्ककारस्यापि वचनान्तरेणेति अचो रहाभ्यामि
ति क्तेनेपि यणोमय इति भवत्येवेति भावः पुमः खय्यम्परे पुंस् संयोगान्तलोपे कृते ऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् पर्युदासादिति इदुदुपधस्येति षत्वविधायके
सूत्रे इति भावः अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणानां प्राचां मते नेदं वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु षत्वप्राप्ताविति बोध्यम् भ
स्यान्नादेशेनेति आदेशो हि उपदेशे खशादिः असिद्धप्रकरणस्थत्वान्नान्तरं खशान्नः शस्य यत्वं विकल्प्यते तेन सुप्रस्थेन निर्वृत्तं सौप्रस्थं तत्र भवः सौप्रस्थीयः यत्वा
स्यासिद्धत्वाद्वृद्धयोपधादिति वुञ् नेत्यादिप्रयोजनान्याकरे स्थितानि एवं च षत्वस्यासिद्धतया ऽम्परत्वाभावात् पुमः खयीति रुत्वं नेत्यर्थः पुंस्थानमिति वक्षि भ
स्यसुट्स्यान्नादेशः ननु आदेश इह दुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् बहुलं तरापन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्त्ति

केवहुलग्रहणात्समाधेयम् तथाचखशादित्वप्रयोजनगणनेवार्त्तिकम् रुविधिः पुंस्यानमिति णत्वं पर्योख्यानमितिनिष्ठानत्वमाख्यानइति चशकारेण
ख्यधानात् कृत्यचइतिणत्वंनतथा आख्यातइत्यत्रसंयोगादेरातइतिनत्वंनपत्वस्यासिद्धत्वात्परावतानिरहात्एवंचनख्याञ्जिसूत्रेख्याग्रहणंनकर्तव्यमि
तिभावः नचख्याप्रकथनेइत्येतदर्थंनदितिवाच्यं तस्यसार्वधातुकमात्रविषयत्वात् अत्रच संस्थानत्वंनमःख्यात्रेइत्युत्तरवार्तिकंप्रमाणम् संस्थानइति जिह्वा
मूलीयस्यप्राचांसंज्ञा सइहनशर्परेविसर्जनीयइत्यस्यप्रवृत्ते रित्यर्थः यदितुस्वतंत्रोपिधातुरयंधातुकेइष्येत तदाजिह्वामूलीयस्यदुर्वारतयाइदंवार्तिकमसं
गतंस्यात् यत्तुहरदत्तमाधवादिभिरुक्तम् ख्याधातुरपिखशादिर्येत्वविधिरंपुभयसाधारणाइति तच्चिंत्यम् भाष्येचक्षिङःएवोपक्रमात् सार्वधातुकेपिखशा
दिप्रयोगापत्तेश्च नचेष्टापत्तिः माधवेनार्धधातुकएवायं खशादिरित्युक्तत्वात् सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैवशरणीकर्तव्यत्वापत्त्यागौरवंविप्रसक्तत्वाच्चेत्यास्तांना।
वत्स्यादेवत् वहवःपुंमांसोऽस्मिन्कुलेवहुपुमख्यातीत्यत्ररुत्वंस्यात् उरःप्रभृतिषुपुमशब्दस्यैकवचनांतस्यैवपाठात् नेहकप् सार्वधातुकेचख्याते प्रयो
गोनिर्वाधएवेतिचेत् इष्टापत्तेः संहितायाअविवक्षायांतुरुत्वंनेतिस्पष्टमेव यत्तुप्राचाख्याधातोर्नेतिकेचिदित्युक्तम् तन्नयदिख्याञादेशइत्यर्थस्तर्हिकं॥
विदित्यनुवृत्तं स्वतंत्रेधातौचेत् तर्हिसार्वधातुकविषयेपिनिषेधःस्यात् नचेष्टापत्तिः निर्मूलत्वात् चक्षिंङ्ख्याञ्स्वेति यत्तुप्राचाख्याहीत्युक्तं तत्रपरस्मैपद
मयुक्तंत्रायतेङित्वात् आपतइतित्राः सइवाचरतीत्यर्थेकर्तरि क्विवनादावारक्विपिवावोध्यम् प्रशानिति प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् अनुनासिकस्यक्वीतिदीर्घः।
मोनोधातोरितिनः तस्यासिद्धत्वान्नलोपोनन्दृन्येपकारोपयकारउच्चारणार्थः तेननःपुनातीत्यादिसिद्धम् उभयथर्क्ष्वित्यतः उभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलि
तइत्याशयेनाहरुःस्यादिति कुप्वोःसूत्रेखरपरत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्यखर्त्वान् खर्परेशरीतिविसर्गलोपः जिह्वामूलीयस्यशर्त्वेतत्वाशरीतिविसर्ग
एववाआदेशयोः कपावुच्चारणार्थौवाद्विसर्गइतियत्तुप्रावाचात् विकल्पइत्युक्तम् तन्न ःकःपाभ्यामुक्तेविसर्जनीयस्यसत्त्वप्रसंगात् कानाम्रेडितेकान्का
नीतिवाच्ये आम्रेडितग्रहणंयत्रद्विरुक्तिस्तत्रैवयथास्यात् इहमाभूत् कान्कान्पश्यसीति अत्रएकःकिंशब्दःप्रश्नेद्वितीयःक्षेपेकान्कुत्सितान्पश्यसीत्य

म॰र॰
१२

र्थः कस्कादिषु च अत्र प्राचां गणेषु विसर्जनीयस्य ≍क ≍पौ नित्यं जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तार्थं ≍क ≍पयोः स्वरितत्वात् न तस्या प्रकृतत्वात् किंतु आर्थिकार्थकथनं तदिति ध्व
नयन्नाह ≍क ≍पयोरिति केचित् स्कुत इति कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राग्गणपाठसामर्थ्याद् णत्वं सर्पिष्कुण्डिकेति नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठ
स्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते सनाम्सुरिति यदि हि ह्रस्वस्य तुक् स्यात् तर्हि ह्रस्वस्य चत्वे सति रूपद्वयं स्यात् सन्निपातपरिभाषया चत्वोपजीवी तुक् कारोपरि चकारः श्रूये
तेति भावः ॥ इति हल्संधिः ॥ अपरे सत्वादेरयमपवादः यदि तु शर्परे नेत्येवोच्यते तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेपि कुप्वोः ≍क ≍पौ स्यातां वासः क्षौमं अद्भिः प्सातं
इति विसर्जनीयवचनानुविकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह न त्वन्यदिति तदेव स्फुटयति इहेति सोपदादौ अपदाद्योरिति सूत्रे तु व्यत्ययेन एकवचनं यदि तु
स्वरविशेष्यते अपदादौ स्वरीति तदा यथाश्रुतं साधु किंतु स्वरीति मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्यमिति क्लेशः न चानुवृत्तेस्तत्र रत्राप्यावश्यकता स्वरं विना विसर्गस्य दुर्लभ
त्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् पाशपकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनं अन्यस्यासंभवात् प्रातःकल्पमिति अधिकरणशक्तिप्र
धानस्यापि प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत् गीःकाम्यतीति इह इणः ष इति षत्वं न तत्रापि काम्ये रोरेवेत्यस्यानु
वृत्तेः यदि तु तत्रैवं दंपरत्वेन तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वेण सत्वं स्यात् इणः षः पूर्वस्यापवादः इदं सूत्रं सदिति च द्वयमप्युत्तरत्रानुवर्तते तेन यथासंभवं इड
णः परस्य षः अन्यस्य स इति विवेकः पुरः प्रवव्यात् इति पृ पालनपूरणयोः भ्राजभासेत्यादिना क्विप् तदंतात् जस् जसंतता स्फुटीकर्तुं पूः पुरौ इत्युपन्यस्तं इदु
दुपधस्य इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबंधः अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्यये यो विसर्ग इति संबध्यते संभवति
सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः न चानिदेशं प्रति
त्रिपादीस्थत्वाद् असिद्धत्वशंका अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् अत एव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति अन्यथा पदान्तत्वात् तस्य न विसर्गविधिस्तु पुनरि
पादीयत्वरितार्थः ज्ञापकं च विशेषापेक्षं तेनाचः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते एवं च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इति सिद्धान्तः उक्तयुक्तिमूलकः न तु वाचनिकं।

रम
१२

कइति प्रपंचितं शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः नन्वेवं मातुःकार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन ङसिङसोः । उकारात्परस्य षत्वनि
षेधज्ञापनात् एवंच अप्रत्ययस्येत्येतदपि व्यधिकरणमेवेति हरदत्तोक्तं नातीवादर्तव्यम् मातुरिति अत्रहि ऋत उदित्येकादेशशास्त्रं विसर्गप्रति परंपरया प्रयोज
कं आकरे तु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः मुहुः कामेति इह कुप्वोः ऽकऽपाविति प्रवर्तते दत्तो मुहु
स्कामेति क्वचित्सकारः पठ्यते तन्न आमादिकमिति हरदत्तः द्विस्त्रिश्चतुरिति इह द्वित्रिभ्यां सुजंताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोपि सुजन्त एव गृहीष्यते कृत्वोर्थग्रहणात्तु ज्ञा
पकं साहचर्येन सर्वत्र व्यवस्थापकमिति तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येण आगमस्य इटो ग्रहणं उभयत्र विभाषा चेयम् चतुरित्यस्य इदुदुपधस्येति प्राप्ते
इतरयोरप्राप्ते न च तयोरपि इसुसोः सामर्थ्ये इत्यनेन नित्यसिद्धिः शंक्या इसः प्रत्ययस्य अर्थवतश्च तत्र ग्रहणात् चतुष्कपाल इति इदुदुपधस्येति नित्यं षः व्यपेक्षा
विरहेपीति तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादौ इत्यर्थः व्यपेक्षायामिति इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः यत्तु पारायणिकास्त्वाहुः कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिका
दीनां पाठः उत्तरपदस्थत्वेपि षत्वार्थ इति तन्न भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं अपः सहितेति न त्वप सो विकारः जानपदेति ङीष्प्रसंगात् अयस्करणीति अयइवकर्णौ यस्याः
नासिकोदरौष्ठेत्यादिना ङीष् अधः शिरसी पदयोरिति सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा वा बोध्या अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः शिरस्पदमिति षष्ठीसमा
सः ॐ इति विसर्गसंधिः ॐ ससजुषो रुः पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः न च सजूःशब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तवि
धिर्नास्तीति निषेधः शंक्यः तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् सांतं सजुष्शब्दांतं च यत्पदं तस्य रुः स्यात् स चालोन्त्यस्य एवं स्थिते फलितमाह पदांतस्येति सजुष्शब्दस्ये
ति तदंतस्य पदस्येत्यर्थः तेन सजुषौ सजुष इत्यादौ नातिप्रसंगः न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं येन विधिरिति
सूत्रे शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः प्रत्याख्यातत्वात् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिक् उत्तरसूत्रे कैयटह
रदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च एवंच परमसजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम् एवं स्थिते इह सजुष्शब्देन तदंतविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापाततः इत्यवधेयं भोभगोअसंधिः सो

म॰र॰
१२

त्र इति भगो अघो शब्दयोरोकारस्य अकारस्य च पूर्वरूपं सोत्रत्वानेत्यर्थः यदि तु भोस् भगोस् अघोस् इति सांतं रांतं वानुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणां अलोंत्यस्य
यः स्यात् पूर्वस्य रोश्चेति वाक्यभेदेन व्याख्यायते तर्हि संधिर्न्याय्य एव युक्तं चैतत् अन्यथा विभो रिदं सुप्रभा गोर्यस्य सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं रघो रिदमित्य
त्रापि यत्वापत्तेः भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वो रुः न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वान्न ग्रहणं विभाषामवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिकेन निष्पन्नानां भ
वदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात् अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम् रुविशिष्टानामेवार्थवत्त्वात् ननु रोरुकारस्यानुबंधत्वाद्रे
फमात्रे विसर्गस्य स्थानितया वानल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशंक्याह न ह्ययमिति यथाऽग्रहीदीत्यत्र ग्रहोलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेट्त्वा
दिट ईटीति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वात् यत्वं प्रवर्ततेति भावः तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम् विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इट्नामेति इतोपि हेतोर्भो
त्वं गेत्यादि परिगणनमशक्यमित्यवधेयम् निपाता इति भो भगो इति सूत्रे निर्दिष्टा अघादेराकृतिगणत्वान्न त्र वोध्याः तथा च विभाषा भवद्भगवदिति वार्तिकम्
नाश्रयणीयं अन्यथा पुंल्लिंगैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरि हरो भो विद्वद्वृंद भो गंगे इत्यादि न सिध्येदिति भावः एतच्च वृत्तिकारहरदत्तादिमतेनो
क्तम् भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेत्यादि वार्तिकमारव्यव्यमेव किंतु निपातोपि भोःशब्दोस्ति तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः युक्ततरं चैतत् हे
भवन्निति वत् हे भो इति प्रयोगस्यापि दृष्टत्वात् तस्य च वार्तिकारंभ एव सिद्धेः सुः पाट् प्याडं गहे हे भोः इत्यमरोक्तानां तु संवोधनार्थानां नि[illegible]नां सहप्रयोगाप्रयोगा
त् किंच अत्रभवान् हरिः तत्रभवान् ततोभवान् इतिवत् तत्रभो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्योपि दृश्यन्त इति सर्वविभक्त्यंतात्त्रतसौ भवदादियोग
एवेष्टत्वात् किंच आमंत्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकोनिघातः आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भावः आमए कांतरमिति विधिः वाक्यादेरामंत्रितस्येति द्विर्भा
वः सुवामंत्रिते इति परांगवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिध्यति न त्वन्यथेति दिक् भगो अघो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि आस्तां नाम आमंत्रितकार्यसि
द्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति सुधीभिराकलनीयम् यत्तु वदन्ति सकारांतानेवैतान् निपातानास्थाय रुत्वोत्वे भाष्ये प्रत्याख्याते इति तदतिरभसात् स्यादेतत् निप

राम
१३

तान्यमभ्युपगमेयत्वविधौतएवगृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात्· ननुसंबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वादितिचेत्मैवम् स्वरितेनाधिकारइत्यत्र अधिकःकाराधिकारः इति
व्याख्यानमाश्रित्यलक्ष्यानुरोधेनस्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्· भुवश्चमहाव्याहृतेरितिसूत्रेमहाव्याहृतिग्रहणंलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअनित्य।
त्वज्ञापनार्थमितिहरदत्ताद्युक्तेश्च नचैवमपिप्रभोरिदमित्यादावतिव्याप्तिः परस्परसाहचर्येणनिपातानांवार्त्तिकोक्तानांचग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात् व्यो।
र्लघुलघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः सर्वातरनम्या ह्रस्वः यस्यप इत्याहु वयं वितिओतोगार्ग्यस्य ओकारादितियत्तुओकारांतादंगादितिप्राचाव्याख्यातंतत
न· अंगस्याप्रकृतत्वात् असंभवाच्च नह्युदाहरणेषु ओकारान्तमंगमस्तिहलिसर्वेषांयकारस्येति वकारस्तुनानुवर्तते भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात् अ
पूर्वस्तुयद्यपिसंभवतिवृक्षवृकरोतीति तथापितत्रलोपाप्रसंगः अशीत्यनुवर्त्यअशाहलोविशेषणात् वृक्षवृवहतीत्यादितु ध्वनेर्भिधानांदसाधुत्याहु
गव्यमित्यत्रतुपदांतत्वंनास्ति गव्यूतिरित्यत्रतुवकारप्रश्लेषान्नवलोपइत्युक्तम् ननुदेवानम्पाइत्यादौलोपोव्योरित्येवसिद्धम् मैवम् तंप्रतियत्वस्यासि
द्धत्वाच्च देवायातीत्यत्रवल्परत्वाभावाच्च अहोरात्रइतिरात्राह्नाहाःपुंसीतिपुंस्त्वम् अहरादीनामितिउभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे तेनस्वर्भेशाखिनःसुश्र
शुष्मः विप्रः कविः काव्येनास्वर्चेनाइत्यादिग्राह्यंतृढो दृढइतिऊदित्वेनवेट्त्वाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायांनेट्‌ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः येनुप्राचाप्रत्युदाहृत
दृढइतितन्न अत्रढलोपस्यैवाभावात्· तथाहि दृढःस्थूलबलयोरितिसूत्रेणदृंहेर्नकारहकारयोर्लोपस्तकारस्यढत्वंचनिपात्यतेनत्वसिद्धकाण्डस्थढत्व
स्येहप्रवृत्तिःदादेर्धातोरितिघत्वेनबाधात्· नचइडभावोढत्वंचनिपात्यतांघत्वष्टुत्वढलोपास्तुभविष्यन्त्येवेतिवाच्यम् तथासतिपरिदृढ्ये सत्रल्पपिल।
घुपूर्वादितिणेरपादेशोनस्यात्· पारिदृढीकन्येत्यत्रचाणिञोरितिष्यङ्स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेनगुरूपोत्तमत्वादितिभाष्येस्थितम् यत्तुप्राचाव्याख्यातंदृंहे
रिवेदंनिपातनंदृहवृद्धावितितुप्रकृत्यंतरं तस्यनिष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावेवाद्रुहेत्यत्रवेतियोगविभागात्पक्षेघत्वाभावेढत्वेढलोपेचप्रत्युदा
हरणमिदंद्रष्टव्यमितितन्न· उभयोरपिनिपातनाभ्युपगमात् तदाहवामनः अथदृहिः प्रकृत्यंतरमस्तितस्याप्येतन्निपातनंनलोपवर्जमिति युक्तंचैतत्· अत

थाहि अस्मार्णेभ्यः एतस्यात् ष्यङ् तु स्यात् उत्वमेवेति सिद्धासिद्धयोरतुस्यकलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः तदुक्तं पूर्व
त्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमन्वेद् इत्यादि व्याख्यातं सूत्रे सु इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह एतत्तदोर्यः सु
रिति एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायीयः सुस्तस्येत्यर्थः एतत्तदोर्विहितइति व्याख्यानेतु परमसद्दातिपरमैषदत्ताति इत्यादौ न स्यात् अर्थद्वारकसंबंधाश्रय
णे लिंगत्वनञ्समास इति वोध्यम् अकोः किमिति साकच्कयोः शब्दान्तरत्वात् अप्रसंग इति प्रश्नः एषक इति अकोरिति प्रतिषेध एवतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन
गृह्यते इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः बहुलग्रहणेनेति स्था तएव लोपं विना पादपूरणेपि क्वचिद्भवति सास्मा अरंस अस्मै इतिच्छेदः ॥ इति स्वादिसंधिः ॥ अ
र्थवद् धातुः प्रत्ययं प्रत्ययांतं चेति सूत्रे नंत्रादिनाउभयं विवक्षितमिति भावः तथाहि प्रत्ययस्येव पर्युदासे कृत्तद्धितेति सूत्रेण तद्धितांतस्य संज्ञाविधानं व्य
र्थं स्यात् नच तत्रापि तदंतं न ग्राह्यमिति वाच्यम् अर्थवदित्यस्यानुवृत्तिसामर्थ्यात्तदंतग्रहणात् प्रशंसायां हि मतुप् एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं
च प्रशंसामूलं नचार्थवदित्यस्य पूर्वसूत्रे चरितार्थता धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तद्व्याभात् तस्मात्प्रत्ययान्तं वर्जयित्वेत्युचितमेव यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत
तर्हि सात्पदाद्योरिति सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् अर्थवदिति किम् धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा माभूत् तस्यां हि सत्यां स्वादयः स्युः ननु संख्याकर्मादेरर्थ
स्यानभिधास्यन्तीति चेन्न एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धांतात् हुंफडादिष्विव सोर्दुर्वारत्वात् नचार्थवद्ग्रहणपरिभाषयानर्थकेन स्यादिति वाच्यम्
तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् अधातुरित्यादिपर्युदासबलेनयद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते तथापि उत्तरार्थं तदित्युक्तम् एतच्च सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्व
नितम् यत्त्वाहुः पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात् अधीते यावक इति अधिपूर्वस्येङः प्रयोगात् विशिष्ट एवार्थवान् ननु
केवलः इङः अध्ययने इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थारोपात् एवं कन्नप्यनर्थकः यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां अकचेरि
वकारके इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यानत्विय युक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति अत्रेदं वक्तव्यं धातुरनर्थक इति नाव्याहतं क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वा

शीगात्। आरोपितं तदिति चेत् सत्यं तावतैवेष्टसिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव परमार्थतस्तु स्फोट एव। ऽर्थवान् इति सिद्धांतात्
उक्तं च हरिणा उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानामुपलालनाः असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति कथमन्यथा इङो द्विर्वचनमाडादयश्च स्युः तथा
च प्रत्याहाराह्निके अर्थवत्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्र इकारो ऽर्थवान् इति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तं एवं कत्प्रत्ययोप्यर्थवान् नैव स्वार्थिकानां प्रकृ।
त्यर्थे नैवार्थवत्वात् कल्पनामात्रमिदमिति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्। नैषा कृत्स्नशास्त्रकृत्संमतेति चेन्न। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि इति सूत्रे पूरणस्वार्थे
न्प्रत्ययस्य पूरणार्थतायाः भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोपि संमतमेवेदं। यदपि ओषधेश्चेत्यादि तदपि नाऽस्य नित्यत्वे।
प्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः। इष्टस्य लेप्य प्रकृतौ न्यायस्य निर्विषयत्वापतेश्च। अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचिदावश्यकत्वे ऽर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्व
संभवाच्च। उत्तरार्थस्यापि इह किं चित्रयोः इति न्यायेन इहकरणस्य सफलत्वोचित्यात्। ओषधेश्चेत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्थं सति प्रत्याख्यान
संभवाच्चेति दिक्। अधातुरिति किं। अहन्। नलोपो माभूत्। न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासोस्त्विति वाच्यं। प्रत्ययलक्षणे नोक्तपर्युदासाप्रवृत्ते
र्नेङि संबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्। कथमन्यथा राजेत्यादौ न लोपः स्यात्। अप्रत्ययः किं। हरिषु। करोषि। अत्र सुप्सिपोर्माभूत्। अप्रत्ययांतः किं।
तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत्। न चांतवद्भावेन कांडे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादिति वा तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वा
च्यं। कार्यकालपक्षेणाद् इष्टसिद्धेः। यथोद्देशेपि विभक्त्येकादेशो नान्तवत्। सप्तम्यधिकरणे चेत्यादि निर्देशात्। ह्रस्वो नपुंसक इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं
वा उक्तेर्थे सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु। यत्तु वदंति। प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः प्रकृत्यांतपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययांतत्वा
दिति। तन्न। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य अतथात्वात्। अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सुप्तिङोरपि तदंतत्वात् पदत्वं स्यात्। तथा च हरिषु
करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् सात्पदाद्योरिति निषेधात्। अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे ऽन्तद्वयोपादानं स्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात्। तथा चाथर्वणे प।

थ्यते को धातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। डित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणं। अव्युत्पत्तिपक्षस्यैवेदमेव ज्ञापकमिति प्राचः। यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेपि निपातार्थ-
मनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तं॥ तच्चिंत्यं॥ तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसंभवात्। वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रं। मैवं बहुच्पूर्वे इत्येव
सुश्रुतामिति वाच्यं। मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदंतत्वेनातिप्रसंगात्। नच समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रं विना समासग्रहणस्य निया-
मार्थत्वायोगादिति दिक्॥ कृत्तद्धितसमासाश्च॥ अर्थवदित्यनुवर्तते। तत्सामर्थ्यात्तदंतविधिः। नहि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतां तद्धितानां चार्थोस्ति। भूतपूर्व-
गतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानं इत्यभिप्रेत्याह। कृत्तद्धितांताविति॥ लिट्पुक् इत्यादौ अधातुरिति कर्जेत्यादौ
अप्रत्ययांतमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदंते विधिरयं। नियमार्थमिति न च प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शंक्यं। वाक्यस्याप्रत्ययांतत्वात् प्रत्य-
यग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमो निषिद्धः एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्मैवं। अंतरंगस्यापि ह-
लङ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययांतत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सु-
लभत्वात्। अत एव गोमन्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न। लुकः प्रागंतरंगप्रवृत्तौ नुसुरेव। नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्वि-
ति चेन्न। अर्थवदित्यस्यानुक्तेरकृत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण॥ असूर्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उ-
पपदे खश् विधीयते। उपोच्चारितं पदमुपपदं। पदे च सुप्तिङंतमिति॥ नियमशरीरमाह॥ यत्र संघाते इत्यादि पूर्वो भाग इत्युपलक्षणं। उत्तरस्तु प्रत्यये-
नेप्यपि बोध्यं। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्तद्धितग्रहणस्य भगवांदौ चरितार्थत्वात्। पूर्वो भागः पदमिति किं। बहुज्ञिशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
यथा स्यात्। तेन बहुपटव इत्यत्र प्रथमजसो लुकि बहुपटुशब्दस्य विस्तरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातवि-
षयको नियमोस्तु। न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यं। अर्थवत्त्वेनैव वारणात्। प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति। नन्वत्तर-

पदार्थमात्रे। येन पूरुषावित्यस्यार्थवत्त्वं स्यात्। नियमफलमाहुः तेनेत्यादि॥ नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा कृद्ग्रहणे गतिका
रकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्नैवं। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात्। एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादितिन।
त्वं। यत्तु वदंति समासग्रहणं न नियमार्थं किंतु विध्यर्थमेव। अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वं वृत्तिश्च द्विधा शक्तिर्लक्षणा च न च सा समासेऽस्तीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्धांते ता
वदेकार्थीभावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव॥ मीमांसकमतेपि लक्षणास्त्येव। यदाहुः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति। अथ नैयायिकरी
त्याच्येत तदपि न। बहुपटवइत्याद्यसिद्धेः॥ तद्धितग्रहणं तद्धितशिष्टपरमिति चेन्न। पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किंचैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमि
त्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तां तावत्॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थं। येषां चोत्तरोप्यर्थो नास्ति तदर्थ
मिदं। अध्यति। अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायां अर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वं भूसत्तायामिति यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञास्त्ये
व। भुवो वुगिति यथा॥ लिंगविशिष्टस्येति॥ लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु। अयस्कुंभी। अतः कृकमीति सत्वं तद्धि कं
सादिष्वनुत्तरपदेषु विधीयते। किंच॥ कुमारीमाचष्टे कुमारयति। णाविष्टवदिति टिलोपः एवं यामिनयंत्यहामिनिः इत्यत्र आचारेक्विप्यपि फलं॥ ङ्याब्भ्यां प्रागिति।
तेन लोहितिका आर्यिका च सिध्यति॥ तथा हि स्वार्थिकत्वेनांतरंगः परश्च लोहितान्मणाविति कन् ङीपं बाधेत। ततः लोहितिकेत्येव स्यादिष्यते तूभयं। ङीपग्र
हणसामर्थ्यानु कं तानि रूपद्वयं सिद्धं। वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्यशब्दात्तु न सामिवचन इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणेः त्यं न स्वार्थिकोपि कन्
आब्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वं न प्रवर्तते तेन न उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति इत्वविकल्पः सिध्यति। स्यादेतत्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिध्येत्। बहुगोमच्छब्दा
त्कपः प्राक् उगितश्चेति ङीप्प्रसंगादिति चेन्नैवं॥ अकृत एव समासे लौकिकप्रक्रियावाक्य एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासांतः प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वा
त्॥ स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके॥ परस्तादिति पक्षे तु तद्धितांतत्वात्सुब्लुकि पुनः सुपि विकृते समास इति सिद्धांतः। तस्मादंतरंगादपि तद्धितात्प्राक् ङ्याप्पोः प्रवृत्त्यर्थं।

म·रू
१६

ङ्आवग्रहणमितिस्थितं। यत्त्वाहुः। आवृग्रहणंस्पष्टार्थमितितदनेनप्रत्युक्तं। वस्तुतस्तुङ्आपोर्ग्रहणंमास्तु॥ सुवंतान्नह्यितोत्पत्तिरितिहिनिष्कर्षः। सुपःप्रागेव
नङ्यापोप्रवर्त्तेते। स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणांक्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयं॥ सुङस्यारिति॥ सोरुकारो — वर्णस्त्रसावित्यत्रविशेषणार्थः। असौत्युकोहि असका
राद्यावित्यर्थःस्यात्॥ तथाचावाजमर्वन्सुपयउस्त्रियासुइतिनसिध्येत्। ङसेरिकारोयुष्मदस्मद्भ्यांङसोशित्यत्रअस्यग्रहणंमाभूदिति। यदितुएकवचनमस्य
चेत्यत्रपंचम्याइत्यनुवृत्तेःपरिशेषादन्यत्रङसोत्रग्रहणंभविष्यंतीत्युच्यतेतर्हिटाङसिङसामित्येतदर्थः। जश्शसोर्जकारशकारौ जसःशीतस्माच्छसोनः।
इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ अन्यतरस्यनिरनुबंधकत्वमेवास्तुइतिचेन्न। जसोजकाराभावेऔइत्यस्यावस्यात्। नतश्चप्रत्ययस्यवकारांतनापिसंभाव्येत। ए
वंशसःशकाराभावेऔटोडित्वंसंभाव्येत अतोऽसंदेहार्थंतत्करणंचित्यात्। औटष्टकारःसुडितिप्रत्याहारार्थः। टाटकारस्तुटाङसीतिविशेषणार्थः। ङेप्रभृ
तीनांङकारोघेर्ङितीतिविशेषणार्थः। सुपःपकारस्तुप्रत्याहारार्थः। एवंचसर्वेषांसफलत्वेपिसंज्ञार्थाइतिप्राचांग्रंथोऽसंगतएव। सम्यक्ज्ञानंसंज्ञा। तदर्थाःवि
शेषणार्थाइतियावत्। इतिमन्ताव्याख्यानेपिक्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितं। तिङस्त्रीणित्रीणीतिसूत्रात्त्रीणित्रीणीतिपदंतान्येकवचनेत्यादिसूत्रेचसंपूर्णमनुव
र्त्तेतइतिव्याचष्टे। सुपस्त्रीणित्रीणित्यादिना। एकशइति। एकैकमित्यर्थः। संख्यैकवचनाच्चेतिवीप्सायांप्रथमांताच्छस्। यत्तुप्राचाएकैकशइत्युक्तंतदयुक्तं। श
सैववीप्सायांउक्तत्वेनद्विर्वचनायोगात्। येननाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादःशसइतिसिद्धांतात्। यत्त्वाहुः। सर्वस्यद्वेइत्यत्रएकैकशोददातीतिभाष्यप्रयो
गात्। तान्येकेतिसूत्रेचैकारनिर्देशाच्चोभयंसाध्विति। तन्न। उदाहृतभाष्यस्थलेन विषयत्वात्। यत्रतद्धितेनानुक्तावीप्साभवतितत्रद्विर्वचनं। इस्सुपक्रम्यतद्यथा
एकैकशोददातिइतिभाष्येउदाहृते। व्याख्यातंचकैयटेन॥ अस्यार्थोप्येकशब्दोस्तितस्यवीप्सायांद्विर्वचनेवद्बहुल्यार्थादितिशस्प्रत्ययइति। नचैषोर्थःप्रकृ
तेसंभवतीत्यास्तांतावत्। रामइति॥ संज्ञाशब्दोयंअयुष्मन्नइतिपक्षेअर्थवत्सूत्रेणप्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारेघापवादेनहलश्चे।
तिघञ्। रमंतेक्रीडंतियोगिनोऽस्मिन्नितिव्युत्पादनेतुकृत्तद्धितइतिसूत्रेणेतिविवेकः। सरूपाणामेकशेषः। एकविभक्तौयानीति। विभक्तिःसारूप्येउपलक्ष्यं

एकशइतिसूत्र ४

एम
१६

णां न त्वेकशेषे निमित्तं। एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्त्तते। यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्। द्वन्द्वश्च प्रवर्त्तेत। आ
रब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहात् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः। सरूपाणामेवेति। एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्येहानुकर्षणाल्लभ्यते तेन मा
तृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः। मातृभ्यामित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात्। एक एवेति। एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्त्तते। इतरे
तरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः। इदं च इदितो नुम् धातोरिति लिङ्गाल्लभ्यते। न्यायाच्च। तथा
हि। यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति। [illegible] पूर्वसूत्राद् द्वन्द्व इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते
सतीति व्याख्येयं। स्यादेतत्। द्वन्द्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु। मैवं। पंथानौ पंथान इत्यादौ समासान्तापत्तेः। करौ कराः इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः। सर्वे सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च वि
भाषा जसीत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक्। यत्तु प्राचा रामराम औ इति स्थिते इत्युक्त एक एव शिष्यते एकविभक्तौ परत इति च तत्रेत्थमुक्तिसंभवः। रामराम इत्यत्रावयवयो
रिव समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञास्ति मिलितेनार्थवत्त्वात्। न चार्थवत्त्वेऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमिति वाच्यं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं त
द्विषयको नियम इत्युक्तत्वात् कुण्डपटवदित्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथा चैकाचो द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिका
त्। द्विर्वचनाद्युत्पत्तिः। तावताप्यवयवार्थानां मिथस्यान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्नैवं
विधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाचो द्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्थमुक्तिसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपे
क्षितः इति चेत्। शृणु। अस्मिन् पक्षे मातृमातारावित्यादावपि एकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावर्त्यैवकारं चापकृष्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्या
ख्येयमिति चेन्न। आवृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वे फलाभावाच्च। न च पयः पयो जरयतीत्यादिर्व्यावृत्तिः फलं। सहविवक्षायामित्यस्यावश्य
कत्वात्। अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः। देवदेवकृत्यादावतिप्रसंगाच्च। प्रस्तुतस्यानुकृत्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भै

म॰व॰
१८

क्षमितिनसिध्येत्।तथाहि॰भिक्षा३आमअइतिस्थितेऽंतरंगानपिविधीन्बहिरंगोपीतिलुकिकृतेविभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात्।लुकालुप्तेप
त्ययलक्षणाभावात्।किंच॰रामावित्यादौपरत्वान्नित्यत्वाच्चवृद्धिरेवौत्येकादेशेकृतेविभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात्।उभयतआश्रयणेऽंतादिवद्भावा
भावादितिदिक्।यत्तुप्राचाव्याख्यातंपक्षांतरमुपन्यस्तंसविभक्तिकानामेकशेषइतितन्न।निवर्त्तमानानांविभक्त्यासहैवनिवृत्तावपिशिष्यमाणस्यएकवा
चनश्रवणप्रसंगात्।अथोच्येतयुगपदधिकरणवचनतायांद्विवचनबहुवचनांतानामेकशेषः द्वंद्वोप्येवं।तथाहि।अजहत्स्वार्थायांवृत्तौएकैकमने
कार्थाभिधायिपरस्परंसमभिव्याहारात्।तथाच॥अलौकिकेद्वंद्वैकशेषयोःप्रक्रियावाक्येद्विवचनबहुवचनयोरेवप्रवेशात्।विभक्त्यंतानामेकशेष
इतिपक्षोनिर्बाधएवेतितदपिन।जहत्स्वार्थायांवृत्तौतदयोगात्।पक्षांतरेपि॰प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्यत्यागायोगात्।अन्यथाषष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तेः
।तत्रापि॰पूर्वपदस्योत्तरपदार्थेउपसंक्रमेणषष्ठ्याद्ययोगात्।तथाचभाष्यं॰सेयंयुगपदधिकरणवचनतादुःखाचदुरुपपादाचेति॰यदपिप्राचाव्युःव्य
क्तिपक्षेयावद्व्यक्तिःतावच्छब्दप्रयोगेप्राप्तेएकस्यैवप्रयोगोयथास्यात्इतिसूत्रं।आकृतिपक्षेतुएकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमितितन्न
।व्यक्तिपक्षेपिनब्राह्मणंहन्यादित्यत्रब्राह्मणशब्देनैवैकेनापिअनेकस्यतंत्रेणसुवचत्वात्।अन्यथाजातिपक्षेपिवासेनसम्यक्कुक्षमप्रोक्षतस्मिन्नित्या
दिनानार्थानुरोधेनसूत्रंविनानिर्वाहात्।तस्माज्जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपितंत्रेणप्रयोगनिर्वाहेपिसर्वत्रतंत्रेणैवविधनीयमितिनियामकाभावात्पा
क्षिकोद्वंद्वः सूत्रंविनादुर्वारः घटोयंघटोयमितिनानाशब्दप्रयोगदर्शनात्तेहूत घटघटावितिद्वंद्वस्यन्यायप्राप्तत्वात्।नचैवमपिघटकलशावितिद्वंद्वापत्
त्तिः।विरूपाणामपिसमानार्थानामितिवार्त्तिकादृष्यतेबोध्यतेइतिव्युत्पत्त्यारूपशब्दस्यार्थपरत्वमाश्रित्यवार्त्तिकस्यापिसूत्रेणैवक्रोडीकाराच्च।तस्माद्घटघटोघ
टकलशावित्यादिपाक्षिकानिष्टवारणायपक्षद्वयेपिसूत्रमावश्यकमित्यवधेयं॰एवंस्थितेसूत्रवैयर्थ्यमेवहृदिनिधायपदिहव्याचख्युःनानेनैकशेषो॥
विधीयतेइत्यादियच्चसमुदायादेकस्यांविभक्तावितिपक्षंप्रत्याख्यायपुनराहुः।रामरामऔइतिस्थितेइति॰अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमुक्तंतेनतुलौकि॥

एम
१

कं। अलौकिके च विभक्तौ कादेशादिकार्ये न प्रवर्त्तते प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि तत्सर्वमसंदर्भं विरुद्धं न्यायविरुद्धं च। प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमलौ
किकमुत्प्रेक्ष्यते शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्त्तते न तु परिनिष्ठिते। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपाला
भात्। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्ते दुरुपपादत्वाच्च त्यासां तावत्। अमि पूर्वः अम्यचीति अमि योऽच् तस्मिन्नमोऽवयवेऽचीति यावत्। तेन मंकारसहितस्य पूर्वरूपं न।
एवमक्षाद्दूहिन्यामित्यादावपि ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन्नित्यादि बोध्यं इको यणचीत्यज्ग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्। पदास्वैरिबाह्येत्यादिनिर्देशाश्चेह लिंगान
स्मान्छसः। तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते। शस इत्यवयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोऽवयवस्येति तदे
नदाह परो यः शसः सकार इति परो यः शस् इति तु नोक्तं असंभवात्। नहि कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परः शस्संभवति अट्कुप्वाङ् रषाभ्यामिति पंचमीनिर्दे
शाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदं तत्र सर्वैर्व्यवायो। संभवी एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नशब्दपाठसामर्थ्यात्स्रूपाणामित्यादिनिर्देशा।
च्चेत्यभिप्रेत्याह व्यस्तैर्यथासंभवमिलितैश्चेति नन्वेवमादर्शनेत्यादौ अतिप्रसंगः न्वाङादिभिरेव व्यवधाने इति नियमः अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात्।
सत्यं योगविभागोत्र बोध्यः व्यवायेपीत्येको योगो विध्यर्थः अट्कुप्वाङित्यन्यो नियमार्थः छांदसाभिसोलुक् निषेधं बाधितुमिति तेन पर्योगाद्दुमित्यत्रोपसर्गा
दसमासेपीति णत्वं सिध्यतीति भावः नुम्ग्रहणमिति तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः तेन बृंहि बृंह्यौ इदित्वान्नुम् तस्यानु
स्वारः तृंह हिंसायां स्वाभाविको त्रानुस्वारः बृंहणं तृंहणं उभयत्रापि णत्वं सिद्धं इ विप्रीणने प्रेन्वनं इह कृत्य च इजादेः सनुम इति णत्वं न यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वा
चं विसृजेदिति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाग् विसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात् रात्रौ त्वस
त्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते तस्य सत्वात् तथेहापि बोध्यं नन्वेवं नुम्ग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्यापि द्वैनेव संग्रहात् उरः केणेत्यादौ विसर्गजिह्वामूलीयादिव्यवा
याने स्येषेव गतिरिति चेन्नस्यात्यमित्याह न चेति स्यादेतत् उक्तरीत्यानुम्विसर्जनीयेति सूत्रेपि नुम्ग्रहणं त्याज्यं स्यात् तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात् अन्य

म॰ क॰
१०

थाऽसंभवात् नहि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पींषीत्यादौ नुम् लभ्यते षत्वस्यासिद्धत्वेनेति ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः यद्यपि सुहिन्सु इत्यत्र संभवत्येव तथापि तत्रैवाति-
व्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यानुरोधान्नुमः स्थानिकेनुस्वारे लक्षणाश्रयणीयेव व्याख्यानात् तस्य च शास्त्रेण नतद्व्यवायेषत्वस्य सिद्धत्वादिति चेन् मैवं उक्तरीत्या तत्रत्य
विसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसंभवेपि नियमार्थं नुमग्रहणं तथाहि अनुस्वारेण व्यवधाने चेत्षत्वं तर्हि नुमःस्थानिकेनैवेति नियम्यते तेन पुंस्विन्यादौ षत्वं नेति
दिक् यस्मात्प्रत्ययविधिः अत्र प्राचोक्तं यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति तन्न तिङंतादीनामपि तरबादिकं प्रत्यंगत्वात्संकोचस्य निर्मूलत्वात् आमुष्यायणइत्यादौ
वृद्ध्यभावापत्तेश्च नहि प्रातिपदिकादयं तद्धितः किंतु सुबंतादिति दिक् अतो मिस ऐस् नन्वैस इत्यं वास्तु न चातो गुणाद् इति पररूपापत्तिः एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः
अन्यथा इसमेव विदध्यात् इतिचेत् सत्यं एदंतादिमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् ऐस्कृतः एवं च पररूपशंकैव नास्तीति महद्लाघवं यत्त्वाहुः ऐस्करणं निर्जरसे
रित्येकारश्रवणार्थमिति तन्न भाष्यविरुद्धं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्ते निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धांतितत्वात् नामि परिभाषाविरोधादिति एतच्च रू-
धादिभ्यः श्नमिति सूत्रे श्नान्नलोप इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं आरंभसामर्थ्यादिति सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः।
एवं च रामशब्देनामीत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यद्दृश्चुः तच्चिंत्यं आदेशप्रत्यययोः एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे आदेशः प्रत्ययाव-
यवश्चेति यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः यदि च प्रत्यययोः सकारः नहि रामेष्वित्यादौ न स्यात् यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने संहविवक्षावि-
रहात् दुंढौ न पुष्यते तथापि सौत्रत्वाद्दोष्यः विवृता घोषस्येति पस्तु वदंति सकारस्य सोष्मणो घोषस्य तादृश एव षकार इति तन्न मूर्धन्य ठकार इति प्रसंगात् तथा च प्रा-
तिशाख्यं वर्गे वर्गे च प्रथमाव घोषो युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोंत्य इति ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक्तु वृत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पूर्वपदादादिः पदादिरिति पंच-
मीसमासो भाष्ये उक्तः ततश्चेहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेन् मैवं स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्त्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापित-
त्वात् यत्वाहुः प्रत्ययविषयेनायं निषेध इति व्याप्यत इति तन्न स्यतिसे इत्यादौ षत्वापत्तेः ननु पदस्यादिरिति पक्षे स्यति से इत्यत्र षत्वं दुर्वारं न च व्यपदेशिवद्भावे-

राम
१०

नसेइत्यस्यापि निउं तत्वात्पदत्वं शंक्यं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तद्विधिः तदादेरेव ग्रहणात् अन्यथा रामेष्वित्यादावपि षत्वनिषेधापत्तिरिति ॥ तस्मात्न वयं प्रत्ययमा
त्रस्य तदंतत्वं ब्रूमः किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञां एकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्यये प्यानयामः रामौ रामाः इत्यादावपि हि एकदेशविकृ
तन्यायेनैव पदत्वं एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञाप्रवृत्तेः न चैकादेशे कृते सुप्तिङंतमित्यस्य प्राप्तिरस्ति उभयत आश्रयेनांतादिवदिति सिद्धांतात् यत्तु वदंति प्रकृति
सन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति मंत्रेषु सर्वेषामित्यादिनिर्देशादिति तन्मंदं उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धे ज्ञापनस्यासंभवादनुपयोगाच्च सर्वादीनि सर्वना
मानि सर्वादीनि इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशात् द्वंद्वे चेति स हि समुदायस्य निषेधः न त्ववयवानामिति वक्ष्यते न च तदंतविधिं विना
समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः ननु तदंतसंज्ञायाः किं फलं न च परमसर्वस्मात् इत्यादौ स्मायादयः फलं अंगाधिकारे तदंतविधिनैव तत्सिद्धेः इत्यमिप्रत्याहा ।
तेनेति न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना तद्विशेषणे तदंतविधिर्भविष्यतीति वाच्यं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तेरिति भावः अकच्चेति च
कारात् परमसर्वत इत्यत्र तसिल् जसः शी अनेकाल्त्वादिति न तु शित्वादिति भावः अवर्णांतादिति अवर्णांतादंगात्परस्येत्यर्थः अतो येषां तेषां केषामित्यादौ
नाव्याप्तिः सर्वनाम्नो विहितस्याम इति सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तं दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसंगात् द्वंद्वे चेति निषेधो हि समुदायस्य न त्ववयवस्य न च त
स्मादयमाम् विहितः किंतु समुदायादेवेति न सुट् विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एवं पंचत्रिंशदिति पंच च त्रिंश
च्चेति द्वंद्वः पंचाधिका त्रिंशदिति तत्पुरुषो वा यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणैरुक्तं नायं मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः तथा सति राजन्य
बहुवचनद्वंद्वेंधकवृष्णिषु संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् तस्मात्समाहारद्वंद्व एवायं एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति लोका।
श्रयत्वाल्लिंगस्येति तच्चिंत्यं समासभेदेन स्वरभेद इष्टापत्तेः तथा च बहुव्रीहौ संख्येय इति सूत्रे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थं अन्यत्राधि
कलोपादिति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिरिति अत एवेति द्वयोर्द्विवचनस्येव न्याय्य

त्वादिति भावः नन्वेवं सर्वादिषु पाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचने ऽभावात् न चोभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीया चेति प्राप्तिः
कत्ततीयातत्फलमिति युक्तं निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकेन गतार्थत्वात् न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्त्तिकं स
र्वनामसंज्ञामपेक्षमिति वाच्यं भाष्ये हेतौ विति सूत्रे तस्य पठितत्वात् त एवान्येन कारणेन वसत्यन्नस्य कारणस्य तु दाह्वतं हरदत्तेनेत्याशंक्याह तस्येह पाठस्त्वि
ति अयच्प्रसंगादिति अयं भावः उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्याया विन उभस्मादवयविन्यर्थे ऽयच्स्यात् उभयो
मणिः ततो नित्यं उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच्स्यात्स्वार्थे तेन उभयपक्षविनीतनिद्रः इत्यादावयच् यथा नित्यः एवं कप्रत्ययेपि स्यादिति नन्वेवमकच्विक
तिप्ययचुदुर्वार इति चेत् मैवं योगविभागस्येष्टसिध्यर्थतया उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन च यत्र द्विवचने न श्रूयते तत्रैवायजिति व्याख्यानात् तथा च वार्त्ति
कं अन्याभावो द्विवचनटाविषयत्वादिति अकचि हि सति तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायेन उभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न विहन्यते कप्रत्यये
तु विहन्यतैवेत्युक्तमिति वार्त्तिककृतेति शेषः यद्यपि पूर्ववार्त्तिके टावप्युक्तस्तथापि नासौ विवक्षितः टाविषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोध्यमिति कै
यटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे द्विवचनपरत्वाभाव इति टावेकादेशस्यापि पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः यद्यप्युभाविस्या
दौ द्विवचनपरत्वं दुरूपपादं उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहात् तथाप्युभशब्दाद् इत्यन्ते द्विवचनलुका नापह्नुतं यत्र ततो ऽन्यत्राय जिती ह विवक्षि
तोर्थः यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः तथापि प्रौढिवादमात्रं तत् कृत्रिम
स्यैव द्विवचनस्येह गृहीतुमुचितत्वात् अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात् ननु कारकविभक्तीनां द्विहितो त्रतसिलौ स्वार्थिकत्वेपि द्वित्वमात्रेणाभिधानाद
नित्ये त्वकप्रत्ययस्याप्यज्ञातार्थबोधकत्वात्पंचकपक्षेऽधिकबोधकत्वध्रौव्याच्चेति दिक् नास्तीति अनभिधानादिति भावः तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पा
दात् सर्वविभक्तित्वनाव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृतद्धितानां ग्रहणं च पाठ इति भाष्ये केयटेनावतारितं अस्तीति पचति कल्पं पचतिरूपमि

त्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः तयप्प्रत्ययांततयेति उभयशब्दस्येति भावः नित्यैवेति परेव २ भयाश्रमिता इति छांद
सत्वाद्बोध्यं अव्युत्पन्नाविति एतच्च पस्पशायां कैयटस्पष्टं एके काशिकाकाराः एतत्त्वमन्ये इत्युदात्तस्य उतत्वः पश्यन्नित्यनुदात्तस्वरदर्शनादिति भावः एकः प्रथ
मः संहितयापाठेनांतत्वस्यास्फुटत्वेपितांतश्चैतव्योऽन्यथा एकश्रुत्या सकृदेवपाठे तु नचतांतेविप्रतिपत्तव्यं त्वतत्वसममसिमेत्यनुच्चानीतिफिट्सूत्रात् तथा
वक्ष्यत्रः स्वरितत्वदूभवतिस्वतंत्रउत्वदिति वेदभाष्यकाराश्चैत्यं व्याचख्युः त्वदिति सर्वेनामसु पठितानुदात्तोयमन्यपर्याय इति जयदेवोपि प्राह युक्तं त्वदथ्य
मधुरमधूनिपिबंतमितित्वत्तोऽन्यस्याः अध र इति विग्रहः नतुनवाधर इति पश्यतिदिशिदिशिरहसि भवंतमितिपूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः नेम इति श्रूय
ते च प्रनेमस्मिन् ददृशे सोमइति समइति तथा च श्रूयते नभंतामन्यकेसमे माबोवृका यद्वको समस्मै उरुष्याणो अघायतः समस्मात् उतो समस्मिन् इ
त्यादिसिमः कृत्स्नेवशक्रेचस्यान्मर्यादावचद्रयोः श्रूयतेच आद्रीत्रीवासत्कनुतेसिमस्मै उक्थकमतकमजंतेसिमस्मात् उभयत्रापिसिमशब्दः सर्वपर्याय इ
तिवेदभाष्येगणसूत्र इति यद्यपिभाष्येऽष्टाध्यायीस्थेसूत्रेऽपुरीतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकं पठितं तथापितद्गणसूत्रस्यशेषः नतुजसिविभाषाविधायकस्य भ
अन्तरइत्यधिकृत्यजसः शीविधानात्तदावंतात्प्राप्त्यभावात् अंतरायामितिप्राकारवद्व्याख्यायां तदंतवर्तिन्यां वेत्यर्थः लिंगविशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्य पूर्वांत
त्वेनग्रहणाद्दाप्राप्तिर्बोध्या त्यदतद् एतदोउक्तपरामर्शकोतत्राद्यः छांदस इति गणरत्नकारः तन्नस्यश्छंदसि बहुलमितिसूत्रे छंदोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः एकोन्या
र्थे प्रधानेच प्रथमे केवलेतथा साधारणे समानेऽल्पे संख्यायांचप्रयुज्यते स्वाभिधेयेति स्वस्यपूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः दि
शः सपत्नीभवदक्षिणस्याः इत्यादावपिव्यवस्थायास्त्वेवप्रसिद्धत्वात्तुनावधिवाचीशब्दः प्रयुज्यते नच संज्ञानिषेधः आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा नचदिक्षु सास्ती
ति अस्लातिप्रकरणेकैयटहरदत्तादयः अत्रदिक्षुचिरंतनः कुरुषुत्वाधुनिकः संकेतइत्यत्रव्याख्यातृवचनमेवप्रमाणं एतेन विश्वेषांदेवानामिति व्याख्यातं
वेदेप्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषविश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् दक्षिणागाथ्यका इति इहअमुकस्मात्कृशलादिति अवध्यन्वयसंभवेपितन्नियमोना ।

स्तीति भावः एवं अधरेतां वूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्त्तव्यं कथं तर्हि तथापरेषां युधि चेति कालिदासः अपरे प्रत्यवतिष्ठंते इत्यादि च आ।
त्राहुः देशवाचितया व्यवस्था विषययोरेव परापरशब्दयो रूपवाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः न चैवमुपसर्जनता नहि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किं
तु स्वार्थविशिष्टार्थांतरसंक्रमः स च समासादिवृत्तावेव अत एव भूवादिसूत्रे एतान्यपीति एतन्नित्यपायानि वस्तूनीत्यर्थ इति कैयटोक्तिः संगच्छते वस्तुतस्तु
परापरशब्दयोर्देशांतरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोर्थः असंज्ञायां किं उत्तराः कुरवः सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरूणां उत्तरशब्दो वर्त्तत इत्यस्तीह
व्यवस्था किं तु आधुनिकसंकेतोयमित्याहुः स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मात्मीयोपरि
शिष्टा विस्पाशयेन व्याचष्टे आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वेति यत्त्वाहुः आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्र न संभवतीति तच्चिंत्यं आत्म
न्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात् यदपि स्वोक्तेर्थे उपष्टंभार्थं स्वो ज्ञाता
वात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इत्यमरसिंहोक्तिमाहुः तदपि चिंत्यं कोषे हि आत्मनीति पूर्वान्वयि स्वमित्युत्तरान्वयि तथा च हेमचंद्रः धीः स्व मो।
नभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने इति मेदिनीकारोपि स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इति स्मात्स्वेस्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं स
म्यगेवेति स्थितं ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति ताद्धी त्येणि निना ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता स्येवेति ध्वनयन्ति एतदर्थमेव हि सूत्रे।
आख्याग्रहणं कृतं अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा हवाख्यात् इत्यर्थ इति द्वितीये तु आभ्यंतरा इत्यर्थो बोध्यः
वास्येन हि आभ्यंतरस्य योगोऽस्ति अर्थद्वयमप्याकरे स्थितं उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः कर्मव्युत्पत्त्या तु अंतरीयपरः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा।
अत्रेदमवधेयम् एतत्सूत्रं जसः शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं वा छंदसीत्येन दमि पूर्व इत्यत्र यथा एवं चाष्टाध्याय्यां पूर्वापरेत्यादित्रिसूत्रीगतार्थेति म।
हद्धाघवं एकशब्दस्याष्टावर्था उक्ताः तत्र विशेषमाह संख्यायामिति अन्येषु सप्तसु तु वचनांतरमपि स्यादेव एके एकेषामिति यथेति भावः न बहुव्रीहौ कृते बहु।
व्रीहौ निषेधोयमर्थः उपसर्जनीभूता न सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वादत आह दिक्कीर्त्तितमिति समासात्प्रागेवेति च प्रक्रियेति अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः नन्व

स्तुतत्वाकच् अत आह सर्वेति नच निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोऽनुस्वत्वात्प्रागेव संज्ञा न भविष्यतीति वाच्यं अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात् त
स्यैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् अतिभवकानिति एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः दृष्टापत्तिं कृत्वेति त्यच्छोः शू ङिति सतु कुग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा ।
अनित्यत्वे ज्ञापकं लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः यथोत्तरमिति तथाच त्वघत्वे भाष्यकारोक्तैव व्यवस्थेति भावः यत्तु प्राचोक्तं बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनाम
तानस्यात् प्रियसर्वाय सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः स
र्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकच्स्यात्समाभूत् कप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति तत्रेदं वक्तव्यं किं बहुव्रीहेः संज्ञा नेति विवक्षितं
उत तदवयवानां सर्वादीनामिति नाद्यः समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रंथविरोधात् समुदाये प्राप्तिविरहाच्च न चरमः तदंतविधिना प्राप्तिः बहुव्रीह्यवय
वानां उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदंते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् अत एव न द्वितीयोऽपि नचोपसर्जनानां पाठात्पर्युदासो वार्त्तिककृतोक्तो न तु सूत्रात् इ
ति वाच्यं अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरैरेव तल्लाभात् एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि प्रत्यस्तं बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः भाष्यकारमते
इत्याद्यपि न विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्त्तिककारयोः मतभेदादर्शमिति प्रतीयते देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत् तच्च न सू
त्रवार्त्तिकसंमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तदित्थं प्राचा व्याख्यातं त्वं पिता यस्येति विगृह्य बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः स
मासांतःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञाकत्वादज्ञातार्थविवक्षायां अव्ययसर्वनाम्नामिति अकच् प्रसज्येत तस्य सैभिमीनामि
वांगाधिकारविहितत्वाभावेनांगसंज्ञानपेक्षत्वात् ततस्त्वत्कपितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति न्यासकृतापि अन्वर्थसंज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे कृतेऽकच्
न भविष्यतीत्याशंक्य समुदायो हि विशेष्यवर्त्तने पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेत्युक्तं तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव तथाहि अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समासावयवयो
र्थ एव नास्ति अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वस्य स्पष्टमेव एवं च समासांतःपातिनो युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादि ग्रं।

थः समुदायोहीत्या दिन्यासग्रंथश्च पक्षद्वयेपिव्याहतः किंचैवं अतिसर्वायेत्यत्रस्मायादेशोदुर्वारः अंगाधिकारेतदंतग्रहणात् त्वदुक्तरीत्यासर्वार्थतानप
यात् नहिपूर्वपदेसर्वार्थताउत्तरपदेतुनेतियुक्तिमत् अपिचैवंगौणत्वेसर्वादीनांसर्वार्थवाचकत्वंनास्तीतिस्वोक्त्यासहविरोधः स्यादितियत्किंचिदेतत् यदपि
व्याचख्युः त्वंपितायस्येत्यादौविग्रहवाक्येप्राप्तासंज्ञानिषिध्यतेइति तदपिन विग्रहवाक्यंहिलौकिकमलौकिकंवाविवक्षितं नाद्यः प्रक्रियावाक्ययंनिषेधःन
तुलौकिइतिकैयटग्रंथविरोधात्प्रकृतसंदर्भगतपूर्वापरस्वग्रंथविरोधाच्च नद्वितीयः तस्ययुष्मद्सुपित्सुइत्याकारकत्वेनत्वंपितेत्याकारकत्वायोगात् यदपि
व्याचख्युः नन्वनिसर्वादौसंज्ञानप्रवर्त्ततेत्वत्कपितृकादौतुप्रवर्त्ततइत्यत्रकिंविनिगमकंतत्राह अनंगकार्यत्वेनेति अंगशब्दः समुदायपरः तेनाग्निसर्वेइत्यत्र
अंगस्यसंज्ञापेक्षितासर्वनाम्नोंगात्स्मायादिविधानादवयवमात्रस्यसत्यपिसर्वनामत्वेदोषाभावात् समुदायेचसमुदायार्थेप्रतिसर्वादेरुपसर्जनत्वात्तदं
तस्यसंज्ञानभवतीतियुक्तंइहतु अवयवमात्रस्यसाचिकीर्षितानसमुदायस्य अवयवश्चस्वार्थमात्रप्रधानइतिस्फुटप्रसंगइतिवैषम्यमस्तीत्याशयइति न
दपिन अंगाधिकारेतदंतविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रेसत्यपिसर्वनामत्वेदोषोनास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात् अंगाधिकारपरिभाषयास्मैस्यात् इतिस्वग्रंथ
विरोधाच्च अथायमाशयः प्राक्प्रवृत्तापिसंज्ञार्थोनरोपसंक्रमेसतिगतेतितर्हि अकजपिगच्छतु ननुकार्यकालपक्षेस्मायाद्यर्थेपुनः संज्ञापेक्षितासाचकुर्वे
भित्याशयइतिचेत् अस्त्वेवं नत्वसौप्रकृतग्रंथार्थः न्यासग्रंथविसंवादेनइतिन्यासकृन्मतमितिवाक्यशेषविरोधात् न्यासग्रंथस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते यदपि
व्याचख्युः अंगमप्रधानंवाध्यंतद्विरूद्धमनंगंवाधकमित्यर्थः तथाचकप्रत्ययापवादत्वादकच्स्यादित्यर्थइतितदपिक्लिष्टस्वपर्थे न्यासग्रंथासंमतंच तथाहि त्वम
त्कपितृकोमत्कपितृकइतिवृत्तिग्रंथंव्याख्यायन्यासकारः उक्तग्राहननुचान्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्रसंज्ञानिरासेकृतेऽकच्नभविष्यति नह्यत्रसर्वार्थतासंभवति
विशेषविषयत्वात्नैतदस्ति समुदायोहिविशेषवर्त्ततेपूर्वपदंतुसर्वार्थतायाअनपेतमेवभवतुतर्हि अनयोरनंतरयोरेतन्सूत्रविषयताप्रियविश्वायेत्यादिसु
नोपपद्यते नहिप्रियविश्वादयःशब्दाः सर्वेषानामानिनापितदवयवभूतानांविश्वादिशब्दानांकिंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यतेस्मैप्रभृतीनामंगकार्यत्वात्विश्वा

दिशब्दानामनंगत्वात् एवंमन्यंते त्वत्कपितृकोमत्कपितृक इत्यत्राकज्माभूदित्येतदर्थं तावदेतदारब्धव्यं प्रियविश्वायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति॥
अनेन हि न्यासग्रंथेनागसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते स च स्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायां दूषितस्तादित एव यदपि व्याचख्युः यद्यपि सूत्रवार्त्तिककृतोरप्येतन्मतं तथा॥
पि न्यासकृताविवृतत्वात् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति तदपि स्थवीयः वार्त्तिककृतास्यार्थस्यास्पष्टत्वात् न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिवदतात्वदुक्तार्थस्य
दूरंत्पक्तत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च यदप्याहुः न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि तदपि न सूत्रकारमते बहुव्रीहाविव्यादिपूर्वग्रंथेन सह विरो॥
धात् भाष्यकारमते त्विति ग्रंथेन तस्य विच्छिन्नत्वाच्च तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रंथः तद्व्याख्यातृग्रंथाश्चापातरमणीया एवेत्यालं तावत् यद्वित्तु प्रक्रियायां
योपि कथं विज्ञाप्यविरोधनव्याख्येयइत्याग्रहः तदीत्थंव्याख्यायतां ननु प्रियविश्वायेति गौणत्वयागतार्थम् अतोनिष्कर्षमाह सूत्रकारमतइति बहुव्रीहा॥
विति चिकीर्षितेसतीति शेषः गौणत्वमात्रइतिमात्रशब्दोवधारणे गौणत्वएव न तु नः प्राक् तथा च सूत्रे प्रत्याख्यातं इति भावः न्यासकृन्मतस्य तु अतिफल्गु
त्वात् स्वरूपव्या[illegible]एव पराक्रियेत्याशयेनाह त्वत्कपितृक इत्यादिना ए तच्च प्राचीनतन्त्रग्रंथपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयं प्रकृतमनुसरामः सं
ज्ञाकार्यमिति सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तस्मायादिकमित्यर्थः अंतरंगकार्यमिति अड्डुतरादिभ्यः पंचभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः तृ
तीयासमासार्थेति इह पूर्वसदृशेति विहितः समासोगृह्यते प्रतिपदोक्तत्वाच्च तु कर्तृकरणे कृतेति तन्नत्वयकाकृते इत्यत्र निषेधोन समुदायस्येति॥
न त्वेव द्वंद्वशब्दस्य मुख्यत्वात् न च द्वंद्वे यानि सर्वादीनि इति संबंधः कारकाणां क्रियायामेवान्वयात् न च द्वंद्वे विद्यमानानि यानीति संबंधः विद्यतिक्रियाध्या
हारे गौरवात् निषेध्यायाभवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्य वक्तव्यत्वाच्च किंच त्यदादीनां द्वंद्वो नास्ति एकशेषेणबाधितत्वात् ततः प्राचीनास्त्वद्वं
नाः तत्र काकचोर्नैविशेषः न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किंन स्यादिति वाच्यं सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणं हि केचि
त्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेपि पुंवद्भावार्थं अन्यथा दक्षिणपूर्वायैइत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः तस्मात् न्यायबलात् फलबलाच्च समुदायग्रा॥

हणमेवोचितं यद्यपि वाक्कूर्दस्रां न इति पक्षे वयवनिषेधेपि फलं सुवचं तथापि शास्त्रस्याल्पविषयतास्यात् न्यायश्च विरुध्येतेति भावः सुट्प्रसंग इति
वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः न च निषेधसामर्थ्यम् अनाग स्पत्र न सिलादे औत्त्वस्याचरितार्थत्वात् जसाधारमिति यद्यपि शीभावेन जसस्त्वपहृतमेतेन
थापि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यं यद्वा जसः इः जसिः तस्मिन्सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थे तो व्याचष्टे जसाधारमिति जराया जरसन्यतरस्यां विभक्तावितिएतन।
त्व अप्राप्तत्वात् आविभक्तावित्यतोनुवर्तते तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः पदेति पदं अंगं च विशेष्यं विशेषणं न च तदंतविधिरिति भावः तद
नुसारिभिरिति इनातो ः पूर्वविप्रतिषेधे एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशोपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामाशयः अत एव वीतजन्मजरसः परं शुचिब्रह्मणः पदमुपेतुमि
च्छतामिति भारवि प्रयोगमसमंजसं मत्वा वीतजन्मजरसः इति पठनीयमिति तैरुक्तं एतच्च भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता हि टाङसीनिस्सूत्रे इनातोऽप्रत्या।
ख्यायनादेशमकृत्वैव शं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितं बहुवचने झल्येत् ओसि च ततः आङि चाप आङि च परे तत एत्वं स्यात् एमेणा ततः।।
आपः संबुद्धौ च आप एकारः स्यात् संबुद्धौ आङि ओसि च न चैवं अनेनेत्यत्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यं अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानात् तथा हि।
अनापि नकारे आपि च परे स्यादित्यर्थः सूत्रे अ इति नांतस्य नपुंसकनिर्देशः न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यं अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभ
वादिति तथा जराया जरसन्यतरस्यामि   ति सूत्रे उक्तं गोनर्दीय आह अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्या
दि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः पद्दन्नो अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः ते च पदाद्यादेशा॰ नुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपंतीत्याह पादः दंतेति यद्य
पि शीर्षन् छंदसीत्यतः छंदसीत्यनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचिद्भवति मासश्छंदसीति वार्त्तिके छंदोग्रहणात् ज्ञापकादिति वक्ष्यते प्रामादिकमिति
तथा हि आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके इति मंत्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात् हृदकस्य चिद् वर्त्तिकामंतरास्यादिति मंत्रांतरसंवादाच्च एवं हृद्याजुह्वान आसनि आस
न्यं प्राणमूचुरित्यादावपि व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु अत एव हरदत्तेनापि काशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयं अद्ग्रोपोनः अत्र पाद्वः अनंत

भस्यांगस्याकारस्य लोपः स्यादिति तथा सति तक्ष्णोत्यादौ नकाराकारस्यापि लोपः स्यात् भस्यांगस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने तु अन सामनसत्यादौ स्यात् तत्राकृत्या
दिनाऽन्नंतस्य भस्यानोऽकारस्येति व्याख्यानेपि अनसक्ष्णोत्यादौ अतिव्याप्तिरेव अतो व्याचष्टे अंगावयव इत्यादि भस्येत्यनेन आक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः अंगं चेति
द्वयमनो विशेषणं अन्तु अकारस्य अतो नोक्तदोष इति भावः एतच्च ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं रषाभ्यां पदे इति इयतैवं सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे
पि समानग्रहणं यत्समानमेव अखंडमिति यावत् तत्र यथा स्यात् तेन समासेन भवति रामनाम यूष्ण इति यूषो मंडः मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन इति
दर्शनात् इति पक्षे त्विति एतेन पंचमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति तथा हि भाष्ये एवं विदितामाथितिकः अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयं उक्तं तच्चान्यथा सिद्धं ण
काव उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणादेव एवं भिदितेत्यत्र इणणिषेधोन मथितं पण्यमस्येति विग्रहे ठक्ठस्येकादेशे यस्येति चेत्यल्लोपे इसुसुक्तां
तात्क इति कादेशस्तु न भविष्यति ठस्याभावात् न च स्थानिवद्भावेन ठत्वं अल्विधित्वात् ठस्य क इत्यत्र हि स्थान्यादेशयोः अकार उच्चारणार्थः अपीपचन्नित्यत्रा
पि णिलोपस्य चङन्यकारयोरेकादेशस्य च स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धं विदिसाहचर्यादभ्यस्तात् इपि लङ एवं जुसे विधानात् नच सिचा साहचर्यात् लुङ एव
किं न स्यादिति वाच्यं पूर्वसाहचर्यात् परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् इतिदिक् पूर्वत्रासिद्धेनेति एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम त्रिपाद्या असिद्धत्वेन नतत्राये
कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः तस्येति तस्य पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः संयोगादिलोपे च कास्त्वल
त्वे निगाल्यते णत्वे माषवपनी इह यस्येति अध्वोपस्य स्थानिवत्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् णत्वं न यत्वाहुः कार्ये चिन्त्यानिवत्वाभावेपि पूष्ण इत्या
दौ रषाभ्यामित्यस्यनापयोगः ष्टुत्वेन सिद्धेः तथा च षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितं ततश्च रभसवादे नैतदुपन्यस्तमिति स एवायं रभसवादः न त्वाहि क्षुन्नरा
र्थं न यापीह षग्रहणं स्थितं ततश्च पूष्णः पुष्णानीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् ष्टुत्वेन इति चेत् न तस्यासिद्धत्वात् न च वचनप्रामाण्या
त् सिद्धे त्वं पुष्टः पुष्टिरित्यादौ चरितार्थत्वात् तस्य षयोगेगा इत्यंशोऽचरितार्थः इति चेन्न तस्य पृथगनुक्तेः इह षात्परस्येत्युक्तिश्च चरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च एवं च म

१.८.
२३

प्युत्तरार्थेषग्रहणमित्याकरोविरुध्येतेतिचेन्न आकरेहिदृदग्रहणंविनालक्ष्यासिद्धिर्नास्तीत्येवाभिप्रेतं नतुपुन्नामीत्यादौरषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति
दिकृन्नलोपः प्रातिपदिकांतस्यलुप्तषष्ठीकेइति सौत्रत्वान्नतुषष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदेसापेक्षत्वेनसमासासंभवात् प्रातिपदिकस्यपदविशेषणत्वाच्चेतिभावः
तदंतस्येतिषष्ठीतत्पुरुषःअस्यांतोयोनकारः तस्येत्यर्थः उक्तंचहरदत्तेनविशेष्यमंतस्येत्यस्यनेत्येतदविभक्तिकं तथैवप्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणमिति
यत्तुप्राचोक्तं प्रातिपदिकांतस्यपदांतस्येति यच्चव्याख्यातं अंतस्येतुभाभ्यांसंबध्यतेइति तद्गौरवग्रस्तं अंतस्येत्यस्यावृत्तिप्रसंगात् व्यधिकरणषष्ठीद्वयाप
त्तेश्च यदितु अभेदेनैवसंबंधेनप्रातिपदिकेनैवनेत्यनेनापिपदंविशेष्यते तदाविशेषणेनतदंतविधौसौत्रमंतग्रहणंशक्यमकर्तुं विभाषाङिश्योरितिन
पुंसकाच्चेतिविहितः नतुजश्शसोःशिः तस्मिन्भत्वासंभवात् भस्येत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैवयजादेराक्षेपात् तदेतदाह असर्वनामस्थानेति अतएवेति।
दोषणीवृत्तिप्रयोगान्न यद्यपिसमाहारद्वंद्वस्यएकशेषकृतेपिभाष्यमुपयोज्यं तथापिककुदित्यस्यपृथक्पदत्वंन्याय्यम् अन्यथाककुदएकत्वंवाक्योदितत्वा
चनलभ्यतइतिभावः तमुपाद्रवदुद्यम्यदक्षिणंदोर्निशाचरइतिरघुः तत्रदक्षिणंदोरिति उद्यम्येत्यनेनकर्मतयासंबध्यतेदोषंतस्येतिदोषंतस्यतथाविधा
स्यभजतश्चापस्यगृह्णन्गुणमितिश्रीहर्षप्रयोगः तत्रदोषंहस्तंदूषणंवभजतश्चापस्यगुणंमौर्वीअतिशयंचगृह्णन्नितिसंबंधः अमरव्याख्यातारस्तुदोषश
ब्दंस्त्रियामपिस्वीकृत्यभागुरिमतेनटापिदोषेत्युक्त्वादोर्दोषाचभुजोबाहुःपाणिर्हस्तःकरस्तथेतिधनंजयनिघंटुमुदाजह्रुः द्वयोरह्नोर्भवइतितद्धितार्थेतिस
मासःकालाट्ठञ् द्विगोर्लुगनपत्येइतिलुक्राजाहःसखिभ्यःइतिटच् अह्नोह्नएतेभ्यइत्यह्नादेशः अह्नः सायइतिस्यतेर्घञि अवसानवचनःसायशब्दः।स।
स्यान्विसायेतिज्ञापकादेकदेशिसमासःइत्यदंताः॥ हाहानिति गंधर्वविशेषवाचकंअव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमिदंकौमारास्तुजहातीतिहाहाइतिक्रियाशब्द
दंतोविश्वपावद्रूपमाहुः तन्मतेप्रत्युदाहरणंतुअकारोवासुदेवःस्यात् तेनसहहेवर्त्ततइतिसाः तान्सानितिबोध्यम् इत्यादंताः आङोनास्त्रियाम् पुंसीतितुनोक्तं
अमुनाकुलेनेत्यत्रयथास्यात् नचनुमास्त्रूपसिद्धिःमुत्वस्यासिद्धत्वादिकोभावेनुमोप्राप्तेः नादेशेतुनासिद्धत्वंनमुनेतिनिषेधात् नचनमुनेतिनिषेधोनुम्यप्यस्तु

राम
२३

नेइत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादितिवाच्यं अमुष्मैकुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः अचघेः इदुद्भ्यामिति ङेरिति औदिति च पदत्रयमनुवर्त्तते इत्याशयेन व्याचष्टे इदु
द्भ्यामुत्तरस्येत्यादिना घेरुत्तरस्येति तु नोक्तं सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् स्यादौ च प्रमाणाभावात् औदिति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति कृतसंबंधस्य
त्यागायोगाच्च औ स्यादिति अत्र व्याचख्युः औतस्तित्वं स्वरितार्थं न विभक्तौ तुस्मा इति नित्वनिषेधस्तु न भवति अनित्यत्वात् अनित्यत्वं च इदमस्थमुरिति थमो म
कारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणाल्लभ्यत इति तत्रैवोक्तमिति तच्चिंत्यं न विभक्तावितिसूत्रे ङेरौतस्तु तकार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वे
न पूर्वापरविरोधात् युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वं सौर्यैवर्हिषि संनिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् अदिति तपरत्वं तु वृद्धावित्यादावत्वे कृते
न्मियां टापूमाभूत् इत्येतदर्थमित्याहुः तदपि चिंत्यं तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टापुस्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् अत एव हृन्मेजं तद्विस
त्रे भाष्यवार्त्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टापू नेत्युक्तं टापाव्यवधाने स्यानंतर्यविघातः स्यादिति तस्मात् औत इव अतोपि तपरकरणं उच्चार
णार्थमेवेत्यवधेयं अनङ् सौ सोर्ङित्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेनोशनसः संबुद्धौ अनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः तच्चिंत्यं सोर्ङित्युक्ते
हि अदर्शनेनुत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् ततश्चोशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् पुरुदंसेत्यत्र सांतमहत इति दीर्घः स्यात् यद्वा संज्ञापूर्व
को विधिरनित्य इति वा अंगवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यं हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् दीर्घादित्येतत् ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवादित्याह दीर्घादि
ति परमिति न त्विदं विहितविशेषणं या सा का इत्यादावव्याप्तेः न च तत्र हलंताद्विहितत्वेन निर्वाहः यः स इत्यादावतिव्याप्तेः कर्त्तेत्यादावव्याप्ते ति भावः ह
लिति तस्य च सु ति सी त्येवं रूपत्वं एकदेशविकृतन्यायेन बोध्यं लुप्यत इति यद्यपि हलो यो व्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्त्तते तच्च तत्राभावसाधनं तथापीह कर्मसा
धनं हलिति प्रथमांतेन सामानाधिकरण्यादिति भावः दीर्घग्रहणं किं अतिखट्वः निष्कौशांबिः ननु इह समस्तस्य ङ्यावंतत्वं नास्ति न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनिय
मो नास्तीति वाच्यं अनुपसर्जनेहितथा इहतूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोस्त्येव मत्वं तथापि उत्तरपदस्य ङ्यावंतत्वेन सोलतः परत्वानपायात् नहीदं विहितवि

शेषाणामित्यवोचाम अत एव हुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः स्यादेतत् गंगीयतेः क्विप् गंगीः इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनापत्वादिर्घत्वाद्वातिव्याप्तिरिति चेत्सत्यं ङीई
आआप् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् न कश्चिद्दोषः सुतिसीति किं भेत्ता नामेत्तकारस्य लोपो मा भूत् नन्वेवमपि अभैत्सीत् इत्यादौ सिचो लोपा
पत्तिः सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात् अपृक्तं किं भिनत्ति छिनत्तीति प्रत्युदाहरंति तच्चिंत्यम् विशिष्टस्याहल्त्वात् सुतिसीनां हलिति क्लिष्टव्याख्याया।
ति प्रसंगापादनस्यानुचितत्वात् यदप्याहुः सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचष्टे सुरासयति ततः क्विप् सुराः सुरासौ सुरासः इह सुनोतेरेव पवस्य सस्य लोपं प्रावर्त्ते।
यितुं अपृक्तग्रहणमिति तदपि न परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणा
च्च हल् किं विभेदनन् प्रथमहल्ग्रहणं व्यर्थं हलंतात्परेषां संयोगांतलोपसंभवात् अत्राहुः संयोगांतस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति राज्ञतेनैव लोपः स्यात् हु
लस्माद्विधीयते तथा हि सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात् स्यादेतत् संयोगांतलोपो नासिद्धः नङि संबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणं ज्ञा
पकात् न चैवं गामानित्यादावपि नलोपापत्तिः ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् यत्र हि नकारविभक्त्योरानंतर्यं तत्रैव सिद्धत्वव्याख्यानात् यत्वाहुः हे ब्रह्मन्निति नपुं
सकार्थत्वान्नैतज्ज्ञापकमिति तन्न लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन संबुद्धेर्वा नपुंसकानामित्यस्यावश्यकतया च संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवे
नोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत् इह तर्हि भिनोत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् तदिदमुक्तं नलोपादिरिति तथा अविभर्भवान् अजागर्भ
वानित्यत्र तिलोपो न स्यात् रात्सस्येति नियमात् अत्रेदमवधेयं ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः व्याख्यानात् अस्मिन्नेव सूत्रे हि हल्पृक्तग्रहणं तिस्यो
श्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भाष्यं चेह प्रमाणम् यदि हि ङ्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् तर्हि कथं तिस्योर्ग्रहणस्याकर्त्तव्यतां ब्रूयात् यत्तु ङ्याब्भ्यां तिस्यो
रसंभव एवेति तत्र ङ्यंतादसंभव इति सत्यं आबंतात्तु आचारक्विबंताद्धेतुमण्णिचि पौ सराव अगंगात् अमंगा इति यथा न च शपा व्यवधानं एकादेशस्य पूर्वांत
वेन ग्रहणात् न च स्थानिवद्भावः अपूर्वविधित्वात् अत्रायं निष्कर्षः [illegible]सोरित्येव सूत्रयितुमुचितं न च सुराः सुरासो इत्यादौ धातोः सकारप्रसंगः ङ्याब्भ्यां साह

चर्यात् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया चप्रत्ययस्यैव सो ग्रहणात् राजन् [illegible] न लोपस्तु न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन साधित एव किंचाभिनोत्रेति उत्वमपि सूपपा
दं संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति सिद्धकांडे पाठात् हरिवो मेदिनं त्वेति यथा अश्वि[illegible] वा नित्यत्रापि न दोषः राजस्सेत्यत्र तकारस्यापि प्रश्लेषणात् सस्येति छेदात् ननु
उखास्रदित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेन्न दत्वे कृते तन्न प्राप्तेः असिद्धं दत्वे [illegible] चेन्न सिद्धकांडे वस्वादिषु दत्वमिति पाठात् नन्वपदान्तत्वाद्दत्वं न स्यादिति चेन्न
सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात् तदीजंत्वसर्वनामस्थाने यचीति [illegible]जादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यानम् न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सो रुत्वविसर्गौ स्या
तामिति वाच्यम् इतोदिति सिद्धे पथिमथ्यृभुक्षामात्वविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात् ननु नैतज्ज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात् हे पंथाः मंथाः ऋभुक्षाः तत्र ह्रस्वदी
र्घौ संबुद्धाविति पर्युदस्तः नलोपश्च निषिद्ध इति चेन्न एवं तर्हि नलोपात् प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थेन ङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु तथा हि ङिसंबुद्ध्यो
रिति षष्ठी न तु सप्तमी ङेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् [illegible]तस्य संबुद्ध्यन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः न च प्रथमं संयोगान्तलोपं वि
ना संबुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते तस्मान्ङ्यापः सोरिति न्यासे न किंचिद्बाधकं यत्तु वस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते अधातुग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ
दीर्घाभावसिद्धेः तर्हि हल्ङ्यापः सोरिति सूत्रमस्तु यत्तु यथाश्रुतं सूत्रं प्राचां व्याख्यातं [illegible]तादावंतादीर्घाद्वेति तन्न ङ्यापो हि दीर्घौ न तु तदंतमपि न च दीर्घात् ङ्या
दित्यादौ दीर्घा[illegible]ङीतदंता[illegible]दिर्यो लभ्यते दीर्घादिति पंचम्या अनन्वयात् समासे उपसर्जनयोर्ङ्यापोर्विशेषणयोगात् उक्तं हि भाष्ये सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य
च विशेषणयोगो नेति एतेनानदीसंज्ञह्रस्वइउवर्णान्तमित्यपि प्राचां वृत्तिः प्रत्युक्ता सख्युरसंबुद्धौ इहेतोत्सर्वनामस्थानेत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते तदसंबु
द्धावित्यनेन विशेष्यते गोतो णिदिति सूत्राण्णिदित्यनुवृत्तं तस्य सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यते इत्याह संबुद्धिवर्जे सर्वनामस्थानमिति सख्युरसंबुद्धिः
इत्येव तु सूत्रं युक्तं ख्यत्यात्परस्य कृतयणादेशयोः खितीशब्दयोरेतदनुकरणं ख्येति एवं तितीशब्दयोस्त्येति उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थः ननु मुख्या पत्यादिशब्दैकदेशा
नुकरणमिदम् सख्युर्यः पत्युर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य च तद्धित इत्यादिनिर्देशात् इत्यभिप्रेत्याह खितिशब्दाभ्यामित्यादि परस्येति ग्रहणमेकः

म.र.
२५

पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्। अत एतच्च नदीसंज्ञके वृद्ध्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते घिसंज्ञकेषु अच्च घेरित्युत्तरसूत्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योः स्वविषयः
न च तादृश उकारोऽस्ति अत आह उकारेति यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तं तन्न तादृशस्य उकारस्याप्रसिद्धेः समुदायस्येति न च पर्युदा
सेऽपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदंतग्राहकत्वशंका विशेष्यासन्निधानात् यत्त्विह ग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन यच्च व्याख्यातं सूत्रे कैयटेन तन्न त
स्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् गौणत्वेऽपीति अस्त्या घनङ्वदितिभावः तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कै
यटः तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सामसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति कैयटः मिदचोन्त्यादिति सूत्रे तज्ज्वलक्कोषु स्त्रियामिति सूत्रे च भाष्य।
कैयटयोः व्याख्यातौ माधवग्रंथे च स्फुटमेतत् अनुदुष्टो वरुण इन्द्रसखा आग्नेया हि मरुत्सखा तीव्रं सोमं पिबति गोसखायं इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छं
ते तत्र बहुव्रीहिस्वीकृतस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखास्य सुसखिरित्युदाहरंतो हरदत्तन्यासकारौ तदनुगा
मिनश्चान्ये उपेक्ष्याः पतिः समास एवेत्येवकार इष्टतोऽवधारणार्थः अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाव्येत धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणेन च प्रतिपत्तिगौ
रवं स्यात् अथ कथं सीतायाः पतये नमः पराशरश्च नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पताविति उच्यते पतिरित्याख्यातः पतिः णौ टिलोपे अच इरित्यौणादि
क इः अयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् एतेन कुलस्य सखिरर्जुन इति भारतं सखिना वानरेंद्रेणेति रामायणं च व्याख्यातं बहुग
णा बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते ननु संघवैपुल्यवाचकोऽपि संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् अत एव डतिरपि न ह्यत एव गृह्यते वतु
नां साहचर्याच्च ननुपातेर्डतिः षड्भ्यो लुक् षड्भ्यः परयोरिति बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसूचनार्थः षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः प्रत्ययलो
पे स्थानिवत्सूत्रेणासिद्धे नियमार्थमिदं प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोगे दृश्यते तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति तेन शोभना
दृषदोऽस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्रात्वसंतस्येति दीर्घो न यद्वा यत्र प्रत्ययप्राधान्येनाश्रीयते तत्रालिविधावपि विध्यर्थमिदं तेनातृणेडित्यत्र हलादौ पिति सा।

एम
२५

वेधातुके विहित इम् लुप्तेपि तस्मिन् भवति वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् इति तु वर्णप्राधान्यविषयकं तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवन् अस्मादिति अत्र
प्राचा अव्यये त्यपि पठितं तत्तु अव्ययानां प्रायेण निर्लिंगत्वादव्ययीभावे [illegible] क्लीबत्वेपि लिंगांतराभावाच्चोपेक्षितं वस्तुतस्त्विति अर्थप्राधान्यबोधकस्यैव
बहुवचनस्याभावात् गौणत्वेपि त्रयादेशो न्याय्यः अस्थ्याद्यनङ् इति भावः अकारो वक्तव्य इति तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्द इकारांतः बहुत्वे तु अ
कारांतः उडुलोमशब्दोऽन्य एव तस्य च इकारांतेषु व्युत्पादनं प्रासंगिकमिति भावः तथा चौडुलोमिशब्दस्य इदंतस्य बहुत्वे दंतत्वमिति निर्भमितव्यं इति इदं
नाः किदिति तेन आतो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः यथीपप्यादय इति यत्तु प्राचोक्तं एवं देवयज्यतिलक्ष्म्यादयः तन्न देवान्यजत इति विग्रहे इन्नौणादि
कस्तत्रेण ह्रस्वांतस्यैव देवयजिशब्दस्योज्ज्वलदत्तादिभिः साधितत्वात् अग्नौ हि जानन्देवयजीन्निहन्मः इति भट्टिप्रयोगस्य ह्रस्वविषयतयैव व्याख्यातत्वा
त् न च यजेर्दीर्घ ई प्रत्ययः प्रतिपदोक्तोस्ति बहुलग्रहणात्कल्प्यत इति चेत् भवेदेवं यद्यनन्यथासिद्धं कल्पकमुपलभ्येत वेदेपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते आय
जित्वा मनवे जातवेद सं इति अतिलक्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वाद्ध्रस्वे आडागमे नुटि आमि च कृते महदेव वैलक्षण्यमिति न वात प्रमी साम्यं एतच्च मूल एव स्प
ष्टीभविष्यति क्विवंतेति गतच्च माङ् माने शब्दे च इति धातो माधवग्रंथे स्पष्टं बहुश्रेयसीति ईयसश्चेति न कप् नाप्युपसर्जनह्रस्वः ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषे
धात् यूस्त्याख्यौ ई दूदंताविति इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति आर्द्धीनद्योरिति सूत्रस्वरसात् तयोस्त्याख्यत्वं तु ङ्यादिषु स्वतः कश्चित्तु स्त्रीवाचकवर्ण
समुदाये घटकत्वेन प्रवेशात् शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात् तेन न घंतादित्यादिव्यवहारो न विरुध्यते एवं घि संज्ञायामपि [illegible] दंतं वापि
संज्ञिर इति पक्षद्वयं बोध्यं वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः ननु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति तेनातिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्य
बधेयं पूर्वमिति वृत्तेः प्रागित्यर्थः वक्तव्यमिति संज्ञायां यथोद्देशपक्षे न्यायसिद्धमिदं कार्यकालत्वे तु वाचनिकं अचि श्नु इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं
ननु श्रुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याह इवर्णोवर्णांत धातोरिति श्रुप्रभृतीनामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङ् उवङ् वर्णत्वं व्यर्थं वैयधिकरण्यं च दोषः क्षिपति

अयुनतद् दिदिवतुः ऊयतुः इत्यादौ चातिव्याप्तिः तद्वारणायेव वर्णो वर्णयोरव्यवहितत्वेन विशेषणे तु क्लिष्टतेति भावः आंतरतम्यादिति स्थाननत इति भावः एरनेका
चः अचिश्नुधात्विति सूत्रे इदंहनिर्देशेपि धातुरेवेह संबध्यते न तु श्नुभ्रुवौ तयोरिवर्णासंभवात् धातुग्रहणं चावश्यम् उभयोर्विशेषणं संयोगस्यांगस्य चेति व्याच
ष्टे धात्ववयवसंयोगेत्यादि तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यणा उन्न्यौ उन्न्यः अंगविशेषणं तु हरिं हरीन् इत्यादिसिद्धये यदि हि धातुनांगस्य विशेष्यते न त
र्हि इहापि प्रध्यं प्रध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णं च बाधित्वा यणा स्यात धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णः तदंतत्वादंगस्य वृश्चिकस्याप्यनेति भा
ष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपादानमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रे प्रत्याख्यातं तेन न श्वसंबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति भावः सूत्रमनेप्याह वृश्चिकसंबंधि
नीति अघ्नोपयलोपाविति नच परत्वादेरेकत्वस्येति स्यादिति वाच्यं वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिककाराः क्तेः कौलुप्तमिति नपुंसके मावे
क्तः कौ लोप इत्यर्थः इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यं अनन्यतयेति गौणत्वेपि अनङ्णित्वयोः प्रवृत्तेर्लक्ष्यत्वाच्चेति बोध्यं दीर्घस्यापीति एतदर्थ
मतयणा निर्देश इति भावः नन्वति सखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्त्तेपि तु यणा निर्देश इति चेत् अस्त्वेवं तथापि दीर्घप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् न हि ह्रस्वेषु भाव्यं
न हि दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति सोत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन सार्थकत्वलाभे न तथैव आचित्यात् भाष्यारूढत्वाच्च यत्तु प्राचार्वे
तिकेचिदित्युक्त्वा सख्यः सुख्य इत्याद्युक्तं यच्च तद्व्याख्यातृभिरूभयमप्युक्तं भाष्ये स्थितमित्युक्तं पश्चात्रोपपन्नं भार्यप्रसादकृता सख्युः पत्युः प्रसिध्येयस्ख्येत्या
दित्याह पाणिनिः साधारणं तन्मन्वानाः सुख्युः सुत्युः सुखीः सुतीः सुखीयतिसुतीयन्तौ यौ क्विवंतौ तयोर्विदुः निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् लून्युरादिकं सुख्य इ
त्यादिसाध्वेतदुभयं भाष्यंगीस्वादिति विचारचिंतामणिस्य श्लोको यन्न सूत्रोक्तौ तदेतत्सर्वभाष्यकैयटापर्यालोकनमूलकं इति कृत बुद्धय एवं विदांकुर्वंतु
शुष्कियदति यत्तु शुष्क्युः पक्युः शुष्क्यः पक्यः इत्युदाजह्रुः भाष्ये स्थितमि[illegible]चोपसंजह्रुः तदतिरभसात्॥ इतीदंताः तृज्वत्क्रोष्टुः क्रुश आह्वाने अस्मात्सित
नीति तुन्न त्यये क्रोष्टुशब्दः [illegible] वतुक्रोष्टृशब्दः द्वावपि सृगालवचनौ त[illegible]विशेषणाद्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजंत एव तृतीयादावचुभयम

न्यत्र तु तन्नं तएवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते क्रोष्टुरिति तुन्नंतात् शासा तृज्वदिति तृतीयांताद्वतिः निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेना।
तिदेशस्य षड्विधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते तच्च नपवादेर्यस्य कस्यचित् किंतु क्रुशेरेव उपस्थितत्वादर्थतस्त्रांतयोश्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह क्रोष्टु
शब्दस्थाने इति नियमार्थमिति अन्येषां संज्ञाशब्दानां माभूदित्येतदर्थमित्यर्थः क्रोष्टेति अनङ् हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः स च सर्वनामस्थाने चेत्य।
नेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादनुम्नित्यत्वन्यायः कृतेप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृज्वत्वात् अन्यथा नुमा कृतेपि दीर्घो न स्यादिति भावः रात्सस्य इह
तकारोपि प्रश्लिष्यते इति पक्षांतरं तेन हल्ङ्यादिसूत्रस्थाने ङ्यापः सोरिति निष्कर्षे अविभर्भवान् इत्यादि सिध्यति अजर्घेत् इत्यत्र तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात् त।
लोपो न ननु कीर्त्यतेः क्विपि कीर्त् इति स्यादिति चेन्न यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यं एतेनावर्वर्तेः इति व्याख्यातं परत्वादिति न च नुमि नित्य इति वाच्यं तृज्वद्भा
वे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादिति भावः नुमचिरेति ननु रेणास्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं बाध्यसामान्यचिंता अयणान् तथा च वक्ष्यते गुणदी
र्घोत्वानामपवाद इति एवं चाविशेषात् नुडप्यनेन बाध्यः तत्कथं विप्रतिषेधः उत्सर्गापवादयोस्तद्योगादिति चेन्न सत्यं अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयि
त्वा नतिसृचतसृ इति ज्ञापकात् नुडिति भाष्यकृतोक्तमिति संतोष्टव्यं इत्युदंताः हूहूरिति अव्युत्पन्ना संज्ञेयं अतिचमूशब्दे त्विति प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यु-
क्तेः तथा च एवमतिचम्वादय इति प्राचां ग्रंथो भाष्यविरुद्ध इति भावः वर्षाभ्वश्च वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् स्त्रीलिंगप्रकरण एव वक्तुमुचितं तदुक्तं पु
ल्लिंगे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योज्यमिति व्याचख्युः तद्भ्रममात्रं दर्दुरे हि पुल्लिंगो यं भेके मंडूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरोक्तेः भिन्नलिंगानां
न द्वंद्व इति तेन परिभाषितत्वात् भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति पादवकोशाच्च दर्दुरे षणीति पाठांतरं षणा इति पुल्लिंगस्य प्राचां संज्ञा दंभतीति
दंभीग्रंथे तु दादिः व्युत्पादित इति यद्यप्युज्वलदत्तेन दंफूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा दंफेर्नलोपाभावो निपात्यते इति व्याख्यातं तथापि वृत्त्यंतरेषु दंभीग्रंथ
इत्यस्मात् ऊप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तं एतच्च माधवग्रंथे स्पष्टं दशपादीवृत्तौ दभेर्गां दंभूः नुमागमो नुस्वारश्च निपात्यत इत्युक्तं अयमूकारो न।

धातोरित्युवङोऽप्रसंगात् इकोयणचीति यण् स चाभिपूर्वः प्रथमयोः पूर्वसवर्णादित्याभ्यां बाध्यत इत्याशयेनोदाहरति हंभ्रूमित्यादि न चेह हन्कारेति यण् शंक्यः तत्र
अर्थवत एव ग्रहणात् अस्य तु हनशब्दस्य चानर्थकत्वादिति भावः एवं चायं हूहूवदिति फलितं श्रीपतिमतेनाह हन्नितीति माधवस्तु अंदूहंभू इत्यादिसूत्रे
गाहृढशब्दे उपपदे कू प्रत्ययः उपपदस्य हन्नादेशश्च निपात्यते इत्याह हन्भू रिति तत्स्सर्पजातिभेद इति केचित् कपिरित्यन्ये हन्कारेति अत्र हन्नितिनां
त पाठो मुख्यः मांत पाठोपि केषांचित् वक्तव्य इति वर्षाभ्वश्चेति चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः अनुक्तं च भाष्यवार्त्तिकबलान्निर्णेयमिति भावः त्र वर्षाभूपुः
नर्भ्वश्चेति वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह अन्यत्यमिदमुच्यते वर्षाहन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति वामनेन तु हनशब्दो न पठित एव एवंस्थि
ते यत्राचाहन्कारेति पठितं सूत्रं तस्यौत्रेण महाभाष्यकारवचनसमर्थतो नुवदतीत्युक्तं यच्चान्यैर्वार्त्तिकेन पूरितं अर्थमुदाहरति इत्यवतारितं तत्सर्वं रभ।
सकृतमेव न च भाष्येपि हृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यं अंदूहंभू इति निपातितः इति माधवग्रंथेन कैयटादिग्रंथैश्च विरोधापत्तेरिति यत्किंचिदेतत् दीर्घ।
पाठ इत्ययं भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रंथसंमतः पाठः अनुसृतो नु ह्रस्वः पठ्यते यत्तु तद्वृत्तावुक्तं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति तन्न तस्या
प्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात् न ह्यण्प्रत्ययोपि विकारः तस्माद्ध्रस्वपाठे कारपूर्वकस्य उवङेव तथा दीर्घपाठे कारपूर्वस्यो वङिति विवेकः स्वयंभूवदिति।
शाचानुहन्भूकाराभूशब्दो वर्षाभूवदुदाहृतो तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः इत्यूदंताः नृ च इह छंदस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते तच्छंदसीतितन्निवृ
त्तं तेन न चिंता न जर्त्वेनसावतनृणांकानामशांतेः कथा नृणामेकोगम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाः संगच्छंते केचित्तु छंदसीत्यनुवर्तयंति तदयुक्तं पूर्वसूत्रे गौर्वोसिद्धि
नृचेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः यदपि पूर्वसूत्रे तिसृ च तसृ इत्यनुवर्तयंति तदप्ययुक्तं अविशेषेणाविकल्पदर्शनात् तथा च धाताधातॄणामिति मंत्रे तैत्तिरीये ह्र
स्वः पठ्यते बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक् इत्यृदंताः ओतो णिदिति गोत इत्यस्य पक्षांतरं ओत इति वा च्यमित्यर्थः तथा च गामित्यत्र परत्वात् वृद्धौ सत्यामात्वं न स्यादित्याशंक्य
निरवकाशतया आत्वेन वृद्धिर्बाध्यत इति ओतोम्शसोरिति सूत्रे भाष्यकृतोक्तं कैयटोपि तत्रेत्यमाह ओत इति सूत्रं पाठं गोत इत्योकारोपलक्षणात यावाव्या।

रूपमिति वृत्त्यादिग्रन्थस्त्वेवमेवास्थितं स्मृतो रिति यत्वाहुः गोशब्देन ओकारादिकेन सादृश्यात् द्योशब्द एव लक्ष्यते न त्वोकारान्तमात्रं तेन स्मृतोः स्मजवौ।
स्मृतवद्इत्येव भवतीति तन्न भाष्यविरुद्धं गोघोभ्यामेव परस्य णित्वाभ्युपगमे द्योतोम्शसोरित्यात्वस्य स्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात् तथा च गामित्यत्र परत्वाद्
द्धेर्द्वौ रत्तया उदाहृतभाष्योक्तं आत्वस्य बाधकत्वं निरवकाशत्ववचनं संगच्छते इति दिक्। इत्योदन्ताः रायो हलि अर्थैर्विभवा अपीत्यमरः तु स्त्व संरा बाभूपसा
सृजेत्यादिप्रयोगाच्च रायि श्छांदस इति भाष्यं तच्चक्यमं तस्यारे शब्दस्य छांदसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वा तोपि विसूत्रेके पटः केवलोपि छांदस इति पक्षान्त
रं स एवाह इत्यैदन्ताः ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः एवं जनानवतीति जनौः ज्वरत्वरेत्यूठ् एत्येधतीति वृद्धिः जनावौ जनाव इत्यादि इत्यजन्ताः पुंल्लिङ्गाः रमे
ति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः यत्तु आवन्तत्वादिति तच्च व्याख्यं स्युः प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेपि पृथक्ङ्याब्ग्रहणात् इत्यर्थेड
ति तन्न ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात् एङ्ह्रस्वादिति परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च संबुद्धौ चेत्यत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोति स्थानिवद्भावा
दापत्वेप्याकाररूपत्वाभावात् आङ्आविस्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात् यथाश्रुतेपि एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः या
डापः यद्यपि याडित्येवोचितं न त्वातो गुण इति पररूपापत्तिः अकारोच्चारणसामर्थ्यान्नैवं तद्बाधात् तथाप्युच्चारणार्थो काइति संभाव्येत अतः स्पष्टार्थं याट्कृ
तः वृद्धिरेचीति वृद्धिः यत्तु प्राचा आटश्चेत्युदाहृतं तन्न याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबंधत्वेनेह आटोऽभावात् सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च दीर्घोच्चारणसामर्थ्या
अत्र वदन्ति सर्वनाम्नो सुट्ङेस्यैव सूत्र्यतां एवं च याटि परे ङित्वादन्त्यादेशः सुङि सर्वस्यामित्यादि सिद्धं स्याट्करणं ह्रस्वविधानं च प्रयोजनं चिन्त्यमिति अत्रेयं
चिन्ता अस्य सुङ्ङ्युक्ते मुष्ये इत्यादि न सिध्येत् इति वस्तुतस्तु आमि सर्वनाम्नः सुट् पाटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तं न चैवं याट्यव ह्रस्वापत्तिः दीर्घोच्चारणसामर्थ्या
त् ह्रस्वोच्चारणेप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयं विभाषा गौणत्वादप्राप्तविभाषेयं यत्वाहुः नबहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते इति तद्दोषा
ततः तस्या लौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात् अस्य च समासविषयत्वात् तयोर्न्तरेति यत्वाहुः या पूर्वा सोत्तरा यस्याउत्तरपूर्वेति तद्भसात् पूर्व।

निपातनवैपरीत्यापत्तेः तीयस्येति इदं हि पुंनपुंसकयोरावश्यकं अनेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयातृतीयेति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः अन्वार्थेन घोः अत्र वाति
कं मातुर्मातृच पुत्रार्थमर्हते इति मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातृजादेशो भवति मात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यत्वे द्योत्ये गार्गीमाता ऽस्य गार्गीमातृकः तस्य संबोधनं हे गार्गीमा
तृ न घृतश्चेति समासांतस्यापवादोयं यत्र तु श्लाघ्यत्वं न द्योत्यं किंतु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कवेव गार्गीमातृकः आवंतं पदं गामिति यत्तु याडाप इति सूत्रं
व्याचक्षाणो रूक्तं आतिस्त्रद्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वान्नयाट् एवमति सर्वायेत्यत्र नस्याडिप्तिनत्र्भसात नह्यतिदेशस्य विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
प्रवर्तते अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः तेन पादद्वर्थाः स्याट्सुप्रसंग एव नास्ति संज्ञोपसर्जनयोः पाठात्पर्युदासात् केचित्त्विति परिशिष्टकारादयः ङिति
ह्रस्वश्च अप्राप्तविभाषेयं ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधे प्राप्ते आरंभात् इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि
ईदूतो विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यंतं अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिंगानां अर्भटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वेपि
नदीत्वं न स्यात् कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात् हरदत्तमतेपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च अत एवाख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्का
घ्यसंबध्यते न दंतदाह ह्रस्वोच इउवर्णौ स्त्रियामिति औत्वे प्राप्त इति परत्वादिति भावः यत्तु प्राचा औदिति सूत्रे घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं ना
सावक्षरार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबललभ्यः एवं च इदुद्भ्यामिति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव अचिरऋतः गुणादीर्घत्वानामिति तिस्रस्तिष्ठं
तीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य तिस्रः पश्येत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्रा आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदित्युत्वस्य रत्वमपवाद इत्य
र्थः बाध्यसामान्यचिंतायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः विशेषचिंतायां तु मध्येपवाद इति न्यायेन दीर्घत्वयोरेव बाधः स्यात् ननु गुणस्य सा
मान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवत् लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितौ इति कैयटाशयः यत्तु व्याचख्युः अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः पूर्वविप्रतिषे
धेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति तन्निर्मूलं क्लिष्टं च यदपि प्रमादकृतो गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेन इतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति तन्न र

विधेरचरितार्थत्वात् नचटेसाध्वरितार्थता यणागतार्थत्वात् त्रिचतुरोर्विशेषणादिति श्रुतत्वाद्द्वित्रिचतुरो इत्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नांगस्येति भा
वः प्रियंत्रिरिति अत्र व्याचक्षते स्त्रियाअन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमंगं तत्रैव वर्तते त्रिशब्दस्तु पुंनपुंसकयोरेवेति तिसृभावादेशो नेत्यादि अत्रेदं वक्तव्यं अजहत्स्वा
र्थायां त्रिशब्दोऽनर्थकः अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तत एव तत्कथं पुंनपुंसकवृत्तिता संगच्छतामिति अत्रेदं तत्त्वं नहत्स्वा र्थवृत्तिरिहाभिमता लक्ष्यानुभ
रोधात् तेनांगं स्त्रियामिति सम्यगेव त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवाचिता तु भूतपूर्वगत्या उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धांतप्रवादस्यैवमेव निर्वाहस्य
त्वात् एवं प्रियतिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव अजहत्स्वार्थापक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोः त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः प्रत्ययोत्तरप
दयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रंथसंदर्भश्चेह प्रमाणं अनित्यत्वादिति इकोचीत्यस्य ग्रहणं चेह लिंगं तद्धि संबुद्धौ नुमं वारयितुं कृतं भ्यामादिषु सत्स्वपि नुमित
द्धोपसंभवात् संबुद्धिश्च लुका लुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या प्रत्य यलक्षणं च न लुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमिति आकरस्य स्पष्टं न चे
दमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यं लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचिदभ्युपगमे बाधकाभावात् तथा च प्रियतिसृ प्रियत्रि इति रूपद्व
यमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन स मर्थितं पूर्वविप्रतिषेधेनेति न चात्र प्रमाणाभावः प्रियतिसृणी प्रियत्रीणि इत्यादि भाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाण
त्वात् हेरत्वेसत्यावित्ति विभक्तिसंनिपातकृतमपि इत्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् तयास्तयोरित्यादिज्ञापकाच्चेति भावः इ
यादेश इति अजादीयइयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्यामादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र गुणाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादि
त्यर्थः नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इति सुतोयणोरिति स्थानेनोऽधिकारेऽपि इयङुवङ्स्थानाविति षष्ठीसमासः फलितार्थमाह इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति ष्वत्रय
ङुवङोर्निष्पद्यते तत्रैवायं निषेधः यत्र त्वपवादेन बाध्यते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणं वामि यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्पनइति भावः त
थापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति तथा च लाघवात्स एव सूत्रार्थ उचितः इत्याशयेनाह वानदीसंज्ञोस्त इति ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे प्येवमेव क

यंतर्ही तिउवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात्ह्रस्वोनुपपन्न इत्याक्षेपः वह्व इति केचित्तु वामीत्यतो वाग्रहणमिहापकृष्य व्यवस्थित विभाषां चाश्रित्य स्
मादधुः तन्मंदम् तथा सती हनग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः अन्ये तु सामान्येन पुंसकमिति कथं चित्स्मादधुः न षट्स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति
व्याख्यानात् अनंतरे ङीविवृत्यव हितष्टावपि निषिध्यत इत्याशयेनाह ङीप् टापो नेति राःपुंवदिति रैशब्दस्य स्त्रीलिंगतापि स्मरणादिति भावः तथा च क्षीरस्वामी
रात्येनं राः स्त्रीत्येक इति स्त्रियां नो रत्नराणि स्तरिरित्य मरः इत्यजंता स्त्रीलिंगाः अंतास् स्वमोरिति अमो ऽम्विधानं लुग्बाधनार्थं अम् स्यादिति एतच्च प्राचामनुरोधे
न व्याख्यातं संयोगांतलोपो मलइत्यभिप्रायेण वा वस्तुतस्तु मइत्येव पदच्छेदः लाघवात् तत्र सोर्मे कृते ज्ञानमिति सिद्धं द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्यकार
स्य मकारे कृते ऽत्यस्य मस्य संयोगांतलोपे सिद्धमिष्टं यत्तु वदंति एवं सति सुपि चेति दीर्घत्वं स्यादिति तन्न सन्निपातपरिभाषाविरोधात् यदपि दीर्घविधौ सा
न प्रवर्तत इति तदपि न रुधादिभ्यः अम् ष्णान्नलोप इति सूत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात् कैयटेनोपपादित
त्वाच्च पदध्याद्ध्रः अतिजरसमिति न सिध्येदिति तदपि न द्वितीयैकवचने हि अतेऽमिति वाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुको प्रवृत्तौ रूपसिद्धिः
सुष्ठैव प्रथमैकवचने तु अतिजरमित्येवेष्यते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः अन इति तकार उच्चारणार्थः भसंज्ञायामिति सुडनपुंसक
स्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भाव स्यादिति च इदमप्यंतस्य न दारु इव र्णायोरिति आङ स्यामिति विभक्तित्वापेक्षयाश्यामिति स्त्रीलिंगनिर्देशः
जश्शसोः जसासाहचर्याच्छस पि सुवेव गृह्यते तेनेह न कुंडशो ददाति श्यास्तर्वनामस्थानविभक्तिको निर्देशः महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् अन्यतमस्यापि
ति एवं च सामान्यादिष्वन्यतमत्तम इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः मोरमादेश इति यत्तु प्राचोक्तं स्वमोरमादेशो वा जरसि नितन्ज्ञाप्यविरुद्धं एवं च
अजरसं वर्तत इति हे अजरसमिति चापशब्द एव अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः किंतु अमादेशे कृते जरस् इति प्राच उक्तिरेवासाध्वी परत्वाज्जरसो न्या
य्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् फलाभावाच्च सांतमहतः संयोगस्येति तिपृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणं नेति व्याचष्टे सा

नसंयोगस्येति उपधायादिति उपधाग्रहणं पूर्वत्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्य ग्रहणासंभवात् मासंज्ञं दसीति मामित्यस्य नकारः स्यात् भादोत्र्यं यत्वं दसीतिवा
कार्यः माङ्भिः शरद्भिर्दृशोदंतवदित्युदाहरणं ह्रस्वो नपुंसके इहह्रस्वश्रुत्या चतुर्थ्युपस्थितं तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदंतविधिरित्याह अजंतस्येति प्रातिप
दिकस्यावदितितु न व्याख्यातं संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तेश्च सन्निपातेनेति अवर्णमाश्रित्य कृतो
यादेशः कथं तल्लोपे निमित्तं स्यात् एतच्च एओङ् सूत्रे इको गुणवृद्धीति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितं केयटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निष्कर्षं प्रापितमिति तत एवावधार्य एवं
च्याधातौ शुभंयाशब्दस्य क्लीबस्य ङयि शुभंय्य इति यन्माधवेनोदाहृतं तत्त्वादर्तव्यमिति भावः स्वमोर्नपुंसकात् अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः
कादेशस्य च बाधकः परत्वाद्धित्यदाद्यत्वे अमूभावेन तं कुलमिति स्यात् वृद्धौत्वेति अग्निसर्वाणि कुलानि इत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावान् वृद्धिः प्राप्ता वारिणि
इत्यत्र तु अच्च घेरित्यौत्वम् प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः ननु नुमनुटोः को विशेषः तत्राह नामीति नुमस्तु अंगभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः त
तीयादिषु पुंवदिति अर्थान्नुमह्रस्वयोः प्रतिषेधोयं प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिः वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं फलेतु फलत्वव्याप्यजातिः
वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा उभयथापि पुन्नपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः अस्थिदधि अतिदध्नेति दधि अतिक्रांतेनेत्यर्थः यत्तु प्रियदध्नेति उरःप्रभृतिषु
दधिमधुशप्लीति पाठान्नित्यः कप् प्राप्तः भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः तच्चिंत्यं भाष्ये तादृशपाठस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलंभात् त[illegible]यां
नुप्रियदध्ना प्रियदध्ने इति केचित् तन्न सन्निपातपरिभाषया बहिरंगपरिभाषया च ङेपोऽप्रवृत्तेः तस्मात् पुंसीव स्त्रियामपि अतिदध्नेत्यादिकमेव वाच्यम् सु
धीनीति परत्वान्नुमाद्यप्रङ्वाध्यते सुधियेति पुंवत्त्वपक्षे नुमोऽभावादियङ् वद्ध्यः श्रेयस्पो ग्रस्यतनत् बहुश्रेयसी कुलं अत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न ईयसो बहुव्रीहे
र्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः अन्ये तु उपसर्जने ह्रस्व एव निषिध्यते नपुंसके ह्रस्वत्वं तु स्यादेव बहुश्रेयसि बहुश्रेयांसि बहुश्रेयसी
इत्याहुः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिंगः सानुशब्दः तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह स्नूनि सानूनीति पुंसि शंभुवत् प्रियक्रोष्टूनीति यत्तु प्राचा प्रियक्रोष्टृणी

म॰सु॰ ३०

त्युक्तं तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्त्तिकविरुद्धं यत्तु व्याचख्युः विभाषातृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयको विप्रतिषेधः भाष्ये प्रियक्रोष्टुने इत्यत्र एणायेत्यस्यैवो
दाहृतत्वादिति तन्न उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् यदाहुः न चोदाहरणमादरणीयमिति किंच पूर्वविप्रतिषेधस्य वैकल्पिकतृज्वद्भावमात्र
विषयकत्वेन तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् प्रियक्रोष्टुने इत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सुसाधुत्वात् न च प्रियक्रोष्ट्रे इत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलं पुंवद्भावपक्षे
तस्य दुर्वारत्वात् सपक्षमपि तथोदाहृतत्वाच्च न च समाहारद्विगौ पंचक्रोष्टुने इत्यादौ पुंवद्भावाभावात्तत्र तृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यं एवमपि भाष्योदा
हरणास्य मंजस्यं स्यात् उपलक्षणं तदिति चेत् हंतैवं प्रियक्रोष्ट्रीत्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांशानुग्रहायेति दिक् सुल्वेति पुंवत्त्वपक्षे नुमभावा
येण सुलुनेति अोः सुपीति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम् यदिगंतमिति एतच्च रादाने इति धातोरतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रत्युदाहरणं माधवेनस्पष्टीकृतं अन्ये
तु सुधीशब्दो भाषितपुंस्कः स एवेदानीमिगंतः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः तथा च रूपमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः तस्मादेजंते
षु क्लीबे पुंवद्भावो माधवमते नास्ति मतांतरे त्वस्ति अतः प्रघवा प्रघ्णया सुना इत्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीव दुष्यति इत्यजंता नपुंसकलिंगाः लिडिति
लिह आस्वादने क्विप् लिट् सुलिट् त्स्विति हस्य जश्त्वेन डः तस्य खरि चेति चर्त्वेन टः तस्यासिद्धत्वात् डस्सीति पक्षे धुट् चर्त्वेन तकारः न पदांताट्टोरिति ष्टुत्वनि
षेधः चयो द्वितीया इति तु नेह प्रवर्त्तते चर्त्वस्यासिद्धत्वात् एतेन नते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणैर्यदुक्तं लिट्सु लिट्सु इति टि
ठाभ्यां रूपद्वयमिति तत् प्रत्युक्तं तथा च प्रातिशाख्येपि ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदांतभाजं इति श्लोके अपदांतेत्यादिविशेषणं संगच्छते
दादेर्धातोर्घः धातोरित्यावर्त्तते तत्रैकमनिरिच्यमानमुपदेशकाललक्षकं तीत्याशयेनाह उपदेश इति आवृत्तिफलं पृच्छति उपदेशे किमिति अव्याप्त्यति
व्याप्तिपरिहारः फलमित्याह अधोगित्यादिना एकाचो वशो भष् झलीति निवृत्तमिति यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकसंज्ञस्य झलि परतः पदांते चेति तत्र प्राथमा
दिकमेव अधोक् अधोग् अजघोः इत्याद्यसिध्यापत्तेः प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च तत्र झलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च धुग्भ्यां धुक्षु इत्यादौ पदांतत्व

रम ३०

त्येवसिद्धेः पदपितत्वो त्रेणाव्याख्यातं फलितु परे प्रातिपदिकसंज्ञस्येवेत्यादि तदपिनिर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यं भयप्रभावइति नशत्वचर्त्वयोः सिद्धत्वाज्ञाभ्यां प्रा
गेवेतिभावः षत्वचर्त्वे इति चर्त्वस्यासित्वात्पूर्वं षत्वं नतश्चर्त्वमितिभावः वाद्रुह द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्ते ऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं ननु द्रुहादयो दि
वादिषु अनेनैव क्रमेणापठ्यंते तत्र वाद्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यंतर्गणे ऽपुषादेरंतर्गणो रधादिः तदंतर्गणो द्रुहादिरस्तु मैवं तथाहि सतियङ्लुकि नस्या
त् निर्दिष्टं यद्गणेन चेति निषेधात् दोध्रुक् दोध्रुट् इग्यणः यणः स्थाने इति विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवज्ञाविसंज्ञाश्रयणमितिभावः वाहऊठ् वसोः संप्र।
सारणमित्यतोनुवृत्तं संप्रसारणं ऊठो विशेषणं तेनालोंत्यस्येति नयत्तु प्राचा वाहशब्दस्येत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः किंतु कथंचित्फलितार्थकथनपरतयानेयं
छंदस्येवेति छंदसि सहः वहश्चेति सूत्रे छंदसीत्यनुवृत्तेरिति भावः यत्तु ऊठि कृते सवर्णदीर्घः भूहः भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धं तथाहि ऊठ्ग्रह।
णं मास्तु संप्रसारणमेव विधीयतां तस्य लघूपधगुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि एवं स्थिते क्रियमाणं वहिरंगपरिभाषां ज्ञापयति
सत्यां हि तस्यां वहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगो गुणो नस्यादिति भाष्ये स्थितं नन्वनकारांते अकारांतोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति
चेत् मैवं भाष्यकारो ऊठ्ज्ञापकवलेनैव तादृशस्थले णिवप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः एतेन वा पूहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परा
स्ताः अथवा ऊहतेः क्विप् इत्यवधेयम् वसुस्रंसुध्वंसु वसुः प्रत्ययः तेन न तदंतग्राह्यं ससजुषोरुरिति सूत्रात् सेत्यनुवर्त्तते तच्च वसोरेव विशेषणं न तु स्रंसु।
ध्वंसोः अव्यभिचारात् नाप्यनडुहः असंभवादित्यभिप्रेत्याह सांतवस्वंतस्येति पदांते इति फलीतिभावः प्रमादः स्रस्तमित्यादावतिव्याप्तेः सहेः साडः
सहेरिति किं सहडेभ कर्त्तरि इति सडः यस्य नाम्नि डशब्दोस्ति यथा मृड इति सडस्यापत्यं साडिः हांताः दिक्श्रोत् प्रातिपदिकस्येति अव्युत्पन्नस्य दिर्डिं।
विरितिन्यासोक्तिनस्तु त्रेणाव्युत्पन्नस्य वानतु द्विवुकी डादाविति धातोः निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येति परिभाषया तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति श्रो
तस्तकार उच्चारणार्थः सुप्युभ्यामिति उकारस्य संप्रसारणात्वाढ्लहति दीर्घः प्राप्नः ठदितितपरसामर्थ्यान्न भवति यत्तु प्राचोक्तं दिवोवा आत्वमर्म।

तित दुपधितं मुनित्रयानुक्तेः निष्फलत्वाच्चेयामिति रूपंतुयोशब्दस्यैवेतिवोध्यं वांताः षट्चतुर्भ्यश्च बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितं अर्थोन्वा
मः परत्वंशब्दद्वारकं तेनतदंतविधौसत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेवंभवति ननुबहुव्रीहौ तदंतद्रक्ष्यति गौणत्वेतुनुटूनेष्यतेइत्यादिना त्रित्वइति अ
चौरहाभ्यामित्यनेनोरांताः कमलालक्ष्मीः लांताः मोनोधातोः पदांतइतिमत्वीतितुपद्यपिप्राचानुवर्तितं तथापि काशिकादावभावात् निष्फलत्वंचोप।
स्यंकिमः कः ननुइमअइप्येवस्तूत्यताम् त्यदादीनांइमोऽःस्यात् इतिव्याख्यास्यते किंशब्दश्चद्वेप्राक्पठिष्यते नानर्थकं इतिनिषेधारंभसामर्थ्यात्अलो
त्यविधिर्नभविष्यतितत्किंकादेशेनेत्याशंक्याह अकच्सहितस्यापीति टरत्वेककइतिस्यात् कुतिहोरित्याद्यर्थे किमइत्यवश्यं वक्तव्यमितिभावः नन्वेवं
गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेपिस्यात् मैवम् त्यदादीनामित्यनुवर्त्यवचनविपरिणामेन त्यदादेः किमइतिव्याख्यानात् अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेहसूत्रेद्वि
पर्यंतानांइतिनियमस्यत्यागात् उत्सर्गइति तेनतदोसः सावितिसूत्रेऽनंत्ययोरिति किंहसइतिभाष्यं मोऽअच्युंतइतिचनविरुध्यतइतिभावः नासी
त्यत्रमूलंतुप्रचुरप्रयोगादर्शनमेवयत्वाहुः इदमस्तुसंनिकृष्टंसमीपतरवर्ति चैतदोरूपं अदसस्तुविप्रकृष्टंतदितिपरोक्षेविजानीयादितिवचना
देवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति तदापाततः सन्निकृष्टादिशब्दानामिवइदमादीनामपिसंवोध्यसमर्पकत्वेबाधकाभावात् विप्रकृष्टस्या
पिवुध्यासंनिधापितस्यबहुशःसंवोधनदर्शनाच्च तथाचभट्टिः हापित्तःक्वासिहेसुभ्रु बह्वेवंविललापसइति अनाप्यकःप्रत्याहाराद्इति ननुटाप् विभ।
क्ताविति विशेषणादितिभावः अनभ्यासविकारइति तेनभृजामित् अर्तिपिपर्त्योश्चेतिइत्वेअलोंत्यविधिरस्त्वेव विभर्ति पिपर्ति ननुस्मायादेशात्प
रत्वादनादेशःस्यादित्याशंक्याह नित्यत्वान्ङेःस्मैइति कार्यविधातुमिति अपूर्वंवोधयितुमित्यर्थः ईषदर्थेक्रियायोगेइतिश्लोकेतुईषदर्थादयोनवि
धीयंते किंत्वनूद्यंते तेनएनादेशोन एतेननकंभीरुरयंत्वमेवतदिमंराघेद्यहं प्रापयेत्यपिव्याख्यातं भीरुत्वस्यानुवादत्वेनविवक्षितत्वात् मांताः सुगा
णितिअनुनासिकस्यक्विझलोरितिदीर्घः नचतस्मिन्कर्तव्येऽत्रोपधालोपयोः स्थानिवद्भावःशंक्यः दीर्घविधौनन्निषेधात् क्वौविधिप्रतिनिषेधा

दितिभावः एतेन सुगण्णीश इति प्राचो ग्रंथं गणपतेः क्विबिति व्याचक्षाणाः उपेक्ष्या इति ध्वनयति तदीयग्रंथोपि समर्थनीय इत्याग्रहे तु इत्थं समर्थ्यतां सर्वेषां
पित्वेन क्विबिवाचरतीति क्विप् शब्दादाचारक्विबंतात्कर्त्तरि क्विप् तेन विजित्यर्थः गणानाः उपधादीर्घ इति सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेन ङा संबुद्धौ चेति प्राचा
मनुरोधेनेयं व्याख्या रूपं तस्य संबुद्धं तस्य च पदस्येति षष्ठ्यं तन्तया व्याख्यानं तूचितं एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थे निषेधसामर्थ्यानुसरणक्ले
शेन कर्त्तव्यः पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशंक्याह न वेति षाष्ठीमिति वाह ऊढित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः इत्यसिद्धत्वादिति निय
मसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकता वेति पक्षस्य घुग्लोलुङीति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति भावः निषेधरूपे
ण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोध्यं सुविधिमुदाहरति आत्वमित्यादिना स्वरविधौ तु पंचार्मे दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अ
वर्णांतं पूर्वपदं जातमिति अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच् इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र नलोपे कृतेपि इत्यादिना।
स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति कृति तु विधौ तु वृत्रहभ्यां ह्रस्वस्य पिति तीति तुङ् न कृति किं वृत्रहच्छत्रं छे चेति तुक् स्यादेव प्रतिदिवेति कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि
द्युप्रतिदिव इति कनिन् हलि चेति यत्तु उपधायां चेत्युपन्यस्तं तन्न दिवर्वकारस्यानुपधात्वात् इन्हन् उपधाया इति उपधादीर्घस्यैवायं नियमः ते
न वृत्रहायते इत्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव तथा वृत्रहणीत्यत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते उ
पधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानात् इति भावः हंतेरत्पूर्वस्येति सूत्रे योगविभागेन व्याचष्टे हंतेः प्रसंगादस्य उदाहरणमाह प्रहण्यादिति प्रकृतो
पयुक्तमंशमाह अत्पूर्वस्येति एकाजुत्तरे इति नचाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वात् नच पूर्वत्रासिद्धं न स्थानिवदिति वा
च्यं तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु इत्युक्तेः यत्तु अद्भुवा डितिरूढिं वृत्रघ्नः सुघ्न इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं प्रातिपदिकांतेति णत्वा
प्रसंग इति तत्पंचमीसमासो मास्त्वित्याशयेन तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्याशयेन वा बोध्यम् णत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं श।

म॰सु॰ ३२

त्वकोमस्तुभेवमप्रपंचितं वस्तुतस्तु कुमति चेति नित्यंणत्वमिहन्याय्यं सर्वेषां वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तं णत्वं नियमेन निवर्त्यते इति सिद्धं भाष्ये तु कुव्यवायेहादेशे
षु प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राघ्ना निहंतेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्युक्तं एतच्च वार्त्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः वा
र्त्तिकेन सूत्रस्य चापवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् माधवेनोक्तमिति इत्थं हि तदीयो ग्रंथः भसंज्ञया
मद्भ्योपंउत्तरपदमनवस्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्यैकाजुत्तरपदत्वाभावात् प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति न।
ह्मश्येति किं चाल्विधित्वान्नेत्यसंगतं अल्विध्यर्थमेव अचः परस्मिन्नित्यस्यारंभात् तस्याप्रवृत्तौ युक्तं परत्वस्यैव वाच्यत्वात् विकल्प इत्यप्यसंगतं कुम
ति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वात् इत्यवधेयं मघवा बहुलं अर्वणस्त्रसावनञ इति सूत्रात् त इत्यनुवर्त्तनेतदपेक्षया च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह मघवन्
शब्दस्येति अधातोरिति अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः अंचतिग्रहणं हि नियमार्थं धातोश्चेद्भवति अंचतेरेवेति एवं च गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ संप्र।
ति धातुत्वेपि विध्यर्थमधातुग्रहणं एतच्च मूल एव स्फुटी भविष्यति ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन नांतत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्या
शंक्याह इहेति बहुलग्रहणादिति क्वचिदन्यदेवेत्यर्थेकादित्यर्थः निपातनादिति मह्हेर्हकारस्य घकारः अवुगागमः कनिन् प्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य नि
पातनादित्यर्थः प्रत्याख्यातमिति तथा च छंदसीवनिपावित्यत्र कैयटेनोक्तं मघवा बहुलमित्येतन्न कर्त्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दात् म।
तुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति यत्तु अत्र वार्त्तिककृतोक्तं अर्वणस्तृमघोनश्च न शिष्यं छांदसं हि न तत् मतुवन्यो विधानाच्च छंदस्युभयद
र्शनादिति यच्च तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तत्तु वनिर्वंतमघोदात्तमघवनशब्दविषयकं छंदस्येव वनिपो विधानात् अतो न कैयट
स्य पूर्वापरविरोध इति ध्वनयन्नाह छंदसीत्यादि अंतोदात्तं त्विति पद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिनंता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रंथमहिम्ना आद्युदात्तत्वं ल
भ्यते तथापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा त्वेतो नयतु अग्निर्मूर्द्धा निर्मज्ज्ञानं न पर्वणो जभारत्वमर्यमा भवसि यत् इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षा।

राम ३२

न्नादीनामंतोदात्तस्यनिर्विवादतयाकनिपूप्रत्ययएवोचितइतिभावः मघवावहुलमितिसूत्रेमघोनइतिप्रतीकमुपादायमघशब्दस्याकारस्ययस्या-
तिलोपमाशंक्यनैतदस्तिअन्यदेवहीदमव्युत्पन्नप्रातिपदिकंतथाहिभाषायामप्यस्यप्रयोगोदृश्यतइतिवदन्त्यास्सकारोपिमघवनशब्दस्यांतोदात्तत्वेभाषा-
यामपिसाधुत्वेचानुकूलःएवंस्थितेमतुपमाश्रित्यत्रादेशंप्रत्याचक्षाणोभाष्यवार्त्तिककृतोमघवानित्यत्रत्रादेशपक्षेपिदीर्घंस्वीकुरुतएवफलभेदंप्रत्याख्या-
नासंभवःअतोवहुलग्रहणाच्चासिद्धत्वमितियदुक्तंतद्भाष्यादिसंमतमेव यत्वाहुः मतुप्पक्षेपिछांदसत्वान्नदीर्घइत्येवभाष्यस्याशयः इतितन्न मतुवंतस्यछांद-
सत्वेमानाभावात् उदाहृतभट्टिकेयपद्यविरोधाच्चेतिदिक्एतेनश्वन्नुक्षन्नित्यत्रनिपातस्यमघवन्नित्यस्यत्रादेशेदीर्घाभावान्मघवन्निति क्षीरस्वामिग्रंथःप्रत्यु-
क्तः तथाचकातंत्रसूत्रंसोमघवान्मघवावेति विचारचिंतामणावपिमघवानेवमघवेत्युक्तं काशिकायामपिदीर्घएवदृश्यतइत्यलंवहुना अर्वणस्तृ यद्यपि
ऋधातोर्विविगुणेचअरितिरूपंतस्मान्मतुपिअर्वेत्याविन्पादिसेत्स्यति छंदसीवनिपाविति वनिपिवेदे अर्वेतिलोकेतु ऋधातोरेववनिपिसेत्स्यति रूढिशब्द-
श्चायंवाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयइत्यमरकोशात् अतोर्थेपिनभिद्यतेतथापिनांतनांतयोः सर्वत्रप्रयोगप्राप्तेव्यवस्थार्थमिदंसूत्रंतत्त्वनञोरि-
तित्रिसूत्रीवत् यत्तुहरदत्तेनोक्तंअर्वन्मघवन्शब्दयोर्द्वयोरपिभाषायामसाधुत्वमेव अर्वणस्तृमघोनश्चेत्यादिभाष्यादिति तदापाततःभाष्यस्यविशेषविषय-
तायाःप्रागेवोक्तत्वात् तथाचश्रीहर्षःवाहैरलुप्यतसहस्रदृगर्वगर्वइतिप्रायुंक्त ननुगुणाअभेदकाइतिपक्षेसूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेपिआंतरतम्यादनुना-
सिकःस्यादित्याशंक्याह आआदिति यत्वाहुः इहानुनासिकोनअनणंत्वेनसवर्णाग्रहणाभावात् नचतपरस्तत्कालस्येत्यनणोविध्यर्थमितिवाच्यंभाव्यमा-
नःसवर्णान्नगृह्णातीतिनिषेधात् गुणानामभेदकत्वेपिशुद्धैकव्यक्तेः सवर्णनिर्देशान्नातिप्रसंगइति अत्रेदंवक्तव्यं अनणोविध्यर्थमितिशंका योभाव्यमा-
नइत्याद्युत्तरमसंगतंतस्याण्विषयत्वात् यत्वाहुः भाव्यमानोणित्यादि अन्यथावोःकुरित्यादावपिनिषेधापत्तेःतत्रादित्करणसामर्थ्यात् ननिषेधइतिचे-
त्किमनेनवकवंघनप्रयासेनतपरस्तत्कालस्येतिसूत्रेअप्रत्ययग्रहणस्यभाष्यकृतानानुवर्त्तितत्वाच्च किंचशुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतंअभेदकत्वेदोषस्यदुरुद्ध-

रत्वात् एकाव्यक्तिग्रहणे तदित्युक्तराहित्यक्तंतरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव संगच्छते नान्यथेत्याशंतां तावत् एतेन भाव्यमानोण्णास
वर्णान्तरग्रहणमीति निषेधादाकारो नानुनासिक इति प्रसादग्रंथोपि प्रत्युक्तः दीर्घस्थानेण त्वेन मुक्तसंशयित्वात् थोन्थः स्थान्यादेशाद्भावप्यन चेत्यथेन्थे इत्ये
व सिद्धे इतो द्वचनं ऋभुक्षिन्नर्थेन्यादेश इति केचित्तु अन्यादेशमाहुः तन्न आकारप्रश्लेषो व्यर्थः यत्तु न्यासकृता प्राचाचोक्तं अनेकाल्त्वे पिथकारमात्रस्या
यमादेशः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न्यायादिति तन्न हि शिष्टस्याप्रयुंगेनोक्तपरिभाषाया इह विषयाभावात् प्रसंगादाह स्त्रियामिति सुपंथीति इ
नः स्त्रियामिति कप्रत्ययन कृतः समासांत विधेरनित्यत्वात् युवोरनाकाविति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च न पूननादिति निषेधस्त्वनायं विषयः षचः प्राचीनेष्वे
व स इति वक्ष्यमाणत्वात् पथिमथोत्यात्वं थोन्थश्चालिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्न भवति शाविति यत्तु प्राचा इतोत्सर्वनाम
स्थाने थोन्थ इति सूत्रद्वये सुटीति व्याख्यातं तदसत् निर्वीजत्वलक्षणापत्तेः लिंवि ओडः श्यां सुपथीत्यत्रातिव्याप्तेः सुपंथानि पश्येति शसि रूपस्यासिद्धिप्र
संगाच्चेति भावः अत्रेदमवधेयं पंथानमात्मन इच्छति पथी पतितततः क्विप् अल्लोपयलोपौ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिमथोरात्वं न्यः पंथाः इतोत्स
र्वनामस्थान इत्यत्वेन भवति इतइति तपरकरणात् एरनेकाच इति यणं वाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च थोन्थः संयोगपूर्वकत्वान्न यण् पंथियौ पंथियः

पंथियं पंथियौ भस्य टेर्लोपः पथः पथा पथीभ्यां पथीभिः इत्यादि एतेन इतोत्सर्वनामस्थान इत्यत्रस्था । न्यादेशोक्तपरकरणं मुखसुखार्थमिति
हरदत्तग्रंथः प्रत्युक्तः यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणोन्ये च सखीः सुतीरिति वत्पथीः पथ्यौ पथ्यः इत्याद्युदाजह्रुस्तच्चिंत्यं साबकाशस्य दुर्वारत्वात् यत्तु प
थिमथ्यृभुक्षामिति नात प्रकृत्यनुकरणमेतदिति तदप्यपार्थकं एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात् पंथा इत्यत्रापि नित्यत्वात् आदेशे षविहितत्वाच्च पूर्वा
मात्वकृते न्नांतत्वेनन्यादेशाप्रसंगाच्च यदप्याहुः अल्लोपस्य स्थानिवत्वादिह कौलुप्तं न स्थानिवदिति तु नेह आश्रीयत इति तदपि चिंत्यं तथा सति यणप्रसं
गात् ख्यत्यादिति सूत्रे सखीः सुतीरित्यादि निर्वाहाय कौलुप्तं न स्थानिवदित्यस्य कैयटादिभिः संचारितत्वात् इतोदित्यत्र तपरकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोपि

इहानुकूलत्वाच्च तस्मादात्वंन्यादेशश्चन्याय्य एवेति स्थितं गतेन मथीः मथ्यो मथ्यः इत्याद्यपि प्रत्युक्तं मंथाः मंथियो मंथियइत्यादेरेव न्याय्यत्वात् यदपि ऋ
भुक्षाः ऋभुक्षो ऋभुक्ष इत्यादि तत्र सावर्णत्वं दुर्वारमित्युक्तमेव ओङादिषु यणा दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात् तस्मादृभुक्षाः ऋभुक्षियो इत्यादिर्बोध्यं स्वस्नाषट्स्त्री
लिंगनिर्देशः संख्याविशेषयितुं तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह संख्येति यत्तु प्राञ्चा उपदेशकालेषांता भ
नांता चेत्युक्तं तत्संचेत्यत्र नलोपे कृते षीण्यादिष्व ग्रंथविरुद्धं संप्रत्यनांतत्वेपि उपदेशे नांतत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेन नन्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकाया
मपि तुल्य इति चेत् किं ततः वाधेढढेन्यसाम्यात्किं दृढेन्यदपि वाध्यतामिति न्यायात् यत्तु व्याचख्युः उपदेशकालेयोषकारनकारौ तदंतेत्यर्थः देवदत्तस्य गु
रुकुलमितिवत् समुदायेन संबंधात् नासमर्थसमासइति तदापाततः अवयवेन संबंधव्याख्याय समुदायेन संबंधादित्युक्तेः परस्परव्याघातात् किंच य
त्र उपसर्जनपदार्थः ससंबंधिकः तत्र द्वयी विधा सापेक्षोपि समस्यत इत्येका प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिभिर्व देवदत्तादिनापि संबंधः स च गुरूणा सह
उत्पत्तिगर्भः देवदत्ते. नसह तु तदीयगुरुत्वापन्नस्वरूपो गुरुघटित इति द्वितीया विधा उक्तं च हरिणा संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्सा व्यपे
क्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना संस्पृश्याक्य वास्ते तु युज्यंते तेन दत्तासहेति च अत्र तु उपसर्जनेन ससंबंधिकं येन द्वयी
विधावकाशमासादयेत् नन्विहापि अंतशब्दः ससंबंधिकार्थोस्तीति चेत्तत्र उपदेशकाले षोपषकारनकारावितिवदद्भिस्तदन्वयस्यत्यक्तत्वात् अन्यथा हि उपदेश
काले णोपस्य इति वक्तव्यं स्यात् वस्तुतस्तु तदपि न अंतशब्दो हि अवयवविशिष्टसाकांक्षः न तु यत्र कुत्रचित् अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इति स्यात् राज्ञोपि ई
शितुरीशितव्यं प्रति साकांक्षत्वात् राजा प्रभौ नृपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरिति कोशात् यदि तु ऋद्धप्रत्यनाकांक्षतेति ब्रूष तर्हि समं प्रकृतेपि सन्निपाते
ति तथा च उपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः यत्त्वाहुः परिभाषाया अनित्यत्वाद्धुकस्यादिति तत्साहसमात्रं इष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौ परिभा
षाया निर्विषयत्वापत्तेः किंच उपदेश इति निर्मूलमपि यत्तु वदंति अंतग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति तदपि न संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरा॥

म.मु.
३४

त्वसंपादने न च सामर्थ्यापेक्षायात् नोपधाया नेति लुप्तषष्ठीकमंगस्य विशेषणं गोणान्त्वेत्विति बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः प्रिय।
पञ्चामिति नकारद्वयमध्ये चकारः अष्टन आ हलादाविति योगे हलीत्यस्य सूत्रात् हलीत्यपकृष्यते तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः तेनाष्टानामित्यत्र नु
टः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वादात्वं न तु ततः प्राक् अन्यथा अष्टन्नामिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृते ऽनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावान्नुड्
न स्यात् न च पथ्यादेशपक्षे ऽजरंगत्वात् आगेव कृता षट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वे पि सुलभेति वाच्यं अल्विधौ उक्तन्यायायोगादिति भावः अष्टाभ्य
ओश् कृताकारादिति ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत्कथं कृताकारादित्यत आह अष्टभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणं न तु लक्षणवशसंपन्नमात्वं तथा हि
सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य इत्येव ब्रूयात् इति भावः इदमिति श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः अष्टनो दीर्घादिति दीर्घान्तादष्टनः प
रा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् अष्टाभिः दीर्घात् किं अष्टभिः मध्योदात्तमिदं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति बाधित्वा झल्युपोत्तममित्यस्य प्रवृत्तेः ष
ट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदंते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् इति तस्यार्थः एवं स्थिते ह्रस्वव्यावृत्यर्थे क्रियमाणे दीर्घग्रहणं आत्वस्यानित्यत्वे व्यर्थमेव स्यादि
त्यर्थः पूर्वस्मादपीति एवं च प्रियाष्ट इति हरदत्तोदाहृतेन ष्टुत्वं न संभवतीति भावः न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधः तस्य दोष इति सापवादत्वा
त् न नु षाभ्यामिति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र ग्रहीष्यामः न तु ष्टुत्वविधिलभ्यमिति चेत् मैवम् भाष्यमते तदयोगात् तथा हि रषाभ्यामिति सूत्रे ऽपदांतस्य मूर्ध।
न्य इति सूत्रमनुवर्त्य णग्रहणं पदांतस्येति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातं न च मूर्धन्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमानेन णकारे वैषम्यमुक्तं ययोर्जरं मु।
नीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भाव एवोचितः शब्दकौस्तुभे तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणमास्त्विति निष्कर्षः कृतस्तद्दीत्याप्याह कार्यकालपक्ष इति न च यथो
द्देशमाश्रित्य ष्टुत्वमस्त्विति वाच्यं फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवेन कार्यकालपक्षस्यैवेह न्याय्यत्वादिति भावः अत एव पंचमीसमासं प्रत्याख्यान पक्षोपष्टंभे
नापि ष्टुत्वं प्रत्याशानकार्या फलैकाय कार्यकालस्यैव न्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात् निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात् ज्ञापकात् पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः।

रम
३५

स्यानित्यत्वान्नेह प्रवृत्तिरिति तु संभवेदुपेक्षायादिलक्ष्यस्थलंप्रमितं स्यात् लक्षणैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचित एवेत्याल्लांतावत् जश्शसोरि
ति औश्त्वादिलुप्तटाविव गौणत्वेन भवति अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टाऔशिति अष्ट इति।
वा एतच्च स्पष्टं तिसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं तथा च औश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एवोचितं तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव
स्यान्न तु प्रियाष्टा इतीत्याशंक्योक्तं भाष्ये यथालक्षणमप्रयुक्त इति न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः वामनोऽपि अष्टाभ्य औशिति सूत्रे न दंतग्रहणात्परमा
ष्टावि युक्ता प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादोऽष्ट भवतीत्याह हरदत्तस्तु तत्र वप्रियाष्टान इत्यत्रेति इति ग्रंथमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति
न र्थातद्विध्वेव वदपत इति प्रतिज्ञाप अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात् उपसर्जनेष्वात्वं भविषये आतो लोपः प्रियाष्टः पश्येत्यादिवदन्पू
र्वं प्रतिज्ञार्थविपरीतं भाष्यकृत्यादि विरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः हलादावेवेति यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापि व्याख्यानं भाष्यप्र
तीयनेनैतत् अपि तस्यापरितोषग्रस्ततं प्रपंचितमन्यत्रेति भावः प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनं उक्तं संगृह्णाति प्रियाष्ट इति नांताः भुदिति वुध्यतें क्विप् ऋणांता
त्विग्दधृक् किंचिदिति आतावुपपदे यजेः क्विन् धृष्णोतेर्द्विर्वचनमंतोदात्तत्वं च सृजेः कर्मणि क्विनमागमश्च दिशेः कर्मणि उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन् उपस
र्गांतलोपः षत्वं अंचेः सुप्युपपदे क्विन् चेत्यर्थः युजेरिति क्रुंचेरप्येवं नलोपाभावस्त्वधिकः कनाविति इकार उच्चारणार्थ इति भावः सन्निहितेइति या
न्तु प्राचः तृतीये धात्वधिकारे इति तन्न सन्निधौ धातुग्रहणस्यान्तरत्रानुवृत्तेरभावे नाधिकारत्वयाभावात् युजेरसमासे सर्वेति यत्तु प्राचोक्तं सुपीति तन्न सर्वे
नामस्थानेइत्यस्यैव प्रकृतत्वात् लक्षणायां बीजाभावात् क्लीवे युजीद अद्विवचनेति व्याप्तेश्च यत्तु वदंति नपुंसके शसि युंजीत्यत्र नुमस्यादिति तन्न ना
पुंसकस्य झलच इति नुमः संभवात् सुलोप इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् आत्वादादौ नुम् ततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः क्विन् प्रत्ययस्य कुः पदांत इति यत्तु प्रा
चोक्तं झलीति तन्न झलीत्यस्यासंनिहितत्वात् निष्फलत्वाच्च यत्तु तत्र व्याख्यातं झलीत्यतो मं इकसुत्वा झलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेऽपि न कश्चिद्दोष इति तन्न

स्रष्ट इत्यादौ अतिव्याप्तेः खन्निति खं जनातात खन् खाजगात वकल्प परोऽव जः दीर्घश्चेति यत्तु प्राचो व्याख्यातं विलोपित्वाद् उपधावृद्धिरिति तन्न पंचपाचार
शपाघ्यावानेनक्विब्दीर्घयोरेव विधानात् स्कोः संयोगे इति लुप्तषष्ठीकं मे तंताभ्यां विशेष्यत इति व्याचष्टे पदांत इत्यादिना भृज्जतीति भृट् क्विप् सस्येति जश
त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं श्चुत्वमित्यर्थः एतेन प्राचो विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता ऊर्गिति ऊर्ज बलप्राणनयोः अस्माच्चुरादिण्यंतात् भ्राजभासेत्यादिना क्विप् णिलोपः
सचोः कुत्वेन स्थानिवत् पदांतविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च इहजांते श्वेतवा इति नो दाहृतं मंत्रेश्वेतवहोक्थेति प्रकृत्या अवे यज इति विहितस्य णिवन
न्तदपवादस्य पदांते डस श्श्चादसत्वात् यत्तु श्वेतवाहुक्थशासपुरोडाशवेयाजां डसिति प्राचोक्तं तन्न डसः प्रकृतिभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात् पदपि
अवया इति प्रतीकमुपादाय णिविनिति प्राचा व्याख्यातं तन्न अपवादस्य डसो विषये उत्सर्गस्य णिवनोऽप्रवृत्तेः तदोः सः सावनंत्ययोः अनंत्ययोः किं हे स ए र
त्वात् त्यस्य तत्त्वबाधित्वा सत्वं स्यात् ततो हल्ङ्यादिलोपे रूत्वविसर्गौ स्यातां किंच स्त्रियां सेति न स्यात् वस्तुतस्तु अनंत्यग्रहणं शक्यमकर्तुं न चोक्तदोषः पु
नः प्रसंगविज्ञानेत्यदाद्यत्वसंभवात् सकृद्गताविति पक्षे पितदोः सस्सावित्यस्यानंतरं अदस इति योगं विभज्यादस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्या।
तुं शक्यत्वात् ननु यथान्यासे ह्रीयतेः क्विपि स्य इति प्राप्नोति नियमेतु द्व इति स्यादिति चेन्मैवं गौणो अत्वसत्वयोरसंभवेन ह्रीरित्यस्यैवन्याप्यत्वात् ङ प्रथमयो
रम् ङ इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकं प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्याचष्टे ङे इत एस्येत्यादिना ङे सुटोरमिति सुवचं अधिकरणत्वविव
क्षयेति यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत् आत्वयत्वाभ्यां विशेष ——— विहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् नन्वेवं अत्यले
प इति पक्षस्य निरालंबनत्वापत्तिः साम आकमिति समुद्घ निर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः युवं वस्त्राणीति शेषे लोपः यत्तु काशिकायामुक्तं पंचा
स्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयत इति तद्भाष्यापेक्षया स्तुं दसितु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एव
वेति बोध्यम् समपर्यंतस्य किमिति अधिकारसूत्रे किमर्थमिति प्रश्नः अंगकार्ये इति एतेनांगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषार्थेन उपनिबद्धा अंगे अंगा।

धिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदंगवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्वृत्ते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायां अविधिरिति हि तस्यार्थः एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः
ज्ञाजनोर्जा इति सूत्रद्वयेपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितं अन्यथा हि ज्यादादिति आकारमेव ब्रूयात् बहोर्लोपइत्यतो लोपमेवानुवर्त्तयेत् अकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्धं ज्याया
निति ज्ञाजनोर्जत्वं विदध्यात् अतो दीर्घो यञीति दीर्घो भविष्यतीति न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् द्वयोरेकस्य त्यादि
निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् यत्तु केचिन्निरनिष्ठि तस्येति पठन्ति द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति तद्भाष्यविरुद्धं ज्यायान् जाना
ति जश्शुत इत्येषामपि दीर्घं विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापकद्वयस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः यद्वितु भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्येपि परिनिष्ठितस्यैवैव पाठ
स्तर्हि वैरन्त्निकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरतया योज्यः अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं त्वनुज्ञा प्यांशप्रविष्टमिति वास्तु एवं तु काशिकादिग्रन्थोपि कथंचिन्नेतुं शक्यः॥
इतिदिक् मो कारान्तरमित्युपलक्षणं जसः शी इत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानादन्तो मिति सूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति
व्याख्यानीदेति वोध्यम् अविभक्तिकमिति तथा च ङे प्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य अमः प्रतिषेधोयमिति भाष्ये शंकितं न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यं
स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाप्राप्तेर्युष्मान्ब्राह्मणीः कुलानि वा अलिंगत्वे युष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरपि असिद्धिप्रसंगाच्च योषि अविकिं युवाभ्यां यद्वितु युष्मदस्मदो
रन्यादेशे इत्यत्र रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्त्तते तदा इह अचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः युष्मदस्मदोः हलादाविति योचीत्यस्य ग्रहणात् परिशेषसिद्धमिदं रायो हली
त्यतो नुवृत्त्यफलम्बा नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन न त्स्यादेशो हलादिरस्तिमेवं भ्यमः सत्वात् अभ्यम् पक्षे तु योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यम् प
क्षद्वयेपीति न चास्य लोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यं एत्वनिवृत्त्यार्थऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् युष्मद
साम्भ्यांङसोश शितं सर्वादेशार्थं अन्यथा हि आदेः परस्येति स्यात् न च वैयर्थ्यं आदेशव्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरना॥
देशतास्येवेति वाच्यं सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात् इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति अयं च त्यदादेशवस्थान्यादेशिभावविश्रान्तिरित्यर्थः सिच्चक्र

स्यसुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापिबोध्याःइदंत्ववधेयं अंत्यलोपपक्षे अशःस्यादेशः प्राप्तः अंगवृत्तपरिभाषयावारणीयः यदितु अंगस्ययत्कार्यंतद्विष
यित्येवमापरिभाष्यनत्वंगाधिकारमात्रपरेतिदुराग्रहस्तर्हि अशित्यत्रानो गुणाइतिपररूपेणाकारं प्रश्लिष्याकाररूपएव अशभवतिनविक्रियंतइतिव्या
ख्येयं यत्तुस्यादेशस्यापवादोशितितन्न अशादेशप्रवृत्तिकालेशेषेलोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः भाविनिइतिकृतेहिशेषेलोपः कारांतत्वात्प्राप्तः सुट्समुदा
यस्यानित्वेननिर्देशसामर्थ्यान्निवर्ततेइतिभावः शेषेलोपष्टिलोपेइतिपक्षेतुसुट्ग्रहणंव्यर्थमेव आकमितिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थं अन्यथापररूपंस्यात
नवाकारोच्चारणसामर्थ्यात्एत्वनिवृत्त्याअस्मदइवचरितार्थत्वात् इहयुवावौद्विवचनेत्वमावेकवचनइतिसूत्रद्वयेद्विवचनैकवचनशब्दौनप्रत्ययपरौकिंत्वर्थपरा
वितिव्याख्यातंतत्फलंदर्शयतिसमस्यमानेइत्यादिनांद्येकार्थेतिपंचकंप्रातिपदिकार्थइतिपक्षेसंख्याया अपिप्रातिपदिकार्थत्वादितिभावः त्रिकपक्षेतुद्व्येका
र्थवाचिनीद्विपाठंसंख्यायाविभक्त्यर्थत्वेपिसंख्येयस्यप्रातिपदिकार्थत्वानपायात् समासार्थोमुख्यविशेष्यं अन्यसंख्यश्चेषुष्मदर्थगतसंख्येनरसंख्यायु
क्तश्चेदित्यर्थः लइतिअर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेवभूतपूर्वगतेरपिस्वीकारात् प्रत्ययपरत्वेतुनस्यात्तामिति अव्याप्तिःस्यादित्यर्थः एवंचतुर्थश्लोकेपिनयु
वावौत्वमौचनेत्युक्त्याप्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता एवंचाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय अर्थपरत्वमाश्रितमितिफलितंनचकृतिमाकृतिमन्यायविरोधः वचनग्रह
णसामर्थ्यादेवतद्बाधात् अन्यथाहिद्वित्वेएकत्वेइत्येवब्रूयात् द्वित्वेएकत्वेचयाविभक्तिःतस्यामितिव्याख्यानसंभवात् इतिभावः अतित्वांकमतिमाकमितिय
नुवदंतिमामआकमित्यत्रयद्यपिसुड्ग्रहणंनस्यानिविशेषणंवाधात् तथापिउपलक्षणंतुभवतितेनयस्यामस्सुडग्रेभावीतस्यैवाम आकमाभवितव्यंनचै
तद्गुणत्वेसंभवतीत्याकन्नप्रवर्त्ततेनचसमुदायनिर्देशविशेषणत्वमुपलक्षणत्वंवाविहायतृतीयः प्रकारोस्तिनचसुडामोःपृथक्स्थानित्वमिहनिर्दिश्यतेचश
ब्दस्यद्विवचनस्यचाभावात् यदितुसच अन्वेतिसमाहारद्वंद्वोव्याख्यायेतयोग्यताबलाच्चतच्छब्देनसुडेवगृह्येत तथाहियदिसुड्ग्रहणमन्वाचयशिष्टंततस्त
ासोनस्यात् अन्यत्रतुसाहित्यविवक्षयाकेवलस्यामोऽप्रसक्तेरिति अत्रेदंवक्तव्यंयस्यामःसुडग्रेभावीत्यादितावद्बाधितंआकमापद्यतस्यसुडन्वयाभावात्आ

कंमःसुहृद्भावोइतिचेत्तर्हितमेवोपलक्षयेत् आदेशशब्दादारकेणापरंपरासंबंधेनस्थानिनमुपलक्षयतिचेत्तर्हितेवंयुष्माकमित्यादौसूत्रेश्रूयतसामइतिनिर्देशसा
मर्थ्यान्नश्रूयतइतिचेन्ननिर्देशस्यगौणव्यावृत्त्याचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावात् यदपिसमाहारद्वंद्वप्रक्रमस्यअन्वाचयशिष्टत्वेदूषणाभिधानंतदप्यसंभवदुक्ति
कंसाहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रसक्तिरितिपरमवशिष्यतेतदपिनप्रक्रियादशायांस्थितस्यामःउत्तरकालभावित्वेनोपेक्षितस्यसुन्दरश्चएकवुध्युपारोहेणैव
साहित्याभ्युपगमात् अतीतानागतयोस्वंद्रष्टेतिवत् तत्रोभयोरेकस्मिन्दर्शनेसंबंधइतिचेदिहाप्येकस्मिन्नादेशेइतितुल्यंतथाचइदस्योरेइतिसूत्रेदध्रेइत्यादौधा
तोरस्यइरविश्रान्तोलोपेरभावेतस्यकसूप्रभृतिषुचरितार्थतयाइटिकृतेइदस्योरितिद्विवचननिर्देशात्लाक्षणिकस्यापिरेभावःपुनःक्रियतइतिस्थितमाका
रइदस्योरित्येकशेषःसामइतितुद्वन्द्वःसहविवक्षातूभयत्रतुल्यैव वस्तुतस्तुसामआकमितिसूत्रेकेवलोप्यामतंत्रेणनिर्दिष्टःतस्यआकमिस्यानिवद्भावे
नाम्त्वात्ससुद्धत्वाच्चसामइतिप्रवर्त्ततेगौणत्वेनुप्रथमप्रवृत्तस्यैवपर्यवसानं अतएवशेषेलोपष्टिलोपइतिपक्षेणासहफलैक्यमपिसिध्यतिसर्वथापिअ
तित्वयामत्तिमयांमितिकेश्चिदुत्प्रेक्षितंसमर्थयितुंनाभिनिवेष्टव्यं अतित्वांकंमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतेवोदाहृतत्वादितिदिक् षष्ठ्या दिविशिष्टयोरिति
एतच्चसर्वस्यपदस्येत्यधिकाराल्लभ्यतेस्यग्रहणंतुविभक्तौश्रूयमाणायामेवयथास्यान्नतुलुप्तायामित्येतदर्थमितिवक्ष्यति वदेरशेषैरिति युष्मान्रक्षतुभ
गोविंदइतितुप्राचःपाठप्रत्युक्तः अस्मानित्यस्यसमानवाक्यस्थत्वाभावादेवाक्लृप्तेःस्यग्रहणादितितिष्ठतिरहानोवर्त्तते यथासमयेतिष्ठसुग्रीवेतिसमयंमा
हात्मोपितिगम्यतेतेनषष्ठ्यादीनविजहतोरेवादेशाइत्यर्थःयुष्मत्पुत्रइतियन्मसोर्युष्माकंवापुत्रइतिविग्रहःपदात्परत्वंसंपादयितुमितिशब्दःश्राचानुना
सोप्रयुक्तःतंत्रपदात्परत्वाभावादेवादेशोनभविष्यतीतिकिंस्यग्रहणेननचेवंबाहचादिपंचकेतिपंचानांमध्येऽन्यतमेनयोगइत्यर्थःयुक्तेइति नपुंसकेभावेक्तः
पश्यार्थैःअतएवनिपातनात्भावेशः दर्शनंपश्यःतच्चेहज्ञानमात्रे अदर्शनंलोपइत्यत्रयथानतुचाक्षुषज्ञानमेव अनालोचनइतिनिषेपात्तदेतदाह
अचाक्षुषज्ञानार्थैरितिभक्तइत्यादि अत्रव्याचख्युःयेनहरेस्त्वंभक्तःतेनैवकारणेनाहमपिभक्तःइतियोज्यंयदितुतेनेत्यनेनभक्तत्वत्राणेहेतुर्निर्दिश्येतततः॥

सापेक्षविधानेत्वमेवतदिममितिवत् अन्वादेशो न स्यादिति अत्रेदं वक्तव्यं सापेक्षविधानेन्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतं आदेशो हि विधिः किंचिद्विधायप
श्चादितरविधिश्चान्वादेशः नतु निरपेक्षत्वगर्भः अशब्दार्थत्वात् शास्त्रे तथा परिभाषितत्वाच्च न च प्रयोगदर्शनादेवं तथा कल्प्यत इति वाच्यं वक्ष्यद्दिपेनो
न्मथिता त्वगस्य अथैनमद्रेस्तनयाशुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेपि गवादर्शनात् तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न तदेनमुद्दिश्य घितशासनं विधेर्विधेत्ति
कीनाशानिकेतनातिथिं इत्यादिप्रयोगविरोधात् नक्तंभीरुरयमिति तु न विधिः किंत्वनुवादः अतस्तदिममिति न विरुध्यते एवं स्थिते येनत्वं भक्त इति यच्छ
ब्दाध्याहारक्लेशो व्यर्थः किंतु तेन त्रापत इत्येवं संबंधः प्रक्रान्तार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानपदं ततो हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्
स्यादेशः तथा त्रायत इत्यस्मात् परं स इति प्रथमांतं न च त्रायत इति भिन्नवाक्यस्थमिति भ्रमितव्यं स हरिस्त्वां मां त्रायत इति तंत्रेणानेककारकसंबंधात् अभ्यु
पगमेपि एकतिङ् वाक्यमिति परिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च सामंत्रितं संज्ञाविधावपि महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् तदंतग्रहणं आमंत्रणमामंत्रितं उ
पचारात् तत्संबोधने वृत्तिः विभक्त्यंतेन चामंत्र्यते न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनोक्तं तदंतमिति आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् यत्तु प्राचोक्तं विशेष्यपूर्वं संबो
धनेतरपूर्वं च संबोधनं हित्वान्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नेते आदेशा इति केचिदिति तत्र केचिदित्यनुचितं उक्तार्थस्य प्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात् यच्च व्याचख्यु
स्त्रिसूत्र्यामयमर्थ इति तन्न तृतीयसूत्रार्थस्य तेनासंस्पर्शात् पादः पत् तदवयवस्येति निर्दिश्यमानस्यादेशा इति परिभाषयेदं लभ्यते ढ्रौताः अग्निमंथती
ति मथ्नातेर्मेथतेश्च क्विपि एतदेव रूपं इदित्त्वेन नलोपाभावात् अग्निमन् अग्निमंथाव अग्निमंथः थांताः ङकार इति आंतरतम्यादिति भावः ह्रस्वव्यंजनयोरि
ति व्यंजनस्य हि ह्रस्व ईषत्स्पृशः दीर्घस्तु विसृष्टश इति भावः उक्तं चेति वार्तिककृतेति शेषः केचित्तु पूर्वस्यैवमुक्त्वादमुग्र ङित्युदाहरंति तन्न भाष्यादौ नोक्त
मित्युपेक्षितं उदङ्ङेत अचः इत्यस्यापवादः चांताः अत्वसंतस्य चाधातोः इहाधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनंतरस्यासंतस्यैव प्रतिषेधः नात्वंता
स्येति कैयटहरदत्तादयः तदेतद्दर्शयति धातुभिन्ना संतस्य चेति उभे अभ्यस्तं दे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थं इति व्याचष्टे उभे समुदि

तइति। अन्यथाहिनेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् जक्षित्यादयः षट् जक्षइति पृथक्पदं इतिशब्देन जक्षिरेवपरा
मृश्यते इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तदेतदाह षड्धातवोऽन्ये इति गोपाः गोपायतीति गुप् क्विपि विवक्षिते आपाद्य आर्द्धधातुके वेति आ
याभावः पांताः त्यदादिषु अनालोचने किं न पश्यतीति तादृशः कर्मण्यण् तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसत्यप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यंते अतएवाज्ञानार्थाद्दृ
शेरिति संगच्छते भाष्येतु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेमं पश्यंति जनाः सदृशायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः तत्र विषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विष
यीकरणात्वृत्तित्वादज्ञानार्थादिति संगच्छते नशोवा अत्रमल्पपीत्यपाणिनीयं नष्टमित्यादावतिप्रसक्तंच नगिति षंडगकाः प्राग्वत् शांताः नुमविसर्जनीयशर्व्य
वायेपि ष्टुत्वेनेति सनः सस्यरुत्वविसर्गयोः कृतयोः वाशरीति विकल्पात् पक्षे सकारः तेन शराव्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं नत्वादेशप्रत्ययोरिति ष
अपदांतस्येति निषेधादिति भावः एवं स्थिते सकारग्रहणेन सिद्धे शरग्रहणस्य प्रयोजनं चिंत्यं व्याख्यानादिति असंभवादिति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्तव्या सु
हिन्नु इत्यत्र असंभवादिति भावः संयोगांतेति नचास्मिन्कर्तव्ये वहिरंगत्वेनान्तोलोपस्यासिद्धत्वे शंक्यं पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगांतलोपस्यैव वहिरंगत्वात्
कथं तर्हि काव्यं कलत्रं शाल्वं वा वक्षाणि संयोगांतलोपेनेति प्रागुक्तमिति चेत् न तत्र हि यणः प्रतिषेधो न वाझ्लो लोपादिति पक्षद्वयेपि लोपाभावेन निर्णीते
नदैकरूप्याय पूर्वं पूर्वमंतरंगमिति ग्रहीतुं युक्तं अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य न तथा युक्तं लोपस्य च लक्ष्यपूर्वभागे विश्रांतेः स्पष्टत्वात् इह तु आद्यपक्षद्वये सं
योगांतलोपस्य स्पष्टतया तदैकरूप्याय वहिर्भूतनिमित्तापेक्षं वहिरंगमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् तक्षिरक्षिभ्यामित्यादि यत्तु वदंति शुल्कं चक्रं शुक्रं वा
चक्षाणो बुकलोपः शुल्वशुक्रौ शुल्वांश्च चक्रौ चर्म्यौ शूः शुक्रौ शूर्म्यौमिति तत्सर्वमनेन प्रत्युक्तं अयंतु विशेषः तकु रकु इत्यत्र संयोगांतलोपो निर्विवादः तत्र
तुसोपि दुर्लभ इति दिधगिति यत्तु दहेर्हृढः षढोरिति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगांतलोपे ढस्य जश्त्वे दिधडिति नैमिषीयेणोक्तं तत्प्रामादिकं दादेर्घ इति घत्वस्य ढत्व
प्रवादस्य जागरूकत्वात् षांताः विद्वानिति विदेः शतुर्वसुः अदादित्वाच्छपोलुक् सेदिवानिति भाषायां सदवसश्रुवः इति क्वसुः सेदुष इति ननु तदनुवंध्यग्रह

म·सु· ३८

णेनात्तदनुबंधकस्येति परिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्य वस्वसोः संप्रसारणं युक्तं न क्वसोः सत्यं वसो रुकारानुबंधकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थं उगित्वस्य
स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः इहगमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः छांदसत्वात् कवयस्तु प्रयुंजते श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते नंतस्थिवांसं नगरोपकंठ
इत्यादि छांदसा अपि क्वचिद्भाषायां भवंति मासश्छंदसीति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य कथंचित्समाधेयं पुंसोसुङ् विवक्षित इति तेन परमपुमानित्या
वपरत्वादसुङि कृते समासांतोदात्तत्वे भवदसुङ एवाकारस्य भवति परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत् सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे संस्तन
धर्मिणो हलस्थाने तद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैव आदेशस्य प्रसंगात् न चाकारस्य कृतोपि स्वरो ऽनंत्यत्वान्निवर्तयिष्यते असुङ आंत्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यं अंत
रंगस्वरे कर्तव्ये बहिरंगस्यासुङोऽसिद्धत्वादिति भावः एतच्च कैयटहरदत्तादीनामनुरोधेनोक्तं वस्तुतस्तु परसप्तमीपक्षेपि सूपपादः अकृतव्यूहपरि
भाषायाः अंतरंगपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयं नन्वेवमसमासेपि असुङि कृते प्रातिपदिकस्वरेण सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरस्य बाधात् असुङ उदात्त
त्वं स्यात् इष्यते तु कारस्य पुमान् पुमांसं परिपाहीत्यादौ तथैव पाठादिति चेत् सत्यं इमसुनो नित्करणसामर्थ्यात् प्रातिपदिकस्वरो न भवतीति हरद
त्तः ननु तदयुक्तं प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिषइत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत्सत्यं क्वचित्सखंडेष्वपि प्रवृत्तौ विदं लिंगं यद्यप्यसिद्धं बहिरंगमित्येवेदं
सिद्धं तथापि बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः उच्चारणार्थ इति यत्तु प्राचोक्तं मुङाविनाविति यच्च पौत्रेण व्याख्या
तं उकार उगित्कार्यार्थ इति तदसंगतमिति भावः हे पुमन्निति असंबुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः पुंस्विति संयोगांतलोपे मोनुस्वारः नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योप
लक्षणान्नुम्विसर्जनीयेति न षत्वं असंबुद्धाविति एतच्च वाचनिकं यत्तु हरदत्तादयस्त्वाहुः सोर्डैति वाच्योऽनङ् सावितिवचनेन क्वचिदनङ एव श्रवणा
स्य ज्ञापितत्वात् तत्सिद्धमिति तत्तु प्रागेव दूषितं अंगवृत्तपरिभाषया वा समाधेयं अदस औ सुलोपश्च ननु सोरौ वौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असावि
ति सिद्धं किं सुलोपविधानेनेति मैवं असकौ स्त्रीत्यत्र टापि प्रत्ययस्यादिति इत्वप्रसंगात् असुक इति औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वं असुक इति त्वसाधुः

राम ३८

संत्वेनमुत्वस्यबाधात् एवं अमुकौ अमुकशर्मा इत्यादयोप्यसाधव एव अमुकाअदकः शर्मेत्यादेरेवन्याय्यत्वात् एत ई द्विवचनं पारिभाषिकस्य बहुवचन
स्यग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत् न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्ति अतो व्याचष्टे बह्वर्थौक्ताविति न मुने नेति विषयसप्तमीत्या
हनाभावे कर्तव्य इति अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः न चैवमपि कृते पिनाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वात् अत आह कृ
तेचेति सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयं अत्रेदमवधेयं अधुनेतिवत् अमुनेति वक्तव्ये न मुन इत्युक्तिर्नेति योगविभागार्था तेन रामः रामेभ्यः इत्यादिसि
ध्यति अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्य इत्संज्ञालोपौ कथं स्यातां न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ अन्यसिद्धत्वं नेति वाच्यं नकूमूलमित्यादौ हृषि
चेत्यस्य व्यावृत्तये नो रो रित्यत्राप्यनुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् न चातो रोरित्यत्र मास्त्वनुनासिकता प्रतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यं एव
मपि देवरुह्रीत्यत्र रुधातोर्दुर्वारत्वात् रामइत्यादावपि अनुनासिकस्य रोः अवर्णस्यापाद्यमानतया चरितार्थत्वस्य सुवचत्वाच्च एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि
प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गोपि लभ्यते प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशो यत्वविधावष्ठग्रहणं चेह लिंग इति दिक् इति हलन्ताः पुल्लिंगाः नहो धः इत्यत्रैव नोक्तं तथा
हि सति नद्धमित्यत्र रदाभ्यामिति नत्वं स्यात् झषस्तथोरिति च न स्यात् अत्रेदमवधेयं सुष्ठु अनडुही यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनडुह् नित्यादि पुंवद्देवरूपं प्र
नु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनडुही इत्युदाजहुः तच्चिंत्यं अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् गीरिति गृ निगरणे शब्दे च क्विप् ऋत इद्धातोरिति इत्वे र्वोरुपधाया इति दीर्घः पूरि
ति पृ पालनपूरणयोः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं आशिषाविति आशासः क्वावुपसंख्यानमित्युपधाया इत्वं शासिवसीति षत्वं इति हलन्ताः स्त्रीलिंगाः
अन्वादेश इति अयं च अस्य वेति व्याख्यातारः तस्य तु कालुप्तत्वेपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमित्याहुः वस्तुतस्तु स्वनेएवैनत् वक्तव्यः एनं एनौ इत्या
दि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धं क्लीबे अमि लुका लुप्तेपि नकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः न चैवं एतत्क्लितमित्यत्रापि तदापत्तिः एकपदाश्रयत्वेनान्तरंगे स्वमोर्लुकि चरि
तार्थत्वेन बहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः रोः सुपि अहर्भानीति प्राञ्चस्तु अहन्नित्युपन्यस्तं तदिहानुचितं अहोभ्यामित्याद्यर्थं तया कथं विनियोज्यं अस्य

कृञ्चन्दस्विति एतच्च क्षीरस्वामिग्रंथे स्पष्टं वहूर्जीति अंत्यादिति च वार्त्तिकं तथा च वार्त्तिकं वहूर्जि प्रतिषेधः अंत्यात्पूर्वं नुममेके इति भाष्ये तु अचः परो यो
ऽन्त्यस्तदंतस्य नुम् इत्यर्थमाश्रित्य प्रथमवार्त्तिकं प्रत्याख्यातं एवं तु उर्दमाने गर्हे गर्ह्योयामित्यादीनामपि क्विंवंतानां नुमानभाव्यमेव यथोत्तरं मुनीनां प्रामा॥
ण्यमिति दिक् अच्चोपस्येति क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते तस्य काचित्कत्वात् क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति स्मस्माकं
अश्वाक्षिभूतानीति सप्तविंशत्यधिका पंचशतीत्यर्थः तथा हि सोनवानां अंत्यस्य द्वित्वे ऽष्टादश औङि चतुर्णामध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रद्वित्वे सप्त अनुना
सिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् जसि त्रद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद्द्वादश संकलनया सप्तत्रिंशत् एवं द्वितीयायामपिद्वा यां चतुर्दशभ्यामि अष्टचत्वारिंश
त् भप्राग्वर्णयमानां द्वित्वात् भिसि चतुर्विंशतिः ङयि सप्त अनुनासिकस्तु नास्ति एकारस्याग्रत्वात् भ्यसि भ्याम्वत् ङसोङसादि पंचके च प्रत्येकं चतुर्दश
सुपि गत्यर्थं त्रयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन च चतुर्विंशतिः एवं कुकृपक्षे षस्सां ङषयोर्द्वित्वे ऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् कुगभा
वे त्रयाणां ङ कार द्वित्वे अनुनासिके च द्वादश सु १८ औ ७ जस् १२ अम् १८ औ ७ शस् १२ टा १४ भ्यां ४८ भिस् २४ ङे १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङसि १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङस् ओस्
आम् ङि ओस् प्रत्येकं १४ सुप् ८४ अत्रेदमवधेयं पूजायां जसि नुमागमे कृते तस्य पाक्षिके द्वित्वे जकारत्रयसहितं रूपषट्कं एवं शस्यपीति संकलनया द्वा
दश तथा च रूपं प्रहाग्निभूताख्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक् यत्तु वदंति ऊद्यमे वं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः अष्टपंचाशतो वृद्ध्या त्रिसप्तत्य
धिकं शतमिति तच्चिंत्यं पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात् रूपानंत्यप्रसंजकत्वाच्च अष्टपंचाशतो वृद्धौ उपपत्यभावाच्चेति दिक् गिरश्चौ इति मत्वाद्स्वइ
त्यच्चोपः अलो पे इति वचनात्तियो देशाभावः स्वप् इति शोभनाश्चापो ऽस्मिन्सरसीति वहुव्रीहिः ऋकपूरिति समासांते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः यत्तु
अनित्यत्वादिति प्राचोक्तं तन्मामादिकं द्यंतरूपसर्गेभ्य इति तु न भवति तत्राप इति कृतसमासांतस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात् सुपुंमांसीति पुंसोसु
ङिति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शसि नैतत्सिध्येत औङि चाति व्याप्तिः अस्माकं तु सर्वनामस्थाने इति यथासूत्रं ब्रुवतां सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः

इतिहलंतानपुंसकलिंगाः स्वरादिनिपातमव्ययं स्वरादयश्चनिपाताश्चेति समाहारद्वंद्वः स्वरिति स्वर्गे परलोके च अंतरिति मध्ये प्रातःप्रत्यूषे पुनरप्रथमे।
विशेषे च सनुतरंतर्द्धाने स्वराद्याः पंचरेफांताः उच्चैस्महति नीचैस्स्वल्पे शनैस्सक्रियामांद्ये आधक्सत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ऋतेवर्जने
युगपदित्येककाले आराद्दूरसमीपयोः पृथग्भिन्ने ह्यस्त्वतीतेह्नि श्वोनागतेह्नि दिवादिवसे रात्राविति निशि सायमिति निशामुखे चिरमिति बहुकाले म-
नाक् ईषत् इमावल्पे जोषं सुखे मौने च तूष्णीमिति मौने बहिस् अवस इमौ बाह्ये समयेति समीपे मध्ये च निकषेत्यंतिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे वृथेति व्यर्थे न-
क्तमिति रात्रौ नञ् निषेधे हेताविति निमित्ते इद्धेति प्राकाश्ये अद्धेति स्फुटावधारणयोः तत्वातिशययोरित्येके सामीत्यर्द्धजुगुप्सयोः वंत् तेनतुल्यमित्या-
दिभिर्विहितो वतिप्रत्ययः यस्तूपसर्गाद्धात्वर्थे इति विहितः सनेह गृह्यते यदुदतो निवतो यासि सना सनत् सनात् एते नित्ये उपधेति भेदे तिरस्त्वंतर्द्धौ तिर्यग-
र्थे परिभुवे च अंतरेति मध्ये विनार्थे च अंतरेणेति वर्जने ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च कमिति वारिमूर्द्धनिंदासुखेषु शं सुखे सहसा-
त्याकस्मिकाविमर्शयोः विनेति वर्जने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीति मंगले स्वधा पितृदाने अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु वषट् वौषट् श्रौ-
षट् एते हविर्दाने अन्यदित्यन्यार्थे अस्तीति सत्तायां उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणे रहस्ययोः क्षमेति क्षांतौ विहायसेति विपदर्थे दोषेति रात्रौ मृषा मिथ्ये-
त्येतौ वितथे मुधेति व्यर्थे पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च मिथो मिथस्तु एतौ रहःसहार्थयोः प्रायस इति बाहुल्ये मुहुस इति पुनरर्थे प्रबाहुकमि-
ति समकाले ऊर्द्ध्वार्थे च प्रवाहिकेति पठांतरं आर्यहलमिति बलात्कारे शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह आभीक्ष्ण्य-
मिति पौनःपुन्ये साकं सार्द्धं एतौ सहार्थे नमस्नतौ हिरुक् वर्जने धिक् निंदाभर्त्सनयोः अम शीघ्रेऽल्पे च आमित्यंगीकारे किमेतिङव्ययेति कासप्रत्ययादि-
त्यादिभिश्च विहितः प्रत्ययोपीह गृह्यते इत्येके पपाचतरां कारयामास प्रतां म्लानौ प्रशान् समानार्थे प्रतान् विस्तारे मा माङ् एतौ निषेधाशंकयोः आहेति
गणइति तेनान्येपि ज्ञेयाः तथाहि कामं स्वाछंद्ये प्रकाममित्यतिशये भूय इति पुनरर्थे सांप्रतमिति न्याय्ये परमिति किंत्वर्थे साक्षात्प्रत्यक्षे सावितिर्यगर्थे स

कुब्रूहस्त्विति एतच्च क्षीरस्वामिग्रंथे स्पष्टं वहूर्जीति अंत्यादिति च वार्त्तिकं तथा च वार्त्तिकं वहूर्जि प्रतिषेधः अंत्यात्पूर्वं नुममेके इति भाष्ये तु अचः परो यो
ऽल्लतदंतस्य नुम् इत्यर्थमाश्रित्य प्रथमवार्त्तिकं प्रत्याख्यातं एवं तु उर्दमाने गर्हे गर्हीयामित्यादीनामपि क्विवंतानां नुमान भाव्यमेव यथोत्तरं मुनीनां प्रामा
ण्यमिति दिक् अच्लोपस्येति क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते तस्य काचित्कत्वात् क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति ॥ मांकरे
अश्वाश्वि भूतानीति सप्तविंशत्यधिका पंचशती त्यर्थः तथा हि सोनवानां अंत्यस्य द्वित्वे ऽष्टादश औङि चतुर्णां म्म ध्येपूर्जार्थो नां त्रयाणां त्रद्वित्वे सप्त अनुना
सिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् जसि त्रद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद्वादश संकलनया सप्तत्रिंशत् एवं द्वितीयायामपि टा यां चतुर्दश भ्यामि अष्टचत्वारिंश
त् भपाग्वर्ण्यमानां द्वित्वात् भिसि चतुर्विंशतिः ङयि सप्त अनुनासिकस्तु नास्ति एकारस्यान्त्यत्वात् भ्यसि भ्याम्वत् ङसौङसादि पंचके च प्रत्येकं चतुर्दश
सुपि गत्यूर्जत्रयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन च चतुर्विंशतिः एवं कुकू पक्षे षस्यांङ षयोर्द्वित्वे ऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् कुगभा
वे र्यणाङ अरद्वित्वे अनुनासिके च द्वादशसु १८ औ ७ जस् १२ अम् १८ औ ७ शस् १२ टा १४ भ्यां ४८ भिस् २४ ङे ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङसि १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङस् ओस्
आम ङि ओस् प्रत्येकं १४ सुप् ७४ अत्रेदमवधेयं पूजायां जसि नुमागमे कृते नः स्य पाक्षिके द्वित्वे जकारत्रयसहितं रूपषट्कं एवं शस्यपीति संकलनया द्वा
दश तथा च रूपं प्रहाग्निभूताख्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक् यत्तु वदंति ऊर्द्ध्वमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपाविकल्प्यैः अष्टपंचाशतो वृद्ध्या त्रिसप्तत्य
धिकं शतमिति तच्चिंत्यं पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात् रूपानंत्यप्रसंजकत्वाच्च अष्टपंचाशतो वृद्धौ उपपत्यभावाच्चेति दिक् तिरश्चीरिति मत्वाद्वह
त्यच्लोपः अल्लोप इति वक्तव्यनात्तियोदेशाभावः स्वपूरिति शोभनाआपो ऽस्मिन्सरसीति वहुव्रीहिः आकूपूरिति समासांते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः यत्तु
अनित्यत्वादिति प्राचोक्तं तन्न आमादिकं ह्यंतरूपसर्गेभ्य इति तु न भवति तत्रापदिति कृतसमासांतस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात् सुपुमांसीति पुंसोसु
ङ्‌ इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शसि नैतत्सिध्येत् औङि चातिव्याप्तिः अस्माकं तु सर्वनामस्थाने इति यथासूत्रं ब्रुवतां सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः

इतिहलंतानपुंसकलिंगाः स्वरादिनिपातमव्ययं स्वरादयश्चनिपाताश्चेतिसमाहारद्वंद्वः स्वरितिस्वर्गेपरलोकेच अंतरितिमध्ये प्रातर्प्रत्यूषेपुनरप्रथमे।
विशेषेचसनुतरन्तर्द्धाने स्वराद्याःपंचरेफांताः उच्चैस्महति नीचैस्अल्पे शंनैस्क्रियामांद्ये आधकूसत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ऋतेवर्जने
युगपदित्येककाले आराद्दूरसमीपयोः पृथक्भिन्ने ह्यस्अतीतेन्हि श्वोनागतेन्हि दिवादिवसे रात्राविति निशि सायमिति निशामुखे चिरमितिबहुकाले म।
नाक् ईषत् ईमावल्पे जोषंसुखेमौनेच तूष्णीमिति मौने बहिस्अवस्ड्मोवाह्ये समयेतिसमीपेमध्येच निकषेत्यंतिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे वृथेतिव्यर्थे न
क्तमितिरात्रौ नग्निषेधे हेताविति निमित्ते इद्धेतिप्राकाश्ये अद्धेतिस्फुट्यवधारणयोः तत्वातिशययोरित्येके सामीत्यर्द्धजुगु प्स योः वत्तेनतुल्यमित्या
दिभिर्विहितोवतिप्रत्ययः यस्तूपसर्गाद्वात्वर्थइतिविहितः सनेहगृह्यते यद्दतोनि वतोयासि सनासनत्सनात्एते नित्ये उपधेति भेदे तिरस्अंतर्द्धौ तिर्यग
र्थेपरिभूवेच अंतरेतिमध्ये विनार्थेच अंतरेणेतिवर्जने ज्योगितिकालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेच कमितिवारिमूर्द्धेनिंदासुखेषु शंसुखे सहसा
त्याकस्मिकाविमर्शयोः विनेतिवर्जने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीतिमंगले स्वधापितृदाने अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु वषट्वौषट्श्रौ
षट्एतेहविर्दाने अन्यदित्यन्यार्थे अस्तीतिसत्तायां उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः क्षमेतिक्षांतौ विहायसेतिविपदर्थे दोषेतिरात्रौ मृषामिथ्ये
त्येतौवितथे मुधेतिव्यर्थे पुरेत्यविरतेचिरातीतेभविष्यदासन्नेच मिथोमिथस्एतौ रहःसहार्थयोः प्रायस्इतिबाहुल्ये मुहुस्इतिपुनरर्थेप्रबाहुकमि
तिसमकाले ऊर्द्ध्वार्थेच प्रवाहिकेतिपठांतरं आर्यहलमितिबलात्कारे शाकटायनस्तु आर्येतिप्रतिबंधे हलमितिप्रतिषेधविवादयोरित्याह आभीक्ष्ण
मितिपौनःपुन्ये साकंसार्द्धंएतौसहार्थे नमस्नतौ हिरुक्वर्जने धिक्निंदाभर्त्सनयोः अमशोघ्यऽल्पेच आम्अंगीकारे किमेत्तिङव्ययेतिकास्प्रत्ययादि
त्यादिभिश्चविहितः प्रत्ययोपीहगृह्यते इत्येके पपाचतरां कारयामास प्रतांम्ग्लानौ प्रशान्समानार्थे प्रतान्विस्तारे मामाङ्एतौनिषेधाशंकयोः आकृति
गणाइति तेनान्येपिज्ञेयाः तथाहि कामंस्वाछंद्ये प्रकाममित्यतिशये भूयस्इतिपुनरर्थे सांप्रतमितिन्याय्ये परमितिकिंत्वर्थे साक्षात्प्रत्यक्षे सावित्तिर्यगर्थेस

त्वमित्यर्द्धांगीकारे मंक्षु आशु एतौ शीघ्रे संवत् वर्षे अवश्यं निश्चये सपदि शीघ्रे बलवदित्यतिशये प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे अनिशं नित्यं नित्यदा।
सदा अजस्रं संततं एते सातत्ये उषेति रात्रौ रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे ओमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च भूरिति पृथिव्यां भुव इत्यंतरिक्षे स्फटिति झगिति तिनगिति तिन साशे।
घ्ये सुष्टु प्रशंसायां दुष्टु निकृष्टे सु पूजायां अह आश्चर्ये कु इति कुत्सिते षदर्थयोः अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः मिथ इति द्वावित्यर्थे भाज कुशेघ्ये चिराय चिर
रात्राय चिरस्य चिरं चिरेण चिरादित्येते चिरार्थकाः अस्तमिति विनाशे आनुषक् आनुपूर्व्ये अनुषक् अनुमाने अप्रत्यक्षे शीघ्रसंप्रतिकपोः स्थाने इति युक्ते।
वरमिति ईषदुत्कर्षे सुदिग्गुलूपक्षे वदिक्त स्वपक्षे इत्यादि चेति समुच्चयादिषु वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये हेति प्रसिद्धौ अहेति पूजायां एवे।
त्यवधारणे अनवक्लृप्तौ च एवमिति उक्तपरामर्शे नूनमिति निश्चये तर्के च शश्वदिति पौनःपुन्ये मित्यसहार्थे च युगपदिति एककाल्ये भूपस्पुनरर्थे आ
धिक्ये च कूमस्त्पदिति प्रश्ने प्रशंसायां च कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च गोदिति शंकायां प्रतिषेधे विकासः समुच्चये षु च चेदिति यद्यर्थे च णाः अयंचेद
र्थेणार्त् समुच्चयाद्यैरन्वनुबंधः कच्चिदिति इष्टप्रश्ने यत्रेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्ये वा यत्र भवान् वृषलं
याजयेत् नहेति प्रत्यारंभे हंतेति हर्षविषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च माकिः माकिं नकिरिति त्रयोपि वर्जने माङ् न भौ स्वरादि सूत्रौ इह पाठस्तुनि
पातत्वार्थः तेनाद्युदात्तत्वं सिध्यतीति प्राचः तच्चिंत्यं फिट्स्वरेणापि इष्टसिद्धेः पदप्याहुः सत्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति तदपि
चिंत्यं लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः तस्मादुभयत्र पाठफलं चिंत्यं यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु साकल्ये यावत्कार्यं
तावत्कृतं अवधौ यावद्गंतव्यं तावत्तिष्ठ माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तं अवधारणे यावदमत्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्व त्वे विशेषवितर्कयोः द्वे वितर्के चेइति पा
ठांतरं रै दाने अनादरे च रै करोति ददातीत्यर्थः त्वं रै किं करिष्यसि श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने स्वाहा देवताभ्यो दाने स्वधेति पितृभ्यः श्रौषडादीनामने
काचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः तुमिति तुंकारे गुरुं तुंकृत्य हुं कृत्य तथा हि निदर्शने खल्विति निषेधे वाक्यालंकारे निश्चये च किलेति वार्त्तायामली

केच अथेति मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्योधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु अयं स्वरादिरिति तेन मंगलवाचकस्य सत्वार्थत्वे अव्ययत्वं सिध्यति तथा च श्रीहर्षः उ
दस्य कुंभीरथशातकुंभजाश्वतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे यथाकुलाचारम थावनीद्रजां पुरंध्रिवर्गः स्नपयांबभूवतामिति अत्र हि अथ स्नपयांबभूवेत्यस्य मं
गलं स्नपनं च कारेत्यर्थः निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदंगध्वनिवत् तुष्टुस्वरे भेदार्थः पाठः स्मेत्यतीते पादपूरणे च आदहन्तु पक्रमहिंसाकुत्सनेषु अवदन्नु
मिति इहानुपसर्गत्वात् अच उपसर्गात् इति न भवति अहमिति सुवंतप्रतिरूपकं एतेन गेयेकेन विनीतौ वामिति व्याख्यातं युवामित्यर्थे हि वामित्यव्ययं अस्मा
मिति ङंतप्रतिरूपकं एवमस्मीत्यहमर्थे त्वामस्मि वच्मि आहेत्युवाचेत्यर्थे आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि अ इति संबोधने अधिक्षेपनिषेधे च आ इति वाक्यस्मर
णयोः इ संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने पशु सम्यगर्थे पशुमन्यमानाः शुकं शेषे यथा कथा चेत्यनादरे पाट् प्याट् अंग हे है भोः अ
ये एते संबोधनेर्थे नि हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु विषुनानार्थे एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे युतकुत्सायां आत इति इतोपीत्यर्थे आकृतिगणादिति तद्यथा।
यत् तदिति हेतौ आहो स्वित् विकल्पे सीम सर्वतोभावे कं पादपूरणे सुकामिति अतिशये अनुसंवित् नै शंवट् अन्तः करणे आभिमुख्ये च वपादपूरणे इवार्थे
च दिष्ट्यानंदे च टचाटु प्रियवाक्ये हुमिति निर्भर्त्सने ह्वे तिसाट्स्य अद्य त्वद् इदानीमित्यर्थे इत्यादि अत्रेदमवधेयं स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशे
षेपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु अन्ये स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः यथा उत इति शब्दः स्वरादिषु ईड्योवृत्तनेरुतेत्यं नोदात्तप्रयोगात् यत्तु उत
शब्दस्य स्वरादिता मुक्ता निपातस्वरमाशंक्यांतोदात्तत्वं निपातमाश्रित्य समादधुस्तद्भ्रमः स्वरादेरनिपातत्वात् अंतोदात्तनिपातनवैयर्थ्यात् यदपि का
शिकायामुक्तं स्वर्‌शनैसृक्धकृदिवादयो नक्तमित्यादयोंतोदात्ता इति यच्च सनातनिरस्त एवमादय आद्युदात्ता इति तत्सर्वं प्रामादिकं लक्ष्यविसंवादात्।
त्वे मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपंचितं तद्धितश्चासर्वविभक्तिः सर्वे तेवचनत्रयात्मिकेत्यर्थः नेति किं त्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः तद्धितः किं एकः द्वौ
त्रयः असर्वेत्यादि किम् औपगवः कृन्मेजंतः जीवसे इति तुमर्थे सेसेनिति असे प्रत्ययः पिबध्यै इति तेनैव शध्यै प्रत्ययः पाघ्रेति पिबादेशाम्यन्तत्वात् कृः क

नेरिशाविति तद्भ्रमसात् अव्ययकृतोभावेइति सिद्धांतात् अंतग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थं तेनेह न आधये चिकीर्षवे लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभा
षाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदं क्त्वातोसुन्कसुनः उदेतोरिति उत्पूर्वाद्दिणोभावलक्षणेस्त्वेण कृञ्वदि चरिहृतमिजनिभ्यस्तोसुन् विसृपइति सृपितृदो
कसुन् आन् ग्रहणमिति तथाच वार्तिकं अव्ययादाप्सुपोलुग्वचनानर्थक्यं लिंगाभावादिति सूत्रस्यापि संभवस्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादि
तिपक्षं गृहीत्वाबोध्यः सचनस्थितः भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः अलिंगत्वेऽथर्वणप्रणवविधानतः श्रुतिविरोधमाशंक्याह सदृशमिति लिंगकारकेति
विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः यथावाचेति परिगणनमिदमित्येके अन्ये तु । उदाहरणमात्रमित्याहुः स्वगाहइति आदिरेवाकारो लुप्यते नांत्यः
अपिनासाहचर्यात् ॐ इत्यव्ययानि खट्वेति अश्रूपुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन् पंचाश्रीति गुचात्र तदंतविधिविरहादेवटाम्नेति वाच्यं अमहत्पूर्वे
ग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदंतविधिज्ञापनात् मूषिकेति वृश्चिकृषोः किकन्नित्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकनि इकारमध्यो मूषि
कशब्दः यत्तु सूषुंत्स्येइति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुनिमूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोप्ययं टाप्प्रत्ययस्त्वादिनीतमिति तु विशेषः यत्तु कुन्नंतो सौ अजादिगणेपाठं नप्र
युङ्क्ते तस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात् संज्ञायाश्च अजातित्वादित्याहुः तच्चिंत्यं व्याघ्रीत्यादिवत् संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात् भस्त्रफलेति भस्त्रेव फलानि
यस्या इति विग्रहः आपोरिति एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रंथे स्थितं भाष्ये तु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते प्रत्यकृपुष्येति पाककर्णेत्यादिसूत्रस्य भा
ष्यवार्त्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तं तेन सत्प्राक्कांडेति प्राचः पाठोनादर्त्तव्यः शूद्रा चेति शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् महत्पूर्वे तु न जातिश्चेदितीहापि
संबध्यते पुंयोगे त्विति पुंयोगश्चदापत्यरूप एवेति न नियमः किंतु जन्यजनकभावोपि तेन वैश्याशूद्रौ सुतराजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृताविति सिद्धं महाशू
द्रीति आभीरीतु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः अत्रेदमवधेयं अजादिगणे शूद्रेत्येव पाठं जातिरिति व्यर्थं मुख्यकार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्षणो ङीषे
व बाधिष्यते पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः अमहदित्यपि व्यर्थं महाशूद्रशब्दो हि विशिष्ट एव जात्यंतरे वर्त्तते तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दस्यार्थसमवेतस्त्रीत्वा

भावात्दापः प्रसंग एव नास्ति या तु महती शूद्रा तत्र महाशूद्रेती ष्यत एव कुञ्च्वेत्यादित्रयो माहलंताइत्येक कुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ इत्यादिप्रयोगमु
दाहृत्य अदंता अपि भाष्ये स्वीकृताः पुंयोगेपीति यदन्येषु दयः प्रथमजा नादौ वर्त्तंते तदा अदंतत्वादेव टाप् सिद्धः यदा तु न्येषु स्वस्त्रीत्यादि विवक्षा तदा पुंयोग
लक्षणो ङीष् प्राप्तः सोनेन बाध्यते इति सूचयितुमपि शब्दः मूलान्नञः नञः किं शतमूली अमूलेति अत्रौषधिजातिरियं उगितश्च भर्वतीति सर्वादिषु भवतुद्
न्युदित् पठितः भातेर्डवतुरिति व्युत्पादितश्च शत्रंतात् तु ङीपि शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यो नुम् वनो र च सुत्वानमिति सुयजोर्ङ्वनिप् अतिधीवरीति दधातेः क्वनि
प् शर्वरीति शृधातोर्वनिप् गुणो कृते हशं तात्परत्वेपि हशं तादिहितत्वाभावात् ङीब्रयोर्निषेधो न अवावेति न्यासकारस्तु प्रायिकोयं निषेधः तेनावावरीत्या
ह नत्वेन तु भाष्यादौ दृष्टं पक्षे डाविति तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः टाबृचि पूर्वेणाप्राप्तस्य ङीपोपवादः अ
सिद्धत्वादिति कार्यकालपक्षेणेदं यदि तु यथोद्देशं षट्संज्ञा यदि वा उपदेशकाले घ्नांते इति व्याख्यानं तदा असिद्धत्वाभाव एव णोनं नोपयुज्यत इत्याहुः वस्तुतस्तु
यथोद्देशपक्षेपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत्सूत्रे पठ्यते आदेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य
आनुमानिकोप्यादेशः स्थानिवदिति वा व्याख्यायते उभयथापि अल्विधौ न तत्प्रवृत्तिः एतच्चाकरे स्पष्टं बहुयज्वा नो विति न संयोगादिनिर्निषेधान्नाप्यु
पधालोपीति तेन अन उपधालोपिन इति न प्रवर्तते डाबुभाभ्यां नन्तु निषेधडापोः वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः सत्यं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तेन तन्मन
इति निवृत्तं अनो बहुव्रीहेर्डोप् वा स्यात् ङीपा सह विकल्पलाभार्थमिदं अन उपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं अनो यो सो विकल्पः स उपधालोपिन एवे
ति तथा च सुपर्वेत्यादावनुपधालोपिनि निषेधार्थमिदं बहुराज्ञीत्यादौ तु अन्नेभ्य इत्येव ङीप् तेन बहुधीवरी सिध्यति अन्नेभ्य इति हि ङीपमनूद्य तत्संनि
योगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणांतरस्थेन ङीपि कृतेन निषेधेन न तु वनो र चेति सूत्रमेव ङीब्भौ विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात् किं च एवमपि ङीपि नि
षिद्धे रोपि दुर्लभं संनियोगशिष्टत्वात् भाष्ये तु सूत्रभंगेन समाहितं तथा अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेत्यादि प्रदे

णांतरस्यैवं सूत्रे डापूसूत्रे ऽन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्विति अनउपधा बहुव्रीहेरूधसो ङीषित्यतो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो ङीब्वानुवर्त्तते इत्या
णयनाह अनंतादित्यादि नियमार्थमिदमित्युक्तं न चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं असंनिहितस्मिन्नित्यार्थो विधिरेवायं
स्यान्न तु नियमः प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य कादित्यकार उच्चारणार्थः व्यंजनमात्रे विवक्षितं विशिष्टविवक्षायां तु एतिकाश्च रंजीत्यादौ अकचि न स्यादित्याशये
नाह ककारादिति वर्णनिर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः क्वचित्समुदायात्प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादिनिर्देशरूपस्तत्साध्य इति भावः आपि पर इ
ति यतश्चाकारस्य विशेषणं तत्र सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यवायेपि भवति न तु रथकट्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये अतएव सर्विकादौ आद्याकारस्य न
भवति तदेवदुक्तं अकारस्येकार स्यादापि पर इति ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्परः त्ककारात्पूर्वस्यांत इत्यवक्ष्यत् यत्तु प्रांचः आपीतिका
कारविशेषणं सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावादकारेणाव्यवधानेपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति तन्न रथकट्यादावतिप्रसंगात् व्यवहितस्या
धिपरत्वानपायात् न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरनूद्यमानस्य विशेषणेष्विति हि तदर्थः अत्र च उदीचामात इति
सूत्रे स्थानेग्रहणं लिंगं फलं तु वृद्धसंज्ञायां इक्परिभाषानुपस्थानात् शालीय इत्यादिसिद्धिः यदप्याहुः आपीति विधीयमानस्येतो विशेषणमिति न
स्यैवायः आपीत्यस्यांगविशेषणत्वं तु अनाशंक्यमेव रथकट्यापुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसंगात् शंकेति पचाद्यच् स्यग्रहणं विस्पष्टार्थं ककारमात्रस्य प्र
त्ययस्याभावादेव तादृश्यालाभात् पूर्वस्य किं सर्विकेत्यादौ टाबेत्रे कादेशं बाधित्वा कात्परस्य माभूत् तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषणात् यत्तु वार्णादांगमि
तिपरिभाषया एकादेशो बाध्येतेत्याहुः तन्न अपवादे परत्वस्यैव उक्तपरिभाषाया अपि निष्फलत्वात् वस्तुतस्तु प्रत्ययस्थेकि इति सप्तमीनिर्देश एवोचि
तः पूर्वग्रहणं च मत्यजं अन इति तपरः किं क्षदाधाराचिकलिम्पः कः धाका राकामामिकेति केवलमामिकेत्यादिना संज्ञाछंदसोरेवेति नियमान्नङीषु
त्यकृत्यपोरिति उदीचामात इति विकल्पस्यापवादः दाक्षिणात्यिकेति दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा आजंतः दक्षिणाभवेति विग्रहे यत्तु दक्षिणस्यां दिशि भवे

तिमा वा विगृह्यते तत्र त्यग्विधौ अव्ययसाहचर्यादानंतस्येव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावापत्तेश्च यत्तु समासे एव
पुंवदिति तन्नेति वक्ष्यते त्यकि किति चेत्यादि वृद्धौ टाप् ततो ऽज्ञाताद्यर्थे कः केऽण इति ह्रस्वः टाप् इह त्यिकेति अव्ययात्त्यप् न यासयोः अ॰ अन्यासकारः याईत्ये
तस्योदीचामातः स्थाने इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोयमिति तत्र आतः स्थाने इत्यंशस्येहाभावात् यासेति यत्तदो रूपलक्षणमित्याशयेनाह यत्तदोरिति स्वरू
पस्याविवक्षायां फलमुदाहरति यकां तकामिति यासयोरित्यपहाय यत्तदोरित्येवं वक्तुमुचितं उपत्यकेति उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः क्षिपकादीनां
च नेत्यनुषज्यते क्षिपकेति क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः ततोऽज्ञातादौ कः चटभेदने पचाद्यच् ततः कः तारकेति तरतेर्ण्वुल् ज्योतिर्नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च
वर्णका प्रावारविशेषः तंतूनां विकारस्तानवं ओरञ् अन्यत्र वर्णिकेति ग्रंथविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री चाववर्तयतातिवर्त्तकाश्कुनो इत्वं वा अन्यत्र।
नित्यमेव पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदैवत्यं देवतांतात्तादर्थ्ये इति यत् अश्नंति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका इष्यशिभ्यां तकन् अष्टिका
न्येति अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदंतायाः कन् अर्थगतं स्त्रीत्वं आकारे प्रत्ययकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इ
त्याह स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति सांकाश्यिकेति संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं वुञ्छणादिसूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः तत्र भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ् अका
देशः स च सांकाश्ये भवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विकल्प्येत तस्मादात इत्युक्तं ननु यथा यमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिको न
तिष्ठ गविकलमेतत् अत्राहुः सति स्थान इत्येतस्मिन् स्त्रीलिंगनिर्देशबलात् स्त्रीवाचकः आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते असति तु तस्मिन् स्त्रीवाच।
कस्य यो कार इत्येतावल्लभ्येत ततः सांकाश्यिकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति अत्रेदं वक्तव्यं यकपूर्वायाः स्थाने इति स्थानिशब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठीत्वं गम्य।
तां न च वुञः स्थाने अयमिति वाच्यं अकेति समुदायस्य तथात्वेपि अकाररूपावयवस्य अतथात्वात् वुञो यकपूर्वत्वाभावाच्च न हि तस्यामवस्थायां यस्य।
ति लोपो लभ्यते किंच प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थे विहितस्य वुञादेः प्रसंग एव नास्ति तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव अश्विकेति। कौमारास्तु भस्त्रा

म॰ सु॰
४३

दिवार्के स्वशब्दमपि पठंतो स्यापिइत्वविकल्पं इच्छंति शुभंयाः तइ्तान्शुभंयाः वच् ततः कः केणः शुभमिति मांतो निपातः सुशुनयो यस्याः सुनया ततः कः भस्त्रे
षात दंतेति आंगत्वादिति भावः एवं चेति उक्तं च हरदत्तेन अत्रातः स्थानइत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणं संभवव्यभिचारो हि तत्र सतः काकचोः सतोः द्वैषयोः सं
भवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता सर्वनाम्नः स्वशब्दस्येतेन नान्यं विधिर्भवेदिति इह स्वशब्दस्येत्यस्यानंतरमत इति शेषो बोध्यः एतच्चेह मूलेपि ध्वनि
तं एवं च हंसं ततौ सन्निहितं चरंतं मुनेर्मनो वृत्तिरिवस्विकायां इति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रेषेति वैकल्पिकमिति व्याचक्षाणास्तु रक्ष्या इति भावः आत्मीयापामि
ति आत्मज्ञातिधनेष्वेव स्वीत्वमेव नास्तीति भावः यत्तु ज्ञातिधनयोः स्वकास्विकेति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः तच्चिंत्यं गोदशास्याकरस्याप्रसिद्धेः लिंगा
नुशासनविरोधाच्च यत्तु स्वकास्विकेति काशिकायामुदाहृतं तत्संज्ञाविषयकं न तु ज्ञातिधनविषयकं यदपि स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिंगवचनान्य
तिवर्तंते इति परिजह्रुः तदपि चिंत्यं उक्तरीत्या कप्रत्ययांतादाप् संभवेपि प्रकृते रस्त्रीलिंगतया आतः स्थाने इत्वशास्यदुरुपपादत्वात् प्रत्युदाहरणान्यु
दाहरणान्याह निर्भस्त्रिकेत्यादि निष्क्रांता भस्त्राया निर्भस्त्रा उपसर्जनह्रस्वः टाप् ततो ज्ञातादौ कः कृतषत्वेति सूत्रे विकृतनिर्देशो विवक्षितवि
षयो न तु नयासयोरिति वदुपलक्षणमिति भावः स्त्रीलिंगनिर्देशादजादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यंते तेनेह न शुभ्रोऽजोऽस्याः शुभ्राजिका ज्ञानातीति ज्ञः प्रियो
ज्ञोयस्याः प्रियज्ञिकेति अभाषितं विहितविशेषणात्तया व्याख्यायाः फलमाह बहुव्रीहेरिति नित्यमिति अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्ग
एव प्रवर्तत इत्यर्थः परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादिति भावः बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनातिखट्विकानिः खट्विकेत्यादावपि नित्यमेव शेषि
केकपीति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वपक्षे इति भावः अभिव्याप्येति अत एव बहुयुवाशालेत्यत्र पूनस्ति रूपसर्जनत्वान्नेति प्राच आहुः ठिङ्गा इह वृत्तिकृ
तास्तु नेत्युत्पन्न प्रक्षिप्तः ओंसीति उत्संभवा उत्सादिभ्योऽञ् न च शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीना सिद्धमिति वाच्यं तत्र जाते रित्यनुवृत्तेः अन्यथा पुंयोगेपि स्यात् एतेन
इह अञ् ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचो ग्रंथः प्रत्युक्तः इहाने कं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनं आण्योऽकारः तदंतादिति व्याख्यानान्नेह आपिशलमधीते आपिशला

एम
४३

प्राप्नोति अत्र हि प्रोक्तार्थे ऽण् उपसर्जनं अप्यत्र णानुबन्धः वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणं अतष्टावेव भवति ताच्छीलिकेति अयं भावः शीलं छत्रादिभ्यो ण इति
योगे तस्मिन्नेव अण्कार्यं भवति कार्मस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात् अनेन हि अन्निति अणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते चौरीति चुरा शीलमस्याः।
हलस्तद्धितस्य उपधाभूतस्येति ननु यस्येति चेति यञो ऽकारलोपे कृते यकारस्य इकारपरत्वपरत्वेऽप्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्यान्त्यवाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः यलो
पे तन्निषेधात् मैवं यलोपे कार्ये ऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् अनपत्य इति यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्र
तादृशाश्च गर्गादियञेव ननु देवायञ् तस्यापत्याधिकारात्प्रागेव पाठात् अत एव भाष्यकृता कन्वकारपोः अयञ्श्चेति गर्गादिभ्यो अयञि जितं च अकारः प्रश्लिष्टः य
स्कादिभ्यो गोत्रे अयञञोश्चेति सूत्रेऽप्येवं प्राचां ष्फ तद्धितः तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थं ननु तां विनापि षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति एवं तर्हि।
तद्धितग्रहणमिन्तादपि क्वचित् ष्फ इति ज्ञापयति यञन्ते सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धौ यस्येति लोपस्यानावश्यकत्वात् तेन आसुरि रूपसंख्यानमिति वक्ष्यमा
णं सिध्यति आयनेन फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः आयनी तो र्नकारस्य नेत्वं फिनोनित्करणसामर्थ्यात् कौरव्यं कथं तर्हि यद्यसौ कूपमाण्डूकी तवैतावतिकः
स्मय इति भट्टिः अत्राहुः कौरव्यसाहचर्यात् अपत्यप्रत्ययान्तस्यैव माण्डूकस्येह ग्रहणं इह तु मण्डूकस्येयं भार्येति ते[illegible]मित्यण् कुमारीति प्रथमवयोवा
ची एष शब्दः नत्वनूढत्वे प्रयुक्तः वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः त्र्यनीकेति त्रयाणामनीकानां समाहारः अत्र अजादेश[illegible]तिगणत्वात्टाविति त्र्यनीकाधिक
रणे मीमांसकाः पंचाश्चेति नन्वत्र द्विगोरिति ङीप् प्रमाभूत् ठगन्तत्वात् स्यादेवेति चेत् न ठकोयो ऽकारः इति व्याख्यानात् द्विवि[illegible]नति सुवर्णविस्तो हेम्नो ऽक्षे इत्यमर।
रः आचितो दशभाराः स्युः द्विकंबल्येति द्वाभ्यां कंबलाभ्यां क्रीता कंबल्यं मूर्णापलशतं कंबलाच्च संज्ञायामिति यत् क्रीतार्थस्य ठञो लुक् द्व्याढकीति द्वावाढ
कौ पचतीति आढकाचितपात्रात् खो ऽन्यतरस्यां द्विगोष्ठंश्चेति खठञ्भ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् तस्य लुक् एतेन द्व्याचिता व्याख्याता काण्डान्तात् षोडशहस्तप्रमा
णो दण्डः काण्डं यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः तथापि अन्तग्रहणे [illegible]सतति सेत्र इत्येतन् श्रुतत्वात् काण्डस्यैव विशेषणं स्यात् न तदन्तस्य मतश्चेहापि स्यात् द्वा

म॰ सु॰
४४

भ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीतादि द्विकाण्डी वडवेति इह तु कस्मात् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति अतन्त्रं ग्रहणं मात्रच इति यत्तु प्राचोक्तं द्वयसचो लुगिति
तन्न प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति सिद्धान्तात् द्विकाण्डी रज्जुरिति न त्विह अपरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् काण्डशब्दस्य आयामपरतया अ-
परिमाणार्थत्वात् परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणं आढककुडवादि न तु यथाकथंचित् परिच्छेदकमात्रं यदाहुः ऊर्ध्वमानं कि-
लोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वत इति अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न अत्राहुः नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो
यथा स्यात् इति अतो द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रस्य फलमिति पुरुषात्प्रमाणे यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथापि पुरुषो प्रमाणमस्या इति वाक्ये
प्रमाणे वर्त्तते एवं प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव तथा च शुल्वसूत्रं पंचारत्निः पुरुष इति द्विपुरुषी अत्र न्यासकारः प्रमाणे लो द्विगोर्नि-
त्यमिति द्वयसचो लुगित्याह तन्न पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्त्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः ये हि शमादिवत्प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा-
स्तत्रैव तत्प्रवर्त्तते न तु पुरुषशब्दो अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति सूत्रे पदमंजर्यां न चैवं द्वयसजादभावा-
वपि नाम्नात्स्यानामिति वाच्यं ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति वचनात् एवं पुरुषात्प्रमाणे इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्ति-
ग्रंथमुपादाय हरदत्तेनोक्तं तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्विधीयत इति तदपि चिंत्यं मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात् यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षा-
णैरुक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्त्तिकान्तरेण लुगिति तदपि रभसोक्तिमात्रं उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादित्यास्तां ताव-
त् वस्तु तत्तु पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्त्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते हरदत्तोक्तिरपि कथंचिदेवं पतगैव नेयेति सहृदयैराकल-
नीयं प्रमाणे किं द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः तद्धितलुकीत्येव समाहारे पंचपुरुषी ऊधसोऽनङ् नादेशेनैव सिद्धे ऽनङ्करणं धनुषश्चेत्येतदर्थं दामव-
द्बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे ऽनग्रहणं स्पष्टार्थं संख्यादेरिति स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्त्तत इति भावः केवलमामक इत्यादीति अध्यस्यां मामकीतनुमित्रा

एम
४४

वरुणान्यौर्भागधेयी अनिषद्यास्तन्वः संतु पापी उताघपरीभ्यो मघवा विजिग्ये समानीव आकूतिः आर्यकृती सुमंगली शिवा रुद्रस्य भेषजी प्रत्युदाहरणं।
त्विति यत्तु प्राचा अंतर्वत्नीपतिवत्नीति प्रत्युदाहृतं तदयुक्तमिति भावः व्यस्तकथमिति यत्तु प्राचा समस्तेषूपचार इति वर्णितं तन्न मुधेति भावः पूतक्रतोरै च ऐ
कारश्चादेशो न तु प्रत्ययः उत्तरसूत्रे उदात्त इत्युक्तेः न त्विति अन्यथा वृषाकपिशब्दे लघावंते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तत्वं प्रयोजयति अग्न्यादिषु
त्रिषु स्थानेंतरतम इत्येव सिद्धमिति प्राचां ग्रंथा विरुध्येरन्निति भावः उदात्त इकार ईति मनुशब्दो ह्याद्युदात्तः शृस्वृस्निहीत्यादौ मनेरु प्रत्ययविधायकसूत्रे वान्ये
निदित्यधिकारात् समासनिर्देशेन तद्रूपति उदात्त इत्यनुवर्तमानसंबंधानुवृत्तेरेकारेणैव संबध्यते न त्वौकारेणापीति न तच्च यदुक्तं प्राचा ऐकारौकारौ उदा
त्तौ स्त इति तदुपेक्ष्यं वृत्तिपदमंजर्यादिविरोधादिति भावः मनायीति मध्योदात्तं इतरद्वयमाद्युदात्तं एताकर्बुरा वर्णानामिति एतः शोणः शितिः पृश्निः पृषत् इत्यु
दाहरणानि न्ये ण्येति अत्र उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपि समस्तस्य अनुपसर्जनत्वमिति भावः संज्ञात्वाभावात् छान्दसत्वाद्वा क्नमेके इति अत्र छंदसीति भाष्योक्तेः
लोके गतो गणिकर्णीमसिक्निकानामित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्राचः वस्तुतस्तु छंदस्येके इत्यन्वयात् भाषायामपीति भाष्याभिप्रेतं अन्यथा ए
कग्रहणं न कुर्यात् नहि छंदसि पलिक्नीरिघुवनय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते विशुद्धत्वचीति दैपशो नेइति स्मरणात् अवदातः सितो
गौर इति कोशे तु विशुद्धित्वसाधर्म्यात् प्रयोगे उपनिबद्ध इति भावः लघाविति अंते एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो वक्तव्यं वच्च कस्य गुरुरुदात्तः स्यात्
अषिति अचः प्राचां संज्ञा कत्सेति कृषेश्चेति न कृप्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इत्वचि च कृत्सनकपिल्लावंतोदात्तौ षिद्गौरादिभ्यश्च सूत्रे शब्दा
त्र पठ्यते तेन अन्नेभ्यो ङीप् इत्यत्र यत्प्राचा श्रुनीत्युदाहृतं तत्प्रामादिकं यत्तु व्याचक्षते श्वानमाचष्टे श्वेवाचरतीति वार्थे णिच् क्विपो वा लोप उपसर्जनेत्वात्
ङीषभावे निः श्वनीत्यादिवत् ङीविति न त्वणि विसंप्रसारणटिलोपयोः उक्तरूपं मुख्यमतेर्दुर्लभं अन्यत्र तु आसां कथंचित् आवपनं चेदिति ओप्यते नि
क्षिप्यते धान्यं यस्मिन् गोणान्येति यस्यायाहत्तिकं नाम अकृत्रिमेति यथा सेषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वामिति स्थलान्येति कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता य

यास्थलयोदकं परिगण्हति आणापका अयोविकार इति फालइत्यप्रसिद्धः कुशान्येति छंदोगास्तोत्रीयागणनार्थानौदुंवरान् शंकून् कुशा इति व्यव
हरंति अतः कुकमीति सूत्रे हानौत्पायनेति व्याससूत्रे कुशावानस्पत्याः स्थाता मा यातेति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायं पतिंवरेति तथा च पाणिग्रहणोत्कंठा
भिधायित्वाद्गुणवचनोयमिति भावः वह्वादिभ्यश्च वहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धे उत्तरार्थं ग्रहणमित्याहुः वस्तुतस्तु वहुशब्दः नित्यं छंदसीत्युत्तर
सूत्रं चेति द्वयमप्यव्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छंदसि व्यवस्थितत्वात् पुंयोगादिति तथा च गोणी हत्रिरिति भावः यदा तु मुख्यार्थो नस्येदमित्यण् तदा गोपी
त्येव भवति योगश्चेह दंपतिभाव एवेत्येके वस्तुतस्तु संकोचे मानाभावात् जन्यजनकभावोपि गृह्यते तथा च भट्टिः कौसल्ययासावि सुखेन रामः प्रा
क्केकयीतो भरतस्ततोभूदिति केकयदुहिता हि केकयी जनपदादित्यपत्यप्रत्यये तु कैकेयीति स्यात् [illegible] वंतस्य अत[illegible] लुक् न प्राच्यभर्गादी तिनि
षेधात् तथा च कालिदासः कैकेयिकामाः फलितास्तवेति एतेन देवकी व्याख्याता दुष्टेयवो यवानीति जात्यंतरमेवानेनाभिधीयते अयमेव चास्य
दोषः यदुत यवत्वजातेरभावेपि तदाकारानुकृतिः ङीषु वाच्य इति इदं च तृतीये भाष्ये इड्श्चेति सूत्रे स्थितं कथमिति यत्तु वदंति दीर्घोच्चारणसाम
र्थ्यात् आ अनुक् इति पदं विभज्यते तत्र इंद्रादीनामनुकैव सिद्धे आकार विधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्माणीति सि
ध्यतीति तच्चिंत्यं अनुकि कृते अतो गुण इति पररूपप्रसंगात् ननु कारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यति अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति चेत् न अल्लोपो
न इत्यस्य वाधेन चरितार्थत्वात् यत्तु नेड्वतिवदादेशोक्तौ आगमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेत् न शर्वशब्दे ककारस्य चा
रितार्थ्यात् न हि तत्र लोपोस्ति न संयोगादिति निषेधात् तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपवाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति एतेन अनुक्
ह्रस्वादिरेव लाघवाद्वक्तव्य इति हरदत्तोक्तिरपि प्रत्युक्ता यत्तु इंद्रमाचक्षाणः इन्द्र तत्करोतीति णिच्यंतात् क्विप् तस्य इंद्रः स्त्री इंद्राणीय थास्यादिति दीर्घोक्तिरिति न्यास
कारेणोक्तं तन्न इंद्रशब्दस्यात्र आचक्षाणादावुपसर्जनत्वात् इंद्रस्त्रीति वाक्यमेव तत्र भवति कर्मण्यणीति तदंतान्ङीप् पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं वस्त्र

क्रीतीति वस्त्रेण क्रीतेत्यस्यामवस्थायाम् प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे ऽदन्तत्वान्ङीष् क्वचिन्नेति कर्तृकरणे कृतेति सूत्रे बहुलग्रहणात् क्वचित्सुबन्तेन समासः
तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाट्टाप् ततो ऽदन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः तेन वस्त्रक्रीतेति अयं भावः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि नञ्सुभ्यां जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात्
क्रीतकृतमितप्रतिपन्ना इति द्वौ तेनोदात्ततविधायकानि तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते वस्त्रादिपूर्वकस्याथोद्युदास इति अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् इह स्वाङ्ग
पूर्वपद एवोदाहरणमित्याह ऊरुभिन्नीति क्तान्तान्तादिति वर्णोदनुदात्तादितिवद्बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे ऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् वाजातेरिति तु वैकल्पिक।
उदात्तो ननु नित्यस्वरितभावः सुमुखा शालेति एवं च फलमुखीकारणमुखीवानवस्थेत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति बोध्यम् ऊरुः क्रोडेति स्वाङ्गं गोपमिति हरदत्ता।
नादयः तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते ऽदन्तत्वान्ङीषः प्राप्तिः अमरस्तु नना क्रोडं भुजान्तरमित्याह रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते तेन
तु टावन्तमिति गणरत्नमहोदधिकार एवं चाविशेषाल्लिङ्गत्रयेप्युदाहरणं बोध्यं माधवस्तु तुदादिगणे क्रुड निमज्जन इति धातावाह क्रोडः घञ् क्रोडा अस्त्रा
नामुरः टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः क्रोडादिषु टाबन्तस्यैव पाठस्तु जातिमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव कल्या
णक्रोडी कल्याणक्रोडा मपूरीति ङीषो ङी वादेश इति दिक् पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यत इति भावः औपगवीति असंयन्तलक्षणं।
ङीपं परत्वादपि वाधते एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञिति ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः ब्राह्मणीत्यत्रेति एवं च प्राचो
ङीषुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः कुरूरिति लिंगविशिष्टपरिभाषया त्वादयः प्राचात्वन्नादिवच्चेति सूत्रमुपन्यस्याद्विङ्गावाद्यादय इत्युक्तं तन्न खेदं वक्त
व्यं परं प्रत्यादिवद्भावो विधीयते न तथा चेह प्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यान्न तु त्वादयः यत्तु व्याचख्युः आदिरूङ् अपेक्षया पूर्वं प्रादिपदिकं तद्भावान्नदवयव।
त्वेन ग्रहणान्न पूर्वोत्तवद्भावादिति तदपि क्लिष्टं स्वपरग्रन्थविरुद्धं च उक्तरीत्या हि कांडेकुडे इत्यादावपि एकवचनमुत्सर्गत इति सुः प्रवर्त्तते तन्निवारणाय चाप्रत्यय इ
ति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः श्वश्रूरित्यत्र एकादेशाभावात् लिंगविशिष्टपरिभाषाया एवावश्यकत्वाच्च यत्तु तत्र श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशात्स्वाद

यइतितन्ननिर्देशास्यशब्दपरत्वाद्यथाविपराभ्यां जेः ङेर्यइतिवत् श्वशुरस्येतिपुंयोगलक्षणेङीषिप्राप्ते ऊङ्‌तत्स न्नियोगेनचविधीयमानोलोपः सन्निहितत्वादंत्य
स्यैवाकारस्यनत्वादेः एतच्चवचनंश्वश्रूः श्वश्रेतिनिर्देशसिद्धार्थकथनं अतोऽपिप्रथमाकारस्यलोपोनशंक्यः उपमानवाचिपूर्वपदमिति धात्रीकराभ्यांकरभोप
मोरूरित्यत्रतुनकरभशब्दस्योपमानवाचित्वेपिपूर्वपदत्वाभावात् शफोखुराविति यद्यपिशफंक्लीबेखुरःपुमानित्यमरः तथापिशफशब्दस्यपुंस्त्वमपिबहुसं
म्मतं शफाविवजभुराणीतिश्रुतौ ग्राम्यपशुसंघेष्वितिसूत्रस्यव्याख्यावसरेन्यासहरदत्ताऽऽदिग्रंथेषुवाचस्पत्यादिनिबंधेषुचप्रचुरप्रयोगदर्शनात् लिंगमा
शिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येतिभाष्याच्च शफोभुजोगुदंघोणेतिगणरत्नमहोदधौ क्रोडादिगणेपाठाच्च शफः खुरेगवादीनां मूलेविटपिनामपीतिहेमचंद्रको
शाच्चविश्वकोशेचपुंनपुंसकतोक्ता वामोसुंदरौऊरूयस्याः इतिविग्रहः इहसर्वत्रोपमानाभावादप्राप्तविधिः कथंतर्हि पीवरोरूपिवतीववर्हिणा इतिकु
मारः प्रमादस्त्वयं संज्ञापूर्वकत्वात्संबुद्धिगुणोनेत्येके हितेनसहितेतिसमोवाहिततत्योरितिव्युत्पत्तेः सहितशब्दस्तुनेहगृह्यते एकदेशविकृतन्ता
यासंहितग्रहणादेवसिद्धेरितिभावः अनयोकार इति अनाअकारविशेषणं किंशूरसेनी जनपदशब्दादित्यञोऽतश्चेतिलुकिजातिलक्षणेङीष्शार्ङ्गरवा
तिशृंगरूशब्दादपत्यार्थेऽण्न नरपोरिति नृशब्दात् ऋन्नेभ्य इतिङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणेङीषिप्राप्तेवचनं ननुनरशब्दे ऽलोऽन्त्यस्यवृद्धिः स्यात्तत्राह
अंत्यस्ययस्येतिलोपेनापहारात् अनंत्यस्याप्यकारस्यवृद्धिर्भवति आंतरतम्यात् गुणत्वन्याप्यकल्पनेति अलोऽन्त्यपरिभाषाबाधस्येवन्याप्यत्वादितिन
न प्रत्ययसंनियोगशिष्टायावृद्धेरंतरंगत्वेनपरमपियस्येतिलोपंबाधित्वाप्रवृत्तौचित्यात् किंच अस्तुकथंचिद्यलोपस्तथापिरेफस्यैववृद्धिः स्यात् नत्वकार
स्य आन्तरतमपरिभाषापेक्षया अलोऽन्त्यपरिभाषायाः परत्वात् अपिच आंतरतमपरिभाषा असदृशमादेशंव्यावर्तयितुं नतुस्थानिनंनियच्छतीति नत्कथंरे
फस्यस्थानित्वव्यावृत्तिः किंच गुणोत्वन्याप्येतिन्यायोपन्यसनंस्ववीयएव परिभाषयोः परस्परगुणगुणिभावायोगात् अत्रेदंतत्त्वंनरइतिराज्ञलुप्ताकारानुकर
णंनरः अः नरः नाचनरश्चतयोरितिव्याख्येयंयद्वानरस्य अः नरःकतंतवत्यरूपंनाचनरश्चतयोः नृनरयोः नरस्यचप्रथमएव अकारोगृह्यते ततद्वितीय

प्रश्लेषसामर्थ्यात् अधिकं शब्दकौस्तुभे बोध्यं पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते शालपुत्रावहर्पहृदयेन नातिस्पष्टं तद्दर्वीपतिपुत्रिसर्वेन च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्र
मितव्यं आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः अत एव प्रत्ययस्थादितीत्वप्रकरणे वासूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामिति
वार्त्तिकं तज्ज्ञाप्यादिकं च संगच्छते यत्तु हरदत्तेनोक्तं केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्त्तते इति तन्न भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यं इत्वप्रकरणस्य स्वग्रंथविरोधाच्च इदं
तु चिंत्यं कारसत्यागदस्येति सूत्रे … जनोऽग्रजाऽनभी नकुलमेरुभ्यो दुहितः पुत्राट् इति वार्त्तिकं किमर्थमिति यत्तु वदंति स्वरार्थमिति तन्न टित्वान्ङीपि कृते उदात्त
निवृत्तिस्वरेणोदात्तः ङीनं तेन तत्पुरुषेऽपि समासस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेति स्वरभेदाभावात् यदपि शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तः ननु सांप्रदायिक इति तद
पिन उदाहृतप्रयोगविरोधात् वासूतकेत्यादिवार्त्तिके कैयटहरदत्तादिकृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यालोतां वत् आंवष्ठेति वृद्धेत्कोशलेति ञ्यङ् कारीष
गंध्येति करीषस्येव गंधोऽस्य करीषगंधिः उपमानाच्चेति गंधस्येदंतादेशः तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् अणिञोरिति ष्यङादेशः स च यद्यपि स्त्रियामेव विहि
तस्तथापि हि करणसामर्थ्यात्तदंतादप्ययं चाप् यौतिमाष्येति पूतिमाषशब्दो गर्गादिः तद्धिताः बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्यानानां संग्रहार्थं महासंज्ञा
करणमन्वर्थत्वाय तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति तेनान्यथाभिधानमेवसुः स्यादेतत् टापः प्रागयमधिकारोऽस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति
लोपईङ्ग्रहणं च मास्त्विति चेत् मैवं पट्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसंगात् शात्रंतादिति यौतिमिश्रीकरोति अत्येति व्युत्पत्तेः केचित्तु बाहुलकाद्यौतेरौणादिकं का
ति प्रत्ययं वदंति उभयथापि युवतीनां समूहो यौवतं त्यंतानु आणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा भा
ष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक् इति स्त्रीप्रत्ययाः मात्रशब्दस्येति तस्य चावधारणमर्थः मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः प्रातिपदिकादीन्येव तन्मा
त्रमिति एवकारेणास्वपदविग्रहः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः कृष्ण इति यद्यपि नीलरूपवत्परोऽयमनियतलिंगस्तथाऽपि वासुदेवे भगवति नियत
पुंल्लिंग एवेति भावः ज्ञानमिति भावे ल्युट् द्रोण इति नच प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेहास्त्विति वाच्यं तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गवि

धयाभानायोगात् नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः नचाषष्ठ्यर्थे वहुव्रीहौ व्यभिचारः एकार्थीभावाभ्युपगमात् नापि निपातार्थे तेषां द्योतकताभ्यु
पगमात् नच सिद्धांतेपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यं देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावः वचनं संख्येति तथै
व प्राचां व्यवहारात् इह सूत्रे अर्थे लिंगे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचं इतरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यं तथाहि अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकांक्षायां यस्मात्स्वादि
विधिस्तस्येति लभ्यत एव स्वादयश्च प्रातिपदिकात् लिंगप्रत्ययविशिष्टाच्च विधीयंते तदर्थे त्वं च ततो नियतोपस्थितिकत्वमेव एवं च मृडानी हिमानीत्यादौ
पुंयोगमहत्त्वादेरपि क्रांतान्नियतभानेन प्रथमा सिध्यतीत्यपरमनुकूलं यथान्यासेनुसानस्यात् यदि तु अर्थे शब्दो वृत्तिविषयपरः वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा
च गौणी तु लक्षणांतर्भूता पृथग्वास्तु किंच प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदा लिंग इत्यपि मास्तु लक्ष्याणां विचित्रत्वेपि न क्षतिः नियमांशत्यागात् तथा
च अर्थे प्रथमेत्युवसारं द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात्सिद्धं गौर्वाहीक इतिवत् एको द्वावित्याद्यपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये
ति निषेधादेव सिद्धं अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादकमात्रस्य प्रयोगस्य न्याय्यत्वात् एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थं संबोधने चेति ज्ञापकेन कर्मा
द्याधिक्ये प्रथमायाश्च प्रवृत्तेः यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकार्थः सत्तेति यच्च व्याख्यातं योर्थः सन्नित्यमेव केवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिंगसंख्याकारकयो
गी स विवक्षितो यथाव्ययार्थः अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति तन्न उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां सत्त्विन्याकारकप्रती
तिजनकत्वस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात् न लिंगसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तविरोधाच्च प
दांतरोपस्थापितस्य अस्तिसामानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न तस्य अव्यावर्तकत्वात् न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च कृत्स्नः श्रीरित्यादावव्याप्ते
श्च नच लिंगग्रहणात् तत्सिद्धिः मात्रपदेनाधिक्यव्यवच्छेदात् यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थांतरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्र
वृत्तिनिमित्तमिति यावत् यथा उच्चैर्नीचैरिति अलिंगसंख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमाहतुरिति तदपि न प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकारीभूतभा

सत्येतथा च तन्मात्रबोधो संभवी यदि सोपीष्टस्तर्हि घटादिशब्देभ्योपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वय एव स्यात् यदपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः
सोयमित्यभिसंबंधात्प्रवर्त्तते तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति तन्न पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धांतात् अ
न्यथा सिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च पदप्याहुः द्रोणादयः शब्दा लौहं दारुमयं वा परिमाणमेव न व्यभिचरंति परंत्वियं तु व्यभिचरंत्येव अतस्त
स्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्ते परिमाणग्रहणमिति तदपि न गौणलाक्षणिकेषु सिंहो माणवकः मंचाः क्रोशंतीत्यादिष्वव्याप्त्यापत्तेः तत्र विशेष्यस्य माणव
कादेर्भेदेपि सिंहसदृश इत्यर्थो गौरायां नियतोपस्थितिक एवेति यदि तर्हि व्रीह्यादेर्भेदेपि द्रोणपरिमितो नियत एवेति तुल्यं संबोधने च मात्रग्रहणं सं
बोधनाधिक्येन प्राप्नोतीत्यारंभः इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धांतः उक्तं च संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया वि
शेषणं व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य राम संबंधि संबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः इति प्रथमा॥
तेरीप्सिततमं कर्म कर्तुरिति क्तस्य च वर्त्तमान इति कर्त्तरि षष्ठी प्राप्नोतेः सन्नंतान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः मतिरिहेच्छा न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धि
ग्रहणात् एवं च कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः कर्त्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः स केनाप्तुमिच्छतीत्याशंकायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते तदे
नदाह क्रिययेति क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्त्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिध्यति कारके इति एतच्च कारके इत्यधिकारसूत्र
त्वे लभ्यते तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी प्रतिसूत्रं च वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञा विधीयते तद्यथा अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् ततः अपादानं उक्तं का
रकमपादानसंज्ञं स्यात् पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशः अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति तेन क्रियानन्वयि
नो न भवति ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीति इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी यद्वा कारकशब्दः क्रियापरः करोतीति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानि
निव्युत्पत्तेः तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयते कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः॥

स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिपदमेव गृह्यते अस्मिन्पक्षे द्वन्ताद्योपकारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञं स्यात् न च कारकं कर्मसं
ज्ञं स्यादिति व्याख्येयं अनभिहितेति ननु बहुपटुरित्यादौ बहुचोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पबादयो न एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वात् द्विती
या न भविष्यति किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया हतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते निरवकाशत्वात् न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादिरवकाशः तत्रा
पि प्रतीयमानामस्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसंगात् अथ नीलमहनतुरकमित्यादौ विशेषणांतरनिवृत्तिनान्यर्थकेप्यस्ति क्रियाया अनावश्यक
त्वात्प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे तर्हि विप्रतिषेधात्प्रथमास्तु एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेत् मैवं संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारंभात्तथा चानभि
हिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमम् इत्यर्थः सूत्रानारंभे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमम् इति हि वाक्यार्थः तथा सति कृतः कट
इत्यादौ चोक्तेन कर्ममात्रेणोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अमुद्वयोः परत्वात्प्रथमैत्यपि न कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसं
गात् कारकविभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे हरिं भजतीति भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादनात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः क
र्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतात् धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं
प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः अत एव याचको व्रजतीतिवत् पचति व्रजतीति नैकं वाक्यं पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः एककर्तृका
पचिक्रिया गमिक्रिया वा पचते व्रजत्यो पृथगेवार्थः एवं च प्रथमांतविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः यास्कोप्याह भाव
प्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म प्रधानं दृशिक्रियैव उक्तं च सुवंतं हि यथाने
कं तिङंतस्य विशेषणं तथा तिङंतमप्याहुस्तिङंतस्य विशेषणमिति एवं पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थः अयं तु विशेषः तिङंतोपस्थितायाः
क्रियायाः क्रियांतरं प्रति विशेषणत्वेपि शब्दाध्याहारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव न तु प्रकारः अपदार्थत्वात् अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वेपीष्टापत्तिः पचति

त्यादौ धातूपात्तफलस्यापीत्थमेवमतभेदेन व्यवस्था अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः अग्निष्टोमेन यजेतेत्या
दौ तृतीयोत्पत्तिश्च संगच्छते न च दृष्टान्ते विशेष्यसमर्पकाद्वा छ्रौतिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः सुपूर्विभक्तेः प्रयोगोस्त्विति वाच्यं धातु
तिङः तयोरप्रातिपदिकत्वात् नैयायिकानां तु स्यादेष दोषः तथाहि धावन्तं मृगं पश्येत्यत्र धावति मृगमित्यपि स्यात् न च प्रथमासामानाधिकरण्ये श
तृशानचोर्नित्यत्वात् मैवं प्रयोग इति वाच्यं एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात् ननु तत्र वाक्यभेद एव पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहारात् पचति भवतीत्या
दि तु पाको भवतीत्यादृशेऽर्थे अनिष्टमेवेति चेत् मैवं अध्याहारे गौरवात् तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात् त्वदीयानिच्छामात्रस्याकिंचित्करत्वात् अ
पि च अपाक्षीद्देवदत्तो विहितेत्यादौ शत्रादेः प्रसंग एव नास्ति एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्त्तिकादिसकलसंमतं न च तिङन्तस्य लक्रियाविशिष्टक्रियान्तरबो
धो न जायत एवेति वाच्यं तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात् ईदृशेऽर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न साधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैरेव तत्स्वीकारात् धातु
संबंधाधिकारव्युत्पादितेन पुरीमवस्कंदेत्यादौ तस्यावश्यकत्वाच्च ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येते
ति चेन्न लिंगसंख्ययोः कर्तृकर्मेतरकारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः कर्मत्वस्य प्रकारतयानभ्युपगमाद् इत्यन्यत्र विस्तरः अभिहितेत्विति ति चे
न्नन्वेवं पक्वमोदनं भुंक्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् मैवं इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानक्रियानिरूपिता अनभिहिता शक्ति
मादाय द्वितीयोत्पत्तेः उक्तं च हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेना
भिधीयते यदा गुणे तदा तदनुक्तापि प्रतीयत इति अत एव पक्वौदनो भुज्यत इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्रथमैव पचेरप्राधान्यात् वस्तुतस्तु प
क्त्वा भुज्यत इत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाब्दोऽन्वयः किंतु अन्यतरेण शाब्दः अपरेणार्थः तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते एवं तच्चयापक्त्वा
भुज्यते ओदनः किं पक्त्वा अर्थादोदनं यदा तु ओदनं पक्त्वा भुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्र अर्थादोदन इति गम्यते एवं चात्र विवक्षाभेदेन पूजयितुं शक्यते हरि

हरिर्वेत्युभयं साधु प्राप्तानंद इति आनंदकर्तृकप्राप्तिकर्माभूत इत्यर्थः यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह क्वचिदिति विषवृक्ष इतीयदितु वर्धिछिद्योरन्य
तरेणसहकर्मतयान्वयो विवक्ष्यते तदा द्वितीयास्यादेवेत्यवधेयं तृणं स्पृशतीति यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेरीप्सितस्य क्रियया योगः तज्जन्यसंयोगादि।
फलाधारत्वात् तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः स्यादेतत् धातूपस्थाप्यफलशालिकर्मेत्येवास्तु किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेत् मैवं अ
ग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामिति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधाय कर्तुरीप्सिततममिति वक्तव्यमेव एवं च हेयोदासीनयोः संग्रहा
र्थं तथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात् अनीप्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकं इदं त्ववधेयं ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोध एकरूप एव ईप्सितानीप्सित
देरधिशीङ्स्थादिवत्संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेपि द्वितीयावाच्यकोटावप्रवेशात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे हि तत्तत्सूत्रैर्यावतां कर्म
संज्ञा विहिता ते सर्वे तेनैतेन रूपेणोपस्थिताः तेषु च विधीयमाना द्वितीया आधारत्वाविकालाघवात् क्रियया धातुना कर्तुश्च देवदत्तादिशब्देनाभानादु
क्तनमत्वादेस्तु भानाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः तथा च हर्योधारिकाया प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः यद्यपि कर्मणि कर्तरि
अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोर्थ इति तुल्यं तथापि तन्निरूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्ष
ण्यं संगच्छते न चाधारत्वे वाच्येति मंतव्यं तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्या गौरवात् कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभंगापत्तेश्च अत।
एव भाष्यकार आह सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति न च तिङ्स्वपि धर्ममात्रमर्थः कर्तरि कृत् लः कर्मणि च तयोरेव कृत्यक्तखल।
र्था इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः पाचको देवदत्तः पक्व ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च तस्मादिह घटादिशब्दानामि
व विशिष्टमेव वाच्यं आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु कृत्स्वपि धर्ममात्रं सर्वथापि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्धजरतीयं हेयमेव न हि तिङ्कृतोर्वैल
क्षण्यं सूपपादं प्रपंचितं चैतच्छब्दकौस्तुभेस्माभिरित्यलमियता परिगणनमितिति तेन नटस्य गाथां शृणोतीत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः गां दोग्धीति गो संबं

।धिपयः क्रमेकं दोहनमर्थः स्यादेतत् कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यनयायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां गतार्थमेतत् तथाहि त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः
दापनमंगीकरणं च याचेः विक्लेदनं पचेः इत्यादि एवं च धातूपात्तव्यापारविषयीभूतं पयस्त्यजनदानांगीकारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव अ
तएव हि अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्यन्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः अतएव चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणि गां दोग्धि पय इ
त्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे त्ववधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपत् विवक्षायां चेदं अवधिभूतायां गोस्तन्निष्ठायः पयःक्षर
णानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठप्रेरणेत्यर्थात् तथा च अकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् अत्रोच्यते कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषा
णामश्नीयादितिवत् षष्ठी प्राप्तानां बाधितुमिदं सूत्रं तथा चेह षष्ठीवत्संबंधमात्रे द्वितीयार्थ इति स्थितं अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पंचम्येव गोः क्षी
रं विशेषणत्वेन तु षष्ठी तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव एवमग्रेप्यूह्यं यत्तु प्राचोक्तं दुह्याच्पच्दंड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासु जिकर्मयुक्नीहृकृष्मथवह
दंडग्रहमुष्यच कर्मभागिति अत्रेदं वक्तव्यं ग्रहेः पाठो निर्मूलः जग्राहयुतरु शक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तं इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं
तथापि संदर्भशुद्धिः तथाहि दुह्यादीन्न्यादींश्च द्वैराश्येनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युः गौणे वे
त्याकांक्षायां स्वयमेव पठितं न्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यांति दुह्यादेर्गौणे न्येतु यथारुचीति एवं च दंडिमंथिभ्यामपि मुख्ये स्यात्
तथा च गर्गाः शतं दंड्यंतामिति भाष्यं विरुध्येत शतस्यात्र प्रधानं न गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवंतीति वाक्यशेषात् दंडिश्चेह ग्रहणार्थो ननु भ
निग्रहार्थः अतएव यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसंभवात् तथा मंथेरपि प्रधाने स्यात् इष्यते तु गौणे तथा च भारविः येनापविद्ध
सलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथे इति अत्रामृतं मुख्यं उद्देश्यत्वात् अंबुनिधिस्तु गौणः यदपि व्याख्यातार आहुः द्विकर्मकेषु पचे
र प्रामाणिकः पाठ इति तद्भ्रमात् तथाहि कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्त्तिके तद्भाष्ये च पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते केप्यटहर

दत्ताभ्यां च तत्रैव स्फुटीकृता माधवोप्याह जयतेः कर्षतेर्मंथेर्मुषेर्दंडयतेः पचेरित्यादि उदाजहार च तंडुलानोदनं पचतीति यत्तु अकथितं चेति सूत्रे हरदत्ते
नोक्तं अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पयः इत्यत्र पाणिकांस्यपात्र्योरपि स्यात् करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवका
शः न हि तत्रास्य प्रसंगो दुहादिपरिगणनादिति तत् मतांतराभिप्रायेण अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रंथविरोधादित्यास्तां तावत् शतं जयतीति जि अभिभवे यत्तु जि
जय इति व्याख्यानं तन्न तस्याकर्मकत्वात् यद्यपि जयत्यादयो भाष्ये न पठितास्तथापि चकारेण संगृह्यंत इति कैयटः अर्थे निबंधनेति न तु स्वरूपाश्रया अह
मपीदमचोद्यं चोद्य इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः तथा च भट्टिः स्यात्संयुगे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्व
चनं महार्थं कालिदासोपि शिलोच्चयोपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव भारविश्च उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेंद्र इति एवं चा
नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका बोध्याः देश इति कुरुपंचालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्नैवैयर्थ्यं गोदोहमिति न चेह कालत्वात्सिद्धिः लोके का
लत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् तेन घटमास्त इत्यादि न भवति यत्तु प्राचोक्तं अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचित् नदीमास्त
इत्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कर्मसंज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः आस्यते मास इति यथा केचिदित्यप्यसंगतं द्वितीयायाः भाष्यसंमतत्वात् नदीमित्युदाहर
णमसंगतं ग्रामसमूहं कुर्वादिरेव देशः ननु प्रदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपिमीति न भवतीत्याकरात् अध्वेति च न्यूनं अध्वानं स्वपितीति प्रसंगात् अत एवाकरे
अध्वा गंतव्यत्वेन विशेषितः गंतव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यानं गतिबुद्धिप्रत्यवसानभक्षणशब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्म
कारकं येषां तेषामित्यर्थः न त्विह कर्तरि कर्मव्यतिहार इतिवत् कर्मशब्दः क्रियापरः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च अन्यथा हि गतिबु
द्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवावक्ष्यत् नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राचः णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति तेन पा
चयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीया सिध्यति उक्तं च गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात् प्रेषणे कर्म

तांगतः नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति कर्तुः स्वधर्मेणानृनीसये त्यर्थः ननु णिजर्थे प्रतिकर्मत्वं वाधित्वा प्रकृत्यर्थे प्रतिकर्तृत्वं परत्वादेव सि
द्धं अंतरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते हेतुमति णिच्विधानात् कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् अत एवोपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा एवं च परत्वा
दंतरंगत्वादुपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितो चितेति चेन् अस्त्वेवं लक्ष्यस्यानिर्वोधत्वात् नियमसूत्रमिदमिति ग्रंथानां का गतिरि
ति चेत् शृणु णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्यां कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात् विप्रतिषेध एवं नास्ति अंतरंगोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं
प्रयोजयतः इत्याशयेन ग्रंथानामुक्तिसंभवः अर्थप्राधान्यपुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयं शत्रूनिति स्वर्गकर्मकं शत्रुविषयं गमनं तदनुकू
लो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्गमितिरित्यर्थः नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुराप्सिततमं हि कर्म न च शत्रवः कर्तारः तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चे
न् मैवं कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतंत्रस्योपलक्षणं स्वातंत्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव तच्च प्रयोजकसंनिधाने पि प्रयोज्यस्यास्त्येव न चोपलक्ष
णत्वे प्रमाणाभावः प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां अप्रधाने दुहादीनां इत्युक्त्वा ण्यंते कर्तुश्च कर्मण इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाण
त्वात् नहि लक्षणां विना णिजंतानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्यंते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात् ननु स्वतंत्रे संकेतितस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति चेत् सं
ज्ञांतरेष्वनुपहिते संकेतितस्य तदुपहिते साधारणे स्वतंत्रमात्रे सत्यं वधेहि भीवत्सो रिति यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रा
पणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः नियंत्रिति नियंता पशुप्रेरकः ननु सारथिरेवैतेन वाहयति रथं बलीवर्दान् यवान् इति सिध्यति अ
निषेध इति प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोर्थः सूत इति नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता च सारथिः आदयतीति अकर्त्रभिप्राये फलेशेषात्कर्तरी
ति परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव तदपवादस्यैनिगरणचलनार्थेभ्य श्चेत्यस्य अदेः प्रतिषेध इति निषिद्धत्वात् सस्यमिति क्षेत्रस्थानां
यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा द्रष्टव्या तस्यामवस्थायां नेयं चेतनत्वात् स्मारयतीति यत् गुणेरणाविति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेत्युदाह्रियते तत्र भाष्य

यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गंधमाल्ये इति विग्रहार्थः तथापि ७

प्रयोगादेवं कर्मत्वं बोध्यं शब्दायते रितिशब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् ततो हेतुमण्णिच् धात्वर्थेति एतेन शब्दाययति सैनिकैरिपूनिति कर्मप्र
युंजानाः पराक्ताः यत्तु माघ अयत्कंदशब्दायक्ष्कंगानेत्युक्तं तत्र अयनेह क्तिस्ताव नि मुक्तेव कंदद्वैगो स्तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्ति संभावमा वस्तुनस्तु
नासीत्यर्थः इत्युक्तं यदपि श्रुग्रहदृशामिति कर्मत्वमुक्तं तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव शृणोतिस्तु शब्दकर्मकत्वान्सिद्धं ग्रहिस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सु
धाकरादीनां संमतं तथापि बहूनामसंमतं अतएव अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् इति भट्टिप्रयोगं अजिग्रहत् बोधितवान् इति व्याचख्युः तथा अयाचितारं
नहि देवदेव मद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यत्र ग्राहयितुं उद्वाहयितुं बोधयितुमिति युक्तं चैतत् ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायां प्रतिग्राहितं गंधमाल्यामित्या
त्रात्रैन प्रयोज्यास्य धेनोरभिधानं स्यात् एयंते कर्तुश्च कर्मणः इत्युक्तेः ततश्च जायया गंधमाल्ये प्रतिग्राहिते नामिति स्यात् सिद्धांते तु प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये
ययेति विग्रहः जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं गंधमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः अन्यपदार्थो न भावेनैव विशेषणविशेष्यभावदैपरीत्येनैवं
का र्थीभाव्य कल्पनात् अभिवादि दृशोरिति अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयं अभिजिनि ने रत्ला च् तत्र तेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं इद
दासमुदायविवक्षार्थमित्याह संघात पूर्वस्येति नेनेहननिविशते यदि कश्चित्स्वा पदे इति कचिन्नेति एवं यैष्वमिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोगश्चेह
प्रमाणं उपपदविभक्तिमाह उभसर्वतसोरित्यादिना उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ न दंतयोगे द्वितीया कार्येत्यर्थः अत्र प्राचः उभशब्देनोभयशब्दोलक्ष्य
ते अन्यथा तसोऽसंभवात् इत्याहुः वस्तुतस्तु वृत्तिविषये ऽयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तसूतदंतमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु धिगित्यविभक्तिको निदे
शः गवित्ययमाहेतिवदिति प्राचः तन्न तथा सति अपदांततया दृष्टांते लोपः शाकल्यस्येत्यस्येवदापत्तीति केजस्त्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसंगात् नचायं गका
रांतं एवेति भ्रमितव्यं कस्य च द इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्य असंगतिप्रसंगात् तस्मात् धिगिति विभक्त्यंतमेव प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तु पो
लुक् उभयतः कृष्णमिति कृष्णस्य पार्श्वद्वये पीत्यर्थः आद्यादित्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यं नाम्नो द्विधैव संबंधः सर्वबाक्ये

व्यवस्थितः सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि कश्चिद्भवेत् इति द्वन्द्वोक्तौ षष्ठीग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणं द्विधेत्युक्तिः सामानाधिकरण्यवैयधि
करण्याभ्यां निर्वाह्या षष्ठी तदपवादयोरेककोटितया वा धिकृत्याभक्तमिति तस्य निंद्यतेत्यर्थः कथं धिङ्मूर्खेति संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवो
क्तं तयाधिकृशब्दयोगाभावात् क्रियापदं च क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत् तथा च मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणादि निंद्यमिति वाक्यार्थः एतेन हाता
तहा देवि धीरो भवेत्यादि व्याख्यातं यत्त्वाहुः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादि
ति तन्मंदं संबोधनस्य कर्तृकारकत्वेउक्तिसंभवाभावात् देवप्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति चेन्नैतावता कारकविभक्तित्वं लभ्यते किं च देवत्वां भ
जे त्वां भजंतीत्यादौ संबोधनस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत् उपर्युपरीति कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धयः उच्यते उपरि बुद्धीनां उ
नामबुद्धीनां उपरि चरंतीत्यर्थः एवं चाम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया यद्वा प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणे तेन वीप्सा
द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तद्दर्शयति अभितः परित इति प्रतिभातोति एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु क
र्मप्रवचनीयः अंतरा त्वां मामिति तव मम च मध्ये इत्यर्थः सामर्थ्यादिति अत एव हेतुत्वपर्यंतमपि शाब्दबोधविषयदमित्याक्षिपत इति भावः नदीम
न्विति द्वितीयायाः संबंधोऽर्थः स चेह साहित्यरूप इति अनुनाद्योत्यते लक्षणोऽर्थः वृक्षं प्रतीति वृक्षसंबंधिद्योतनमर्थः संबंधश्चास्य लक्ष्यलक्षणभाव इति प्र
त्यादयो द्योतयंति भक्तौ विष्णुं प्रतीति विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः लक्ष्मीरिति लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरेण सह स्वस्वामिभावः वृक्षं वृ
क्षमिति इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते कर्मणि द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न एतदर्थमेव
लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे पंचम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् ममाभिष्यादिति मम भागः।
स्यादित्यर्थः मामभिष्यादित्यपि प्राचः प्रत्युदाहरंति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया अत्र मम मा गा इत्यर्थः

म॰सु॰
५२

पर्यवसानात् अभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वं पूजायां चेति सुः पूजायामिति पूर्वसूत्रात्पूजाग्रहणमनुकृष्यते कालाध्व।
नोः अंतविपमस्य अतिक्रांतो अत्यंतः सवासौ संयोगः निरंतरसंनिकर्ष इत्यर्थः द्वितीयास्यादिति श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव समासस्येति कृतोऽर्थप्रयोगे
कालेऽधिकरणे इति षष्ठ्यन्त्याहुः तन्न तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरन्हो भोजनमिति कृदंतेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् तस्मादिह षष्ठी शेष इति सू
त्रेणैव षष्ठीति तत्वं ॥ इति द्वितीया ॥ स्वतंत्रः कर्त्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं स्वातंत्र्यं आह च धातुनोक्तक्रियै नित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति सा
धकतमं करणं प्रकृष्टेति यद्व्यापारानंतरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं उक्तं च क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृत
मिति विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिकं करणत्वमस्तीति ध्वनयति आह च वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितं स्थाल्या पच्यत इ
त्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति अयं भावः कारकत्वं न व्याप्यकर्तृत्वादिषु क्वंच वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते न हि गोस्त्वं प्रति गो
रेव तु कंचित्प्रत्यगोरितिवत् विशेषणं विशेष्यमेवेति सुवचं तथा च कयाचित् धातुव्युत्पत्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्तु
पात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्त्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म कर्तृकर्मद्वारकसंबंधेनाश्रयोऽधिकरणं पच्यर्थव्यापारश्चानेकधा ए
वं च पचेरधिश्रयणतंडुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्त्ता ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः तंडुलधारणादिपरत्वे स्था।
ली कर्त्री अवयवविभागादिपरत्वे तंडुलाः कर्त्तारः स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री देवदत्तादिव्यापार
स्यैव तद्धातूपात्तत्वात् तथा आदिस्वादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्त्ता तस्मिन्नेवार्थे भक्षयति नोपात्ते कर्म अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः क
मे केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्ति
संभवाभावात् एतेन परस्मैवेन क्रियाजन्यफलशालिकर्मत्वं चेत् अपादानेऽतिव्याप्तिरित्याशंक्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कुर्वं

एम
५२

तोपि प्रत्युक्तो ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तरि अव्याप्तेः तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेपि तथात्वानवच्छेदकत्वात् तत्र णिचो व्यापारार्थत्वं न तु प्र-
कृतेः तन्वेवापाचयत्यादि प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनबलादवस्थितमिति चेत् अपादानेपि तर्हि तन्न्या-
सीत्यवधेहि एकसंज्ञाधिकारे अनवकाशया सावकाशाया बाधात् अत एवात्मानमात्मना हन्तीत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधमाशंक्याहंकारादि
विशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये रामेणेति इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणत्वेन तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यत्वेनैव
सत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृत्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः तथा च रावणनिष्ठो यो व्यापार-
स्तद्विषयीभूत बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः यत्तु वाजपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादिति तन्न दिष्टापत्ति-
ग्रस्तकर्तृकरणकृतनावहुलं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणां कृत्प्रकृत्यर्थेन कारकान्वयं विना उक्तिसंभवस्यैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयं अना-
भिहिते किं हविः करोति जीवं त्यनेन जीवनः शाब्दिकः शब्दं दर्दुरं करोतीति ठक् कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्वकर्म कृत्याश्रय इत्यर्थः अषष्ठ्यर्थे बहुव्री-
हौ व्युत्पत्यंतरस्वीकारात् यथा चैतत्तथा वक्ष्यते प्रकृत्यादिभ्य इति आकृतिगणोयं तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दांत इत्यादि बोध्यं द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः
द्विद्रोणं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः द्रोणद्वयसंबंधि धान्यमित्यर्थः चादिति करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यां ग्रहणा-
पकर्षेण न वा संज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चेत्युभयं सिध्यति मनसः संज्ञा-
यामित्यलुक् किंच अक्षैर्देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणिकर्तुर्णौ कर्मत्वं न अणावकर्मकादिति परस्मैपदं च नेति सिद्धं नः यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञा वा।
स्यादिति व्याख्यानं तदाकरविरोधादुपेक्ष्यं स्यादेतत् करणसंज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः करणे ल्युट् कर्मसंज्ञायास्तु दीव्यन्ते अक्षाः कर्मणि लट् अक्षैर्दी-
व्यतीत्यत्र तु संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसंगे परत्वात्तृतीयैव स्यात् न तु द्वितीयेति चेत् अत्राहुः कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानं तस्यान

वकाशत्वात् द्वितीयेति ननु दीव्यंतेक्षा इत्यत्र कर्मण्यभिहितेपि करणत्वस्यानभिधानात् तृतीयास्यात् तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणस्याभिधाने
पि कर्मणोनभिधानात् द्वितीयास्यात् मेवं एकैकवद्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोपगिनी तथा च उभयत्राप्यभिधानमेव नत्वनभिहितत्वं सहयुक्ते पुत्रेणेति पितुर
त्र क्रियासंबंधः शाब्दः पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्राधान्यं अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुं न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अंतरंगत्वा
त्प्रथमोपपत्तेः पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्याच्च येनांगविकारः अंगशब्दः अर्श आद्यजंतः तदाह अंगिन इति येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थे
भूतो वयव एव गृह्यते संनिधानात् सच्चार्थाद्विकृत एव गृह्यते न त्वविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह येनांगेन विकृतेनेति संजानीत इ
ति संप्रतिभ्यामनाध्याने इति तङ् कृद्योगे परत्वात् षष्ठी पितुः संज्ञानात् यत्तु हरदत्तेनोक्तं आध्याने परत्वादधीगर्थेति षष्ठी मातुः संजानातीति तन्न तत्र शे
षाधिकारात् कर्म्मादीनि उक्तं च द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति च फलमपीति एतच्च प्रत्या
य इति सूत्रे कैयटस्य स्पष्टं एवं च नारथ्ये चतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते अध्ययनाय वसति अयं तु विशेषः अध्ययनस्य फलेनेहाभेदः संसर्गः उप
कारकत्वेन स हेतुनिरूपकत्वेनेति गम्यमानेति ननु श्रूयमाणे वेत्याग्रह इति भावः साधनेति साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थं प्रतीतिभावः माच्छ पलायति ग
णान्ध्यनैषीदित्यत्र तु पतध्वमिति शेषः अशिष्टेति एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यते इति तृतीया अन्वर्थसंज्ञाबलेनाह दानस्येति ते
न अजां नयति ग्रामं हस्तं निदधाति वृक्षे इत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः दानं च अपुनर्ग्रहणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोपादनं अत एव रजकं
स्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति तत्र हि ददातिर्भाक्तः एतच्च वृत्तिमतं भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः खंडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटं ददातीति प्रयोगात्
रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यं न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रापि प्रसंगः यमभिप्रैतीत्युक्त्या हियमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणः शे
शेषत्वं लभ्यते ग्रामस्य च अजां प्रति शेषित्वं नास्ति दानीय इति बाहुलकात् संप्रदाने अनीय रुच्यर्थानां प्रीयमाणः प्रीत्या तर्पणे अस्मात् कर्मणि लट् इहैव

यरोचते इति हरिं प्रीणयतीत्यर्थः कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनं प्रीयमाणः किं देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि अत्र पथो मा भूत् श्लाघह्नुङ्स्थाशपां श्लाघा[illegible]
तिः कृष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थः अन्ये त्वाहुः कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकत्वेऽन्त्ये
तु षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं ह्नुत इति सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तया ह्नुत्या तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः यस्य कस्यचित् ह्नुतमिति वा तिष्ठते इति [illegible] स्थित्या
स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ् धारेरुत्तमर्णः षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं स्पृहेरीप्सितः परत्वादिति तेन परस्परेण स्पृहणीयशो
भं स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः इत्यादि सिद्धं यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी तेन कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धं एतच्च सर्वं हरदत्तादिरी
त्योक्तं वाक्यपदीये हेलाराजग्रन्थयोः स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र अनीयर् इति व
त संप्रदाने कृत्यः कुमार्य इत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयं क्रुधद्रुह क्रुध कोपे द्रुह द्रोहे ईर्ष्य ईर्ष्यायां असूय इति कण्ड्वादिय
गन्तः एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः तत्र क्रोधोऽमर्षः द्रोहोऽपकारः ईर्ष्या असहनं असूया तु गुणेषु दोषारोपः क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे ष
ष्ठी प्राप्ता अन्त्ययोः सकर्मकत्वात् द्वितीया प्राप्ता राधीक्ष्योः कारकमिति कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः एकसंज्ञाधिकारात् न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभि
प्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः कृष्णस्य वधिशुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः अभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः अनुप्रतिगृण इति श्रावयितुरनुकरणात् षष्ठी होत्रे इति का
र्मत्वे प्राप्ते परिक्रयणे क्रयो धनादर्पणेन। यतिकस्वीकरणं तस्य समीपे परिशब्दश्चाचष्टे तच्च नियतकालं ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे नियतेति भृत्या।
वेतनादिना तादर्थ्य इति तस्मै कार्याय इदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यं कार्योपकारकत्वरूपः संबंधोऽभिधीयते कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं
भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् उपकारकत्वं च अनेकधा तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति भक्तिर्ज्ञानाय इति ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः प्रकृतिविकृत्योः
भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञाना।

म॰सु॰
५४

नस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह संपद्यतइत्यादि उत्पातेनेति प्राणिनांशुभाशुभसूचको भूतविका
र उत्पातः तेनज्ञापिते ऽर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः वातायेति वातस्यज्ञापिकेत्यर्थः हितेति समासविधानात् ज्ञापकादितिभावः एवं सुखयोगेपिबोध्यं तु
मुन्ण्वुलौक्रियायामितिसूत्रमहिम्नाक्रियार्थकमुपपदंक्रियावाच्यैवफलतीत्याशयेनाह क्रियेति क्रियाफलकंक्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः तुमुन्
इति ण्वुलोप्युपलक्षणं फलेभ्योयातीत्यस्यफलान्याहरकइत्यपि विवेरणेवाधकाभावात् कर्मणीति तथाचद्वितीया ..: पवादोयमितिभावः यत्तुप्राचा
व्याख्यातं अप्रयुज्यमानस्यैवकर्मणि यथास्यात् प्रयुज्यमानस्यमाभूदितिनियमार्थंसूत्रमिति तन्न अप्राप्तस्यनियमायोगात् नच तादर्थ्यइतिप्राप्तिःनहि
फलार्थोयानक्रिया किंत्वाहरणार्था आहरणंतु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् तुमुनोभावएवविधानात्तदर्थस्यभाववचनत्वेसिद्धेपुनर्भाववचनग्रहणं।
सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह इतिसूत्रेणेति नचतादर्थ्येइत्येवगतार्थताशंकाभाववचनेनैवतुमुनेवतादर्थ्यस्यद्योतितयाप्रातिपदिकार्थमात्रेप्र
थमाप्रसंगात् यत्तुप्राचोक्तंभाववचनादेवयथास्यात् पाचकोव्रजतीतिण्वुलंतान्माभूत् इतिनियमार्थमिदंसूत्रमिति तन्न ण्वुलंतेकर्तुःप्राधान्यात्क
र्तारंप्रतिचतादर्थ्याभावात् गुणीभूतपाकस्यचविभक्त्यर्थानन्वयात् ननुषष्ठ्यपीतिकुतः षष्ठ्येवास्तु अलंशब्दस्तुपर्याप्तीनरार्थकस्तत्कथंचतामि।
त्याशंक्याह तस्मैप्रभवतीति नत्वांतृणमित्यादिना नु तृणादिवत युष्मच्छब्दादपिपक्षेचतुर्थ्याभावंमेवं अनादरइतिकर्मणोविशेषणं अनादरद्योत।
कंयत्कर्मेति तादृशंचतृणमेवनतुयुष्मदर्थः इतिचतुर्थी ध्रुवमिति ध्रुगतिस्थैर्ययोः अस्मात्कुटादेः पचाद्यच् ध्रुवस्थैर्येइतिपाठेतु इगुपधलक्षणःकः ध्रु
वंस्थिरंप्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वेसतितज्जन्यविभागाश्रयः तच्चार्थादवधिरेवेत्याह अवधिभूतमिति धावतइति इहक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य
प्रकृतधातूपात्तक्रियायांप्रत्यवधित्वंनविरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरतइत्यत्रतुसर्थाजुनागतिद्वयस्याप्युपादानात् एककर्निष्ठांगतिंप्रतिइतरस्यापा
दानत्वंनविरुध्यते उक्तंच अपायेयदुदासीनंचलंवायदिवाचलं ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते पततोध्रुवएवाश्वोयस्मादश्वात्पतत्यसौतस्याप्य

एम
५५

अश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथगिति पर्वतात्पततोऽश्वात्प
ततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रययोः अश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमित्यर्थः पंचम्यर्थे वधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणं प्रत्ययार्थे क्रि
क्रियायां स च धर्मी न तु धर्ममात्रं विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरतायां निर्विवादत्वात् उद्धृतौदना स्थालीत्यत्र हि औदनकर्मकोद्धरणावधिभूते
त्यर्थः जुगुप्सेति भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य सूत्रेणासिद्धिमाहुः एवमुत्तरसूत्रेष्वपि भीत्राकथं नर्हि कस्य विभ्यति देवा
अजातरोषस्य संयुगे इति रामायणं अत्राहुः कस्य संयुगे इति न चैवं संयुगस्यैवापादानसंज्ञापत्तिः परया अधिकरणसंज्ञया वाधात् अधिकरणत्वावि
वक्षायां विशेषापत्तिः अध्ययनादिति अध्ययनसंबंधिनो ग्लानिरित्यर्थः जनिकर्तुः जननं जनिः उत्पत्तिः इञ्जनादिभ्य इति जनेर्भावे इञ् जनिधसिभ्यामि
णिदित्युणादिसूत्रेण इण्वा जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः तस्याः कर्त्रेति शेषषष्ठ्या समासः तथा च धात्वंतरयोगेऽपि भवति अंगादंगात्संभवसीति यथा
तदेतदाह जायमानस्येति एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति इकानिर्देशोऽयमित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपप्रसंगमर्थासंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भा
वयंतो मीमांसावार्त्तिककाराः समाहिता इति भावः इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति हन्तिकौन्मतं पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात् उपादा
नमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह ब्रह्मण इति ब्रह्मा हिरण्यगर्भः स च हेतुरेव न तूपादानं किंच ब्रह्म मायाशवलं तद्धि
द्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदांतसिद्धांतः भुवः भवनं भूरिति संपदादित्वाद्भावे क्विप् पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते स्वरितत्वादित्या
ह भूकर्त्तुरिति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः ल्यब्लोपे इति ल्यवंतस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः यतश्चेति यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्मा
णं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः तेन पंचम्यंतार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः कालादिति न युक्तादित्यपेक्ष्य तेन प्र
पंचार्थमिति न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरात् नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यं अस्मात्तातोऽग्रमेदौ वैत्यादाविव पंचमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् य

नुइतरइति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते तद्यथा चैत्रः शूरः इतरः कातर इति अतो नायमन्यार्थ इति तन्न इदं प्रतियोग्याकांक्षायाः उभयत्र
तुल्यत्वात् उदाहृतकोशविरोधाच्च ऋते कृष्णादिति कथं तर्हि पुरुषाराधनमृते इति प्रमादोयमित्येके अन्येतु उभसर्वतसोरित्यत्र दृशिग्रहणानुवे
अं यावच्छीतमित्यादाविव ऋते योगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः युक्तं चैतत् ऋते द्वितीया चेति चान्द्रसूत्रात् प्रभृतियोग इति प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः तथा च
कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वन् कैयटः प्राप्युक्तं ततः आरभ्येत्यर्थ इति वचनग्रहणादिति वचनग्रहणसामर्थ्यादवधिमात्रे विवक्ष्यते तेन विनेति वि
शेषणं शास्तुं नेति भावः यद्वा मर्यादेतिशब्द उच्यते यस्मिन् तत् मर्यादावचनं आङ् मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्रयः आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञक इत्यर्थः परि
हरेरिति परेर्वर्जने इति वाच्यम् इति वार्त्तिकात्पक्षे द्विर्वचनाभावः परिरक्षति अत्र पंचमीविधौ वर्जनार्थेन अपेन साहचर्यादिति भावः प्रतिनिधिप्रतिदा
ने च अस्मादेव निर्देशादाभ्यां योगे पंचमीत्याहुः मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं अकर्तरि पंचमीस्या
दिति तृतीयापवादोयं शतेनेति शतमिह उत्तमर्णोपधार्यमाणत्वादृणं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेण कर्तृसंज्ञं च योगविभागादिति एतच्च हेतुमनुष्येभ्य
इति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टं स्त्रियां चेति बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति वार्त्तिकनिर्देशोपीहज्ञापकः पृथग्विना समुच्चयार्थमिति निपातानामनेकार्थत्वा
दिति भावः पंचमीति तत्र मंडूकप्लुत्या पंचमी द्वितीया तु सन्निहितैव दूरं दूराद्दूरेणेवेति इह सप्तम्यपि वक्ष्यते किंच दूरांतिका

र्थेभ्य इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्तनादाह अधिकर
णेभ्योपि विभक्तिचतुष्टयं बोध्यं तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्रमिति आवसथस्य दूरमित्यर्थः असत्त्वेति सत्त्ववचनत्वं च तद्विशेषकत्वेन एवं स्वसा
मानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं त्वुदस्यते तेन दाह दूरः पंथा इति एतेन करणे च स्तोकेति सूत्रे करणे किं क्रियाविशेषणे कर्मणि माभूत् स्तोकं च
लति क्रिया न द्रव्यमिति प्राचां ग्रंथोपि व्याख्यातः यत्तु तमनूद्य क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावाच्चिंत्यमित्यूचुस्तदेव चिंत्यं धातुवाच्यायाः क्रियायाः

असत्त्वरूपत्वस्याकारे प्रसिद्धत्वात् न च विशेष्यत्वेन तदनुपपत्तिः कृदभिहितो भाववद्लिंगसंख्याद्ययोगित्वमात्रेण तदुपपत्तेः यद्यपि हतशायिकाः शा
यितं इत्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मत्वान्वयश्च तथापि लिंगस्य कारकांतरस्य चाभावो निर्बाध एव उक्तं च क्रियानामि
ति लिंगक्रियानाधारकारकैः असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यतां ॥ इति पंचमी राज्ञः पुरुष इति प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानाद्धेव ष
ष्ठी तदर्थश्च पुरुषे विशेषणं प्रधानानु न षष्ठी उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च पुरुषशब्दो हि यथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थकिया यदा
तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव यत्तु अप्रधाने शेष इति तन्न प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसंगात् न च प्रथमया बाधः
तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति तद्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायसिद्धमिति
भावः सत्तामिति एवं च नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां चेति तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी चेति च प्राचां ग्रंथे पठ्यमानं नापूर्ववचनमिति भावः सर्पिष इति
ज्ञोविदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेशां कर्मणि कृञः प्रतियत्ने रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषि नाथः जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां ।
व्यवहृपणोः समर्थयोः कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् तथा हि तत्र शेष इत्यनुवर्त्तनेन शेषत्वेन ।
विवक्षिते च करणादौ षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः इह षष्ठ्येव न तु तल्लुकृत्स्या चलुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति तथा च वार्त्तिकं प्रतिपदविधाना चेत्यादि
हरिश्चाह कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति तेन शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादौ अन्य
समस्तान्येव साधूनि हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि तत्र च कारकपूर्वकत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः शेषष
ष्ठ्यासमासे त्वंतोदात्तत्वं स्यात् तच्चानिष्टं तथा च स्वरार्थमयमष्टसूत्रीति परमनिष्कर्षः किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं न हि तत्र कारकषष्ठी
लभ्यते न लोकेति निषेधात् आह च निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति एवं स्थिते कृत्यादि बहुग्रंथेषु इ

हप्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्यपि निर्दिष्टं तं दृश्यते तत्सर्वमुपलक्षणात्तया नेयमिति हरदत्तादयः सर्वनाम्नस्तृतीया च इह सर्वनाम्न इति षष्ठीत
दाह सर्वनाम्नः प्रयोगे इति पंचम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामिति भावः निमित्तपर्यायेति पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति एवमित्यादिना प्राचानु
किमर्थमित्युदाहृतं तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभं सामान्येन पुंसकतां समर्थितं वा आश्रित्य कथंचिद्व्यानेयं असर्वनाम्न इति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्श
नमिति वार्त्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तथापि भाष्यकृता हृतामित्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेपि प्रवर्त्तते किंतु प्रायग्रहणात्तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः।
वर्द्धमानस्तु प्रथमामप्यीच्छति षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन पंचम्यादिति कथं तर्हि ततः पश्चादिति ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात्पश्चाद्योगे पंच।
म्यपि प्रत्ययग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं एनपा कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति उत्तरेणेति तृतीयांतं नोत्तरेणेत्येनेन समानाधिकरणं वा।
ध्यं दूरांतिकार्थैः अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थमिति तेन च विप्रकृष्टापि पंचमी समुच्चीयते व्याख्यानात् ननु षष्ठी द्वितीया तृतीयाः तदेतदुदाह पंचमी चे
ति दिवस्तदर्थस्य तत्र्ह्वेदेन व्यवहृपणोपरामृश्येते तौ च द्यूतेक्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रेण गृहीतौ इत्याशयेनाह द्यूतेति कर्मणीति इह शेष इ
ति न संबध्यते उत्तरसूत्रद्वयारंभादिति भावः अत एव हि त्रिसूत्र्यां तिङंतमुदाहरंति शतस्य दीव्यतीति प्रेष्यब्रुवोः इष्यते दैवादिकस्य गत्यर्थस्य सोदृमध्या।
मपुरुषैकवचनं प्रेष्यति तत्साहचर्यात् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते अत एवेह शेषग्रहणं न संबध्यते तिङं तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् कर्तृकर्मणोः।
कृतिगुणेति तदुक्तं प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तूभयथा भवेदिति कृतपूर्वीति पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहः पूर्वं कृतवानित्यर्थः अविवक्षितकर्मकं तस्य भावः क्तः
सुप्सुपेति समासः पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्त्तरि इनिः तद्धितो श्राद्धमनेनेति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः अथ कथं धायैरामोदमुत्तमसितिमहिः अत्राहुः अनित्य
मिदं तदर्हमिति निर्देशात् स्त्रीप्रत्यययोरिति कथं तर्हि सुप्तियोरिति सूत्रे सुटासीपुटौ वा धोनेति वृत्तिः करणत्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाण न लोकाव्ययनिष्ठा
उश्च उकश्च ऊकौ लश्च ऊकौ चेति विग्रहः उकारेण कृतो विशेषणात्तदंतविधिस्तदाह हरिं दिदृक्षुरलंकरिष्णुर्वेति शेषषष्ठी त्विति एतेनेदृक्षाकृणां दुरेव

र्यं त्वदधीना हि सिद्धयः अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीन विस्मयमित्यादि व्याख्याने यद्वा इक्ष्वाकूणां सिद्धय इत्यन्वयः न तु इक्ष्वाकूणां दुरा
पइति तथा वागधिपस्य विस्मयमित्यन्वयः न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति तुल्यार्थैः कथं तर्हि तुलां यदारोहति दंतवाससा इति कालिदासः स्फुटोपमं
भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च उच्यते सहयुक्ते प्रधाने इति तृतीया स्ववालभारस्य तदुत्तमांगजैः समं चमर्यैव तुलाभिलाषिणा इत्यत्र यथा उक्तं।
हि विनापि तद्योगं तृतीयेति व्याख्यानादिति सूत्रेर्थशब्दोपि पृथग्ङि मित्तं तथा च द्वंद्व एवायं न तु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः इति षष्ठी आ
धारस्त्रिधेति एतच्च संहितायामित्यधिकारसूत्रे भाष्ये स्पष्टं चक्रस्ल इति प्रातिपदिकार्थमात्रे इति भावः किंच दूरांतिकेति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्त्तनेनाद
धिकरणेप्येतावोध्याः क्तस्येति इत्यन्नंतः शब्दो विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य तत्।। तस्येत्यर्थः हेतु तृतीयेति तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यं सीमेत्यादि एतच्च
गवाक्षप्रबोधे कुलचंद्रेणोक्तं मेदिनीकारोप्याह सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेष्वंडकोशेषु च स्त्रियामिति अथ पुष्कलको गंधमृगे क्षपणकीलयोरि
ति च हरदत्तो वयं तु पुष्कलकः शंकुः सी मासीमज्ञानार्थे हतो निहतः निखात इत्याहुः यस्य च निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रिया
याः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणं तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधक दियं सप्तमी तत्र ब्राह्मणेष्वधीयमानेषु गत इति कर्त्रुदाहरणं कर्मण्याह गोष्वि
ति इह अधीयमानं ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रियो विश्राम्यति भेद एवेति न तु श
ब्दांतरोपात्तसामान्यरूपाक्रांतत्वेति भावः माथुरादिति नह्यत्र गर्गाः [illegible]त्यादाविव सामान्यविशेषभावः किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव निपुणो।।
राज्ञ इति साधुशब्दप्रयोगे अर्चा विनापि सप्तमी भवत्येव साध्वसाधु प्रयोगे चेति वार्त्तिकात् प्रसितइति तत्परे प्रसितासक्ताविन्यमरः मूलेनेति नक्षत्रेण यु
क्तः काल इत्यणो लुब्विशेष इति लुप् पर्यायेणेति ईश्वरशब्दो भावसाधनः यस्य स्वामिनः ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानं यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य
स्वस्य ईश्वर उच्यते इत्यपरं एवं च व्याख्याभेदात्पर्यायेण विभक्तिः सा च विशेषणात् षष्ठीवत् इति भावः इति सप्तमी।। इति विभक्त्यर्थाः समर्थाश्रित सूत्रे समर्थशब्दा

म.मु.
५७

लाक्षणिक इति भावः कतिपयेति यद्यपि उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो नित्याऽधिकारे वार्त्तिककृतोक्तः तथापि नासौ नियतः यस्मान्नयत
अभिप्रभरध्वं पते इत्यादौ समासादर्शनात् अत एव भाष्यकृता सहेति योगविभागेनायं साधितः यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः सत्रेति एतदपि
योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते छंदस्येवेति एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रे पदमंजर्यां स्पष्टं यदि हि लोकेपि स्यात्तर्हि अभिप्रेतीत्यादौ समासात्स्वादयः
सुः पचत्रिकल्पमित्यादौ तद्धितानां नाद्ययानां च लिंगसर्वनामनपुंसकेऽभ्युपगमेन निर्वाहः यत्प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः प्रकुर्वीरन् स्त्रियः अत्र न लोपापत्तेश्च
निर्देशादिति अन्वर्था हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः द्वन्द्वेनेति अयमपि समा
सः पूर्ववत् काचित्क एव तेन जीमूतस्येवेत्यादौ नेति री याणां पृथक्पदत्वेन पाठः उद्वाहरिववामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छते गोस्त्रियोः उपसर्जनं
स्य इति यत्तु प्राचां गोंतस्त्रीप्रत्ययांतयोरिति उक्तं तन्न चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेपि न तदंतस्य तथात्वात् गौरीपतिरित्यादावतिप्रसंगाच्च कथं
गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् शृणु उपसर्जनत्वस्य ससंबंधिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यत्तु नरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभाव
स्तदैव ह्रस्वत्वं न चेह तदस्ति गोः कुलं प्रति गुणीभावेपि स्वं प्रत्यतथात्वात् कुमार्याः पुत्रं प्रति गुणीभावेपि स्वं प्रत्यतथात्वात् दिशयोरिति दिशोरिति हलंतेन
विग्रहेप्येतदेव रूपं दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठा इचू वचनसामर्थ्यादिति विभक्तीत्यनेन हि येन सुवंतेन सह समासस्तद्घटकीभूतैव विभक्तिर्गृह्यते।
संनिधानात् तदर्थद्योतकश्चाधिरिति भावः परिशिष्टे तु प्रथमांतेनायं समासः षष्ठ्यंतेन चेत्यपि पक्षद्वयमपि स्थितं यत्तु प्राचोक्तं हरौ अधिकृत्येति वि
ग्रहे हरावधिस्थित इति तन्न नित्यसमासत्वेन विग्रहायोगात् यदाहुः अविग्रहो नित्यसमास इति ननु अस्वपदविग्रहोपि स्वीक्रियते कुंभकारादिषु तथा
समपि तथास्तु अधिकृत्येति ल्यवंतस्य समासाप्रविष्टत्वादिति चेत् न समासार्थलेशमपि अबोधयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासंभवात् यत्तु व्याचख्युः
विग्रह इव विग्रहोऽर्थकथनमात्रं तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वेन विरुद्धं अत एव समासप्रकृतिभूतमलौकिकवाक्यांतरं दर्शयन्ति हरौ अधीति स्थि

एम
५७

इतीति अत्रेदं वक्तव्यं विग्रह इवेत्येवासंगतं अर्थकथनवाक्यस्यैवाविग्रहत्वेन ततो भेदाभावात् अर्थकथनमात्रमित्यपि नत्यवं तेन समासार्थो
संस्पर्शात् हरौ अधि इ ति अलौकिकमित्युक्तं तदपि न तत्र हरि ङि इत्यस्यैव प्रवेशात् अंतरंगानपीति न्यायात् अन्यथा समासे हरिशब्देकारस्य दुर्ल
भत्वापत्तेश्च यदपि व्याचख्युः अलौकिकत्वादेव अधिशब्देनाभिहितेपि सप्तमी अन्यथा सा न स्यात् अनभिहिताधिकारादिति तदप्यापाततः अलौ
किकत्वं हि नित्यविध्यंतरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वं न त्वेतावन्मात्रेण ननु शिष्टायाः सप्तम्यास्तत्र प्रवेशः सूपपादः अतिप्रसंगात् यत्तु न त्वोत्रेण व्या
ख्यातं तिङ् कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनादधिनाभिहितेपि सप्तमीति तन्न परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यानत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्थ्यमपि न
थैवोक्तत्वात् कमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादिप्रयोगविरोधाच्च द्वितीयापंचम्योरिति एतच्च रक्षितग्रंथे स्पष्टं यत्तु वदंति चैत्रस्य वनादारादित्या
दौ सापेक्षत्वाद् समासे च विनार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति तच्चिंत्यं नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात् उक्तं
हि भाष्ये समस्य विशेषणायोगो नेति ननु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत् सत्यं अनित्यसमासविषयं तत न नित्यसमासस्यापि सविशेषणे
ष्वप्रवृत्तौ महतः कुंभस्य उप इत्यादावपद्येत यत्तु प्राचा कृत्स्नस्य उपेत्युक्तं यत्तु व्याचख्युः ईदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति तदभ्रममपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादि
कमेव संप्रतिर्नेति संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे वर्तते एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासांप्रतं तथेत्यमरः तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेने
वान्वयार्हं निषेधोपि क्रियाया एव तदेतदाह युज्यत इति असंप्रतीत्ये हन्तौ तु युज्जि क्रियां न भवति दध्योदन इत्यत्र अंपसेचनक्रियाय थायत्तु प्राचोक्तं
असंप्रतीति संप्रत्यभाव इत्यर्थः अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालः तस्यैव निषेधः क्रियत इति तन्न अधिकरणस्य निषेधं प्रति प्रतियोगित्वे
नान्वयस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदप्युपैति न वा युक्तिसहमित्यास्तां तावत् दर्शि हरीति स्वरूप
परेण षष्ठ्यंते न हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येति शब्दस्य समासः प्रतिशब्दस्येति यत्त्वाहुः ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासो भावे द्वितीया

विधानं सावकाशमिति तत्प्रागेव दूषितं हरदत्तस्त्वाह अर्थमर्थं प्रतीति भाष्यकारप्रयोगात् वाक्यमपि साधु यद्यनात्राव्ययं वीप्सावृत्तिर्हि किं तर्हि कर्मप्रवच
नीयत्वात्संबंधमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येति सह पूर्वाह्णमिति साकल्येऽव्ययीभावः गुणभूतेपीति यदि सादृश्यइति नोच्येत ततो यत्र सादृश्यं प्रधा
नं तत्रैव स्यात् अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः अंतेति इदानीमितावान्प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृत्स्नः
तदपेक्षासमाप्तिरिहांतो विवक्षितः स चासकलेप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते साग्नीति अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रंथे वर्तते स तु सीयांतः सपक्ष्यते
यद्यप्यग्निनासहेति विग्रहयोगार्हमेव तथापि साहित्यमात्रे तथा अंतत्वे विवक्षायां तु समासो नित्यः अत एवापि ग्रंथपर्यंतमिति अस्वपदविग्रहो दर्शितः य
तु अग्निरंतोस्येति प्रथमांतेनाग्नेरंतत्वमिति षष्ठ्यंतेन वा विग्रह इति प्रथमांतेन षष्ठ्यंतेन वा समास इति तन्न सहशब्दस्य योगवाचकत्वाभावात् अंतभ
[illegible]मूलाभात् तस्याध्ययनेऽनन्वयाच्च सहयुक्तेतृतीयायाप्राप्तत्वाच्च सतृणमत्तीत्यत्र साकल्यस्यैव साग्नीत्यत्र अंतत्वस्यापि साहित्ययो
त्पत्या तत्र तृतीयांतेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च यावच्छ्लोकमिति यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु तद्धितेनेति अस्वपदत्वं वो
ध्यं विभाषा एतदिति न्यायसिद्धेर्थे लिंगदर्शनमिदं टिघुभादिसंज्ञानामिव समाससंज्ञाया अपि नित्यं प्राप्तत्वात् वचनं विनापि ध्यन्तराणामिव संज्ञाना
मपि विकल्पालाभात् स्यादेतत् सुप्सुपेत्यपि तर्हि नित्यं स्यात् नचेष्टापत्तिः अपसिद्धांतात् तथाहि चरटूसूत्रे वृत्तिकृतोक्तं पूर्वंभूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति स
मास इति तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः अन्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति भाष्ये कैयटो
व्याख्यत् वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति तथा अनुदात्तं पदमेकवर्जं असिद्धवदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपि कै
यटेस्य स्पष्टमिदं अत आह सुप्सुपेत्विति समासेति योगविभागेनैव सिद्धे समासे उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य वाविकल्पतां ज्ञापयति एवं च इवेन समास
स्यापि वाविकल्पत्वादुद्वाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धं इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुंगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सुपेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारस्मारितमिति कैयटः

एवंस्थितेद्विवेनसमासस्यछांदसत्वंकल्पयंतः प्रत्युक्ताः जीमूतस्येवेत्यत्रवहुव्रीहिणैः समासाभ्युपगमेपितेनिर्णयेर्थस्तस्यैवपाठादितिदिक् अपपरिवहिरंचवः
चम्या अतएवज्ञापकाद्वहिर्योगेपंचमी ज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रतेनकरस्यकरभोवहिरितिसिद्धं आवालमितियत्तु आपरमाणोराचभूगोलकमितिकिर
णावल्यांप्रयुक्तंतत्रामादिकंसमासमध्येचशब्दप्रयोगासंभवात् आभूगोलकादितितुपाठ्यंयंपदार्थमितिसूत्रेतुयदितिसामान्येननपुंसकं अव्ययेविभा
क्तीत्यनेनसिद्धेविभाषार्थेसूत्रंतेनपक्षेवनस्यानुद्दत्युदाहार्यं अनेयोगमिति इहायामोपलक्षणत्वंचानुनाद्योत्यते लक्ष्यंतुसमासार्थः अतएववासणस्याः
सामानाधिकरण्यं एवंस्थितेफलितमाह गंगादेर्यैतिवाराणसीतिवरंचतत् अनश्ववरानः श्रेष्ठोदकंतस्यादूरभवा अदुरभवश्चेत्यणा आदिवृद्धिःपूर्वप
दात्संज्ञायामितिणत्वं नदीभिश्चस्वरूपस्यसंज्ञानद्याश्चनेहग्रहणंवहुवचननिर्देशात् किंत्वर्थस्यनचतस्यसमासःसंभवति अतस्तद्वाचिनामपंस
मासः हेत्वन्तकेवलंविशेषशब्दाएवकिंतुसामान्यशब्दोपिनित्यसमासइति एतच्चवृत्तौस्पष्टंशाकलसूत्रेकैयटस्वरसोप्येवं नन्वेवंन्यायसाम्याद्वहुव्री
हेरपिनित्यसमासत्वंस्यादितिचेन्नैवंयस्येत्यादिपदांतरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः अतएवेहसंज्ञानवगमादित्युक्तं नत्वन्यपदार्थानवगमादिति
संज्ञायांकिंशीघ्रगंगोदेशः अथाव्ययीभावेः साधारणान्समासांतानाह अव्ययीभावइतिसमासांतइतिसमासस्यसमासार्थोत्तरपदस्यवाचरमावयवइ
त्यर्थः तेनोपशरदमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यम् द्विपुरीत्यादौद्विगोरितिङीप्सिध्यतिजरायाइतिगणसूत्रं प्रतिपरेतिच अक्ष्णः परमिति अविषयइत्यर्थः
वृत्तिविषयेअक्षिशब्दःइंद्रियमात्रपरःसमक्षमिति अक्ष्णोयोगेयंनदी इहस्वरूपस्यैवग्रहणंनसंज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात् उपन
दीतिटजभावेनपुंसकह्रस्वःइदंत्ववधेयंनदीभिश्चेतिसूत्रेविशेषाणामिवस्वरूपस्यापिग्रहणं विशेषाणामेवेत्यत्रमानाभावादित्युक्तंतेनपंचनदमि
तिसिद्ध्यति अत्रचनित्योच तदुक्तंगोदावर्याश्चनद्याश्चसंख्यायाउत्तरेयदीतिएतच्च अच्प्रत्ययन्ववेत्यत्र अजितियोगविभागात्सिद्धंपूजार्थेमिति अन्यतरस्यांग्र
हणस्यप्रकृतत्वादितिभावः इत्यव्ययीभावः द्विगोस्तत्पुरुषत्वेफलमाह समासांतइतिपंचराजमितिराजाहरितिटच् उत्तरपदस्यानकारांतत्वात्स्त्रीत्वाभावः

समासार्थोत्तरपदांताः समासांता इति पक्षे तु पात्रादित्वं बोध्यं काशिकायां तु पंचराजीति क्वाचित्कः पाठः अपपाठः स इति हरदत्तः श्रितादीति श्रितादीनां यद्य
पि संबोधने सुवंतत्वं संभवति तथापि अन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्धटित समुदाये लाक्षणिकाः प्रायेण समासनद्धित प्रकरणे एवमेव खट्वा
क्षेप गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादि सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् नहि खट्वे यस्य द्वितीयांतत्वं गर्गादीनां षष्ठ्यंतत्वं वा संभवति येन विधिरिति सूत्रस्थ भाष्य वृत्तिग्रंथोपी
ह मानं नत्र केयट हरदत्तादीनां तु महान्त्रमाद इति शब्दकौस्तुभे प्रपंचितमिति भावः यत्तु वदंति श्रितादीनां कृदंतत्वेन गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रा
गेव समास इष्टः [illegible] काष्ठश्रितेयो न सिध्येदत एव किल प्राचा श्रितादिभिरित्येव व्याख्यातं न तु सुवं तैरिति तन्न [illegible] प्रत्ययेन दादिनियमाभावेन
काष्ठश्रितेयस्याभिबोधत्वात् यदपि श्रिताशब्दादपि कदाचित् स्यादिति पिन सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् गतिकारकेत्यादेस्तु नायं विषयः कर्तृकरणे कृता व
हुलं [illegible] तेतिवत् द्वितीया श्रितेति सूत्रे कारकत्वविशेषयोरनुपादानादिति दिक् कृष्णमिति इह श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः अपणां प्राप्त्रिरापत्तिरिह
गतिरेव न तु [illegible] स्य प्रत्यासत्तिस्तु व्यतिक्रमः सोपि गतिविशेष एवेति प्राचः यद्वा श्रित इत्यादौ आदिकर्मणि क्तः ग्रामं गमीति गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः स च
भविष्यत्काले भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः अकेनोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया यत्तु गत्यर्थकर्मणि द्वितीयेति सूत्रे द्वितीयाग्रहणस्य
कृद्योग षष्ठी बाधनार्थं तामादुस्तद्भाष्यविरुद्धं भाष्येत सूत्रं प्रत्याख्यायं कृद्योगे षष्ठ्या एवस्वीकारादित्यन्यत्र विस्तरः खट्वारूढ इति जाल्मोऽसमीक्ष्य
कारी स्यात् इत्यमरः वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या ब्रह्मचर्ये एव भूमिशयनार्होपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः रूढश्चायं तेन खट्वा
मारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारूढ उच्यते अत एवानित्येति मासप्रमित इति माङ् माने आदिकर्मणि कर्तरि क्तः इह प्रतिपच्चंद्रेण नास्य
[illegible] तसंयोगः मुहूर्तमिति मुहूर्तं व्यापीत्यर्थः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे इति कर्मणि द्वितीया तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन न तच्छब्देन तृतीयांत परामर्शि
तो तदर्थो लक्ष्यते तदर्थकृतत्वं च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणं एवं स्थिते फलितमर्थमाह तृतीयांतार्थेत्यादि कृतो यो गुणस्तद्वचनेनेत्यर्थः धान्येनेति

रणे तृतीया अर्थ्यत इत्यर्थः प्रयोजनं अर्थेनमर्थः अभिलाषो वा अर्थशब्दस्य रूढत्वेन तु धान्येनेति हेतौ तृतीया पूर्वसदृश इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्या
र्थैरिति तृतीया अन्ये योगे तु हेताविति अत एव वचनाद्वा इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृति
स्वरार्थमिदमिति वाच्यं सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेण तत्सिद्धेः ऊनार्थेति पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयप
रं तच्च ऊनशब्देनैव संबध्यते न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथगुपादानादिति भावः भक्ष्येण मिश्रीकरणं खरं विशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं खरं कठिनं विशदं
विविक्तावयवं यत्प्रयोगात्तस्य एरजं तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् गुणान्तरेणेति एतच्च वार्त्तिकं सर्वगुणकार्त्स्न्ये इति सूत्रे पठितं भूयसामिति अत्र द्विजशब्
देन समासप्रसंगः तदपेक्षा हि षष्ठी श्रेष्ठत्वं च द्विजेतरमनुष्येभ्यः तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनायाः अन्याय्यत्वात्
अथ कथं पुरुषोत्तम इति यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुः एतत्त्रितयसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति द्विवचनविभज्योपपदे
ति सूत्रे कैयटः यद्वा पुरुषेषूत्तम इति संज्ञायामिति निर्द्धारणसप्तम्याः समासः न चैवं न निर्द्धारण इति व्यर्थं स्वरभेदात् सप्तमीसमासे हि पूर्वपदप्रकृति
स्वरः षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तत्वं स्यात् पूरणगुण अत्र प्राचोक्तं एतदर्थैः षष्ठी न समस्यत इति तन्न्यूनं एवं हि सुहितानामेवग्रहणं स्यात् तावतामेवार्थश
ब्देन समस्तत्वात् [illegible] नपन्नाहसदादिभिश्चेति अत्र व्याचख्युः पूरणार्थशब्दः प्रत्यय एव गृह्यते कृत्रिमकार्य्यसंप्रत्ययादिति तन्नेदं न हि प्रत्ययवि
शेषाणां पूरणार्थत्वं डटि घुभादिवत्संज्ञासूत्रैर्लब्धमस्ति येनोक्तपरिभाषावकाशमासादयेत् कुतस्तर्हि पूरणप्रत्ययान्ताः षष्ठादय एव गृह्यन्ते न तु पूरणीभ
नादिशब्दादिति चेत् लोपे चेत्यादपूरणमिति निर्देशादित्यवेहि तेन कुंभपूरणभवः पटुरुच्चैरित्यादि सिद्धं कथं तर्हि नान्यपुत्रषष्ठं किं तस्य कृतानीति प्रमाद एव
वायमित्येके वस्तुतस्तु उत्तमेषु षष्ठः उत्तमषष्ठः षष्ठ इति वा व्याख्येयं यत्तु पूरणेति स्वर्यते तेनाधिकारगतिः अयं तु भागार्थकात्प्रत्यय इति तन्न अत्र स्यपोतेना
पि निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात् अत एव भिक्षाद्वितीयमित्यादावन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् षष्ठीसमास इति तत्रोक्तं न तु ब्राह्मण

म॰मु॰ ६०

स्य शुक्लादृत्वत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य दंतैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दंतास्ते शुक्ला इत्यर्थोऽत आह यदेति शुक्लशब्द एवेह विशेष्यस
मर्प्पक इति भावः यत्तु भावप्रत्ययांतो गुणवाच्यत्र निषिध्यते इति प्राचोक्तं तन्न उक्तोदाहरणस्य भाष्यस्थस्यासंगतिप्रसंगात् यदपि सदा गुणवाचिनो न नि
षेध इति तदपि न भावप्रत्ययांतस्य सदा गुणवाचितया पूर्वग्रंथविरोधात् यत्तु व्याचक्षते भावेत्यादेर्भावप्रत्ययांत एव निषिध्यत इति नार्थः किंतु भावप्रत्य
यांत एव सन्यो गुणमाह तदभावे तु गुणं गुणिनं च संशुक्लादिरेव निषिध्यते सदेति अंतरेणापि भावप्रत्ययं यो गुणमेव व्रक्ति गंधादिशब्दस्तस्य न निषेध इ
त्यर्थ इति तदपि [illegible] पुनरुक्तिग्रस्तं च काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादावव्याप्तं च उक्तव्याख्यया हि शुक्लादीनामेव निषेधो लभ्यते न तु शौक्ल्यादीनां न हि शौक्ल्या
दिशब्दाः भावप्रत्ययं लब्ध्वा निष्कृष्टं गुणमाहुः न वा तदभावे गुणं गुणिनं च किंत्वं तरेणापि भावप्रत्ययं गुणमात्रपरत्वाद्रूपरसगंधस्पर्शादिशब्दतुल्या
एव नेदं शौक्ल्यमिति कार्ष्ण्यमिति भावप्रत्ययोऽस्त्येवेति वाच्यं तस्य शुक्लकृष्णादिशब्दैर्लब्धत्वेपि शौक्ल्यादिशब्दैरलब्धत्वादन्यथा तदभावेत्वित्यादि स्वग्रं
थेनैव सह विरोधापत्तेरित्यवहितैराकलनीयं यदि तु प्राचा ग्रंथोपि योज्य इत्याग्रहः स्तर्हि इत्थं योज्यतां सदेत्यादिना वध्यास्तु तं चंदनगंध इत्युदाहरणं च।
अस्यापवादं प्रथममाह भावेति नन्वस्तु नामेयं योजना आकरग्रंथानुकथमेतावान् सिद्धांतो लभ्य इति चेच्छृणु सूत्रे गुणार्थ इत्यनेन न केवलगुणस्य गुणोप
सर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते व्याप्तिन्यायात् काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति द्वेधा भाष्ये उदाहरणाच्च चंदनगंध इत्यादौ तु निषेधप्राप्तिन
स्त्येव गुणैरिति वचनेन समासः प्रतिप्रसूयते गंधत्वेन प्रतीयमानो हि गंधो नकदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानः इदमेव तात्पर्यं न नु व
इति जलमियं पिनष्टि गंधानिति प्रयोगदर्शनादयुक्तमिदमिति चेन्न तत्र हि गंधानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिष्वदर्शनात् किंतु चंदनत्वादिजा
तिनिमित्तकोऽन्य एव सः तस्माच्चंदनगंध इत्यत्र तात्पर्यं तु स्वस्थमेव एवं घटरूपमित्यादावपि सुरभिशुक्लादयः शब्दास्तु न तात्पर्यगुणप्रतिपादकाः एवम
[illegible]शौक्ल्यसौरभ्यादिशब्दैः सह समासो दुर्वार इति चेन्मैवं तैर्हि शुक्लत्वादिप्रकारक एव गुणबोधः तद्रूपापन्नानां च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव शुक्लः

राम ६०

गुरुभिरित्यादावितिदिक् फलानामिति करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ब्राह्मणस्य कृत्वेति तादर्थ्यरूपसंबंधस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी ब्राह्मण
संबंधिनीयाक्रियातदनंतरमित्यर्थः इत्यादीति तथा च भट्टिः यत्कृते रीन्निरह्णीमः आदेयाः किंकृते भोगाः कुंभकर्णत्वयाविनेत्यादि अनेकमन्यपदार्थे इ
तिसूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगोपीहानुकूलः रक्षित इति कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वृक्षस्योपरीत्युदाहरंतौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्यते
स्वरे भेद इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतिस्वरस्यैवावस्थानात् अंतःस्वरितः इष्टः तव्येन तु मध्योदात्तत्वं स्यादिति भावः तक्षकस्येत्यादि यत्तु प्राचामुदाहरणं।
राज्ञो नलस्येत्यादि यच्च समर्थेन संगतिः समासे पूर्वनिपातानियमः स्याद्विशेषणसमासस्तु स्यादेवेति अत्रेदं वक्तव्यं विशेषणविशेष्यभावे कामचारादव्यव
स्थायां प्राप्तायां अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थनामाश्रित्य द्रव्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्राधान्यात् द्रव्यापेक्षया गुणादीनां विशेषणतेति व्यवस्थेष्यते न
तु षष्ठीसमासेपि सुवचमिति किं तन्निषेधेन क्तेन च पूजायां पूजाग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचष्टे मतिबुद्धीति भूत इति न च तत्र कौंडिन्यन्यायेन मत्या।
दिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यं तेनेत्यधिकारे उपज्ञातमिति निर्देशेनाबाधज्ञापनात् न च ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकं पूजितो यः सुरासुरै
रित्यादिप्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्यनुन्यासकारः अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोयं शेषषष्ठ्या तु समास इत्याहुः एतेन
नकलहंसगामम्महिम्नः कृतवान् इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः इदमेषामिति क्तोधिकरणे चेति क्तः अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी अधिकरणे चेत्ये
वसिद्धे सूत्रद्वयेपि वा विग्रहणमस्पष्टार्थं कथं तर्हि किं वृत्तं यद्वृत्तमिति नायमधिकरणे क्तः किंतु कर्तरि किमावृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः कर्मणि च यश्चत्रया
काचनकर्मणि षष्ठी गृह्येत तर्हि तृजकाभ्यां निषेधो व्यर्थः स्यात् तस्मादव्ययानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोयं तदाह कर्मणीति या षष्ठीति सप्तम्या।
कवचनांतं पदं समुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषितावेत्यर्थः नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्विधाप्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् तृजकाभ्यां।
इह कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं न तु तृचः अव्यभिचारात् तथाप्युपरंजकत्वमात्रमभिप्रेत्याह कर्त्रर्थेति जयादित्यस्तु कर्तृषष्ठ्या इति व्याचष्टे तन्मते

नुरनुत्तरार्थ इति कल्प्यं स्यात् किं च कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुतत्वात् ननु षष्ठ्या इति भावः शेषषष्ठ्येति केचित्तु जनिकर्तुः
प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्चेति निर्देशादनित्योऽयं निषेध इत्याहुः न्यासकारस्त्वाह तन्नेतमेव न तु नलोक इति षष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः त्रकाभ्यामिति वक्तव्ये
तृचः सानुबन्धस्य ग्रहणाज्ज्ञापकादिति पूर्वापर एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः कृत्स्नसर्पेवान् वल्मीक इति
वत् यद्यपीह एकशो पूर्वादिति ठञ् प्राप्तस्तथापि अत एव निर्देशादिनि स्तदेन सह अवयविनेति ननु किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इत्या
दिप्रयोगास्तेन [illegible] अपूर्वकाय इतिवत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात् अत आह षष्ठीत्यादि तथा च कायपूर्व इत्यादिप्र
योगव्यावृत्तये सूत्रमिति भावः नन्विह षष्ठी दुर्लभा अन्यारादिति पञ्चमीप्रसंगात् तत्र हि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्ति
[illegible] पञ्चमी स्वीकृतेति चेत्सत्यं अवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठ्येव वैष्यते तस्य परमाम्रेडितमिति लिंगात् पूर्वं नाभेरिति नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावय
व इत्यर्थः नाभेरिति दिग्योगलक्षणा यं पञ्चमी अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभेरवधिः न त्वेकदेशिनी अतो नाभ्या सह समासो नेत्यर्थः कायेन तु स्यादेव पूर्वका
यो नाभेरिति पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्राधान्याच्च पूर्वश्छात्राणामिति समुदायसमुदायिसंबन्धे षष्ठी बहुवचनं तु उद्भूतावयवभेदसमुदायवि
वक्षया यथा छात्राणां पञ्चम इति ततश्च छात्राणामेकदेशित्वे सत्यपि एकत्वसंख्याविशिष्टाभावान्न समासः सर्वोऽपीति पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः ज्ञापका
दिति नह्यन्यथा सायपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यते न चो[illegible] कायवत्सामानाधिकरण्येन निर्वाहः शंक्यः अहः सर्वैकदेशेत्यादिना विहितस्य समासान्तस्य अह्नोऽह्न
एतेभ्य इत्यन्हादेशस्य चैकदेशिसमासं विनानुपपत्तेरिति भावः इत्याहुरिति न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यं ज्ञापकसिद्धस्यासार्व
त्रिकत्वात् यत्तु प्राचोक्तं सर्वैकदेशेनाह्नः समास इति तन्न एकदेशस्य तृतीयानिर्दिष्टतया परनिपातापत्तौ धर्मिग्राहकमानविरोधात् यदपि पाठान्तरं सा
र्वैकदेशिनाह्न इति तदपि न अहरवयवेनैकदेशिना च तेनैव तस्य समास इति संभवति अर्द्धं नपुंसकं नित्यं क्लीबइति अर्द्धमिति निर्देशादेव क्लीबत्वे लब्धेन

पुंस्कग्रहणं नित्यनपुंसकार्थमित्यर्थः खंडमात्रवाची तु त्रिलिंगः भिन्नं शकलखंडे वा पुंस्यर्द्धो ऽर्द्धं समें ऽशके इत्यमरः अत्र वा पुंसीति पूर्वोत्तराभ्यां संब
ध्यते तत्र शकलखंडे इति रूपभेदात् क्लीबत्वे निर्णीते वचनात् पुंस्त्वविकल्पे ऽस्त्रियामिति फलितं न च खंडे इति स्त्रीलिंगमेव किं न स्यादिति वाच्यं भिन्नलिंगा-
नां न द्वंद्व इति तेन परिभाषितत्वात् शकलश्चास्त्रीतिनिर्देशेनैव निर्णयात् अर्द्ध इत्यत्र तु रूपभेदात् पुंस्त्वावगतौ सत्यामपि वा पुंसीति न हि विकल्पेनाविशेषात्
स्त्रीनपुंसके लभ्येते प्राग्वदिति अवयविना सह समस्यते इत्यादिरित्यर्थः अर्द्धं पिप्पलीनामिति इह अर्द्धपिप्पलीति प्राप्तं परवल्लिंगातिदेशे ऽपि वचनातिदेशा
भावात् विशेष्यैकार्थ्याच्चेति भावः कथं तर्हि अर्द्धपिप्पल्य इति अर्द्धानि पिप्पलीनामिति विग्रहे माभूत् खंडसमुच्चये तु भविष्यति अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली
चेत्यादिविग्रहात् एकदेशिनेति किं अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य अत्र देवदत्तस्वामी न त्ववयवीति न तेन समासः एतत्सूत्रं परवल्लिंगमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातं तत्
था हि अर्द्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धं समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्त्तंत इति न्यायात् समप्रविभागादन्यत्र हि तत्पुरुषैव गतिः अर्द्धहारः अर्द्धज
रतीयं अर्द्धवैशसं अर्द्धाक्रमर्द्धविलोकितमित्यादिदर्शनात् न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यं षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति तथा
च कालिदासः प्राप्युग्रप्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्येति द्वितीयतृतीये निषेधबाधित्वेति भाष्यकारास्तु परवल्लिंगमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादि
वार्त्तिकं पूर्वापराधरोत्तरमिति सूत्रं च प्रत्याचख्युः तन्मते भिक्षाद्वितीयादिसिद्धये पूरणगुणेत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशानां स
मान्यापेक्षया ज्ञापकतां च एवं च सति तान्युक्तेष्वप्यपि सिद्धं प्राप्तापन्ने अत्र चकारेणाविधेयसमुच्चयार्थेन अकारप्रश्लेषानुमानात् प्राप्तापन्ने समस्येते।
अत्र अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितं तत्र चकारात्पूर्वमेव अकारं श्लिष्ट्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राचः इमं क्लेशं परिहरन्नाह द्वितीयया अ इति प्राप्ता
स्त्रीति एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात् लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तापन्नयोः ष्टावंतयोरपि समासः कालाः परिमाणिना परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परि
माणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह परिच्छेद्यवाचिनेति कालादिति कालविशेषवाचकादित्यर्थः कालसामान्यस्य अपरिच्छेदकत्वात् मासो जातस्येति षष्ठीस

मासेप्राप्तेवचनं ननुजातः पुरुषः तस्य च हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालः तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत्सत्यं साक्षात्क्रियां परिच्छिदन्नपि
कालः तत् द्वारादेव दत्तं परिच्छिनत्ति यस्य त्जिननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरंतरालभावी मासो जनन
द्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येव इह विग्रहे षष्ठी निर्दिष्टस्यापि हस्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य स इत्युक्तं अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः एवं बहुव्रीहाव
पि एतावानपरो विशेषः इह जातशब्दात्षष्ठी चित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि भागाभ्यां प्रथमैव समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात् विशेषण
विशेष्यभावव्यत्यासेप्येकार्थीभाव इति तुल्यं यत्तु मीमांसकाः चित्राणां गवामयं इति विग्रहं हेति तत्रेदं वक्तव्यं उक्तरीत्या वृत्तिवाक्ययोः क्वचित्प्रधानार्थसा
म्यलाभेपि अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ पंचविधेपि कर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमतस्योक्तविग्रहादलाभात् वृत्तिवाक्ययोर्महान्विप्रकर्षः स्यात् हृतनिःस्वः प्राप्तोद
को ग्राम इत्यादौ कर्तृकर्मणोः समासेनाभिहितत्वान्न कारकविभक्तिः स्यादिति सिद्धांतस्य निर्विवादत्वात् किंचालौकिके प्रविष्टा ॥ ॥
नामेव पक्षांतरेपि परिनिष्ठितानां लौकिकेपि प्रवेशसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनं अन्याय्यमसांप्रदायिकं च तदनुगुणत्वेयेव पदांतर
प्रक्षेपगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहं अत एव वाक्यार्थं तत्पदं दातुं प्राचीनविषयेर्पिते लौकिको वाक्यभेदेन विग्रहो हृद्दसंमतः अथवा मास्तु तच्छ
ब्दः प्रधानार्थसाम्यमपि औत्सर्गिकमिह त्यज्यतां तथोक्तं च हरिणा क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किं
चिदुपदर्शकं गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय इत्युक्तं तद्धितग्रहणं कृतामप्युपलक्षणं तेनास्तिकः वैयाकरणः पाचकः इध्मप्रव्रश्चन इत्यादीनां ।
विग्रहवाक्यादीनीहोदाहरणं स्यादेतत् चित्रगुर्दंडीति समासतद्धितवृत्त्योरलौकिके प्रक्रियावाक्येपि चित्रा गो दंड एते शब्दाः षष्ठ्यंता एवेति मीमांसका
शय इति चेन्मैवं शेषो बहुव्रीहिः त्रिकातः शेषः अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुप् समर्थानां प्रथमादित्यादि सूत्रभाष्यविरोधेन वक्तेरेव तत्र दुर्लभत्वादिति
दिक् प्रकृतमनुसरामः उत्तरपदेनेति परिमाणमुत्तरपदं हेतुक द्विगुसिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानमित्यर्थः सुप्सुपेत्येकत्वस्याविवक्षितत्वादप्रा
प्तेवचनं अन्हादेश इति त्रिपदतत्पुरुषानंतरं उत्तरपदे परतो वा तरद्विगोसतीति भावः सप्तमी शौंडैः बहुवचननिर्देशाद् गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थोवग

तिरित्यभिप्रेत्याह शौंडादिभिरिति शौंडः प्रवीणः इह आसत्तिरूपा क्रिया वृत्त्यावंतर्भवति न तद्द्वारकं च सामर्थ्यं यथा दध्योदनगुडधानादौ तेन कारका
णां क्रिययैव संबंध इति नियमस्य भंगो नेति बोध्यं अधिशब्द इति आधेयप्रधान इति शेषः अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव अधिहरीति यथा
अंतःशब्दोप्यत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः मध्ये इत्यर्थात्तद्योगे वयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति वनेंतः वनांतर्वसति य
स्त्वधिकरणमात्रवृत्तिरंतःशब्दस्तस्य विभक्त्यर्थे इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः प्रनिरंतरिति णत्वं अंतर्वणं यत्तु हरदत्तेनोक्तं तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्प
क्षेऽव्ययीभाव इति न चिंत्यं तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद् इने अंतरिति त्वदुक्तविग्रहस्यैवासंगतेः किंच विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययी
भावः वचनग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसंगाच्च तत्कथं मध्यवाचिनः प्रसंगः किंच अत्र प्रक्रियावाक्यांतर्गतविभक्त्यर्थवृत्तेरेवा
व्ययस्य समासः सन्निधानात्तत्सामर्थ्यादेव निपातेनाभिहितेप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमीति स्थितं न चैतदिहास्ति अवयविन आधारत्वविव
क्षायां सप्तमीति त्वयैवोक्तत्वादिति दिक् यदप्याहुः अंतःशब्दोऽधिकरणे शक्तिप्रधानः तत्सामानाधिकरण्याद् इनात्सप्तमी वनरूपे मध्ये इत्यर्थात् वने
ऽन्तर्वनांतर्वसति पूर्वपदार्थप्राधान्ये तु अव्ययीभावः वनस्यांतः अंतर्वणमिति अत्रेदं वक्तव्यं सामानाधिकरण्ये सप्तमीत्यसंगतं व्यधिकरणसमासप्र
करणात् विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव गतार्थत्वात् किंच मध्यवाचिनाव्ययीभावो दुर्लभः लक्षणाभावात् अथ अव्ययमिति योगविभागेन कथंचि
दुपपत्तिं ब्रूषे अपदिशमिति यथा तर्हि तथैवेहापि नित्यसमासत्वादविग्रहत्वं स्यात् तथा च वनस्यांतरिति त्वदुक्तिर्विरुध्येत दिक्संख्ये संज्ञायां नि
यमार्थमिति कथं तर्हि त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विष इति कालिदासः त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् न च समाहारे द्विगुः द्विगोरिति ङीप्प्रसंगात् न च पा
त्रादित्वं कल्प्यं यदि त्रिलोकीगणनापरास्यादित्यादि प्रयोगविरोधात् न चोत्तरपद इति समासः त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात् अत्रोच्यते लोकशब्दो
त्र लोकसमुदायपरः त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवादिः एतच्च द्विगोर्लुगनपत्ये इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टं एतेन नवरसरुचिरामित्यादि व्याख्या

तं तद्धितार्थ एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याशयेनाह तद्धितार्थे विषय इत्यादि सर्वनाम्न इति एतच्च पूर्वापरोदाहरणान्वयि यद्यपि स्त्रियाः पुं
वदित्यनेनापि प्रकृतनिर्वाहः सिद्धः तथापि दक्षिणपूर्वेत्यादिसिद्ध्यर्थं सर्वनाम्न इत्यावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि न्याय्यमिति भावः षाण्मातुर इति मा
तुरुत्संख्येत्युत् अनपत्य इत्युक्तेः द्विगोर्लुगिति लुङ् विकल्पे प्राप्ते इति प्राचां ग्रंथमनुसृत्योक्तं वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण
परस्परसंबंधाभावात् द्वंद्व तत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिदमिति बोध्यं तत्र तद्धितार्थेति सूत्रेणोत्तरपदे परे तत्पुरुषो वचनसामर्थ्यात्सिद्धः एकार्थी
भावसत्वादेव तत्र नित्यश्चापि सिद्धो न हि महाविभाषापि सत्येकार्थीभावे संज्ञाया विकल्पिका न च संज्ञाया भवाभावौ विध्येते इति भाष्यविरोधात् किंतु वैकल्पिकैका
र्थीभावविषये नित्यैव तत्संज्ञा इह तु वैकल्पिकांशो बाधितः एवं च वार्त्तिके तत्पुरुष इत्यंशो ज्ञापकसिद्धार्थानुवादमात्रं अत एव खरादिरेतरशास्त्रमिति क
र्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिः ननु त्रिपद इति समर्थसूत्रशेषे कैयटोक्तं संगच्छते पुंवद्भावपूर्वनिपातयोः सिद्धये हि तथोक्तं अत एव चित्राजरद्गुरिति संग
च्छते पूर्वकाले कैकेत्यादेर्जरद्गवादौ कृतार्थतया भूतपूर्वगत्या प्रवृत्तेरयोगात् इति दिक् द्वंद्वस्योदाहरणं तु वाक्त्वक्दृषच्चप्रिये अस्य वाग्दृषद्प्रियः।
छत्रोपानत्प्रियः इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वंद्वः तेन समासांतष्टजपि नित्यमेव यत्तु पूर्वं तत्रैवाघलक्षणे दृष्टस्य युगपद्विधेरेकाह्नवत्तद्धि
सामत्वमित्यधिकरणपृच्छा: षडहो दृढरथंतरसामाकाख्य इत्युदाहृत्य द्वंद्वं कृत्वा बहुव्रीहिरिति पूर्वपक्षं रचयित्वा तत्रोपष्टंभकतया कात्यायनवचनमि
दमुपन्यस्तं यच्च नेह द्वंद्व इति सिद्धांतयित्वा कात्यायनवचनं तु समासांतकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्तं तदुभयमपि चिंत्यं उत्तरपदे इत्युक्तेर्द्वंद्वं कृत्वेत्यस्या
संगतेः स्वरविशेषस्य स्पष्टतया समासांतपर्यंतमाग्रहे बीजाभावाच्च नित्यसमासवचनमिति वार्त्तिकस्य संकोचे प्रमाणाभावाच्च संख्यापूर्वो द्विगुः अ
त्रोक्त इति अयं भावः पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञा अनंतरस्येति न्यायात् एतदर्थमेव हि तत्र योगविभागः कृतः अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञायां तद्धितार्थोत्तरपदस
माहारे इत्येव ब्रूयात् तेन सप्तऋषय इत्यत्र इगंतकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति किंतु समासांतोदात्त एव तथा च लक्ष्ये सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः स

ब्रह्मर्षीणां सुकृतां यत्र लोक इत्यादि स नपुंसकमिति एतच्च मूले एव व्याख्यास्यते कुत्सितानि कुत्सनैः कुत्स अवक्षेपणे इत्यादि सूत्रे चकारस्यानुक्तस
मुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्त इत्याशयेनाह कुत्स्यमानानीति तदर्थकानीत्यर्थः वैयाकरणखसूचिरिति सूचयतेरच इः यः पृष्टः सन्प्रश्नं विस्मारयितुं खं
सूचयति अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते दुर्रूढ इति दुल उत्क्षेपे क्तपूर्वः औणादिकः कूटप्रत्ययः बहुलमन्यत्रापीति णिलुक् रलयोरेकवि
षयत्वस्मरणाद्रः विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं प्रायेणाग्रेऽप्येवमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं सन्निधानात् तेनेह न मीमांसककोदरिद्रः पूर्व
सूत्रेति पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात् तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः लाक्षणिकमिति अत एव
सामानाधिकरण्यात् मृगी व चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेवेह सादृश्यं च गृह्यते सन्निधानात् वाग
र्थाविवेत्यादावपि हि संनिहितसंपर्कादिद्वारकमेव सादृश्यं च प्रतीयते कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत् भूतपूर्वगत्याशक्यार्थमादायेत्यवेहि सामान्यव
चनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वं बोध्यं उपमितं कथं भाष्याब्धिः कातिगंभीर इति कैयटः सामान्यप्रयोगसत्वेनास्याप्राप्तेः उ
च्यते इह गांभीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किंतु विततदुरवगाहत्वादिना तस्य चाप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बोधः समासः विशेषणं ननु विशेषणविशेष्यभावेका
मचारात् पाचकपाठकादौ विवनीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेत् अत्राहुः जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे
विशेष्यसमर्पकत्वेन तेन नीलोत्पल पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खंजकु
ब्जः कुब्जखंजः पाचकपाठकः पाठकपाचकः खंजपाचकः पाचकखंज इति अत्र च मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा अप्रधानं ह्युपसर्जनं गुणक्रिय
योश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति यद्वा विशेषणविशेष्ययोः संबंधिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोपादानं निरूढविशे
षणपरिग्रहार्थं निरूढिश्च प्रागुक्त भाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते पूर्वापरा अपरस्येति एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितं बाहुलकादिति एके

म॰सु॰
६८

पुमुखेषु वीरयते पराक्रमतेति वा बोध्यं श्रेणीकृतादिति एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवंति तेषां समूहः श्रेणिः कृताः कृतमिति एकदेशकरणा ।
त्कृतं एकदेशांतरस्याकरणादेवाकृतं सन्महत् गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं तत्पुरुषः समानाधिकरण इत्य
र्थः आघजंतः औपचारिकं वा समानाधिकरणपद इत्यर्थः भाषितपुंस्कादित्यादि एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ननु तेनैवं कर्मधार ।
ये सिद्धं जातीयदेशीययोस्तु तसिलादिष्विति सिद्धं तत्किमनेन सूत्रेणेत्याह पूरणीत्यादि तथेत्यादि च स्त्रीपुंसलक्षणमिति स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्र्यपि टे
त्यमरव्याख्यातोः हरदत्तस्तु नपुंसकं पोटमित्याह तत्र मूलं मृग्यं अमरेण नपुंसकपर्यायेभ्यः पृथगेवास्य पाठात् कठधूर्त इति नात्र कठत्वं कुत्स्यते ऽ
तः कुत्सितानि कुत्सनैरिति गतार्थता न शंक्या प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः कथं तर्हि जनयति कुमुदभ्रांतिं धूर्तबकोबालमत्स्यानामिति
वकधूर्त इति युक्तं सत्यं प्रमाद एवायमिति प्रामाणिकाः प्रशंसावचनैश्च वचनग्रहणाद्रूढिशब्दपरिग्रहार्थं ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीया ।
दयः ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः ये च गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयंति सिंहो माणवक इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यंते कुमारः एत देवेति एवकारः स्फु
टसिद्धत्वं द्योतनार्थः ज्ञापकांतरस्यापि संभवात् तथा हि युवा खलतीति सूत्रे जरतीग्रहणं लिंगं न हि युवशब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं न्याय्यं य
तु अश्वादिभ्यः फञ्विधौ पुंसि जात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिरपीह ज्ञापिकेति तन्न एकदेशस्य पूर्वोत्तवद्ग्रहणे न ज्ञापकस्य मूलशैथिल्यात् चतुष्पादो ।
गर्भिण्या मंडूकप्लुत्या जातिरित्यनुवर्त्तते तेनेह न कालाक्षी गर्भिणी चतुष्पात्किं ब्राह्मणी गर्भिणी प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमिति समासः स्यादेव पूर्वनि
पाते विशेषः मयूरव्यंसकादयश्च चकारोऽवधारणार्थः समासांतरं व्यावर्त्तयति धूर्त इति तथा च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमिति भा ।
वः अन्ये त्वाहुः मयूर इव व्यंसकः उपमानानि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति स्वरो माभूत् इति सत्युपमाने संशब्देनेन विहि
ते समासे प्रवर्त्तते अश्नीतपिबतेति इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् क्लीबत्वाद्याप्य एवं मग्रेपि राजांतरमिति अंतरशब्दो भिन्नवाची मात्रं कास्त्री

राम
६८

वधारणे अंतरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इति नञ् उत्तरपदार्थप्रधानोयं समासः तथा हि आरोपितत्वं नञा द्योत्यते आरोपमात्रं वा विषयत्वं।
तु संसर्गः तथा चाब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थो ब्राह्मणाभिन्न इति पर्यवस्यति अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकाः।
र्यं सिध्यति तस्य रूपस्य औत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्वाधं एतत्तदोरिति सूत्रे ऽनञ्समासग्रहणं चेह लिंगं मीमांसकादयस्तु ब्राह्मण
भिन्न इत्यादिरेव शाब्दबोध इत्याहुः तन्मते ऽस इत्यादेः अतिसर्व इत्यादिसमकक्षत्वात्सर्वनामसंज्ञाकार्यमंतर्गणकार्यं च न स्यात् यत्तु तस्मादृश्यमभाव।
श्च तदन्यत्वं तदल्पता अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इति पठित्वा अब्राह्मणः अपापं अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवो वा ऽन्ये गोअश्वेभ्यः
अधर्म इत्युदाहरंति तत्तु यथायथं आर्थिकार्थमभिप्रेत्य कथंचिन्नेयं सर्वथापि नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यस्य भाष्योक्तं नान्यथयितव्यं अत एवाने
कमन्यपदार्थे इत्यत्रानेकशब्दादेकवचनप्रयुक्तं माघेपि सेव्यतेनेकया सन्नतापांगयेति कथं तर्हि पतत्यनेके जलधेरिवोर्मय इति उच्यते अध्यारोपि
तैकत्वानां प्रक्रांतेर्थे तत्पात्र वास्तवबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनं यद्वा समुदायबहुत्वे बहुवचनं रथो ऽश्वो गजश्च प्रत्येकमनेकस्ततः अनेकश्चानेकश्चानेके।
कशेषात् यत्तु प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षाणा आहुः नञ्विशिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यादयो लक्ष्यंत इति तन्न स्वकीयग्रंथसंदर्भविरुद्धं आकरविरुद्धं च प
दपि विचारचिंतामणावुक्तं समासे तूत्तरपदप्राधान्यमासज्जात तत् नञर्थे मि[illegible]तं तच्च सदृशादीनि लक्षयेदिति तदयुक्तरीत्या भाष्यवार्तिकविरु।
द्धमिति स्पष्टमेव यदि तु स्वातंत्र्यमेवावलंब्यते तर्हि कथंचित्समर्थयितुं शक्यं तथा हि अमुत्र लक्षणैव तथापि नञ्समासे उत्तरपदप्राधान्यप्रयुक्तका
र्याणि लभ्यंते अनञ्समास इति ज्ञापकात् उपेयप्रतिपत्त्यर्थं उपाया अव्यवस्थिताः इति न्यायात् समासेत्विति वदता वाक्ये नञो ऽसमस्तत्वात् क्रिय।
यैवान्वय इति ध्वनयति यतः संबोधनांतं कृत्वोर्थाः कारकं प्रथमो भवति धातुसंबंधाधिकारे निष्पन्नमसमस्तनञ् तथायस्य च भावेन षष्ठीत्वेत्युदि
तं इदं साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधारितं युक्तं चैतत् त्वं पचसि युवां पचथ इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे क्रियायामेव निषेधप्रतीतेरनुभवसि।

द्वात् भवति प्रयोगेपि तथैव न्याय्यत्वात् घटो नास्ति पटौ न स्तः अहं तत्र नासमीत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च अन्यथा अर्थाभावेऽव्ययीभावस्य दु
र्वारत्वाच्च यत्तु भूतलं तादृक्पत्वाभाववान् घट इत्यर्थवर्णनं तन्न क्रियानन्वयेकारकविभक्तेर्दुर्लभत्वात् तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायां नञर्थेऽन्वयः शाब्द इ
त्येव तत्त्वं भाष्यवार्त्तिकेत्युपलक्षणं सांप्रदायिकरीत्या पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति विषयविवेकस्य सुलभत्वा
त् यत्तु वदन्ति यद्वा अभावसामान्ये नञ् वर्तते तदाऽव्ययीभावः अभावविशेषवृत्तिरयं तु तत्पुरुष एव तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभ
वादिति तन्न पापाभावोऽपापमिति स्वोक्ततत्पुरुषोदाहरणेपि अभावत्वेनैवाभावभानेनाव्ययीभावस्य दुर्वारत्वात् यदपि विशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति
तदपि न निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् विशेषरूपेणावाच्यत्वं नास्तीति चेत् तर्हि अविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो दत्तजलाञ्जलिरेव स्यादिति न किंचि
देतत् नञो नलोप इति तिङन्तेन समासाभावाद प्राप्तौ वचनं अपचसी ति कुत्सितं पचसीत्यर्थः नशब्देनेति नञ्समासे त्वनेकधैव भवतीति भावः ऊ
र्य्यादिच्विडाचश्च च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ ऊर्यादयोपि स्वभावात्तत्रैव प्रयुज्यन्ते तेन तत्रापि आविः प्रादुः शब्दौ मुक्त्वाऽन्येषां करोति नैव योग इति माधवा
दिग्रंथस्थितं ग्रंथेवोदाहरति ऊरीकृत्येति आविः शब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः भ्वस्तियोगे तु अनेन नित्यमिति विशेषः
कथं तर्हि वाङ्मयीमदविशंकमथाविश्चक्षुषो भव दसाविवरणग इति माघः अभवद्युगपद्विलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्विभागमाविरिति च निरंकु
शाः कवयः इति हरदत्तः वस्तुतस्तु नेप्राग्धातोरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे तेनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोपि नास्तीति प्रपंचितं श
ब्दकौस्तुभे एतेन पुरोरामस्य जुहवांचकार ज्वलने वपुरिति भट्टिर्व्याख्यातः हतं परिगृह्येति हत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्येवेति आद्यमुदाहरणं द्विती
यं प्रत्युदाहरणं अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः कणेहत्येति अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः ननश्र
द्धाया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते प्रत्युदाहरणं तु कणेहत्वागतः सूक्ष्मः तण्डुलावयवः कणः तस्मिन् हत्वेत्यर्थः पुरस्कृत्येति नमस्पुरसोरिति सत्वं कथं

तर्हि अमुं पुरःपश्यसि देवदारुमिति स्थितमित्यध्याहारेणादर्शिं प्रत्यगतित्वात् एतेन तस्य स्थित्वा कथमपि परः कौतुकाधानहेतोरिति व्याख्यानं अस्तं
च अव्ययमिति किं अस्तं कांडं क्षिप्तमित्यर्थः अदःकृत्येति यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणं तिरोंतर्द्धौ अंतर्द्धौ किं तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भू
त्वेत्यर्थः विभाषा कृञि तिरःकृत्वेति गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न तिरसोन्यतरस्यामिति सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः केचित्तु परीभवे तिरस्कारशब्दप्रयो
गमनुरुंधानाः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्त्तयंतीति माधवः वाचं नियम्येति निवचनं हि वचनाभावः अर्थाभावे ऽव्ययीभावः इह अविशेषेण एदंतता
निपात्यते न तु संज्ञासंनियोगेन प्रगत आचार्य इति अनेन गतार्थैः वृत्तिं समस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति अतिमाल इति एवमभिगतो मुखं अ
भिमुखः अंगतो विलामुद्वेलः प्रतिगतोक्षं प्रत्यक्षः उपपदमतिङ् अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किंतु समासस्य एतच्च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे मा
ष्ये एव स्पष्टं तत्र हि किंवृत्तस्यानधिकारादकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा उपपदसंज्ञार्थं तर्हीत्याशंक्यातिङिति समासप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यमिति।
सिद्धांतितं तदेतदभिप्रेत्याह अतिङ् तश्चेति ननु सुपेत्यधिकारात्तिङ् तेन न भविष्यति तत्राह अतिङ्ग्रहणमिति पूर्वसूत्र इति कुप्रादयः कुप्रा दयः सुबं
ताः सुबंतेन समस्यंते ततः गतिः गतिः सुबंतो ऽतिङ् तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः तथा चेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयवि
षयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमितिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः यद्वा कारकांशे कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्थं बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकं बोध्यं प्रा
गिति कृदंतादुत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः प्रथमांतं तु सुब्ग्रहणमिहानुवर्त्तत एव अत एव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदेनलोपादिपदकार्यं सिध्यति परि-
भाषायाः फलं दर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्चोपसर्ग इति कः पाघ्राध्मेति शप्रत्ययस्तु संज्ञायां नेति वक्ष्यते व्याङो घ्रश
ब्देन गतिसमासः स यदि घ्रशब्दस्य सुबंततामपेक्ष्येत तर्हि सुबुत्पत्तये संख्यांद्यपेक्ष्यं ततः प्रागेव लिंगयोगः लिंगनिमित्तश्च प्रत्ययष्टावेव स्यान्न तु ङी
ष् घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् न तो घ्राशब्देन समासे सति अदंतत्वाभावात् जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः उपपदमुदाहरति कच्छपी

तिकश्चेन्न पिबतीति कच्छपी व्याघ्रीवत् सुपीति योगविभागात्कः यत्तु प्रावा उपपदमतिङन्तमिति व्याख्यातं तन्न तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्या
बहुविप्लवापत्तेः तथा हि निर्गत इत्यत्र निसोरूत्वं संयन्तेत्यत्र मोनुस्वारः राजदर्शीत्यादौ नलोपश्च न स्यात् प्राटिनेत्यादौ वतो गुण इति पररूपं च स्यादेतेना
तिङि किं एधानाहारको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तं यदपि कुगतीति सूत्रे उक्तं अत्र सुप्सुपेत्यनुवृत्ते स्तिङापि समासः ऊरीकरोतीत्यादि तदप्य
सत् तत्र शेषग्रहणेनातिङ्ग्रहणेनैव विरोधात् तिङ् समासस्तु सहेति योगविभागबललभ्यश्छांदसश्चेति प्रागेवोक्तं लोके तु प्रभवतीत्यादावुपसर्गः ए
थक्पदमेव कात्यायनादिपाठिनामेकपद्यमेतु धातूपसर्गयोः संहितायां नित्यत्वोक्तं कथं तर्हि अप आयाहीत्यादौ पदपाठे उपसर्गे व्यवसानमिति चेत्
पदपाठस्यापि व्याख्याविशेषतया तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वाभावात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाद्यत्तदेतेभ्य इति सूत्रेत्य
दाद्यत्वं कुर्वताप्येकशेषं चाकुर्वता सूत्रकृतैव तथा ज्ञापितत्वादिति दिक् अमैवाव्ययेन तुल्यविधानमिति एतच्चाध्याहारेण लभ्यं तदेवेति नियमस्वभा
वलभ्यार्थकथनपरोयमेवकारः न तु सूत्रस्थः अव्ययेनेति किं कुंभकारः असति ह्यव्ययग्रहणेऽमैव यत्तुल्यविधानं तदेव समस्यतेति पूर्वसूत्रारंभसाम
र्थ्यादव्ययविषयक एव नियम इति चेत् तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति तथा च अग्रेभोजमित्यत्र
मा भूत् अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां उभयत्रविभाषेयं अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेः यथा उपदंशस्तृती
यायामिति यत्तु अमा चान्येन च तुल्यविधानेन तस्याप्राप्तेः यथा अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति उच्चैःकारमाचष्टे इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः
आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां इत्याद्युदात्तत्वं असमासे तु उच्चैरित्यंतोदात्तत्वं स्वरादिषु तथा पाठात् अमेत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह अमन्तेनेति तेनेह न पर्याप्तो भोक्तुं।
तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः समासान्तापेक्षयावयवषष्ठी द्व्यंगुलमिति द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुक् द्वन्द्वार्थमिति नेत्युरुषस्यासंभवादिति भा
वः ननु अहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोस्तु पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य गौणत्वसंभवादिति चेन्न मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात् हेमन्तशिशिरावहोरा

त्रेचद्वंद्वसीतिसूत्रे द्वंद्वे समासांतदर्शनाच्च अहोरात्र इति जातिरप्राणिनामिति समाहारद्वंद्वः रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं यत्तु प्राचोक्तं एकवद्भावान्क्लीवत्वेति
तन्न सनपुंसकमित्यस्य रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वेन परत्वाद्बाध इति वक्ष्यमाणत्वात् आकारविरोधाच्च द्विरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते अ।
न्हष्टखोरेव नस्तद्धित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं एवकारस्पष्टार्थः अन्हस्य टखयोरिति विपरीतनियमस्तु न भवति आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभा
वविधानाल्लिंगात् अनित्यत्वादिति अत्र च लिंगं शक्तिलांगलांकुशेत्यत्र घटीग्रहणं अह्नोऽह्न एतेभ्यः अहः सर्वेति सूत्रे अहरादयो निर्दिष्टाः चकारे
णाच संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां वुद्धिस्थत्वाविशेषेपि अहः शब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह सर्वादिभ्य इति समासांते पर इति प्रकरण
वत्वलभ्यमेतत् प्राचा तु टचि परत इति व्याख्यातं तदपि सामर्थ्यलभ्यमिति कथंचिन्नेयं भाष्ये त्वन्हादेशः प्रत्याख्यातः अन्ह एभ्यः अच् स्यादेवोप
वादः अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न अह्नोपो न इति व्युत्पादनात् अन्होदंतात् रेफादिति यदि लक्षाहः इत्यपि प्रयोगोस्ति नहि षादित्यपि वोध्यं र
षाभ्यामित्यधिकारात् अत्र प्राचः अन्ह इति षष्ठ्या स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा अदंतनिर्देशान्नेह दीर्घान्ही प्रावृडिति वदंति तन्न तत्र व्यत्ययादिवर्णनं क्ले।
शो व्यर्थः दीर्घान्हीत्यत्र प्रातिपदिकांतेति णत्वं व्यावर्तयितुं क्षुभ्नादित्व[illegible]वकल्पनाद् आकार एव तथोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह अन्होनस्येति प्राचस्तु अ
न्होनस्येत्युक्त्वा अदंतनिर्देशादिति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव कालाट्ठञिति एतत्[illegible] संख्याविसायेति सूत्रे न्यासपदमंजर्योः ओहाङ् धातोर्माधवग्रं
थे च स्पष्टं यत्तु न संख्यादेः समाहार इति सूत्रे द्व्यन्ह इत्यत्राणो लुगिति वृत्तिकारादिभिरुक्तं तदयुक्तमिति भावः प्रसंगादाह स्त्रियामिति टाविति एतदुप
चाकालनिर्णयदीपिकायां पूर्वास्यान्नवमीश्राभाथ दशमीकालास्पृगाद्याथमाद्व्यन्हीकालयुगादिमोन्नरयुता चाथो न रैकादशीति श्लोके द्व्यन्हीति प्र
युक्तं सा दशमी द्वयोरन्होर्भवा द्व्यन्हीत्यादि च तद्विवरणे व्याख्यातं तत्सर्वं प्रामादिकमिति भावः तथाहि द्वहटि तिङीप् द्विगोरिति वा आद्ये अणं तत्वाद्गुणं तत्वा
द्वजं तत्वाद्वा नाद्यः वृत्तिकाराद्युक्तस्याण इह प्रामादिकत्वाद्धुकालुगभावाच्च न च प्रत्ययलक्षणं अणोयोकार इति व्याख्यानात् नापि द्वितीयः ठञोयोका

म·सु·
६०

रन्तदंतादित्ति व्याख्यानात् अत एव द्विद्विनिष्कैत्यत्र क्रीतार्थे प्राग्वतीयस्य ठञो लुकि टाबेवाकारे उदाहृतः द्विविस्तेत्यादावप्येवं नापि तृतीयः टचः सभा
संतनयातदंतस्य तद्धितार्थं प्रति उपसर्जनत्वात् अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशला इत्युदाहृतं भाष्यमते चाटचो बाधनाद्ध न
पि चतुर्थः अपरिमाणेत्यादिना ङीपो निषेधात् तस्माट्टाबेव युक्तः स्यादेतत् टाबप्ययुक्तः स्त्रीत्वस्यैव दुर्लभत्वात् तथा चान्होऽन्ह एतेभ्य इति सूत्रे कैयट
हरदत्ताबाहतुः आत्रान्हाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां वृत्त्यभावाट्टजचो नास्तीह विशेष इति मैवं भावानवबोधात् इदं हि कैयटाद्याशयः सर्वादिषु द्विपूर्वादिः
टजपवादोऽविहितः तत्र संख्यापूर्वस्य तद्धितार्थे द्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेन स्त्रीत्वसंभवेऽपि टजंतस्य तद्धितं प्रत्युपसर्जनत्वादनुपसर्जनाधिकारोक्तस्य टि
ड्ढेति ङीपः प्राप्तिरेव नास्तीति तत्र टजचोर्विशेषः स्पष्ट एव पुण्याहमित्यत्र तु उत्तमैकाभ्यां चेत्यचो निषेधः अन्हादेशस्य चेति मतभेदेन व्यवस्थितं इतरे
षां च तु न्यायानुरात्रान्हाहा इति वचनात् स्त्रियां वृत्तिर्नास्तीति स्यादेतत् भवेदयं वृद्धानामाशयः यद्युक्तद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वे प्रमाणं स्यात् तदेव किमिति चेत्
उच्यते अमरसिंहेन पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुरा इति पुंस्त्वाधिकारे अन्हाह्णान्ताः क्वडभेदा रात्रान्ताः प्राक्संख्याकाः इत्युक्ते अर्थान्ताः प्राग्वल
प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः तद्धितार्थे द्विगुः संख्याः सर्वनामतदंतका इति च ततः परमुक्तं एवं चेह अन्हाहान्ता इत्यनेन पुंस्त्वप्राप्तं तद्धितार्थे द्विगुरिति परोप
गत्वेन परत्वाद्बाध्यते तथा चानेनैव परिभाषितं परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगत इति तस्मादमरग्रंथ उक्तार्थे प्रमाणं किं च परवल्लिंगमित्यस्य
रात्रान्हाहा इत्यपवादः यत्र तु द्विगुप्राप्तेत्यादिनोत्सर्गो निषिद्धस्तत्र तदपवादस्याप्रवृत्तिः स्पष्टैव एतच्च माधवेनापि ध्वनितं इत्यनुपदमेव वक्ष्यामः किं।
च भवाद्यर्थं तद्धितांतं परोपगमिति निर्विवादं तद्धितलोपे तु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन भवाद्यर्थवत्स्त्रीत्वादेरप्यभिधानं न्याय्य।
मेव प्रकृते लिंगानुशासनस्य केवलायां प्रकृतावुपक्षीणस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः लुपि युक्तवदिति लिंगातिदेशोऽप्यत्र प्रमाणं प्रकृतलिंगानुशासना।
नां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वं अत एव च कुमारी ब्राह्मणीत्यादिष्वाचार्यकिवंतप्रकृति

एन
६०

ककर्त्तेकिंवं तेष्वपि विशेष्यनिघ्नतैवाकरे स्पष्टाह्नन्हीतिङीपं वदता प्राचापि स्त्रीत्वं स्वीकृतमेवेत्यलं बहुना यदि समर्थनीय इत्याग्रहस्तर्हि आधाराधेयभावव्यत्या ।

सेमसमर्थ्यतां द्व्यहनी अस्यामिति दिनद्वयाधारभूते त्यर्थलाभात् उपात्तस्यापीति यथा प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्तथेहा

प्युक्तमग्रहणसामर्थ्यादंत्ययोर्द्वयोर्ग्रहणं उक्तमौ च एकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः खार्याः प्राचां द्विगोरिति खारीशब्दांता द्विगोरित्य

र्थः द्व्यंजलमिति समाहारे द्विगुः आन्महतः पदाधिकारे तदंतस्यापि ग्रहणान्महच्छब्दांतस्यापि कथं तर्हि परममहत्परिमाणमिति परममहतो द्रव्यस्य परि

माणमिति षष्ठीतत्पुरुष इति वृद्धाः यत्तु वर्द्धमाने नोक्तं इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदंतविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्तीति [illegible]

भाष्यकैयटविरुद्धं तथाहि पदाधिकारे प्रयोजनं इष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्यादि भाष्ये उदाहृतं कैयटेन च पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते इति व्याख्यातं ए

तदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकेषीकेत्यत्र स्वतंत्रमुपसंख्यानमस्ति महतीशब्दस्येति यत्तु प्राचोक्तं जातीयघासादौ तीशब्दस्याप्यात्वं वक्तव्यमि

ति तत्र जातीयेति व्यर्थं पुंवत्कर्मधारयेति आन्महत इति च सूत्राभ्यामेव रूपसिद्धेः तीशब्दस्येत्यंशः पाणिनीयत्वादुपेक्ष्यं अष्टन इति कपाले उत्तरपदे ह

विषि वाच्ये ऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः अष्टाकपाल इति संस्कृतं भक्ष्या इत्यण् अध्यर्धपूर्वेति लुगिति व्याचख्युस्तद्भ्रमात् द्विगोर्लुगनपत्ये इति तु बोध्यं ।

द्व्यधिका इति एतच्च वार्तिकारूढमित्युक्तं यत्त्विह पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धये विस्पष्टादिराकृतिगणत्वं शरणीचक्रुस्तच्चिंत्यं उपलभ्यमानस्य तादृशस्वरस्य

द्वंद्वेन निर्वाहात् स्वरांतरे पीष्टापत्तौ बाधकाभावादिति दिक् एकादिः अदुक्त्वकारेच्चारणसामर्थ्यात् स्वरूपं न केचित्तु स्पष्टार्थमादुकं दीर्घादिमाहुः रात्रा

ह्नाहाः पुंसि परत्वादिति यत्तु प्राचा एकवद्भावात् क्लीबत्वे तु उक्तात् अहोरात्रमित्युदाहृतं तन्नेत्यवोचाम यत्तु वदंति रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते तदंत ।

स्यतु परवल्लिंगमित्येव सिध्यति अत एव भिन्नविषयत्वान्न विप्रतिषेधशंका एवं च समाहारे सनपुंसकमित्येव भवति परवल्लिंगापवादत्वादिति तन्न ।

उत्तरीत्याह्नहव्यहादावपि क्लीबत्वं स्यात् न चेष्टापत्तिः प्राचापि द्व्यहत्र्यह इत्युदाहृतत्वादाकरविरोधाच्च अमरोऽप्याह ते तु त्रिंशदहोरात्र इति मासेन स्यादहोरा

त्र इति च तस्मात्तदंतस्यैवायं पुंस्त्वविधिः द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणादिति स्थितं संख्यापूर्वमिति तथा च लिंगानुशासनसूत्रं अपथपुण्याहे नपुंसके संख्या।
पूर्वा रात्रिरिति अमरोप्याह रात्रं प्राक् संख्ययान्वितमिति गणरात्रं निशा बह्व्य इति च पुंस्त्वाधिकारेपि स एवाह रात्रांताः प्राग्संख्यका इति एवं स्थिते द्विरात्र त्रि
रात्र इति वृत्तिकारहरदत्तादिभिरुक्तं पुंस्त्वं मामादिकमेवेसवधेयं अर्द्धर्चाः पुं सच इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्था तथा च शाश्वतः मकरंदस्य मद्यस्य माक्षिक
स्यापि वाचकः अर्द्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुरिति अमरस्तु माद्वीकं मधुनद्वयोरित्याह पात्राद्यंतस्य नेति स्त्रीत्वमिति शेषः सुदिनाहमिति सुदिनश
ब्दः प्रशस्तपर्यायः तथा च प्रयोगः सुदिना सुसभासु कार्यमेतत् प्रविविचिन्वीत न षिधेषण्ठ(?) स्वयं चेति पथः कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा
द्रुत्समरः व्यध्वो विपथकापथाविति रभसकोशाच्च अत्राहुः प्रमाद एवायमिति वस्तुतस्तु कपथे गतो विरुद्धात्यचायं विपथते व्याप्नोतीति पथः अकारांतोयं।
तथा च त्रिकाण्डशेषः वारः पथश्च मार्गः स्यादिति तेन समासे पुंस्त्वं न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात् कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यं ईषदर्थे चेति तत्संभ
वात् कुत्सायां मर्थतः पर्यवसानात् इदं त्ववधेयं परवल्लिंगतापवादरूपत्वात् तत्पुरुष एवेदं क्लीवत्वं प्रवर्तते नान्यत्र विपथा नगरी बहुव्रीहिरयं पंथानम
तिक्रांता अतिपथा इहापि न द्विगुप्राप्तेत्यादिना परवल्लिंगतायाः प्रतिषेधादिति माधवः एवं च न्यायसाम्येन द्व्यन्हे त्र्यन्हे त्यत्रापि रात्रान्हाहा इत्यस्य प्रवृत्तिर्नेति
माधवेनोक्तप्रायं मृदु पचतीति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयांतं धातूपात्तभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः तथा च फलसामानाधिकरण्यं द्वितीया अ
त एव स्तोकं त्वा विस्यादौ कारकपूर्वकत्वाघ्रण यत्र तु भावनां प्रति करणं तया धात्वर्थविशेषोन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयांततैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेति य
था एतच्च करणे यज इति सूत्रे वृत्तिपदमंजर्योः स्पष्टं न चैवं ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेति न सिध्येदिति वाच्यं भावनाविशेषणं त्वे तदुपपत्तेः तत्रापि सं।
दर्शनप्रार्थनादिभिर्व्याप्यमानत्वात्क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वविवक्षायां तद्विशेषणत्वाद् द्वितीया अन्यथा तु प्रथमैवेति विवेकः सामान्येन पुंसकमिति
च अनियतलिंगविषयकं तेन आदिः पचति प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभे बोध्यः पर्यायस्यैवेति कथं तर्हि नृपतिसभामगमन्नवे पमा

नाइतिकीचकवधेगजपतिवत्राजविशेषत्वादितिरक्षितःविभाषासेनाश्वनिशामितिकृष्णचतुर्दशीरात्राहुःतस्यांकिलकेचिच्छ्वानउपवसंति तथाचतिर्यगधि
करणेशावरभाष्यं श्वानश्चचतुर्दश्यामुपवसतःपश्यामइति इतितत्पुरुषःयस्यत्रिकस्येतियद्यपिप्रादयोगताद्यर्थेप्रथमयेत्युक्तंतथापिद्वितीयाश्रितादिभि
रितिवत्प्रथमाकेनचित्सहसमस्यतेइतिनोक्तमित्यर्थःवार्तिककृताप्रथमयेत्युक्तावपिसूत्रकृतानोक्तमितिवा अन्यस्यपदस्येतिपदेनहिप्रकृतस्यार्थोप
सर्जनःप्रत्ययार्थोभिधीयतेतथाचद्वितीयाद्यर्थेइतिफलितःतदाह अप्रथमेति समानेतिएतच्चशेषपदात्त्वर्थंप्राप्तमित्यादिग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृउद
कंविग्रहार्थःउदककर्तृकप्राप्तिकर्मेतिसमासार्थःविग्रहेसइतिप्रयोगेतुतस्याप्ययमे वार्थःयद्यपिक्तप्रत्ययार्थस्यकर्तुर्धात्वर्थेप्रतिविशेष्यत्वेनोक्ति।
तातथापिव्यपेक्षावादिभिरगत्यासमासेभिन्नैवव्युत्पत्तिःस्वीकार्य्या किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेःपदार्थत्वेतस्यैवनामार्थेनयोदकस्यतद्भेदोवाच्यःसच
वाधितःनहिकर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमितिसंभवति अपिचव्यस्तेसमीचीनमुदकमितिवत्समस्तेपिउदकविशेषणप्रयोगःप्राप्तःसचवृत्तस्यविशेष
णायोगेनेतिवचनेनैववारणीयःसिद्धांतेतुवहूनांवृत्तिधर्माणांवचनैरेवसाधनेस्यान्महद्गौरवंतस्मादेकार्थीभावव्याश्रितःचकारादिनिषेधोथवहुव्यु।
त्पत्तिभंजनंकर्त्तव्यंतेन्यायसिद्धंत्वस्माकंतदितिस्थितं ऊढेत्यादि अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतःरथःरथकर्मकोद्वहनकर्त्तातुसमासार्थःरुद्रसंप्रदा
नकोपहरणकर्म्मपशुःपशुकर्मकोपहरणसंप्रदानंरुद्रःस्थाल्यवधिकोद्धरणकर्मओदनःओदनकर्मकोद्धरणावधिस्थालीत्यादिरर्थः इहकर्मा
दीनांसमासेनाभिहित त्वात्प्रथमा प्रथमार्थेत्विति दृष्टेदेवेअनयोर्नसमासोःशेषत्वात्इत्यत्रतात्पर्यं व्यधिकरणानामिति अत्राप्युक्तएवहेतुः इ
त्यशेषग्रहणफलमुपनिवद्धंनचोन्मत्तगंगमित्यादिव्यावृत्तिरेवतत्फलंएकसंज्ञाधिकारेणैवतत्सिद्धेरितिभावः अनेकंकिंवहूनामपियथास्या।
त् तदुदाहप्राप्तानुमूलेएवस्फुटीभविष्यति एवंचात्रसुविस्येवानुवर्त्ततेनतुसुपेति यत्तुसुप्सुपेत्यनुवर्त्यानेकंसुवंतंसुपासहेतिव्याख्यातं तन्न द्विपदवहु
व्रीह्यसिद्धिप्रसंगात् प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यःपरंयद्धातुजंतदंतस्यपदांतरेणसहसमासोव्याख्येयःसूत्रसिद्धार्थानुवादोयंवाचेतिइदंतुवाचनिकं पूर्वपदा

तद्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्येति यावत् लोपो वाच्यः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तिताम् आश्रित्य सुत्यजं स्त्रियाः पुंवत् ऊङोभाव इति यदि तु ऊङोऽन्योन्
ङितिपर्युदासः स्यात्तर्हि यथावाच्यं तमेव गृह्णीत ततः किमिति चेत् इडविडो संजनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ऐडविडः दरदो पसंख्यात् मगधेस्सण् दारदः तयोः
स्त्रियामतश्चेति लुक् इडविड् दरत् साचासौ वृंदारिका च ऐडविडवृंदारिका सा दरद्वृंदारिकेति न सिद्ध्येत् न ह्यत्र स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः निपातना
दिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं वैयधिकरण्येन स्वरसतो बहुव्रीहेर्दुर्लभत्वात् अलुगिति इह भाषितपुंस्कमततीति भाषितपुंस्कात् अततेः क्विप् एवं च स
मानाधिकरण्ये एव बहुव्रीहिः अलुगर्थश्चायत्नो मास्त्विति यद्यपि सुवचं तथापि प्राचामनुरोधेन क्लिष्टव्याख्यानमित्यवधेयं षष्ठ्याश्चेति एवं च सूत्रे
केषांचित् षष्ठ्यंतपाठो नाकरएवहरदत्तादिग्रंथविरोधादिति भावः तुल्ये […] दिश्यं भावः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्
स्यास्तीति अर्शआद्यच् तेन तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तपुंस्कं शब्दरूपं लभ्यते इति स्त्रीवाचकेति एतेन स्त्रियाङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति तथा हि सति इ
त्यं सूत्रार्थः स्यात् अनूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत् निवृत्तिरित्यर्थः यथा मरुभूमिवदस्मिन् ग्रामे जलमित्युक्ते अभाव एवातिदिश्यते तद्वत् नन्वयमे
व वाक्यार्थोऽस्तु यथोक्तं प्राचा उक्तपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत्स्यात् पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोप इति चेत् मैवं अस्यार्थस्याकरे एव अ
नेकधादूषितत्वात् तथा हि अस्मिन् पक्षे पटुभार्य इत्यत्रोत्तरपदनिमित्ताया ङीषो निवृत्तेः अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे सति यण् क्विप् च क्तेऽस्या
पसंस्त्री वर्तंडी वर्तंडा चेति यञ् तस्य लुक् स्त्रियामिति स्त्र्यपत्ये लुक् शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् वर्तंडी चासौ वृंदारिका च वार्तंडवृंदारिकेत्यादौ अत्र ङीनो
निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् लुक् स्त्रियामिति प्रवर्तेत अपि चैवं ऐडविडवृंदारिकेत्यादि प्रागुक्तं न सिद्ध्येत् किं च गार्ग्यश्च ता वृंदारि
काश्च गार्गीवृंदारिकाः ङीपि निवृत्तेऽपि यञ् ओरिति लुङ् न स्यात् अस्त्रियामिति निषेधात् तस्माद्यथाकरमेव ग्राह्यं लौकिकेति यत्तु चित्रा गांगवाम यमिति
मीमांसकैर्विगृहीतं तत् स्त्रौकिका लौकिकवहिर्भूतत्वादुपेक्ष्यमिति भावः एतच्च मासजातइत्यत्र प्रपंचितं चित्रा अस्मिन्निति अंतरंगानपीति न्यायादिह पूर्वस

यणो दीर्घेन प्रवर्त्तते अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः नेहेति इष्टसिध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्य
तेन तु सर्वत्र तथा चौजः सहोंभसदिति सूत्रे हादन्तेनेत्यमेवोक्तमिति भावः आनङिति तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वंद्वे तृती
यस्यां तु इदाहृतः पूर्वपदाक्षेपे तु सुन सिध्येत् नह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं नापि तदंतं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः अत एवेति पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः चि
त्राजरदिति न चेह द्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावोस्तु तथा च रावपि निवर्त्तेतेति वाच्यं द्वंद्वांतर्गतयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि उप
हृतद्वंद्वस्यातथात्वात् तथा च पट्वी मृद्वी भार्या यस्येति विगृह्य पट्वीमृदुभार्य्य इत्युदाहरन्ता भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनितमिति भावः द्वयोरपीति पूर्वपदा
दांतर्गतं उत्तरं पदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः जरच्चित्रेति पूर्वकाले केति सूत्रे जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति लिंगविशि
ष्टपरिभाषया जरत्याः पूर्वनिपातः कर्मधारयोत्तरपदेति एतेनाहष्टसहदशप्रजमिति प्रयोगो व्याख्यातः इह प्रघट्टके बहूनां बहुव्रीहौ पूर्वपदं न पुंवदिति
उक्तारूपे विशेष उक्तः अनिज्विधावपि विशेषांतरं वक्ष्यति यत्तु प्राचा नीलोज्ज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरविशेषो बोध्यः तथा हि बहुव्रीहि पूर्वपदे नी
लशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्म्मधारये पूर्वपदे तु कर्म्मधारयस्यांत उदात्त इति महान्भेदः स्त्री प्रमाणी यस्येति करणार्थे ल्युडंतत्वात्प्रमाणशब्दो विशेष्यलिं
गः टित्त्वान्ङीप् कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृताविति शावरभाष्यं भावे ल्युडंतात्तत्क[illegible]नि[illegible]चिपचाघद्धिटाप् यद्वा प्रमाणमिवाचरतीति आचारक्विबंतात्
चाप्चच् भट्टास्तु प्रमाणमयतेर्यातिमूलभूतां श्रुतिं यतः क्विबंतादयते तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते १ इत्यादिग्रंथेन अयतेः क्विबंतस्येदं रूपमित्याहु
तत्र ह्रस्वस्य पितीति तुग्दुर्वारः आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिकगतिः इह तु मत्यंतरमुक्तमेव यदप्याहुर्ज्योर्वलीति — सोपि पीह वलादिप्रत्ययाश्रय इ
ति तदप्यापातात्मः तत्र प्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात् गौधेरः पचेतेरित्याद्युदाहरणविरोधाच्च त्यक्तां तावत् परिगणितान् त्र तसादीन् त्रयोदशाक्रमेणोदा
हरति त्वलोश्वेति यद्यपि वड्भादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टवारणायेदं यत्तु प्राचा ततस्तत्रेत्युदाहृतं तत्र

तर्गतस्योत्तरपदस्यधातुजस्येतियावत् लोपोवाच्यः एतच्चप्रादीनामेववृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्यसमुत्पन्नं स्त्रियाःपुंवत् ऊङोभावइति यदितुऊ[illegible]न्यो[illegible]
ङितिपर्युदासः स्यात्तर्हियवाग्वंतमेवगृह्येत ततः किमितिचेत् इडविडो[illegible]संजनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ऐडविडः दरदोपसंख्यात् मगधेसराण् दारदः तयोः
स्त्रियामतश्चेतिलुक् इडविडुदरत् साचासौवृंदारिकाचऐडविडवृंदारिका कस्माद्वृंदारिकेतिनसिद्ध्येत् नह्यत्रस्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीतिभावः निपातना
दितिएतच्चपूर्वत्रापियोज्यं वैयधिकरण्येनस्वरसतोवहुव्रीहेर्दुर्लभत्वात् अलुगितिइहभाषितपुंस्कमततीतिभाषितपुंस्कात् अततेःक्विप् एवंचस
मानाधिकरणएववहुव्रीहिः अलुगर्थश्चयत्नोमास्त्वितियद्यपिसुवचं तथापिप्राचामनुरोधेनक्लिष्टव्याख्यातमित्यवधेयं षष्ठ्याश्चेति एवंचसूत्रे।
केषांचित्षष्ठ्यंतपाठोनाकरणएवहरदत्तादिग्रंथविरोधादितिभावः तुल्ये[illegible]दित्ययंभावः भाषितःपुमान्यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तंतद
स्यास्तीतिअर्शआद्यच् तेनतुल्येप्रवृत्तिनिमित्तेउक्तपुंस्कंशब्दरूपंलभ्यतेइतिस्त्रीवाचकेति एतेनस्त्रियाइत्यस्यस्त्रीप्रत्ययपरतांवारयति तथाहिसतिइ।
त्ययंसूत्रार्थःस्यात् अनूङःस्त्रीप्रत्ययस्यपुंसीवपुंवन्निवृत्तिरित्यर्थः यथामरुभूमिवदस्मिन्ग्रामेजलमित्युक्तेअभावएवातिदिश्यतेतद्वत् नन्वयमे
ववाक्यार्थोस्तुयथोक्तंप्राचाउक्तपुंस्कात्परस्यानूङःस्त्रीप्रत्ययस्यपुंसीवपुंवत्स्यात्पुंवद्भावात्स्त्रीप्रत्ययलोपइतिचेत्मैवं अस्यार्थस्याकरएवअ
नेकधादूषितत्वात् तथाहि अस्मिन्पक्षे पटुभार्य्य इत्यत्रोत्तरपदनिमित्तायाङीषोनिवृत्तेः अचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेसतियण् किंच [illegible]स्या
पसंस्त्रीवतंडीवतंडाश्चेतियञ् तस्यलुक्स्त्रियामितिस्त्र्यपत्येलुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वतंडीचासौवृंदारिकाचवातंड्यवृंदारिकेतोष्यते अत्रङीनो।
निवृत्तावपिअर्थगतस्यस्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक्स्त्रियामितिप्रवर्त्ततअपिचैवंऐडविडवृंदारिकेत्यादिप्रागुक्तंनसिद्ध्येत् किंचगार्ग्यश्चताःवृंदारि
काश्चगार्गीवृंदारिकाःङीपिनिवृत्तेपियञञोरितिलुङ्नस्यात् अस्त्रियामितिनिषेधात् तस्माद्यथाकरमेवग्राह्यंलौकिकेतियत्तुचित्राणांगवामयमिति
मीमांसकैर्विगृहीतंतत्स्त्रौकिकालौकिकवहिर्भूतत्वादुपेक्ष्यमितिभावः एतच्चमासजातइत्यत्रप्रपंचितंचित्राअसिति अंतरंगानपीतिन्यायादिहपूर्वस

वर्णादीर्घेन प्रवर्त्तते ऽन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः नेहेति इष्टसिद्ध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्य
तेन तु सर्वत्र तथा चौजःसहोंभसद्‌ इति सूत्रे हरदत्तेनेत्थमेवोक्तमिति भावः आनङिति तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वंद्वे तृती
यस्यां तद्‌ उदाहृतः पूर्वपदाक्षेपे तु स न सिध्येत् नह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं नापि तदंतं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः अत एवेति पूर्वपदस्यानाक्षेपादेवेत्यर्थः चि
त्राजरदिति न चेह द्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावो लुत तथा च टावपि निवर्त्तेतेति वाच्यं द्वंद्वांतर्गतयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि उदा
हृतद्वंद्वस्यातथात्वात् तथा च पक्षी मृद्वी भार्या यस्येति विगृह्य पक्षीमृदुभार्य इत्युदाहरता भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनितमिति भावः द्वयोरपीति पूर्वपा
दांतर्गतं उत्तरं पदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः जरच्चित्रेति पूर्वकालैकेति सूत्रे जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति लिंगविशि
ष्टपरिभाषया जरत्याः पूर्वनिपातः कर्मधारयोत्तरपदेति एतेनाहष्टसद्दशाप्रजमिति प्रयोगो व्याख्यातः इह प्रघटके बहूनां बहुव्रीहौ पूर्वपदं न पुंवदिति
उक्ताकारूपे विशेष उक्तः अनिज्विधावपि विशेषांतरं वक्ष्यति यत्तु प्राचा नीलोज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरो विशेषो बोध्यः तथा हि बहुव्रीहि पूर्वपदे नी
लशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्म्मधारयपूर्वपदे तु कर्म्मधारयस्यांत उदात्त इति महान्भेदः स्त्री प्रमाणी यस्येति करणार्थे ल्युडंतत्वात् प्रमाणशब्दो विशेष्यलिं
गः टित्वान्ङीप् कथं तर्हि प्रमाणायां म्रतावितिशाबरभाष्यं भावे ल्युडंतात्तत्कृ ती निर्णिचि पचाद्यचि टाप् यद्वा प्रमाणमिवाचरतीति आचारक्विवंतात्
चाद्यच् भट्टास्तु प्रमाणमयतेर्यातिमूल भूतां श्रुतिं यतः क्विवंतादयते तस्मात्प्रमाणास्मृतिरुच्यते १ इत्यादिग्रंथेन अयतेः क्विवंतस्येदं रूपमित्याहुः
तत्र ह्रस्वस्य पितीति तुग्दुर्वारः आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिकगतिः इह तु मत्स्यं तरमुक्तमेव यदप्याहुर्ज्योर्वरीति सोपि पीह्वलादिप्रत्ययाश्रयइ
ति तदप्यापातः तत्र प्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात् गौधेरः पचेते इत्याद्युदाहरणविरोधाच्च त्यास्तां तावत् परिगणितानत्र तसादीन् त्रयोदश क्रमेणोदा
हरति बह्वीष्विति यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टवारणायेदं यत्तु प्राचा ततस्तत्रेत्युदाहृतं तत्र

वेनाम्नोवृत्तिमात्रे इत्यनेन गतार्थत्वादुपेक्षितं दर्शनीयतरेति यत्तु प्राचोपटुतरा पटुतमेत्युदाहृतं तत्सामादिकमिति ध्वनयन्नाह घरूपेति· बहुच्प्रत्ययमका
रवचेनेथाल्, तत्र हि किंसर्वनामबहुभ्य इत्यधिकृतं दृकतिरिति दृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छंदसीति तिल् अजथ्येति· अजाविभ्यां थ्यन् शसीति बह्व
ल्पार्थाच्छस्प्रत्ययमपि शसत्तसिलादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः त्वतलोरिति अत्र वदंति जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुणा इति एवं च क्रियाशब्दानामप्यनेन पुं
वद्भाव इति भावः अत एव प्राचानकोपधायाइति सूत्रे पाचिकाता पाचिकात्वमित्युदाहृतं तस्यौत्रेणा च त्वतलोरिति व्याख्यातं तदेतत् सर्वं भाष्यादिवि
रोधादुपेक्ष्यं तथा हि एकतद्धिते चेति सूत्रे एकता एकत्वं इत्युदाहृत्य पुंवद्भावेऽसिद्धमित्याशंक्य भगवानाह उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति अत्र कै
यटः एकशब्दस्य संख्यावाचितायां गुणवचनत्वेपि अन्यसद्भाययवाचिनो तथात्वेपीदिति भाव इति एवं हि वदता शुक्लादयं एवेह गुणा इति ध्वनितं अत एव तथैवोदा
हरति शुक्लत्वं शुक्लतेति अत एव च प्रत्युदाहरति कर्त्रीइति कर्त्रीत्वमिति तथा च स्त्रियामिति सूत्रे व्यापिनीत्वात् प्रवृत्तेरिति कैयटेन प्रयुक्तं तथा पुंयोगादिति
सूत्रे स्त्रियाः संविधात्रीत्वादिति तेनैव प्रयुक्तं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेपि विभक्तेरेवं संज्ञिनीत्वादित्युक्तं स्यादेतत् निरीक्ष्यमनेन शरदः कृतार्थतां स्त्रीवतामुपगता।
स्त्वनुवेलं धृष्टतारहसि भर्तृपुताभिः सामुमोचरतिदुःखशीलतां इत्यादिप्रयोगाणां का गतिरित्यत आह शरद इति सामान्ये इति तथा च पत्युर्नो यज्ञसंयोग।
इति सूत्रे पत्न्याः फलप्रतिगृहीतृत्वादिति वृत्तिग्रंथमुपादाय कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वमिति ओमन्नकृत्तइति हरदत्तो व्याख्यत् परः सन्निकर्ष इति सू
त्रे एकैकवर्णवर्तित्वाद्वा च इति भाष्यं कैयटोप्येव   माह एतेन नेष्टं पुरोढारवतीत्वमासीदिति माघोपि व्याख्यातः रोहिणीय इति रोहितशब्दो हरणादनुदात्ता
दिति ङीप्रकारे पुंवद्भावे तु सति तयोर्निवृत्तौ रोहितेयइति स्यादिति भावः गृह्यतइति व्याख्यानमेवात्र शरणं शत्रुपर्यायादिति अत्र च व्यनृसपत्नेइति निर्दे
शो लिंगं रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृद इत्यमरः विवाहनिबंधनमिति तज्जन्यसंस्कारविशेषे रूढमित्यर्थः सापत्न्यइति भाषितपुंस्कत्वात् पुंव।
द्भावे कृते यस्येति लोपः एतच्च सुव्धातुवृत्तौ स्पष्टं पत्नुपारक्षणे इति धातौ माधवेनोक्तं भावकर्मणोः पत्न्यं तलक्षणो यकि सापत्न्यं अभाषितपुंस्कत्वात्तु वा।

द्भावोनेति तत्तु द्वितीयं सपत्नीशब्दमाश्रित्येत्य विरोधः यत्तु नित्यं सपत्न्यादिष्विति सत्र न्यासकृतोक्तं समुदायोच्चारणं पुवद्भावबाधनार्थमिति तन्न समानस्य सभावार्थत्व
रूपार्थं च निपातनाश्रयणेन समुदायोच्चारणस्य तावतैवोपक्षयात् अन्यथा संवुद्धिह्रस्वादीनामपि वाधापत्तेः किंच तसिलादिष्विति सूत्रे भाष्यकारेण सपत्नीश
ब्दाद्ध्वा घणिभस्याढ इति पुंवद्भावेन सापत इति प्रापय्य शिवादिषु केवलयौगिकस्य ग्रहणे नेसाशयेन सापत इति प्रयोगो वारितः निपातनस्य पुंवद्भाव नि
वृत्त्यर्थत्वे तु तत्सर्वं विरुध्येतेति दिक् भावत्का इति ठावस्थायामेवाभत्वेपि पुंवद्भावो विधीयते अन्यथा हि कृते इकादेशे भत्वात्पुंवद्भावे सन्निपातप
रिभाषयाकादेशो न स्यान्माथितिक इतिवत् भाष्यकारेष्टेति अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवोपि ध्वनितः आरंभसामर्थ्या पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् निष्कर्षे तु वैय
र्थ्यस्पष्टमेवेति भावः इष्टेरुदाहरणन्याह सर्वमयइत्यादिना मयडादीनां परिगणनात तसिलादिवहिर्भावात् न सूत्रेणगतार्थता अत एव सर्वतः सर्वत्रेत्यादिनो
दाहृतं सर्वकभार्य इति न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता न कोपधायाः इति निषेधात् न चास्यापि तेन निषेधः शंक्यः स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्ये
वतेन निषेधात् अ स्याइष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणेऽसमाविष्टत्वात् सर्वप्रियइति अपूरणीप्रियादिष्विति पर्युदासादप्राप्ते पूर्वस्येति वृत्तिघटकानेकभागमध्ये
किंचिदपेक्षयापूर्वस्येत्यर्थः अत एव तदित्तरेत्यादौ परस्य न पुंवद्भावः लिंगाद्वृत्ति अन्यथा एषाद्वा एतयोः कात्स्नर्वस्य आपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं ।
स्यादिति भावः यत्तु प्राचोक्तं सर्वनाम्नः समासे पूर्वपुंवदिति यच्च व्याचख्युः वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना सर्वनामशब्देन संज्ञोपसर्जनभिन्ना एव
गणे पठिता उपलक्ष्यंते तेन सर्वानामकाचित् तस्याः पुत्रः सर्वापुत्रः अतिसर्वापुत्र इत्यत्र नातिप्रसंग इति तदेतत्सर्वमापातरमणीयं तथा हि समासेऽस्य
नाकरंदृत्तिमात्र इति भाष्यात् मयडाद्यंते व्याप्तं च तथा च श्रीहर्षः प्रायुक्त निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयोध्यापतिनाव नीपतिरिति किंच त्राह्म
णीपूर्वइत्यादावतिव्याप्तिः न च जातेश्चेति निषेधः सोत्र प्राप्तिमात्रविषयकः स इति सिद्धांतात् रूपवती पूर्वइत्यादौ जातिवाचकत्वाभावेनातिव्याप्तिदार्ढ्या
च्च वार्त्तिकार्थमित्यपि स्थवीयः वार्त्तिकग्रंथे एतदभावात् न चात्र विवदितव्यं ठकछसोरित्यस्य निरालंवनतापत्तेः सर्वनामशब्देनेत्याद्यपि न साधु उक्तोदाह

रणयोर्लक्षणां विनापि मुख्यत्वात्दक्षिणपूर्वायेइत्यादावुपसर्जनतयाव्याख्यापत्तेश्चननुमात्रग्रहणसामर्थ्यात् सर्वनामताउपलक्षणं नतु विशेषणं तेनवृत्तेः
प्राक् सर्वनाम्नः संप्रत्यसर्वनामत्वेपिपुंवद्भावोलक्ष्यतेइत्याकरस्थितंमन्यापिस्वग्रंथेउक्तमितिचेत्तर्हि उपसर्जनभिन्नालक्ष्यंतेइतित्वदुक्तंयत्स्वदुक्तौवपरा
हतइत्यवधीयतां नचैवमतिसर्वायपुत्रेतिव्याप्तिः अतिसर्वाशब्दस्यकदाप्यसर्वनामत्वेनतत्रातिव्याप्तेरुक्तिसंभवाभावादित्याख्यातां तावत् स्वभिन्नामिति या
त्वात्मानमेवदर्शनीयांमन्यते तत्रस्त्रियाःपुंवदित्येवसिद्धं एकस्याएवरूपभेदेनकर्मत्वकर्तृत्वयोःसत्वेपिवास्तवाभेदेनसामानाधिकरण्याविघातादि
तिभावः मद्रिकायतइति मद्रेषुभवामद्रिका मद्रवृज्योःकन् पाकाभार्येति अर्भकपृथुकपाकावयसीतिकप्रत्ययांतोयंउणादिषुनिपातःनत्विहतद्धितः
नापिवुःवयसिप्रथमइतिङीपंबाधित्वाजादित्वाट्टाप् वृद्धिनिमित्तस्यवृद्धिशब्देनुक्तिम् तावतीभार्यास्यतावद्भार्य्यः स्त्रासर्वनाम्न्यः इत्याकारविधौवृद्धिशब्दे
नास्ति फलोपधानेति निमित्तशब्दःफलोपहितपरःस्वरूपयोग्यपरत्वेतुवैयाकरणभार्योनसिद्ध्येदितिभावः अकेसंतिसंहननञ्विद्यमानपूर्वाच्चेतिङीषभावः
जातेश्चजातेःपरइति जातिवाचकात्परत्वमात्रमिहविवक्षितंनतुजातेरित्येवंविधानपर्यंतमाग्रहःभाष्येहास्तिकमित्युदाहरणेत्रोपसंख्यानिकस्यनायं।
निषेधइत्युक्तेःतेनहस्तिनीभार्य्यइत्यादौनांतलक्षणस्यापिनिषेधःसिध्यतीतिभावः यःप्रत्ययइतिटावादिः प्राचानुविशिष्यङीषेवोपात्तःतन्निर्मूलं
शूद्राभार्यइत्यादावव्याप्तंचेतिभावः ब्राह्मणीतिशार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् यत्तुप्राचाङीषन्तपुंवदितिव्याख्यायब्राह्मणीभार्यइत्युदाहृतं तत्परस्परविरोधाद्दु
पेक्ष्यमेतत्रस्यैवेति व्याख्यानमेवात्रशरणंसंख्यया सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्चविरहात्पूर्वेणप्राप्तौवचनं उपदशाइतिउपशब्दःसमीपे स
मीपिनिवर्तते आद्येव्ययीभावः द्वितीयेतुवहुव्रीहिरितिविवेकः सूत्रेतीतिलुप्तषष्ठीकमित्याहतिशब्दस्येति अन्येषामपिदृश्यते अत्रप्राचोक्तं दृशिग्र।
हणात्कर्मव्यतिहारबहुव्रीहौपूर्वपदांतस्यदीर्घत्वमात्वंचानचीति तत्रात्वंचेत्पाणिनीयं अतएवमुष्टामुष्टिवा हावीहवीतिउदाहरणमप्यप्रामाणिकमे
वभाष्यादिविसंवादात् अतएवदृशिग्रहणस्यदृशेर्थेतात्पर्यनकल्प्यमितिप्रामाणिकःपंथाः अर्वाचीनास्तुत्रात्वमाहुः तथाचपंचिकायांत्रिलोचनदासेनोक्तं

नाम्यंतपूर्वपदस्यात्वं दृश्यत इति एवं च प्राचा केचिदिति वक्तुमुचितं पाणिनीयसूत्राशयमध्ये निक्षेपस्त्वनुचित एवेति दिक् ओर्गुणः तद्धिते किं पदद्वी गुणोक्तिः।
रितियद्यप्यि ओरादिति सूत्रितेपि भस्य तद्धिते इति संज्ञाद्वयपूर्वकत्वमस्त्येव तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः प
द्यपि ओरादिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञैव तथापीह तकार उच्चारणार्थः ओरोदित्येव वास्तु स्वरूपं शब्द स्येति तु प्रसाख्यातमिति भावः तेन सहेति तुल्ययोगे तुल्य
योगे किं सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी विद्यमानता वाची सहशब्दः दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः वोपसर्जनस्य उपसर्जनस्येति तत्सहस्य विशेषणं
अव्यभिचारात् किं तूत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्य तच्चावयवद्वारकं उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्य बहुव्रीहेरिति यावत्तद्व्यधिकरणे च षष्ठ्यौ
तदेतदाह बहुव्रीहेरवयवस्येति तेनेह न सहकृत्वा सहयुध्वा प्रायिकमिति सपूर्वायाः प्रथमायाः उदश्वरः सकर्मकादित्यादिनिर्देशादिति भावः स्वरविशे
ष इति डित्त्विमतिचित इत्यंतोदात्तत्वं स्यात् असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः संख्याया इति संख्यांतस्य तत्पुरुषस्य अंतावयवो डज्वाच्य इत्यर्थः एकविं
शतिरित्यादौ तु न अन्यत्राधिकलोपात् इति वार्त्तिककारोक्तेः स्थूलाक्षेति यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं स्थूलाक्षिरिक्षुरिति तन्न अक्ष्णोऽदर्शनादित्यस्य प्रसंगात् यत्तु व्या
चख्युः समासांतविधेरनित्यत्वात् सनक्षत इति तदापाततः एवं हि षजपितथे[illegible]भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् नेतुर्नक्षत्र इति नक्षत्रे।
यो नेतृशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः नेता नायकः न तु स्थूलपूर्वादिति स्थूलपूर्वाद्बहुव्रीहेरच् नेत्यर्थः खुरखराभ्यामिति नासिकाया इत्यपेक्षते केवलादेश
वचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं उपसर्गाच्च उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिकाशब्दस्य क्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् तदाह प्रादेरिति तदुक्तेति।
प्रणोनयप्रतद्वक्ष्योऽत्र ब्रुप्रनः पृषादित्यादावव्याप्तिर्व्याप्तिप्रसंगात् शोभनं प्रातरस्येति प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यते अन्यथा प्रातःशब्दस्याधिक
रणशक्तिप्रधानतया सामानाधिकरण्यासंभवात् इत्याहुः एणीपदादिषु त्रिषु निपातनात्पुंवद्भावः धर्मादनिच्केवलात् इह बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते
इत्यनुपदमेव वक्ष्यते तच्च केवलादित्यनेन विशेष्यत इत्याह केवलादिति यत्तु प्राचा केवला दित्युभयविशेषणतया व्याख्यातं तत्सौत्रेण च केवलादिति धर्मश

ब्दस्यपूर्वपदस्यचविशेषणमित्युक्तंपाणिनीयमतदर्शिणौचकेवलादितिकैवल्यंधर्मप्राकृयदयोर्मतमित्युक्तंतत्सर्वमापाततः धर्मपदविशेषणेप्रयोजनाभावात् धर्मेशब्दा
तपत्रोत्तरपदे मुद्धावृत्तिः फलमितिचेत् नतत्रधर्मपदस्यवहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्याभावात् त्रिपदेवहुव्रीहाविति इह सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति स्वशब्द
स्यपूर्वनिपातेनभवति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तमाधवौ आपेक्षिकमितिनन्वतएवकेवलग्रहणंव्यर्थं पूर्वपदशब्दस्यसमासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव
मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवात् इतिचेत्मैवं पूर्वपदाक्षेपेतात्पर्यग्राहकत्वेनैव केवलपदस्यसार्थकत्वात्कर्मधारयेतियत्त्वाहुः साध्योधर्मोस्येतिसाध्यधर्मासंदिग्धश्चासौसचे
तिविग्रहः सचसंदेहः साध्यधर्मद्वारकएवपर्यवस्यतीति सोयंयथाक्लेशः उक्तरीत्यैवसाध्यस्यसाक्षात्संदिग्धत्वलाभात् ननुकर्मधारयपूर्वपदत्वेऽनिचदुर्लभः केवलादिस
स्यसमासान्तत्मकादिस्यथादितिचेन्मैवं त्वदुत्प्रेक्षितार्थस्याकरग्रंथानारूढत्वात् अस्मदुक्तार्थस्तुभ्वादिगणेधृञ्धारणे . . इति धातौमाधवग्रंथेस्पष्टः निवृत्तिध
र्माहिंस्थानीभवतीतिप्राचांप्रयोगोप्यस्माकमेवानुकूलइतिदिक् दंते चेतितथाचदृश्यते इमंजंभसुतंपिवेति दक्षिणेर्मालुब्धोव्याधः अतएवाह व्याधेनेति कवयस्तु
हिंसामात्रेप्रयुंजते वालोहेमज्ज्वमालोगुणनिधिरिषुणानिर्मितोदक्षिणेर्माइतियथाकेशाके शीतितत्रतेनेतिवहुव्रीहिः तत्रहिग्रहणप्रहरणयुद्धनौवकर्मव्यतिहा
रोपिइतिशब्दाल्लभ्यते इच्प्रत्ययस्यतिष्ठद्गुप्रभृतिषुपाठात्तदंतस्याव्ययीभावत्वं नन्वेवंअव्ययीभावसंज्ञयावहुव्रीहिसंज्ञाया वाधान्नसमासस्वरेणैवांतोदात्तत्वं
सिद्धं तत्किमिचश्चित्त्वेन अत्राहुः विशेषणार्थंतत् तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमात्रपाठे हि सुगंधिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात् यद्वा दंडादंडीत्यादौसंज्ञयोः समावेशएव।
उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् एवंचस्वरार्थमपिचित्त्वं द्विदंडीतिद्विदंडाशालेत्यत्रतुइच्न समुदायनिपातनस्यविषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात् उभाहस्तीतिनि।
पातनादेवायचंविनापिप्रयोगः उभयाहस्तीतिपक्षेऽयच् उभयाहस्त्याभरप्रसंभ्यां जानुशब्दस्यैकत्वेपिअर्थगतमुपपदनिवंधनंवाधित्वमाश्रित्यजानुनोरिति
द्विवचनेननिर्देशः तत्फलंतुस्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणं जानुनइत्युक्ते किंपंचमीपंचमस्ययाधिकापञ्चज्ञुरपिप्रसज्येत इतिसंभाव्येत तदेतद्ध्वनयन्नाह ज्ञुरादेशइति छंदसि
तुस्वतंत्रौ। ॥ दृश्यते उपज्ञुवाधोनमसामदेमधनुषश्च धनुरंतस्येतिधनुरंतादितिप्राचः प्रमादः अथकथंस्वलावण्याशंसाधृतधनुषमन्हायतृणवदितिपुष्पदंतः स

मासांतदित्थं नित्यत्वात् अनित्यत्वे प्रमाणं तु अश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठः सुहिमते रश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यंतोदात्ततार्थः राजा हः सखीति टचो नित्यत्वे तु दिंते नेति
दिक् अविभागे नेति एवं च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोर्थः द्रव्याणीति अस्ति च गंधशब्दो द्रव्यवचनः बृहति जलमियं पिनष्टि गंधा
नियमियमुद्धृत्य तैलजो विचित्रा इति दर्शनात् गंधसुसौरभे नृसयं गंधके गर्वलेशयोः सएव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्च एतेन महीभृतः पुष्पसुगंधि
रादंदे भग्नवालसहकारसुगंधौ इत्यादि व्याख्यातं एतच्च सर्वं हरदत्तग्रंथे स्पष्टं केचित्तु तदेकांतशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगंतुकस्येने [?] तथा च भट्टिः ।
आघ्रायि वान् गंधवहः सुगंध इति व्याख्यातं च जयमंगलायां गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इतीकारः समासांतो न गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणं इति वचनात् सुगंध आप
णिक इति यथेति अत एव भग्नवालसहकारसुगंधावित्यादौ नांप्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तं अस्याख्यायां सूपस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः अत एव ज्ञा
पकात् यद्वा सूपोगंधोस्मिन्नित्येव विग्रहः गंधशब्दस्य विशेषणत्वेपि अस्मादेव ज्ञापकात्परनिपातः इति विश्व इति एतेनाल्पपर्यायो यं गंधशब्द इति प्राचो
ग्रंथो व्याख्यातः अल्पाख्यायामिति सूत्रस्यापीहैव स्वारस्यं यत्तु वदंति गंधशब्दो लक्षणयाल्पत्वं गमयतीति तच्चिंत्यं शक्तिग्राहकस्योक्तत्वात् पादस्य यच्चयं लोपः ।
समासांतो न स्यादादेः परस्य स्यादेः स्यात् शेषिकः कप् च मा सन्न्येत समासांतापेक्षः शेषग्रहणात् अत आह अयं समासांत इति कथं पुनरभावो भावस्यावय
वः स्यात्तत्राह स्थानिद्वारेणेति औपचारिकमवयवत्ववचनबलादिति भावः वयसि कथं तर्हि सादससेरोषात्सुदती समसर्जेति न ह्यत्र वयो गम्यते अतः सुदतीति भा
व्यं अत्राहुः शोभनादंताः अस्याः समस्ताजाताः ननु ——— न्यूना इति कथंचिदिहापि वयो गम्यत एवेति उरःप्रभृतिभ्यः कप् लक्ष्मीरिति न हृतश्चेति सिद्धे निय
मार्थमिह पाठः एकवचनात्तस्यैव नित्यो यथा स्यात् अन्यत्र शेषादिति विकल्प एव तेन अहृतशमहृतशलक्ष्मीश्चेत मां शंसितं सद् इति सिद्धं अहृतशालक्ष्म्यो पसेति वि
ग्रहः यत्तु माधवेनोक्तं अहृतश्चेति कप् बहुलक्ष्मीक इति तत्सामादिकमिति व्याख्यातारः नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षमाश्रित्य वायोज्यं अनर्थके
नापीति कथं तर्हि सुपथी नगरीति प्राचामुदाहरणं स्वयमनुसृतं कपो दुर्वारत्वात् न च न पूजनादिति निषेधः षच्च प्राचीनानामेव सम्मत इति वक्ष्यमाणत्वात् सत्यं

व्दस्यपूर्वपदस्यचविशेषणमित्युक्तंपाणिनीयमतदर्थ्यौचकेवलादितिकैवल्यंधर्मप्राक्पदयोर्मतमित्युक्तंतत्सर्वमापाततः धर्मपदविशेषणेप्रयोजनाभावात् धर्मशब्दो
तंयत्रोत्तरपदेव्याप्तिः फलमितिचेत् नतत्रधर्मपदस्यवहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्याभावात् त्रिपदेवहुव्रीहाविति इहसर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमितिस्वशब्द
स्यपूर्वनिपातेनभवति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादितिहरदत्तमाधवौ आपेक्षिकमितिनन्वतएवकेवलग्रहणंव्यर्थं पूर्वपदशब्दस्यसमासप्रथमावयवेरूढत्वेनैव
मध्यमपरव्यावृत्तिसंभवात् इतिचेतमैवं पूर्वपदाक्षेपेतात्पर्यग्राहकत्वेनैव केवलपदस्यसार्थकत्वात्कर्मधारयेतियत्त्वाहुः साध्योधर्मोस्येतिसाध्यधर्मासंदिग्धश्चासौसचे
तिविग्रहः सचसंदेहः साध्यधर्मद्वारकएवपर्यवस्यतीति सोपंदृष्टाक्लेशः उक्तरीत्यैवसाध्यस्यसाक्षात्संदिग्धत्वलाभात् ननुकर्मधारयपूर्वपदत्वेऽनिचदुर्लभः केवलादिस
स्यसमासान्तात्मकादित्यर्थादितिचेन्नैवं त्वदुक्तेक्षितार्थस्याकरग्रंथानारूढत्वात् अस्मदुक्तार्थस्तुभ्वादिगणेधृञ्धारणे . . इतिधातौमाधवग्रंथेस्पष्टः निवृत्तिध
र्मोहिस्थानीभवतीतिप्राचांप्रयोगोप्यस्माकमेवानुकूलइतिदिक् दंतेचेतितथाचदृश्यते इमंजंभसुतंपिवेति दक्षिणेर्मालुब्धोव्याधः अतएवाहव्याधेनेति कवयस्तु
हिंसामात्रेप्रयुंजतेवालोहेमज्वमालोगुणनिधिरिषुणानिर्मितोदक्षिणेर्मा इतियथाकेशाके, शीतितत्रतेनेतिवहुव्रीहिः तत्रहिग्रहणप्रहरणयुद्धानीवकर्मव्यतिहा
रोपिइतिशब्दाल्लभ्यते इच्प्रत्ययस्यतिष्ठद्गुप्रभृतिषुपाठात्तदंतस्याव्ययीभावत्वं नन्वेवंअव्ययीभावसंज्ञयावहुव्रीहिसंज्ञाया वाधान्नसमासस्वरेणैवांतोदात्तत्वं
सिद्धं तत्किमिचश्चित्त्वेन अत्राहुः विशेषणार्थंतत् तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमात्रपाठेहिसुगंधिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात् यद्वा दंडादंडीत्यादौसंज्ञयोः समावेशएव।
उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् एवंचस्वरार्थमपिचित्त्वं द्विदंडीतिद्विदंडाशालेत्यत्रतुइच्नसमुदायनिपातनस्यविषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात् उभाहस्तीतिनि।
पाठनादेवायच्चंविनापिप्रयोगः उभयाहस्तीतिपक्षेऽयच् उभयाहस्त्याभरप्रसंभ्यां जानुशब्दस्यैकत्वेपिअर्थगतमुपपदनिवंधनंवाद्वित्वमाश्रित्यजानुनोरिति
द्विवचननिर्देशः तत्फलंतुस्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणं जानुनइत्युक्ते किंपंचमीपंप्रत्ययाधिकाराच्चतुरपिप्रत्ययइतिसंभाव्येत तदेतध्वनयन्नाह जुणादेशइति छंदसि
तुस्वतंत्रो।दृश्यते उपज्ञुवाधोनमसासदेमधनुषश्च धनुरंतस्येतिधनुरंतादितिप्राचःप्रमादः अथकथंस्वलावण्याशंसाधृतधनुषमन्हायतृणवदितिपुष्पदंतः स

मासांतदिद्ध्येवानित्यत्वात् अनित्यत्वे प्रमाणं तु श्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठः सुहित्प्रतेरश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यंतोदात्ततार्थः राजाहःसखीति टचो नित्यत्वे तु दिंतेनेति
दिक् अविभागेनेति एवं च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः द्रव्याणीति अस्ति च गंधशब्दो द्रव्यवचनः वहति जलमियं पिनष्टि गंधा
नियमियमुद्धथतेस्मजो विचित्रा इति दर्शनात् गंधस्तु सौरभे न पुंसि गंधके गर्वे लेशयोः स एव द्रव्यवचनो वहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्च एतेन महीभृतः पुष्पसुगंधि
राददे भग्नवालसहकारसुगंधौ इत्यादि व्याख्यातं एतच्च सर्वं हरदत्तग्रंथे स्पष्टं केचित्तु तदेकांतशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगंतुकस्य नेत्याहुः तथा च भट्टिः ।
आघ्रायि वानगंधवहः सुगंध इति व्याख्यातं च जयमंगलायां गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इतीकारः समासांतो न गंधस्येत्त्वे तदेकांतग्रहणं इति वचनात् सुगंध आप
णिक इति यथेति अत एव भग्नवालसहकारसुगंधाविल्यादौ नाप्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तं अस्याख्यायां सूपस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः अत एव ज्ञा
पकात् यद्वा सूपो गंधोऽस्मिन्नित्येव विग्रहः गंधशब्दस्य विशेषणत्वेपि अस्मादेव ज्ञापकात्परनिपातः इति विश्व इति एतेनाल्पपर्यायोयं गंधशब्द इति प्राचो
ग्रंथो व्याख्यातः अल्पाख्यायामिति सूत्रस्यापीहैव स्वारस्यं यत्तु वदंति गंधशब्दोऽत्र लक्षणया अल्पत्वं गमयतीति तच्चिंत्यं शक्तिग्राहकस्योक्तत्वात् पादस्य यद्ययं लोपः ।
समासांतो न स्यादादेः परस्येत्यादेः स्यात् शेषिकः कप् च प्रसज्येत समासांतापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात् अत आह अयं समासांत इति कथं पुनरभावो भावस्यावय
वः स्यात्तत्राह स्थानिद्वारेणेति औपचारिकमवयवत्ववचनबलादिति भावः वयसि कथं तर्हि सादस्त्रोषात्सुदती समसर्जेति न ह्यत्र वयो गम्यते अत आह सुदंतीति भा
व्यं अत्राहुः शोभनादंताः अस्याः समस्ता जाता न नु न्यूना इति कथंचिदिहापि वयो गम्यत एवेति उरःप्रभृतिभ्यः कप् लक्ष्मीरिति न ह्रस्वश्चेति सिद्धे नियम ।
मार्थमिह पाठः एकवचनात्तस्यैव नित्यो यथा स्यात् अन्यत्र शेषादिति विकल्प एव तेन अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतमाशंसितं स इति सिद्धं अकृशलक्ष्म्या उपसेति वि
ग्रहः यत्तु प्राचोक्तं नद्यृतश्चेति कप् बहुलक्ष्मीक इति तत्सामादिकमिति व्याख्यातारः नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षमाश्रित्य वायोज्यं अनर्थके
नापीति कथं तर्हि सुपथीनगरीति प्राचामुदाहरणं स्वयमनुसृतं कपो दुर्वारत्वात् न च न पूजनादिति निषेधः पथः प्राचीनानामेव स इति वक्ष्यमाणत्वात् सत्यं

समासांतविधिरनित्य इति कथं चित्समाधेयं सुपथीतियुवोरनाकस्त्रीयभाष्याच्चेत्युक्तं तत्रादिनेति एतच्च प्रक्रांतसूत्रस्य वृत्त्यादिग्रंथानां बहुव्रीहिप्रकरणे कव
भावार्थे चेष्टि पुनः भाष्यकारोक्तेश्च पर्यालोचनया लभ्यते यत्तु वदंति प्रतिपदोक्ताः समासांताः स्वविषये बाधका भवंति तत्किं अनुक्तसमासांतपरेण शेषग्रहणेनेति
तन्न कक्पूरित्यादीनां समासांतरे चरितार्थतया परेण कपा बाधापत्तेः बहुनाडिरिति उपसर्जनह्रस्वः सप्तमी विशेषणे कंठेकाल इति यदा कंठे किंचिदस्तीति निर्ज्ञाते का
ल इति विशेषणात् तदेदं बोध्यं अन्यदा तु सप्तमीग्रहणं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं चित्रगुरिति यद्यपीह उपसर्जनं पूर्वमिति सिद्धं तथापि बहुव्रीहौ सप्तमी त्युक्ते तक्र
कौंडिन्यन्यायेन उपसर्जनपूर्वत्वं बाध्येत अतो विशेषणग्रहणं सर्वनामेति कथं तर्हि तः परो यस्मात्स तपरः इति कथं च जहत्स्वार्थावृत्तिरिति इह हि जहत्स्वपदं य
स्य जहत्स्वः सोऽर्थो यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात् पूर्वनिपातेन भाव्यं सत्यं सूत्रभाष्यादिप्रयोगात् राजदंतादिप्रयोगाद्वा सिद्धं
सारंगजग्धीति अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष् कथं चारुस्मितमिति नपुंसके भावे क्तः इत्यस्य न पूर्वनिपातः निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणादित्याहुः इति बहु
व्रीहिः चार्थे द्वंद्वः चार्थाद् इति चशब्दयोगाभाव इत्यर्थः असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्मधारयांतर्भावेण वद्द्वंद्वघटकपदा
नां चार्थांतर्भावेणैकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति परि भाषितत्वात् चार्थे द्वंद्व इत्युक्ते च न चैकशक्तिविषयाणां समप्रधानानां परस्परं विहाय इ
तरान्वयः संभवति येन समुच्चयान्वाचययोः स्यातां किंतु मिलितानामेवान्वयो वाच्यः मेलनं च समुदायः स च वृत्तिपदार्थं प्रति विशेषणं विशेष्यं चेति द्वैधं तत्राद्ये इ
तरेतरयोग द्वंद्वः द्वितीये समाहारद्वंद्वः उभयथापि समुदायस्य द्वंद्वेनोक्तत्वाच्च शब्दाप्रयोगः न चैवं नीलोत्पलमित्यादावपि चशब्दांतर्भावेणाविग्रहदर्शनादेका
र्थीभावसत्त्वाच्च द्वंद्वो दुर्वार इति वाच्यं सामानाधिकरण्ये विशेषविहिततया विशेषणं विशेष्येणेति तत्पुरुषसंज्ञया द्वंद्वसंज्ञाया बाधात् यत्तु केचित्कर्मधारयसं
ज्ञया बाध इत्याहुस्तत्तुच्छं तस्याः एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात् संज्ञानां च कृत्तकृत्यप्रत्ययादिषु समावेशस्य सुप्रसिद्धत्वान्न्याय्यत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्याविवक्षा
यां तु द्वंद्वे प्रसक्तिरेवेति दिक् होतापोत्रिति अनयोरुत्तरपदपरत्वाभावादानङ् अजाद्यदंतं कथं तर्हि सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं लोचनाधरकृताहृतरागेति

भारविः अत्राहुः अनित्यमिदं प्रकरणं समुद्राभ्राद्घः इत्यादिनिर्देशात् द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसमाहार एवेति विपरीतस्तु नियमो न भवति समाहारः प्राण्यंगादीनामे
वेति [illegible]पुनर्वस्वो इति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् द्विसमाहारैकवचनस्य माभूदिति कृतं तिष्यपुनर्वस्विति यथा उदगादिति इह पदाकंठेषु कलापेषु उदितेषु प्रतिष्ठि
तेषु [illegible]वाभ्यां तत्र गंतव्यमिति संवादं कृत्वा तेन च विस्मृतः कश्चिदागतः तं प्रतीदमुच्यते कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशंपायनांतेवासित्वात् णिनिः कठचरकाल्लुक् ॥
अध्येत्रणान्तु प्रोक्ताल्लुक् कलापिनोऽण् सचब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानादिकलोपः अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षः पतितदाह यजुरिति पदान्यधीते पदकः क्र
मादिभ्यो वुन् क्रमकः पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः अध्ययनतः किंपितापुत्रौ अविप्रकृष्टेति किं याज्ञिकवैयाकरणौ जातिरप्राणिनां कथं ता
र्हि रंजितानुविविधास्तरुशैला इति भारविः तरुसहिताः शैला इति व्याख्येयं विशिष्टलिंगो नदी सूत्रे च त्वाऽपि शब्दाः अवयवधर्मेणावयविनिर्देशो बोध्याः नदी
ग्रहणमदेशत्वात् जनपदो हि देशः अत एव पर्वतानां न कैलासश्च गंधमादनं च कैलासगंधमादने चकारेणाबाध्यते इति चकारः पुनर्विधानार्थ इति भावः पा
त्रादिति ये भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः अनिरवसितानामिति निषेधबलादेव शूद्रशब्दोऽत्र त्रैवर्णि
केतरपरः न तु शूद्रत्वजातिपरः गवाश्वमिति इह पशुद्वंद्वे विभाषाप्राप्ता दासीदासमिति अत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो बाध्यते अत्र वार्त्तिकं गवाश्वप्रभृतिषु
यथोच्चारितं द्वंद्ववृत्तमिति गणपाठरूपमेषां विवक्षितं न तु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्यर्थः तेनावडादेशाभावपक्षे न भवति अपशवो वा अन्येगा।
अश्वेभ्यः पशवोणी अश्वाः पशुग्रहणमिति विकल्पार्थमनुवर्त्यते नपुंसकत्वार्थमिति अयं भावः पशुद्वंद्व इत्येव सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधा।
नार्थं तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवाविति तद्बाधित्वात् नपुंसकमित्येतदेव भवति तच्छब्देन हि एकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुं
सकत्वं एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवतीति अन्यथेति न च पूर्ववदश्ववडवाविति अस्य निरवकाशत्वं शंक्यं एकवद्भावविरहपक्षे सावकाशत्वात् विप्र
तिषिद्धं च भवत्येवेति विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्यात् अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः यत्तु वृत्तिकृता कामक्रोधाविति प्रत्युदाहृतं तन्न तत्रापि

शीतोष्णंसुखदुःखमित्यादाविवपाक्षिक——स्यैकवद्भावस्य दुर्वारत्वात् नियमार्थं हीदंसूत्रमिति स्थितं नचाद्रव्यवाचिनां चेद्भवतितर्हि विप्रतिषिद्धानामेवेति।
तदाशयः कल्प्यः शीतोष्णे उदके इत्यत्र पाक्षिकैकवद्भावापत्तेः नचेष्टापत्तिः अनधिकरणवाचीतिकिम् शीतोष्णे उदके इति स्वोक्त्या सह विरोधापत्तेरितिदिक् दधिप
यसी इति व्यञ्जनेत्यादि विकल्पः प्राप्तः अधिकरणैतावत्त्वे च समासार्थस्याधिकरणमाश्रयो वर्त्तिपदार्थः तस्य एतावत्त्वं परिमाणं नियमः तस्मिन् गम्यमाने इति व्याच
ष्टे द्रव्यसंख्येति अत्र व्याचख्युः समाहारद्वंद्वस्यैवायं निषेधो न तु नियमस्य तथाहि सतिनियमे प्रतिषिद्धेपि चार्थे द्वंद्व इति समाहारे द्वंद्वः स्यादिति तन्नेति ध्वनय
न्व्याचष्टे नियमो न स्यादिति अयंभावः प्राचां पक्षे द शदंतोष्ट्रा इति त्वदुदाहृत मेव न सिद्ध्येत् प्राणिपक्षिणां समाहार इत्यनेन इतरेतरयोगद्वंद्वस्य निषिद्धत्वा
त् ननु समाहारद्वंद्वोपि प्रकृतसूत्रेण निषिद्ध इति चेत् तर्हि वाक्यमेव स्यात् द्वंद्वद्वयस्यापि निषेधात् एवंचयंचस्विहासौ ग्निकरेभिरव्याभिस्साधुनामाधुकरी
सद्दक्षेत्यादीनामसाधुत्वं स्यात् किंच समाहारद्वंद्वनिषेधो व्यर्थः न्यायबलेनैव तद्वारणात् तथाहि वर्त्तिपदार्थस्य संख्याविशेषबोधनीये समाहारद्वंद्वस्यप्रा
प्तिरेव नास्ति सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वचनात् सापेक्षत्वेनासामर्थ्याच्च कथं तर्हि दशपंचमूल्य इति समाहारे द्विगुरिति चेत् प्रधानभूते समाहारे दशत्वसं
ख्यान्वयादिति सहाण न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वंद्वोपि न स्यादिति वाच्यं तत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वात् उक्तं हि भाष्ये भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति।
न्याय्यं चैतत् प्रधानस्यैकदेशत्वाभावात् सामान्याप्रयोगे इति लिंगादितिदिक् विभाषासमीपे यद्यपीह समाहारद्वंद्वो वेति व्याख्यानेपि नक्षतिस्तथापि प्र
क्रमभंगरूप्याह नियमो वा स्यादिति उपदशमिति एकवद्भावपक्षेव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः यदि तु बहुव्रीहिस्तदा उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् उपद
शं पाणिपादस्येत्येव वक्ष्यते इत्याकरः आनङ् ऋतो द्वंद्वे इहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते तेन मध्यमस्याप्यानङ् तदाह होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति एतच्च समर्थ
सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयाया इति सूत्रे पदमंजर्यां तु स्पष्टतरं यत्तु प्राचोक्तं पूर्वपदस्यानङ् स्यादिति यच्च व्याख्यातं भिद्वे द्वे पूर्वपद
कार्यविशेषमाहेत्यवतारितं यच्चाधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्युक्तं तत्सर्वमाकरविरोधादुपेक्ष्यं प्रसिद्धसाहचर्यस्येति द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचन

व्युत्क्रमणं यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिष्विति सूत्रे भिव्यक्तिग्रहणेनायं तत्सहचरितयुगले द्वंद्व इति निपातनादिति भावः इदग्नेः देवताद्वंद्व इति काशिकानुरोधेनानुव
र्तितं आश्वलायनसूत्र ज्योतिर्लतयोर्देवताद्वंद्वेपि प्रयुक्ते अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति अग्निष्टुदिति अग्निः स्तूयतेस्मिन्सक्रतुविशेषः संपदादित्वादधिकरणे।
क्विप् षत्वं माभूदिति अकारेसतिसकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोनुमीयत इति भावः विसर्गमिति तथा च ढकचिह्नकारेणे सेवानुमेयं लक्ष्या
नुरोधादिति भावः मातरपितरौ मातृशब्दस्यारङादेशो निपात्यते वा कुत्वं चमिति बहूनां द्वंद्वे तु वाक्त्वक् त्वचं द्वंद्वगर्भे द्वंद्वे तु वाक्स्रजत्वचं इति द्वंद्वः विरूपा
णामपीति सोच सूत्राक्षरैरेव सुलभं रूप्यते इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात् वृद्धो यूना अपत्यमंतर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः
परिभाषितस्येह ग्रहणं यूना कृत्रिमेणासाहचर्यात् तदाह गोत्रं शिष्यत इति भागवित्तीति भागवित्तिशब्दाद्गोत्रार्थकादि ततो यूनि ठक् सौवीरे
षु बहुलमिति कुत्सायां ठक् इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यं गार्ग्यवात्स्यायनाविति इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतं पुंवद्भाव
प्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनांतेन विग्रहमाह गार्ग्यायणाविति पुमान्स्त्रिया ननु हंसश्च वरटा चेत्यत्र प्रसंगः हंसत्वजातिसाम्येपि शब्दवैलक्षण्यस्य
स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादिति चेन्मैवं सरूपग्रहणानुवृत्तेः अनुवृत्तौ ज्ञापकं तु भ्रातृपुत्रौ विति सूत्रं नन्वेवमपि गौरियं गौश्चायं तयोः संहोक्तौ एतौ गा
वाविति नियमतो न स्यात् तल्लक्षणविशेषाभावादिति चेन्मैवं तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाभावे तात्पर्यात् स चेह विशेष्याभावादस्त्येव द्वंद्वे
ण्याविस्यादौ तु नैकशेषः पुंयोगकृतविशेषात् पितामा त्राश्वशुरः श्वश्र्वानन्वेतेत् सूत्रद्वयं व्यर्थं तथा हि यः शिष्यते स : लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेना
स्मिन्विषये पितृशब्द एव मातरमपि वक्ति श्वशुरशब्दश्च श्वश्रूं तत्र शक्तिरेव निरूढलक्षणा वेत्यन्यदेतत् तच्च सूत्रं विनापि सुलभं न च पूर्वसूत्रसमूह्यवत् इ
दमपि सूत्रद्वयं द्वंद्वनिवृत्त्यर्थमिति वाच्यं इह द्वंद्वस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति चेन्मैवं पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः रूढविषये केवलयोः प्रयोगं वा
रयितुं सूत्रारंभात् अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु दुर्बलमिति दिक् त्यदादीनि सर्वैः सर्वैः किं मत्याः सत्यास्यदादिभिरेव सहोक्ताविस्यर्थो माभूत् यत्परमिति

शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः त्यदादितइति आद्यादित्वात्तसिः त्यदादीनां शेषेसहविवक्षितेषुयः पुमान्यच्चनपुंसकंतद्दर्शेनलिंगप्रतिपादकानिभवंति ॥
अर्थात्त्यदादेःस्यैवअद्वंद्वेतिद्वंद्वादिविशेषणानांप्रागुक्तंन किंतुविशे ष्यनिघ्नतैवेतिभावः तच्चेति पिप्पल्याअर्द्धमित्यर्द्धं माचेति अर्द्धपिप्पलीत्यर्थः इह।
सर्वत्रेति एतेनकृतद्वंद्वानामेकशेषइतिभ्रमंव्यावर्तयति ननुतथैवकिन्नस्या दितिचेतन्न एकशेषस्यांतरंगत्वात् नचद्वंद्व [illegible] हमात्रं किंतुफलेपिविशे
षोस्तीत्याह तेनेति पशुद्वंद्वापवादोएकशेष इतिकेषांचिदुद्घोषस्तत्रापवादशब्दोबाधकमात्रपरतयानेयः इकोगुणवृद्धीतिसूत्रेतच्छे [illegible] स्तदपवादोवेत्यत्रय
थाइत्येकशेषः प्रसंगादाह परार्थेति अभिधानमितिकरणेल्युट् अनेनैवतद्दर्शयति नकेवलयाक्लृप्त्याप्यवयवशक्त्यासर्वत्रनिर्वाहः किंतुविशिष्टा
र्थेविषयकंशक्त्यंतरमेवस्वीकर्तव्यं अतएववृत्तौविशेषणस्यपदार्थैकदेशत्वान्नविशेषणासंबंधः द्वंद्वेचशब्दस्याप्रयोगः बहुव्रीहौपकृत्वादेःवा
क्येतुसर्वमिदंभवत्येवेतिवैलक्षण्यं किंच अवयवशक्त्यैवनिर्वाहइत्याग्रहेमीमांसकानांबहुव्रीहेरन्यपदार्थेशक्तिर्नसिध्येत् योगरूढिश्चतन्नद्वादि।
नांदुर्लभास्यात् कृप्तशक्त्यनुसारिण्यानिरूढलक्षणयैवनिर्वाहात् नचेष्टापत्तिः अपसिद्धांतादितिभावः अविग्रहइति लौकिकविग्रहरहितइत्यर्थः
अस्वपदेतिसूत्रस्थमानयावत्यदाघटितविग्रहइत्यर्थः कटप्रूः अजस्रमिति इहकृत्स्नस्यविधौकटप्रूरजस्रइतिसमस्तानुवादसामर्थ्यात् धातुनासमा
सआक्षिप्तः तत्रैवनिपात्यतेइतिह रुदन्तादिग्रंथस्यपृष्टंतिडंतार्थकृतेनसहेतियोगविभागेनाप्येतत् सुसाधं इतिसर्वसमासशेषः अकृत्. तदंतस्येति त
द्वाचकधूःशब्दांतस्येत्यर्थः यदितुअक्षेसमासार्थेसतिनेतिव्याख्यायेततर्हि दृढधूरक्षइत्यत्रैवस्यात्ता क्षधूरित्यत्रयदिचाक्षेपूर्वपदेनेतिव्याख्यायेतत
तोक्षधूरित्यत्रैवस्यात् ननुदृढधूरक्षइत्यत्र तस्माद्व्याप्तिन्यायाच्चोक्तमेवज्यायः कृतसमासांतस्येतियेनविधिस्तदंतस्येतिसूत्रेप्रयोजनंमहदपूर्वसूनस्ट्
सांदीर्घविधाविति वृत्तिकेआपस्तिष्टंतिस्वापइतिभाष्यंचात्रप्रमाणमित्यवधेयं प्रतीपंसमीपमितिप्रतिकूलाः संगताश्च आपोअस्मिन्निति विग्र
हः समापोनयजनं मितिदेवाइज्यंतेस्मिन्निति व्युत्पत्त्यायज्ञभूमिः समापशब्दस्यपुंस्त्वंलोकादित्याहुः भाष्येतुक्लीवमुदाह्रियते अवर्णांताद्वेति द्वंतरीति

सूत्रे अपर आह इत्वं ... वर्णादिति वक्तव्यं इह मा भूत् प्रापं परापमिति भाष्योक्तेः गतिश्चेति सूत्रे वृद्धिविधिनस्त्वावीत्वस्यागादिस्वरणत्वे षुदोपइत्युपक्रम्य अवी
त्वप्रेपं ...पं इति भाष्ये उक्तेश्चेति भावः ऊदनोर्देशे दीर्घोच्चारणं अवग्रहार्थमित्याकरः वदृचासुत्र नूपे गोनानगोभिरित्यादौ अनूपं शब्देनावगृह्णाति अनुग
ता आपो अस्मिन्निति अनूपो देशः जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः प्रतिसाममिति अव्ययीभावः प्रादिसमासः बहुव्रीहिर्वा कृष्णभूमइत्यादयो बहुव्रीहयः पद्मनाभ
ति पद्माकाराः नाभिर्यस्येति गौणेन पद्मशब्देन सामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिः यद्वा गङ्गादित्वात्सप्तम्याः परनिपातः एतेन ऊर्णनाभो व्याख्यातः तत्र ऊर्णापो संज्ञा छंदसी
ति ह्रस्वो विशेषः गवाक्ष इति गावः किरणाः अचतुर निपात्यंत इति निपातफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकं च तदाह आद्या इति बहुव्रीहय इति ब
हुव्रीहय एवेत्यर्थः ...तनुनन्नतत्पुरुषे अचत्वार इत्येवेति भावः त्रिचतुरा इति त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येये डजोप
वादोच अक्षिभ्रुवमिति भावः प्राण्यंगत्वादेकवत् ऊर्वष्ठीवमिति सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रीयामिति च सरजः पंकजमिति क
थं तर्हि सरजसमपहाय केतकीनां प्रसवमिति सरजसमकरंदनिर्भरासु प्रसवविभूतिषु वीरुधां विरक्तः इति प्रमाद एवायमित्याहुः गोष्ठश्वेति एतेन समप्रमी
तत्पुरुष इति नियमं दर्शयति षष्ठीतत्पुरुषे तु गोष्ठश्वेत्येव ब्रह्मवर्चसमित्यादि षष्ठीतत्पुरुषो वर्चोदीप्तिः पल्लं मांसमर्हतीति पल्यः मांसभोजी तदीयं वर्चः प
ल्यवर्चसं अवतमसमित्यादि अवहीनं संततं च तम इति विग्रहः अंधमिति गाढमिति फलितोर्थः अत एव ध्वांते गाढे धनतमसं क्षीणेवतमसं तमः विष्व
क् संतमसं इत्यमरः श्वसो वसु शब्द इति एतेन अवसशब्दादीयसुनि अवसीय इति व्याचक्षाणाः आकरविरोधादुपेक्ष्या इति ध्वनयति वसीय इति तथा च श्रू
यते यः कामयेत वसीयान्स्यामिति वसुमान्स्तोतो वसीयान् भूयासमिति श्वस्शब्द इति यद्यप्ययमन्यत्र कालविशेषे वर्तते तथापीह समासे उत्तरपदार्थभूतां
प्रशंसामाशिषो विषयमाह आशीर्विषयतां द्योतकोयमिति यावत् एतच्च वृत्तिकारोक्तेः श्वसशब्दस्येहार्थ एव नास्तीत्यपि सुवचं उत्तरपदार्थमात्रवृत्तिः स्वं वास्तु
उक्तं च पाणिनीयमतदर्पणे अर्थं परपदस्येह श्वः शब्दः कालवाच्यपि अभिधत्ते स्वभावेन तेन सौमंगलार्थकाविति अन्ववरहस इत्यप्रकाशमुच्यते अनुगतमव

हीनं चाहइतिप्रादिसमासः अनुगतं रहोस्मिन्निस्यादिवहुव्रीहिर्वा तन्नमिवतन्नं परेणानधिगम्यंहियद्रहावन्हितम्नवत् तन्नंचतद्रहश्चेतिततन्नरहसंविदुः नप्र
जनात् इस्यतःप्रागिति प्राग्वहुव्रीहिग्रहणं कर्त्तव्यंइतिवार्त्तिकोक्तेरितिभावः प्राचातुवहुव्रीहोसकप्यक्षोरनिषेधइस्युक्तं तन्मूलंइस्यादाविस्यध्याहारेणावा
योज्यंतेनहृष्टोंग्रस्ट्रधीस्यादिसिद्धं नत्रतत्पुरुषात नञइतिषष्ठीइतिसकलसमासेसाधारणाःसमासांताः स्तोकान्मुक्तइति समासप्रयोजनंतुस्तोकान्मुक्तस्या
पसंस्तोकान्मुक्तिःस्तोकान्मुक्तायाः अपसंस्तोकान्मुक्तेयः इहस्तोकांतिकदूरार्थक्लच्छ्राणिक्तेनेतिसमासशास्त्रेपठिताएवस्तोकादयोगृह्यंतेइस्याशयेनाहएव
मितिओजःसहःकथंतर्हिसततनैशतमोवृत्तमन्यंतइतिभारविः अत्रदुर्घटवृत्तिकृत् उत्तरपदाधिकारेतदंतग्रहणंनास्तिकिंतुकेवलपदाधिकारएवेति
तन्न भाष्येपदांगाधिकारेइस्यत्रइष्टकेषीकादेःप्रयोजनत्वेनोदाहरणात् यदपिन्यासादयआहुः उत्तरपदाक्षिप्तेनपूर्वपदेनेहओजःप्रभृतयोविशेष्यंते पूर्व
पदभूतेभ्यःओजःप्रभृतिभ्यइतिनचात्रतमःशब्दःपूर्वपदं किंतर्हिसततनैशतमःशब्दःयत्रतुतदंतविधिरिष्यतेतत्रोपात्तेनाक्षिप्तंविशेष्यते यथाइष्टके
षीकादाविति तदपितेषांभाष्यवार्त्तिकविरोधात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थार्थमेव पदांगाधिकारइस्यादीनांप्रवृत्तिरितिकैयटवदेवस्वयमपिव्याख्या
तत्वात् भारविप्रयोगस्त्विस्थंसमाधेयःवृत्तंवृत्तिः नैशतमोवृत्तमितिषष्ठीतत्पुरुषः नपुंसकेभावेक्तस्ययोगेशेषविवक्षायांषष्ठीततःसततंनैशतमोवृत्तंयस्मिन्नि
तिवहुव्रीहिः द्वन्द्वाच्चेत्यनुवर्त्तनेघञर्थेकविधानमितिभावेक्तः शेषंप्राग्वत् पूरणइतिवक्तव्यमिति इहआत्मनश्चेस्यंशोपिवार्त्तिकात्तर्गतः ननुसूत्रमितिके
चिद्भ्रमंमितन्वादनंव्यमितिभावः तथाहिसतिउत्तरसूत्रेआत्मनइतिनलभ्येत परस्यचेतितदुत्तरसूत्रंचव्यर्थमेवस्यादितिस्पष्टमेवविवेकिनांवहुव्रीहि
र्वोध्यइति एकस्यैवापिवस्तुनोभेदंपरिकल्प्यवर्त्तिपदार्थत्वंअन्यपदार्थत्वंचविवक्षणीयमितिभावः वैय्याकरणाख्यायां व्याकरणेभवावैयाकरणी आख्या
गयन्तादिभ्यइस्यण्आख्याचासावाख्याचेतिकर्मधारयः आत्मनेभाषाइति यद्यपीयमाख्याष्टाध्याय्यांनदृष्टातथापिवैयाकरणभवस्येव धातुसूत्रगणोणादिवा
क्यात्मकं पञ्चपाठ्यात्मकं व्याकरणमितिस्वीकारात् अस्याश्चधातुपाठेदृष्टत्वात् ननुप्रकृतिविकृतिभावविरहात् रंधनायस्थालीतिवत् समासोनस्यादतआहयोग

विभागादिति एतच्च वृत्तिन्यासावनुसृत्योक्तं अलुग्विधिसामर्थ्यादित्यपीह सुवचं हृद्युभ्यां च हृदिस्पृगिति हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे विव
क्षया सप्तमी भाष्ये तु कर्मण्येव सप्तमी सुक्तं अलुग्विधिरेव ज्ञापक इति तदाशयः अप्सव्य इति दिगादित्वाद्यत् ओर्गुणः वांतोपि प्राचानुयत् स्थाने जशब्दं पठित्वा आ
प्सुज इत्युदाहृतं तच्चकारविरोधादुपेक्ष्यं अप्सुज इति तु हलदंतादित्येव सिद्धं अप्सुमंताविति कार्ण्या आज्यभागौ अप्स्वग्ने सधिष्टव अप्सुमे सोमो अब्रवीत्।
इत्यनुवाक्ये तत्राप्सुशब्दोस्ति नन्वेवं प्रकृतिवदनुकरणं इत्यतिदेशेन अप्सु इति सोः प्रत्ययत्वात् तदंतात्प्रथमायाः अभावे मतुवेव दुर्लभः अतिदेशप्रवृत्तौ
नुसा लुक्प्राप्तिरेव नास्तीति चेत् सत्यं अतिदेशस्य वैकल्पिकत्वान्नोक्तदोषद्वयमपि वैकल्पिकत्वे प्रमाणं तु यज्जदेतेभ्य इति सौत्रनिर्देशः उक्तः प्रकृतवार्त्तिक
मपि तथैवेति बोध्यं [illegible] प्राचामति स्विति पठित्वा अप्सुमतिरित्युदाहृतं तद्भाष्यादौ न दृष्टं यत्तु वदंति मति स्विति पाठे सप्तम्यंतान्मतुपः कथं संभव इति त्विंसमिति
न देवत्विंसं पाठांतरस्यानाकरत्वात् मतुपः संभवस्योक्तत्वाच्च पश्यतो हर इति षष्ठी चानादर इति षष्ठी पश्यंतमनादृत्य हरतीत्यर्थात् देवानामिति मूर्खा।
हि देवानां प्रीतिं जनयंति देवपशुत्वात् शुनःशेप इति शुन इव शेपमस्य शुनःशेपः शेपशब्दो अकारांतोप्यस्ति शीर्डिनीयादित्वादौणादिकः पप्रत्ययः तथा
च मंत्रः यस्यामुशंतः प्रहराम शेपमिति एवं पुच्छलांगूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञाः बहुवचनं ब्राह्मणादौ प्रसिद्धः मातुःपितृभ्यामिति सू
त्रे समास इत्यनुवर्तितं तस्य फलमाह असमासे त्विति इह पाक्षिकमपि षत्वं नेत्यर्थः इत्यलुक्समासः घरूपचेलडिति पचादौ टित्पठ्यते ङीबर्थः ब्राह्मणि।
तरेति तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्तु न जातेश्चेति निषेधात् एतेन पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद्ध्रस्वत्वं इति व्याचक्षाणाः परास्ताः आमलकीतरेति आमलकीशब्दो
हि वृक्षे नित्यस्त्रीलिंगः एवं कुवलीशब्दः नद्याः पूर्वसूत्रे श्रुतादन्यः शेषः स च द्विधेत्यादि रूप्य तेति निर्मूलमिति यत्तु वृत्तिकृतोक्तं पुंवद्भावोत्र पक्षे वक्तव्यः श्रेयस्त
रा विद्वत्तरा प्रकर्षयोगात् प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात् सिद्धं अत्रेदं वक्तव्यं पुंवद्भाव इत्यादि मुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाणिकं सूत्रकृता हि तसिलादिष्विति नियम एव
पुंवद्भाव उक्तः ननु पाक्षिकः भाष्यवार्त्तिकयोरपि नाधिकमुक्तं प्रमाणानामभ्युपेत्यापि ब्रूमः कथमिह वचनं व्यज्यते पुंवद्भावो यः प्राप्तः सोत्र पक्षे वक्तव्यः इति अ

पुंवद्भावएववक्तव्यइति आद्येपुंवद्भावनिषेधार्थमिदंवचनंस्यात् तथाचइतःप्रागेवत्वदुदाहृतानिश्रेयसीतराश्रेयसीतमाविदुषीतराविदुषीतमेतिदीर्घेङी।
विशिष्टानिरूपाणिसिध्यंतुनामप्रकर्षेयेस्मादित्यादित्वदीयग्रंथस्त्वसंगतएवस्यात् सहिउपसंख्यानंप्रत्याचष्टेइतिन्यासकृतावतारितः प्रत्याख्यानंचतस्य
पुंवद्भावफलत्वेसत्येवस्यात् ननुतन्निवृत्तिफलकत्वेवस्तुतस्तुतदपितु ङ्याप्ग्रहणंतदंतात्तद्धितविधानार्थमित्युक्तत्वात् स्वार्थद्रव्यलिंगाद्यनंतरमेवाप्र
यकुत्सनप्रकर्षादिविवक्षेतिभाष्येनिर्णीतत्वाच्च द्वितीयस्तुसंभवेद्यदितसिलादिमध्येतरप्तमपौनपरिगणेयातां तौतुसर्वैरेवपरिगणितौ दर्शनीयतरादर्श
नीयतमेतिचोदाहृतं नचवृत्तिग्रंथेविदुषीतमेत्यादिदीर्घोपिन्यासःस्थितिप्रदर्शनपरोनतुतत्रैरूप्यपरइतिवाच्यं प्रकर्षयोगादित्यादिग्रंथशेषविरोधात् त
स्मादसंगतएवायंवृत्तिग्रंथइति एतच्चसर्वइतिमन्यतइतिवदताहरदत्तेनध्वनितंन्यासकारस्यतुइदमुपसंख्यानमितिभ्रमःतत्प्रत्याख्यानंयुक्तमितिभ्रमश्चा
स्यैवेतितत्तद्ग्रंथदर्शिनांस्पष्टमेव एवंस्थितेपक्षेपुंवद्भावोवक्तव्यइतिप्रक्रियाग्रंथःन्यायसिद्धमिदमित्यादितद्व्याख्यानग्रंथश्चवृत्तिन्यासोक्तार्थानुवादोमूल
शैथिल्यादनादर्तव्यइतिदिक् पादस्यपदपदेतिसौत्रोविभक्तिलुक्कच्चःशेशेइतिशसप्रत्ययस्येदंएकदेशानुकरणं उदमेघइतिसाहचर्यात्सुरूपस्येयंसंज्ञा उ
दपेषमिति स्नेहनेपिषइतिणमुल् उदधिर्घटइतिउदकंधीयतेअस्मिन्नितिविग्रहःकर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययःउदमंथ इति द्रवद्रव्यसंस्कृतांसक्तवोमं
थःतृतीयेतियोगविभागात्समासःष्यङःसंप्रसारणं इहतत्पुरुषइत्यनेनपूर्वपदमुत्तरपदंचआक्षिप्यतेइत्याशयेनाहपूर्वपदस्येति उत्तरपदयोरितिचइहोत्त
रपदेनपुत्रपतीविशेष्येतेनतुविपरीतंतेनकारीषगंध्यापरमपुत्रइत्यत्रनातिप्रसंगःमालभारीति मालांविभर्त्तीतितान्छील्येणिनिःकेचित्तुहारिषिति पठंतिकारे
सत्यागदस्यसंस्कारःसमयकरणंअशपथेपिपरत्वाद्गुणंवाधित्वामुम् अगदंकारएवैद्यःअस्तुंकारोभ्युपगमः अस्त्वितितिङंतप्रतिरूपकमव्ययं धेनुंभव्ये
ति भव्यागमेतिकर्त्तरिकृत्यःधेनुश्चासौभव्याचेतिविग्रहःभविष्यंतीधेनुरित्यर्थःगौतमस्मृतौतुस्नातकधर्मेषुअधेनुंधेनुभव्येतिब्रूयादितिप्रयुक्तंतत्रार्षत्वा।
न्मुमागमोस्येतितद्व्याख्यायांमिताक्षरायांहरदत्तःलोकंपृणइति पृणातिःपूरणकर्मेतिहरदत्तःप्रीणनइतितुपक्षांतरएव अनभ्याशमित्यइतिअभ्याशंसमीपंत

द्विरुडमनन्त्याशंकुराक्षूतिरस्तु शास्त्विस्यादिना इणः क्यप् आष्टमिंधइति कर्मण्यण् घञ्ं तेन वा षष्ठीसमासः तिमिंगिल इति मत्स्यविशेषः गिरतेर्मूलविभुजादि ।
त्वात्कः गिलिगिले इति गिलं गिलतीति गिलगिलः तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे इदमारब्धं नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः सज्योतिरिति समानं ज्यो ।
तिरस्येति विग्रहः अस्मिन् ज्योतिषि आदित्येन नक्षत्रेण वा उपनियतितं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते षष्ठी आदौ नियत्योपदिष्टं निरू
क्तादिशास्त्रसिद्धानां समासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिः अनेन तु समासपदानामिति विवेक इति हरदत्तः वस्तुतस्तु समासविषयकमेवेदमिति
न नियमः हेहसिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात् हंतेः पचाद्यच् विसर्गागमः हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः यदितु भवेदि
त्यादिश्लोकस्यापि प्रकृतसूत्रोदाहरणतायां नाग्रहः किंतु नैरुक्तव्युत्पत्तिरक्षकधे स्येतावन्मात्रे तदाहरदत्तोक्तविवेकोपि निर्बाध एवेति दिक् आ छूति ग
णायमिति तेनान्यदपि सिध्यति यथा लुंपेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः अंतमिति शेषः कृत्यप्रत्ययांते उत्त
रपदे अवश्यम् शब्दस्यांतमकारं लुंपेत् तथा कामशब्दे मनःशब्दे च परे तुम्शब्दस्यांतं तु मिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा युड्घञ्प्रत्ययपरो यः पच् धातुः तस्मिन्
परे मांसस्यांतमकारं लुंपेदित्यर्थः अवश्यमेव्यः गंतुकामः गंतुमनाः सहितः संहितः सततः मांसपचनं मांसपाकः इहसंयोगांतलोपस्याभावोपि निपातनाद्बो ।
ध्यः छंदसि तु अंयस्मयादित्वेनापि निर्वाहः उक्तः अपरस्पराः क्रियासातत्य इति सूत्रे सातत्य इति निर्देशेनैवैकदेशानुमति द्वारा पूर्वाचार्यपठितो यं श्लोको
ज्ञापित इत्यप्याहुः नहिवृत्ति एषु परेष्विति उत्तरपदेष्विति बोध्यं उपनह्यते इत्युपानत् संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् निवर्तते इति नीवृत् प्रवर्षतीति प्रावृट् म ।
र्मणि विध्यतीति मर्मावित् रुच दीप्तौ निरोचते इति नीरुक् ऋतिं सहते ऋतीषहः सहेः एतन्नन्तोभ्यां चेत्यत्र सहेरिति योगविभागादनुक्तसमुच्चयाद्वा सस्य षत्व
मिति न्यासकारः पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः परितनोतीति परीतत् गमः क्वौ वित्यत्र गमादीनामिष्यत इति वचनात्तनोतेर्नलोपः यत्तु वेदभाष्ये ऋतेन मि ।
त्रावरुणा वृतावृधाविति मंत्रस्य व्याख्याने उक्तं ऋतस्य वर्धयितारा वित्यर्थे अंतर्भावितण्यर्थात् वृधेः क्विप् नहिवृती त्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ इति तच्चिंत्यं ॥ ६

प्रकृतसूत्रे वृधेरनुपात्तत्वात् तस्मादन्येषामपीति दीर्घस्तत्र बोध्यः वनं पुरगा व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति विध्यर्थ इति असंज्ञात्वेन पूर्वपदा
त्संज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरिति भावः अत एवाह निपातनादिति यत्तु व्याचक्षते हलदंतादिति सप्तम्या अलुगिति तन्नेति भावः प्रथमेति सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थेन
भीवादिति भावः निषाद इति निषीदंत्यस्मिन् पापमिति निषादः पुलिंदो मनुष्यजातिः हलश्चेत्यधिकरणे घञ् कथं तर्हि प्रतीहारो दौवारिकः अत्राहुः प्रतीहारो द्वारं तत्
स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति एकचितीक इति शैषिकः कप् शुनो दन्तेत्यादि अत्र केचिद् दंष्ट्रेति स्थाने पठित्वा श्वादंष्ट्र इति बहुव्रीहाविवायं दीर्घ इत्याहुः अन्ये तु दीर्घान्त
मेव पठन्तस्तत्स्वरस्याप्युदाहरणतामाहुः इह षादिति केचित्तु काशेति तालव्यमध्यं पठन्ति तन्मते अश्मादिकमिति भावः शिरीषवणमिति ननु यस्य फलमेव न पु
ष्पं स वनस्पतिः वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरकोशात् स च उदुंबरादिः शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वात्तत् कथमि
हणत्वमिति चेत्सत्यं इह वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते अत्र च लिंगं लुपियुक्तवदिति सूत्रे व्यक्तिवचने इति किं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः
तस्य वने शिरीषवनं वनस्पतित्वमतिदिश्येत ततश्च णत्वं स्यादिति भाष्यकारोक्तिः ङीकादिभ्य इति ओषधित्वादप्राप्तिः क्षीरपाणा उशीनरा इति उशीनरशब्दो
देशवाची तद्वासिष्वौपचारिकः गिरिनद्यादीनामिति वक्तव्यमेतत् संज्ञायामप्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं माषवापिणा विकल्पबहुलमाभीक्ष्ण्ये इ
तिणिनिः व्रीहिवापाणीति कर्मण्यण् उत्तरपदं यदिति अत्र च व्याख्यानमेव शरणं प्रांचस्तु नुमग्रहणमिह ज्ञापकमित्याहुस्तद्दर्शयति अत एवेति ज्ञाप
कं शिथिलमिति ध्वनयति किं चेति परिपक्वानीति अत्र कुमतिचेति नित्यं णत्वं प्राप्तं हरिमाणीति प्रनेरयं तात्क्विप् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासात् तदंतमुत्तरपदं
नांतत्वं नीवृत्त्वं च लक्षं गयोगेनेति चत्वारि गान्यस्य तेन योग इति विग्रहः अतद्धित इति व्यवधायकस्य पदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति तदा निषेध इत्यर्थः।
आङ्गे गोमय्येणेति अत्र गोशब्दः पदं पारस्कर इति पारं करोतीति विग्रहे हेतुताच्छील्येति टः किष्किंधेति किः किंदधातीति विग्रहे आतो नुपसर्गे कः पूर्वस्य कि।
मोमलोपः सुट् षत्वं च निपात्यते हृदिशब्दाश्चैनेकथंचित् सुसाद्याः तद्बृहतोरिति गणसूत्रं तादिति तलोपश्च सूत्रे निभावः चत्वेने सुपलक्षणं मेरीति

लोपस्याणिसुवचत्वात् दकारतकारावित्ति तद्दहद्द्राः यथासंख्यं बोध्यं प्रायस्येति प्रायःपायं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विरोधनमिति सारं ति आकृतिगणोऽयमिति तेन
परःशता इत्यादि सिद्धं अधिश्रयं तीर्जनताः परःशता इति माघः शतात्परा इति विग्रहे पंचमीति योगविभागात्समासः राजदंतादित्वात् परनिपातः सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य विशेष्यनिघ्नतापारस्करादित्वात्सुडिति दिक् इति समासाश्रयाविधयः समर्थानां ननु प्रकृतसूत्रेण भ
कार्थीभावरूपं सामर्थ्यं गृहीतं तु नोचितं समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् घकालतनेष्विति अलुग्विधानाड्डिसुबंतात्तद्धितोत्पत्तिः तथा च
पदविधित्वं स्पष्टमेव अत आह सामर्थ्यमिति कृतेत्यादि अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति इह समर्थात्प्रथमादिति युक्तं वक्तुं महा
त्संगोनाह प्राग्दीव्यतोऽण् अश्वपत्यादिभ्यश्च प्राग्दीव्यतीयेष्विति दीव्यतः प्राक् प्राक्दीव्यत् अपपरिवहिरंचवः पंचम्यर्थे अव्ययीभावः इत्याहुः प्राग्दीव्यत
मिति तु उचितं रूपं इतिरुचूप्रवृत्तेः ततो भवार्थे वृद्धाच्छः इत्यत्र न अमहेत्यादि परिगणनात् अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परि
गणनाच्च अ चामादेरिति निर्धारणे षष्ठी तेनार्थसिद्धमाह अच इति अचो ञ्णितीति सूत्रादच इत्यस्यानुवृत्तिरपीह सुवचा मामादिकमेवेति यद्यपि चा
तुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात्ष्यञा एतत्सूपपादं तथापि हरदत्तग्रंथानुरोधादेवमुक्तं दित्यादित्या पूर्वपतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा दित्यादिभि
र्द्वंद्वः कार्य्य इति व्याचष्टे दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्चेति पत्यंतादिति तु नोक्तं बहुच्पूर्वादपि प्रसंगात् दैत्य इति ननु दितेरण्प्रसंगयोर्देवताद्यर्थे सावकाशः अ
पत्ये तु परत्वादितः ण्यानिञ्इति ढक् स्यात् सत्यं पत्य तेत्र पूर्वविप्रतिषेधः णयादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति अर्थविशेषे किं ।
औष्ट्रपतं उष्ट्रपतिर्नाम पत्रं तस्येदं पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् अथ कथं दैतेय इति अत्राहुः दितिशब्दात्कृदिकारादक्तिन इति ङीषि कृते स्त्रीभ्यो ढक् ।
णपत्तु न लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादिति आदित्य इति आदित्यशब्दात् ण्ये सूर्ययेयस्येति लोपे हलो यमामिति यलोपः न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भा
वः न पदांतेति यलोपे तन्निषेधात् काशिकायामिति हरदत्तमाधवादिग्रंथेष्वेवं तथा च प्रयोगः नाप्नुयाम शतशो याम्यापुनर्यातनाइति भाष्ये तु नैतद्दृष्टं तत्र

ष्यत्राप्रयोगोनिर्वाह्यः बहिषइतिटिलोपंश्चनमव्ययानांभमात्रइत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थंतेनारातीयइत्यादिसिद्धं एवंप्रकृतेयत्रवचनमायुदात्तार्थंप्राचांग्रंथ
तुयणेवेतिपठ्यतेतदनाकरंअश्वस्थामइति भाष्योदाहरणादेवेहतदंतविधिः अन्यथाऽतेलवाचिनःस्थामन्शब्दस्यकेवलस्यापत्येनयोगाभावेपिजातादि
ष्ववविधिःस्यात्अश्वस्येवस्थामयस्येतिबहुव्रीहौपृषोदरादित्वात्सस्यतःगोरितिनकेवलमपत्यएवकिंतुसर्वेषुप्राग्दीव्यतीयेषु गव्यमितिगविभवंगो
रिदंगोर्देवतास्येत्यादिरर्थः अनेनहिगव्यमितिजैमिनीयसूत्रेविद्यमानंदूषयंतोवार्तिककाराःसमाहिताःकेचित्तुप्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यत्राप्यर्थेअयंयदि
तिव्याचक्षाणाः गवाचरतिगव्य इत्याद्यप्याहुः गोहूयमित्यादिहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यःमयट्चेतिरूप्यमयटोरुत्सादिभ्योञ् अणस्तदपवादानामि
ञादीनांचापवादोयं इहपठ्यतेवष्कयासे असेअसेनासेपूर्वाचार्यसंज्ञेयंवष्कयस्यापत्यंवाष्कयःअसेकिंगोवष्कयिः अस्इत्येतदेवेहतदंतविधिंज्ञापयति
तेनअधेनूनांसमूहःआधेनवइतिसिध्यतिधेनुशब्दस्येहपाठात् नचैवंधेनुकंगोधेनुकंचनसिध्येदितिवाच्यं धेनुरनञइकमुत्पादयतीति विशेषवचन।
स्यभाष्ये आपिशलिमतत्वेनोदाहृतत्वात् इकमितिठकमित्यर्थइतिकैयटः अग्निकलिभ्यामिति अयमर्थः सूत्रकृतासास्य देवतेत्यधिकारेअग्नेर्ढगि
तिसूत्रितंदृष्टंसामेत्यधिकारेकलेर्ढगिति वार्तिककृतापूरितं तदिदंद्वयमपनेयप्राग्दीव्यतइतिप्रकरणेऽग्निकलिभ्यांढगितिपाठसंभवेन अग्नेरपत्यंआ
ग्निनादृष्टंसामअग्नौभवंअग्नेरागतंअग्नेःस्वंवाआग्नेयंकालेयमितिसिद्धं एतेनमीमांसकैर्यदुक्तंकलेर्ढगितिपाणिनीयसूत्रमपार्थकमित्यादितत
त्सर्वमवैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमितिप्रपंचितंशब्दकौस्तुभे इत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाःप्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यांप्रागित्यनुवर्तते स्त्रैणइति
स्त्रीषुभवःस्त्रीभिश्चरतिस्त्रीभ्योहितइत्यादिवत्यर्थेतिसामान्यापेक्षंज्ञापकमितिभावःअतएवोदाहरतिस्त्रीवदितिकथंतर्हिस्त्वतलोस्त्रीत्वंस्त्रीतापुंस्त्वंपुं
स्तेति आत्वत्वादितिचकारादितिवक्ष्यते द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोरितिषष्ठीतदर्थश्चहेतुत्वं तच्चरथंतरसामत्वादेरिवभाविनोपिबुध्याध्यवसायात् तदेत।
दाह द्विगोर्निमित्तमिति अजादिरिति एतच्चोत्तरसूत्रादचीत्यस्यापकर्षाल्लभ्यते वाग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाअपत्येनवागोत्रेलुगचिगोत्रेकिं

विभाषा। यस्मात्तस्यलुक् मा भूत्

यस्कादिभ्यो गोत्रे इति प्रकरणे नयस्यप्राप्तं तस्यैव लुग्यथा स्यात् नेह कुवलस्येदं कौवलं बादरं यूनि लुक् इह द्विगोर्लुगनपत्ये चेति सूत्रे गोत्रे नेत्येव संबध्यते तथा च लुग्
लुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुं अजादाविति किं ग्लौचुकायनः प्राग्दीव्यतीये किं तस्मै हितं ग्लौचुकायनीयं ननु उपगु अ इति स्थिते आगुणो वा धित्वात्परत्वाद्वोन्निर्णीतिनि द्व
य्योरेवकाशः गौः पाचकः आदिवृद्धेरवकाशः शुश्रुतः सौश्रुतः औपगवः त्वाष्ट्रः जागत इत्यादौ उभयप्रसंगे परत्वाद्गुणस्यानुपिचव्य इत्यादिरवकाशः किंच कृ
ते गुणेऽवादेशे च अत उपधाया इति वृद्ध्याभाव्यं तत्राह आदिवृद्धिरिति परत्वादिति भावः असोपधा त्वादादिवृद्धिरेव भवति न च पुनः प्रसंगविज्ञानेन संकृ
द्गति न्यायाश्रयणात् अत्र च ज्ञापकं अनुशतिकादिषु पुष्करसद्वस्य पाठः अन्यथा उपधावृद्ध्या पौष्करसादेः सिद्धत्वादुत्तरपदवृद्ध्यर्थस्तत्र पाठोऽनर्थकः स्यात्
अकृतेति परिभाषायाश्च समर्थग्रहणमेव ज्ञापकं तद्धि परिनिष्ठितपरमिसुकृतं परिनिष्ठितत्वं च ङ्याप्प्रातिपदिकांशस्यैव ननु सुविशिष्टे इत्युक्तं धेयं तेन औप
गवः दंडिमानि इत्यादि सिद्धं अश्विमानणीति सौत्रप्रयोगश्चेह लिंगं पदितु न डोडि त्करणेनाकृतव्यूहपरिभाषा ज्ञाप्यते पामादिगणे विश्वगिसुत्तरपदलोपश्चा
कृतसंधेरित्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिस्तर्हि समर्थग्रहणं शक्यमकर्तुं ननु समासस्तद्धितेन विकल्प्यते न च तद्धितस्यैव वैकल्पिकत्वा
त्सोपि अपीति वाच्यं यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तत इति पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वा ग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशंक्याह दै
वयज्ञीत्यादि जातित्वादिति यत्तु प्राचोक्तं अणांतत्वान्ङीविति यच्च व्याचख्युष्टिड्ढाणञिति सनेनेति तदुभयं प्रामादिकमिति भावः औत्स इति उत्सः प्रस्रवणं वा।
रिप्रवाहो निर्झरो वा इत्यमरः तस्यापत्ययोगस्तु गांगेयो भीष्म इतिवत् जीवति तु वंश्ये युवा पितृपितामहादिरित्यादकप्रबंधो वंशः तत्र भवो वंश्यः दिगादित्वाद्य तभ
पौत्रप्रभृतीत्यनुवर्तते षष्ठ्या विपरिणम्यते व्याख्यानादित्याह पौत्रादेरिति तु शब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो वोध्यः स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे युवसंज्ञमेवेति।
एको गोत्रे अपत्यप्रत्यय इति एतच्चाधिकारबलाल्लभ्यते औपगव इत्यादि उपगोरण् गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फक् तत्रारंभफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति गो
त्र इति स्वगोत्रं तदपेक्षया एको न संख्यानोत् [illegible] पेद्वयोः चतुर्थे त्रयाणामित्यादौ सर्थः यद्वेति तृतीय एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः चतुर्थे द्वाभ्यामित्यादौ सर्थः पितुरेवेति

तथा चामरः आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे ऽपत्यं तोकं तयोः समे इति ततः प्राचामिति तथा हि न पतंत्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तिः
पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यकृता दर्शिता व्यवहितो ऽपि पितामहादीनामुद्धर्तेति प्रसिद्धं जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु सूत्रकारो ऽप्याह अपत्यं पौत्रप्रभृतीति आद्यप
क्षे अपत्यमिवापत्यमिति गौणी वृत्तिरपणीया स्यात् औपगवादिर्जिति यस्यापत्यं तद्वाचकादेव प्रत्यय इति भावः एवं सत्यनुपदं वक्ष्यमाणस्यं पितामहा
दीनामिति मुख्यपक्षस्य विवरणे उपगोरणाइष्टसिद्ध इत्याद्युक्तिः संगच्छते मूलादिति पंचमी तु अवधिसमर्पणमात्रार्था न तूपगुरूपमूलस्य संख्यातः पाति
त्वार्था अत एव द्वितीयपक्षे मूलपदमनुपादाय शततम इत्येवोक्तत्वान्मूलस्य संख्यातः पातित्वद्वैयं इञ्पौत्रस्यपि भिन्नक्रमो ऽणंतादित्यस्मा प्रेवोध्यः गोत्रा
द्यूनि गोत्रप्रत्ययांतादेवेति न तु युवप्रत्ययांतादिति प्रथमपक्षे ऽर्थः द्वितीयपक्षे तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यो नेत्यर्थः स्त्रियां त्विति अयं भावः अस्त्रियामिति योगे
विभज्यते पूर्वोति शब्दस्वरूपपरं परिभाषा चेयं यत्र युवसंज्ञा विधीयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः सिद्धस्य गोतिरियं भवति तु वंश्ये युवा च स्त्रियामिति तु सूत्र।
ध्यितुमुचितं अत इञ् तपरः किं शुभंयः अपत्यं शौभंयः कथं तर्हि प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायां शैषिकेणाण् आह विरिति
यत्तु वाहृ लोडने इति धातोर्माधवेनोक्तं केवलस्य वाहो ऽपत्येनायोगात्सामर्थ्याभावे ऽपि त्विदं तविधिः सौ वाह विरिति तच्चिंत्यं जानंति वा न वीत्याश्च प्रत्ययन रस्त्रा द्वाकादि
भ्यश्चेति सूत्रे वाह विरिति भाष्यकृत्याद्युदाहरणाच्च वाहोः संज्ञाशब्दत्वात् औडुलोमिरिति यद्यपि लोमन्शब्दो गणे पठ्यते तथापि सामर्थ्यात्तदंतग्रहणं उ।
डुनीव शराइव लोमानि यस्य तस्यापत्यं औडुलोमिः शारलोमिः बहुत्वे तु इञ्यवादेः ऽकारः प्रागेवोक्तः उडुलोमाः शरलोमाः इहयाः पुराणादिप्रसिद्धाः संज्ञाः
भ्य एव प्रत्ययो बोध्यः निरूढत्वेन प्रथमोपस्थिताभिरेव विधेर्निराकांक्षत्वात् मस्तु इदानींतनो वाहुलस्यापत्यं वाहव इत्येव उक्तं च हरिणा अभिव्यक्तपदार्था
ये स्वतंत्रा लोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेणाविशेषणाव्यावर्त्यं तदुक्तिषु तत्सदृशेष्विस
र्थः अत एव संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यदिति यन्न भिमीते मातातातस्य स्वसा मातृस्वसा मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न वा ऽरूढकिरितिवद्रूढादयो

जातिविशेषाः इत्यादीति आदिशब्दान्नैषादकिः चांडालकिः वैंबकिः वक्ष्यतइति व्रातच्फञोरिति विहितस्य ञ्यप्रत्ययस्येतिशेषः यञिञोश्चगोत्रे यान्नित्तिं गोत्रे किं द्वीपा
दनुसमुद्रं यञ् द्वैप्यः सुतंगमादिभ्यइञ् सौतंगमिः तदपत्येमाभूत् अनृष्यानंतर्ये अनृषीतिपंचम्यां सौत्रो लुक् सूत्रइति आनंतर्येइत्यत्रेत्यर्थः वैदिरिसत्रक्ररष्यणमा
शंक्याह वह्न्यादेरितिप्रवराध्यायेति एतच्चस्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञाविति सूत्रेकैयटग्रंथेस्पष्टं कापेयइतिइतश्चानिञइतिढक् कपेर्गर्गादित्वात्प्राप्ते आंगिरसए।
वेतिनियमार्थं सूत्रं गणोपाठस्तुलोहितादिकार्यार्थः काप्यायनी बोधिरिति अनृषित्वादिञ् बाह्वादित्वाद्वा वतंडाच्चयञ् गणोः प्राप्तयोः आंगिरसेयञेवेतिनि[illegible]
सूत्रं लुकूस्त्रियां विहितस्येतिपरिशेषितस्यैवेतिबोध्यं एतच्च आंगिरसइत्यनुवृत्त्यालभ्यते अतएवाह अनांगिरसेत्विति वक्ष्यमाणइति अणिञोरनार्षयोरिति
सूत्रेसेतिभावः अश्वादिभ्यः फञ्गोत्रेइति क्वचित्तुपूर्वपितथाहि अश्वादिगणेगोत्रप्रत्ययांतास्त्रयः पठ्यंतेवेत्यः आनडुह्यः आत्रेय[illegible]नोमाराजर्षिः त।
तोदृष्टेलोकोसत्वेतिन्याद् आनडुह्यशब्दोगर्गादियञंतः आत्रेयशब्दोढगंतः ततः सामर्थ्यात्युनिफञ् नहियुवानंविनाअपत्यप्रत्ययद्वयंलभ्यते पुंसिजा
तइति गणसूत्रं पुंसिविद्यमानोयोजातशब्दस्तस्मात्फञित्यर्थः जातायाइति लिंगविशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्यपूर्वांतत्वेन ग्रहणाद्वाप्राप्तः फञ् शिवादिभ्योऽण्।
णगोत्रेइतिनिवृत्तमितिइतः प्रभृति अपत्यसामान्येप्रत्ययाइतिभावः एतच्च वृत्तौकैयटादिग्रंथेचस्पष्टं यत्तुयूनिलु[illegible]सूत्रेभाष्यकैयटस्पर्यालोचनयागोत्रसंज्ञा।
सूत्रपर्यंतंगोत्राधिकारइतिलभ्यते तन्मतांतरमितिभावः विपाशशब्दोत्रपठ्यते तस्यकुंजादिष्वपिपाठसत्त्वेच्फुञ् वैपाशः वैपाशायन्यः जरत्कारुशब्दः पठ्य
तेततः शुभ्रादित्वादुगपिढेलोपोकद्रू इत्युलोपः जारत्कारवः जारत्कारेयः विश्रवणरवणशब्दोपठ्यते तेतौ विश्रवः शब्दस्यादेशौप्रकृत्यंतरएववा वृत्तिविषयेत
त्समानार्थौवैश्रवणः रावणः णावणः इतश्चानिञः अचः किं उदधेरपत्यं औदधः यत्तुकाशिकायांमरीचेर्मारीच इतिप्रत्युदाहृतं तच्चिंत्यं बाह्वादित्वेनेञ्प्रसंगात
तथाचमिदंचोद्यासारइतिसूत्रेभाष्यं मरीचिशब्दोबाह्वादिषुपठ्यतइति शुभ्रादिभ्यश्च मृकंडशब्दोत्रपठ्यतेसचअदंतः एतच्च मृगय्वादयश्चेतिसूत्रे उज्वलद
त्तग्रंथेस्पष्टं मृकंडस्यमुनेस्तीर्थं तद्याभ्यामतिनिर्मलमिति स्कांदे मार्कंडेयः उकारांतपाठेतु ढेलोपोबोध्यः कल्याण्यादीनामिनङ् परस्त्रीशब्दोत्रपठ्यते पारस्त्रै

तथाचामरः आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी आहुर्दुहितरंसर्वेपत्यंतोकंतयोः समे इति ततः प्राचामितितथाहिनपतंत्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तिः
पंक्तिविंशतीतिसूत्रेभाष्यकृतादर्शिता व्यवहितोपिपितामहादीनामुद्धर्तेतिप्रसिद्धंजरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु सूत्रकारोप्याह अपत्यंपौत्रप्रभृतीति आद्यप
क्षे अपत्यमिवापत्यमितिगौणीवृत्तिरपत्यशीयास्यात् औपगवादिर्जिति यस्यापत्यंतद्वाचकादेवप्रत्ययइतिभावः एवंमृत्स्नुपदंवत्स्यमाणस्यपितामहा
दीनामितिमुख्यपक्षस्यविवरणो उपगोरणाइष्टसिद्धइत्याद्युक्तिः संगच्छते मूलादितिपंचमीतु अवधिसमर्पणमात्रार्थानतूपगुरूपमूलस्यसंख्यातः पाति
त्वार्था अतएवद्वितीयपक्षेमूलपदमनुपादायशतृतमइत्येवोक्तत्वान्मूलस्यसंख्यातः पाति[illegible]विद्वेयं इञ्पौत्त्यपिभिन्नक्रमोऽणंतादित्यस्मा ग्रेवोध्यः गोत्रा
द्यूनि गोत्रप्रत्ययांतादेवेतिनतुयुवप्रत्ययांतादितिप्रथमपक्षेर्थः द्वितीयपक्षेतुमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योनेत्यर्थः स्त्रियांत्विति अयंभावः अस्त्रियामितियोगो
विभज्यतेयूनीतिशब्दस्वरूपपरंपरिभाषाचेयंयत्रयुवसंज्ञाविधीयतेतत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठतइत्यर्थः सिद्धस्यगातिरियंभवतिनतुवंश्येयुवाज स्त्रियामितितुसूत्र।
पितुमुचितं अतइञ् तपस्किंशुभंयः अपत्यंशौभंयः कथंतर्हिप्रदीयतांदाशरथायमैथिलीति अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायांशैषिकेणाऽहविरिति
यत्तुवाधृत्लोडनेइतिधातोर्माधवेनोक्तंकेवलस्यवाहोरपत्येनायोगात्सामर्थ्यात्तदंतविधिः सौत्वाहविरिति तच्चित्यं जानंतिवाहवीत्याश्व[illegible]नरक्तत्राद्बाकादि
भ्यश्चेतिसूत्रेवाहविरितिभाष्यवृत्त्याद्युदाहरणाच्चवाहोःसंज्ञाशब्दत्वात् औडुलोमिरिति यथापिलोमनूशब्दोगणेपठ्यतेतथापिसामर्थ्यात्तदंतग्रहणं उ।
डुनीवृशाइवलोमानियस्यतस्यापत्यं औडुलोमिः शारलोमिः वहुत्वेतुइञयवादोऽकारः प्रागेवोक्तः उडुलोमाः शारलोमाः इहयाः पुराणादिप्रसिद्धाः संज्ञा[illegible]।
भ्यएवेप्रत्ययोवोध्यः निरूढत्वेनप्रथमो पस्थिताभिरेवविधेर्निराकांक्षत्वात् मत्तुइदानींतनोवाहुलत्यापत्येवाहवइत्येवउक्तंचहरिणा अभिव्यक्तपदार्था
येस्व तंत्रालोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषुकर्तव्यः शब्देषुनतदुक्तिष्विति अनर्थकंसंदिग्धार्थकमप्रयुक्तंचक्रमेणविशेषणव्यावर्त्यं तदुक्तिषुतत्तद्देशेष्विस
र्थः अतएवसंज्ञाश्वशुरस्यापत्यंश्वाशुरेरित्यत्रराजश्वशुराद्दितियन्नमिमीतेमांतातस्यस्वसामातृस्वसा मातृपितृभ्यांस्वसेतिषत्वंन वाहूडकिरितिवहूडादयो

जातिविशेषाः इत्यादीति आदिशब्दान्निषादकिः चांडालकिः वैंबकिः वक्ष्यतइति व्रातच्फञोरिति विहितस्य ञ्यप्रत्ययस्येति शेषः यञिञोश्चगोत्रे यो विहित इति गोत्रे किं द्वीपा
दनुसमुद्रं यञ् द्वैप्यः सुतंगमादिभ्य इञ् सौतंगमिः तदपत्येमाभूत् अनृष्यानंतर्ये अनृषीति पंचम्यां सौत्रो लुक् सूत्र इति आनंतर्ये इत्यस्य अर्थः वैदिस्यत्र ऋष्यणा मा
शंक्याह वद्धादेरिति प्रवराध्यायेति एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञाविति सूत्रे कैयटग्रंथे स्पष्टं कापेय इति इतश्चानिञ इति ढक् कपेर्गर्गादित्वात्प्राप्ते आंगिरसए।
वेति नियमार्थं सूत्रं गणपाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः काप्यायनी बोधिरिति अनृषित्वादिञ् बाह्वादित्वाद्वा वतंडाच्च यञ् गणेः प्राप्तयोः आंगिरसे यञेवेति नि[illegible]
सूत्रं लुक्स्त्रियां विहितस्येति परिशेषितस्यैवेति बोध्यं एतच्च आंगिरस इत्यनुवृत्त्या लभ्यते अत एवाह अनांगिरसे त्विति वक्ष्यमाण इति आणिञोरनार्षयोरिति
सूत्रे स्पष्टमिति भावः अश्वादिभ्यः फञ् गोत्रे इति क्वचित्तु पुस्तकेपि तथा हि अश्वादिगणे गोत्रप्रत्ययांतात्त्यपः पठ्यंते वैत्यः आनडुह्यः आत्रेय[illegible]नो माराजर्षिः त।
तो वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् आनडुह्यशब्दो गर्गादियञंतः आत्रेयशब्दो ढगंतः ततः सामर्थ्यात् यूनि फञ् नहि युवानं विना अपत्यप्रत्ययद्वयं ल[illegible]भ्यते पुंसि जा
त इति गणसूत्रं पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दस्तस्मात्फञित्यर्थः जाताया इति लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तः फञ् शिवादिभ्योऽ।
ण् गोत्र इति निवृत्तमिति इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः एतच्च वृत्तौ कैयटादिग्रंथे च स्पष्टं यञ् यूनि लुक् सूत्रे भाष्ये कैयटस्य पर्यालोचनया गोत्रसंज्ञा।
सूत्रपर्यंतं गोत्राधिकार इति लभ्यते तन्मतांतरमिति भावः विपाशशब्दोत्र पठ्यते तस्य कुंजादिष्वपि पाठसत्त्वेप्यण् वैपाशः वैपाशायन्यः जरत्कारुशब्दः पठ्य
ते ततः शुभ्रादित्वाड्ढगपि ढेलोपोकद्र्वा इत्युलोपः जारत्कारवः जारत्कारेयः विश्रवणरवणशब्दौ पठ्येते तयोर्विश्रवः शब्दस्यादेशो प्रकृत्यंतरे एव वा वृत्तिविषये त
त्समानार्थे वैश्रवणः रावणः णवणः इतश्चानिञः अचः किं उदधेरपत्यं औदधः यस्तु काशिकायां मरीचेर्मारीच इति प्रत्युदाहृतं तच्चिंत्यं बाह्वादित्वेनेञ्प्रसंगात् त
तथा च मिद्ध्वोत्यासर इति सूत्रे भाष्यं मरीचिशब्दो बाह्वादिषु पठ्यत इति शुभ्रादिभ्यश्च मृकंडशब्दोत्र पठ्यते स च अदंतः एतच्च मृगय्वादयश्चेति सूत्रे उज्ज्वलद
त्तग्रंथे स्पष्टं मृकंडस्य मुनेस्तोर्थे तद्याभ्याम् अतिनिर्मलमिति स्कांदे मार्कंडेयः उकारांतपाठे तु ढे लोपो बोध्यः कल्याण्यादीनामिनङ् पारस्त्रीशब्दोत्र पठ्यते पारस्त्रै

णेयः अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः विदादिगणे तु परस्त्री परशुं चेति पठ्यते आपद्यत इति शेषः परस्त्रिया अपत्यं पारशवः ब्राह्म
णाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री तदिह परस्त्रीति कल्याण्यादिषु षष्ठीतत्पुरुषः विदादौ तु कर्मधारय इति विवेकः तथा च याज्ञवल्क्यः
विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वेति नचैवं पारशवेऽपि स्यान्निवङ्गत्वात् अनुशतिकादिकार्यं स्यादि
ति वाच्यं पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात् नहीह एतावान्पूर्वपदस्यादेशः इति विषयविभागो गम्यते सतीभिक्षुकात्रेति अत्र इनङ्विधौ उक्तं चामरसिंहेन अथ बान्धकि
नेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मज इति केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङा तृतीयं रूप
माहुः वृत्तौ तु क्षुद्राभ्यः परत्वाद्द्रगित्युक्तं तच्चिन्त्यं तस्य वैकल्पिकतया स्वयमपि पक्षे ढकः स्वीकाराच्च इनङः प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् तयोरस्त्वेति तत्र टाबन्तात्तद्धिते
लुप्ते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि पुनरजादिलक्षणष्टाप् जातिलक्षणस्य ङीषो बाधक इति भावः यत्त्विह न्यासकृतोक्तं चटकादेरणित्येवसांप्रदायिकः सूत्र
पाठ इति तद्भाष्यवार्तिकविरोधादुपेक्ष्यं आरगुदीचां उदीचांग्रहणं पूजार्थं वचनादेव ढक् द्रगारकोः पर्यायसिद्धेः अन्यत इति अनाकारान्तत्वाच्चिदित्य
र्थः जडस्येति जलघातने डलयोरभेदाज्जडः पडि गतौ पण्डः एतच्च उक्तधात्वोर्माधवीयवृत्तौ स्पष्टं तत्र पण्डस्यापत्यं दत्त्रिमादिर्वा ध्यं गार्ष्टेयः इति गृष्टिः सकृ
त्प्रसूता गौरिति कोशाच्चतुष्पाद्भ्यो ढञ् इत्येव सिद्धं अत्राहुः कोशे गौरिति प्रायोवादः सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः अतो यमारंभ इति वस्तुतस्तु गृष्टिशब्दः शु
भ्रादिः तथा चान्तोदात्तढगन्तं प्रयुज्यते संगार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानडिति अतः पाक्षिकाद्युदात्तार्थमिह सूत्रे गृष्टिशब्दग्रहणं ढञि इति गृष्ट्यादित्वादिति भावः केकयमि
त्रयु केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघन्ते मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः गोत्रचरणाच्छ्लाघा त्याकारेति वुञ् तत्र हि लौकिकं गो
त्रं गृह्यते लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिकायां एतच्च यदा मित्रयुशब्दोऽभेदोपचारात् तदपत्ये संताने वर्तते तदा बोध्यं यदा तु गृष्ट्यादित्वाड्ढ
ञो यस्कादित्वाद्बहुषु लुक् तदा पारिभाषिकेऽपि गोत्रे न क्षतिः प्रलयादागतं प्रालेयं इयादेशेन वृद्धिर्न बाध्यते विषयभेदात् अचामादेर्वृद्धिः एयादेशः ॥

अंगंतुउभयोर्विशेषणंनकार्यमितिहरदत्तः दाण्डिनायन एतानीति दण्डिन् हस्तिन् आभ्यांनडादित्वात्फक् येत्तुनडादिष्वेतौनपठ्येते तेषाम तत्र्च निपातनात्फ।
क् टिलोपाभावस्तुनिपातनादेव अथर्वन्निति वसन्तादिषुपठ्यते अथर्वणाप्रोक्तोग्रंथः अथर्वाउपचारात् तमधीते आथर्वणिकः जिह्माशिन्निति शुभ्रादिः
जिह्माशिनोपत्यंजैह्माशिनेयः वाशिनोपत्यंवाशिनायनिः उदीचांवृद्धादितिफिञ् भ्रूणहन् धीवन् एतयोः ष्यञि तकारादेशोनिपात्यते भ्रूणघ्नोभावोभ्रौ
णहत्यं धैवत्यं इहहंतेस्तत्वे हनस्तोचिण्णलोरित्येव सिद्धे निपातनंज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमिति तेनवार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वंन भ्रू
इत्यस्याणिपरेयादेर्वानिपात्यते सरख्वांभवंसारखमुदकं देविकायांसरख्वांचभवेदाविकसारख्वाविस्यमरः तत्रदेविकाशिंशपादित्यवाहदीर्घसत्रेष्वप्यस्यामा
त् इतिसूत्रेणादेविकाशब्दस्याचामादेराकारादेशोवोध्यः ऐक्ष्वाकइति अणं वमजंतं च एकश्रुत्यापाठात् उभयत्राप्युकारलोपः इक्ष्वाकोरपत्यंजनपदशब्दा
त् क्षत्रियादञ् ऐक्ष्वाकोराजा वहुत्वेलुक् इक्ष्वाकूणांदुरपेर्थेइक्ष्वाकुषुजनपदेषुभवः कोपधादण् अस्यवहुत्वेपिनलुक् ऐक्ष्वाकेषुचमैथिलेषुफलंत्वस्मा
कमध्याशिषइतिमुरारिः हिरण्यशब्दस्यमयटियादिलोपोनिपात्यते हिरण्यस्यविकारोहिरण्मयः यस्कादिभ्योगोत्रे अपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकंगोत्रमिति स
भिप्रेत्याह अपत्यप्रत्ययस्येति राजश्वशुराद्यत् यथा कर्मणि अणोपवादः जातौवेवेति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेनजातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः प्रत्ययस्तु अपत्यएवव्य
न्सपत्नेसपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः अव्युत्पन्नंप्रातिपदिकं वस्तुतस्तुसपत्नीशब्दादिवार्थे अलप्रत्ययोनिपात्यते सपत्नीवसपत्नः अतएवयेनः सपत्ना अपते
भवंत्वित्यत्रसपत्नाः इत्सविग्रहः पठ्यते लित्करणं मध्योदात्तः पाप्मनेतिनच यत्र भातृपुत्रत्वरूपोऽवयवार्थोऽस्तीतिभावः वृत्तिकारस्तुइहापत्यग्रहणंनसंवध्य
ते अनर्थकावेवप्रकृतिप्रत्ययौसमुदायार्थः परं सपत्नइत्याह गार्ग्यो अपत्यमिति पितुरसंविज्ञानेमात्राव्यपदेशात्कुत्सा पुंवद्भावादितिभस्याढेइत्यनेनत्वगा।
र्ग्यशब्दादिति यद्यपोहप्रकृतेर्वृद्धत्वात्तस्याणित्वेनोपयुज्यते तथापिग्लुचुकायन्याः अपत्यंग्लौचुकायनइत्यत्रवृद्धार्थंतद्बोध्यं गोत्रे किम् कारिकेयः।
स्त्रियांकिम् औपगवस्यापत्यंयुवा औपगविः कुत्सनेकिम् गार्ग्यः कौरव्याब्राह्मणाइति क्त्रकुर्वादिभ्योण्यइतिवक्ष्यते तत्रक्षत्रियादित्यनिर्दिष्ट तद्रा।

जत्वात्स्तु कुरु कुरवः क्षत्रियाः इति विशेषः चावदूक इति वदेर्यङ् तादृक प्रत्ययः स च कुर्वादिगणे वावदूकेति पाठसामर्थ्यादेवेति माधवः उलूकादयश्चेत्युणादिसूत्रे णो
त्सन्ये सम्राजइञिगणसूत्रे हारिषेणयइति एति संज्ञायामगादिति षत्वस्यासिद्धत्वात् तसेनांतीयं नापित्यइति प्राचां मते नेदं उदीचां तु परत्वात्फिञिति वक्ष्यते तस्मादिति
उदीचामित्येव इञोपवादः वृत्तिकारस्तु तक्षन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा कारिलक्षणमुदीचामिञं अयमणा बाधते ण्यस्य तु बाधो नेष्यते इत्याह सर्वथाणिण्याभ्यां
रूपद्वयं निर्विवादं यत्तु षपूर्वहन्धृतराज्ञामणीति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं तास्णः तस्येदमित्यण् न त्व पत्ये कारिणे [illegible] न णोपि न बाधितत्वादिति तदिह स्वभाष्यवृत्तिस्व
ग्रंथविस्मरणमूलकं तैकायनिरिति तिकस्यास्कंदने तिकोत्तीति तिकः इगुपधत्वात्कः वृद्धात्किम् दाक्षिरिति दक्षशब्दोत्र प्रौढपरः नामधेयत्वे तु वा नामधेयस्ये
तिवृद्धत्वात्पक्षे फिञ् भवत्येव दाक्षायण्योश्विनीत्यादितारा इत्यमरः पंचालानां राजेति इह अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्तो वुञ् बाध्यते पूरोरिति पूरुश
ब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात् प्राग्दीव्यतीयेऽणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनं जनपदवाचित्वे तु द्व्यज्मगधेत्येव सिद्धं पांडोर्ड्यण् णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव
प्रतिषेधार्थः युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पांडोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्युक्ते हि तदधिपतिवाच्येवोपतिष्ठते कुरुनादिभ्यो ण्यः [illegible]लक्षणोऽणि
प्राप्ते नकारादिभ्यस्तु अञि प्राप्ते वचनं ते तद्राजाः अजादय इति ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यंते गोत्रयुवसंज्ञाकांडेन विच्छेदादिति भर्गः तद्राजस्य बहुषु न द
र्थेति तद्राजस्यार्थेन कृत इत्यर्थः रघुपदुशब्दयोरिति एतच्च वल्हचइञ इति सूत्रे पदमंजर्यां स्थितं सिंधुतक्षेति कम्बोजशब्दस्य सिंध्वादिषु पठ्यमानत्वादिति भा
वः अवंतीकुंतीति स्त्रियां ङीपो लुक् इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् कुरुरिति ण्यस्य लुक् ऊङुतः इत्यूङ् अतश्च इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते न तु विपरीतं विशेषणे [illegible]
तदंतविधौ ह्यङ्गणपादीनामपि अनेनैव लुक् सिद्धौ अवंतिकुंतिकुरुभ्यो लुग्वचनं वैयर्थ्यापत्तेः तेन कौशल्येति सिद्धं तदेतदाह तद्राजस्याकारस्येति कारूषीति कृ
त्र्यङः करूः तं वष्टि मूलविभुजादित्वात्कः करूशाः एतेन करूषेति मूर्धन्यपाठः प्रामुक्तः अणिञोः यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः ष्यङः प्रत्ययत्वेन लभ्यमिति हिरण्यप्रस्तू
हा तथाप्यादेशत्वमवोचितं यसुनौ यञ्संयोगे इति नकारस्य यथा अणिञोरिति षष्ठीस्वरसात् इत्यभिप्रेत्याह ष्यङादेशः स्यादिति नन्वयं तात इत्यकल्पेन सर्वादेशः।

स्यात् ङिच्चेत्यस्यानंत्यार्थं ङित्वेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् ष्यङो ङित्वस्य यङश्चाविति विशेषणार्थत्वादित्यत आह निर्दिश्यमानस्येति कौमुदगंध्येति ष्याणः ष्यङ् वारा ।
ह्येति इञः ष्यङ् अणिञोः किम् आर्त्तभागस्य विदादित्वादञ् इत्यपत्याधिकारः रज्यतेऽनेनेति शुक्लस्य वर्णांतरोपादानमिह संज्ञेऽर्थः कथं हारिद्रो कुक्कुटस्य पादाविति उ
पमानाद्विप्पतिलाक्षारोचनात् ष्टत्ति क्तुवार्त्तिकस्योशकलकर्दमावपि सूत्रे प्रक्षिप्य आभ्यामिति भाष्ये तु नैतदस्ति नील्येति नीली ओषधिविशेषः नक्षत्रे
णान् नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषये तद्युक्तं चंद्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभंते पुष्येणेति पुष्यसमीपस्थेन चंद्रमसेत्यर्थः षष्टिदंडेति अयं च विशेषः पूर्वसूत्रा
वृत्तिवलाल्लभ्यते तेनाद्येस्तु त्यानद्योनष्य इति विशेषे गम्यमाने पि लुबभवत्येवेति भावः द्वंद्वाच्छः विशेषे उदाहरणमाह तिष्यपुनर्वस्वीयमहरिति अविशेषे तु ।
अद्य राधानुराधीयं न च लुब्विशेष इति अणिश्च वक्तस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यं पूर्वोपस्थितेन अणैव तस्य निराकांक्षत्वात् एतदेव हि मध्ये संवादस्यायेपि तत्त्वं ।
अस्मिन्नर्थे इति तथा च श्लोकवार्त्तिकं दृष्टे सामनि जाते चाप्यणिड्द्विर्वा विधीयते इति जातेर्थे योद्विरणस्तु चवाडिदित्यन्वयः शतभिषजि जातः शातभिषः शा
तभिषजः इह हि प्राग्दीव्यत इति प्राप्तोणकालाद्भ्यां बाधितः संधिवेलादिसूत्रेण प्रतिप्रसूतः इत्ययं द्विरुक्तोऽण् अतो वाडित्वं एतच्च मूलेस्वस्थाने वक्ष्यते आमदे
वात् यस्येति लोपेन सिद्धे अनड्यायोर्ङित्करणं स्वरार्थं यतोऽश्चेति सूत्रेण विधीयमानेन अनुदात्तस्य यथा दंतस्थे अंतोदात्तत्वं अवामदेव्यशब्दे मा भूत् किं तु अ
व्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यात् ननु ङित्वेपि ङित्ये यतोऽत्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति चेत् परिभाषाबलात् सिव्वेङित् तथा हि निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्य न ग्रहणम्
ह्रस्वग्रहणं न भवति तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्येति यद्ग्रहणे ग्रहणं न भवति इमे च परिभाषे इहैव ङित्करणेन ज्ञाप्येते तत्राद्यायाः प्रयोजनं पूरणाद्गुणेति सूत्रे
तव्यग्रहणे तव्यद्ग्रहणं मा भूत् दिवऔदित्यत्र दीव्यतेर्मा भूत् द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणे चङ्ग्रहणं मा भूत् अपचक्षिरः आम्नाम् नेह अशिश्वियत् परिवृत्तो रथः त
देकान्तग्रहणं कर्त्तव्यं नेह पुत्रैः पौत्रैः परिवृत इति तत्रौदुंतं शारव इति भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थ इति वृत्तिकाराः अवशिष्ट इति तदर्थः तथा च कल्पसूत्रेषु व्यवहारः उच्छिनाष्ट
नसर्वं जुहोतीति सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रात् प्राक् तत्रेत्यनुवर्त्तते तेन सप्तम्यंतादेव प्रत्ययाः स्थंडिलात् व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्यमानेऽस्मिति

कथंतर्हि उरखोऽग्निः नह्यसौभस्रइतिचेत्तत्सं भवार्थेदिगादित्वाद्यदित्याहुः दध्न्युत्कृद्धीतिसंस्कारश्चेहलवणादिना यत्कसंस्कृतार्थेप्राग्वहतेरितिढञ्वक्ष्यतेस
तृतीयांतात् ततश्चदध्नासंस्कृतोपि दाधिकएव उदकेनश्वयतीति क्विप् तुक् इहैवसूत्रेनिपातनात्संप्रसारणाभावः इतिशब्दादितिसहिलौकिकीं विवक्षामनुसा
रयति सूत्रेसंज्ञायामितिवृत्तिकृतामक्षिप्तं पौर्णमासीति महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञित्यत्रतदस्मिन्वर्त्ततइत्यर्थेपूर्णमासादण् उपसंख्यानादण् शांतंहृद्वाइतिशालश
ब्दोनंतवचनःसौमीतिहलस्तद्धितस्येतियलोपःवायव्यमिति ओर्गुणःवांतोयीत्यवादेशःउषस्यमिति उषसो[illegible]लिंगादिवाद्दुहितरंदेवत्तावत्ति एतच्चसुपे
शासंसुखंरथमित्यादिमंत्रेषुप्रसिद्धम् शुनासीरीयमिति शुनश्चसीरश्चेतिद्वंद्वः शुनोवायुःसीरआदित्यइतिवृत्तिकाराः अन्येत्वेकमेवशुनासीरमिंद्रस्यगुण
माहुः तथाचाश्वलायनः इंद्रोवाशुनासीरइतिमंत्रवर्णश्चइंद्रंवयंशुनासीरमस्मिन्यज्ञेहवामहइतिमरुत्वतीयम् मरुत्वत्सं अग्नीषोमीयम् अग्नीषोमीयम्
वास्तोष्पत्यंवास्तोष्पतीयंवेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् वास्तोःपतिर्वास्तोष्पतिः इहैवसूत्रेनिपातनात्साधुः गृहमेधीयम् गृहमेध्यम् गृहमेधशब्दोःकार्यत्वसूत्रे[illegible]
द्योगृहमेधेभ्यःइत्याश्वलायनःगृहमेधासआगतेतिमंत्रलिंगंच कालेभ्योभववत् कालाट्ठञ्इतिप्रकरणेयेभवेप्रत्ययावक्ष्यंतेतेसास्यदेवतेत्यस्मिन्विषे
येऽनेनसूत्रेणातिदिश्यंते वत्करणंसर्वसादृश्यार्थंतेनयस्माद्योविहितः ततःसएवभवति तथैवोदाहरति मासिकंप्रावृषेण्यमिति स्मर्यते [illegible] अ
न्यथाप्रकृतिपालाद्यवाद्यषकारमेवपठेदितिभावः तस्यसमूहः चितवदाद्युदात्तअगोत्रांतंप्रतिपदमनुक्तप्रत्ययमिहोदाहरणं तथाहि अचित्ताट्ठगित्यस्यांते
अनुदात्तादेरञ्गोत्रांताद्वुञ्केदाराद्भ्यःप्रतिपदंयञादयइत्याशयेनोदाहरति काकंवाकमिति एवंबार्कम् काकवकवृकशब्दाआद्युदात्ताःप्राणिनांकुपु[illegible]
णामिति फिट्सूत्रात् प्राणिविशेषवाचिनांशब्दानांयेआदिभूताःकवर्गास्तुवर्गेतेषामुदात्तःस्यादितिसूत्रार्थःअथादिःप्राक्शकटेरितिह्यधिकृतं यत्तुवृत्तावुक्त्या
सेचशौकमित्युदाहृतं तत्प्रामादिकं खंडिकादिषुशुकशब्दस्यभाष्येचनौचपठितत्वेनांतत्वादित्यवधेयं भिक्षादिभ्योणभैक्षमिति अचित्तत्वाट्ठकृप्राप्तः
गार्भिणमिति अनुदात्तादेरञ्प्राप्तःसतितस्मिन् आद्युदात्तत्वंटिलोपश्चस्यात् युवतीनामितिवृत्तिकारास्तुभिक्षादिगणेयुवतिशब्दंपठित्वाभसामर्थ्यान्नपुं

वदित्याहुः नचानुदात्तादेरञ्जं वाधितुं पाठः भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेवेति प्रत्ययनिवृत्तौ भस्यां कनि न्युवृषीति कनि नंतत्यं आद्युदात्त
त्वात् तथा च स्त्रीसंघे यौवतमिति रूपं तन्मते स्थितं किंतु नैतद्युक्तं भाष्यवार्त्तिकयोरिह युवतिशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानात् तथा चेह श्रौतिर्[illegible]क्षीणेनतु भिक्षादि
त्वप्रयुक्त इत्यवधेयं शत्रंतादिति एवं च गार्भिणं यौवतं च गणोऽयं स्मरोक्तिः अदः स्मितं संमुखवीरयौवतं तुटच्छुजाकं वुमृणालहारिणीमिति श्रीहर्षोक्तिश्च भाष्यम
ते पिअसंगतेति भावः ब्राह्मणमाणवनत्रयोप्यमी वृद्धाः तेभ्यः प्रकृतौ यञ्जेवास्तु नहि वृद्धा तयञ्जियनि वा रूपे विशेषोस्ति न वा स्वरे उभयथाप्याद्युदात्तत्वा[illegible]
न्नुनानुवर्त्तिष्यते स्वरितत्वात्तस्य अन्यतो विधानार्थं यन्वचनं तत् सिद्धार्थकथनपरं वार्त्तिकमाह पृष्ठादिति पृष्ठशब्दः स्तोत्रविशेषसंज्ञा पृष्ठ्य इति पृष्ठा
नां समूहः कथं तर्हि पृष्ठ्याः षडह इति मत्वर्थलक्षणा येत्यवेहि ग्रामजनट्टत्तिष्ठता।। तु वार्त्तिकांतर्गतः सहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः अनुदात्तादेरञ् इह सूत्रे चि।।
वंत उदाहरणं अचितात्तु आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वाट्ठगेवेत्याशंक्येनाह कापोतमिति कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ लघावंते द्वयोः फिट्सूत्रात् ।
खंडिकादिभ्यश्च आद्युदात्तार्थं वचनं अचित्ताट्ठको वाधनार्थं च चरणेभ्यो धर्मवत् यस्याः प्रकृतेः यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते स ततः समूहेपि स्यादित्यर्थः [illegible]
दयोहि चरणेभ्यो वक्ष्यंते चरणाद्धर्माम्नाययोरिति तु तत्र वार्त्तिकं तदप्यनेनातिदेशसूत्रेण ज्ञापितमिति बोध्यं काठकमिति गोत्रचरणाद्वुञ् छांदोग्यमिति छंदो।।
गौ विषयके तिन्यः विषयो देशे तस्येत्यनुवर्त्तत इत्यादृषष्ठ्यंतादिति भौरिकिविधमिति क्लीवत्वं लोकात् सोस्यादिरिति अक्षरेयत्तानिबंधने पङ्क्त्यादिछंदः त।।
द्वाच्चकात्प्रथमांतात् अस्येत्यादिमतिप्रत्ययः स्यात् यञ्आदिमानस्प्रगाथश्चेत् प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः अकर्त्तरि च कारके इति कर्मणि घञ् पृषोदरादित्वाद्रेफ
नकारलोपो लोपः रूढश्चायं चतुर्थषष्ठौ पादौ वृहत्ते प्रगाथे पुनरभ्यसित्वात्तरयोरवस्येत इत्येवमादिवचनात्[illegible] ऋचो मिलित्वा क्रियंते स प्रगाथः त्रिष्टुभस्मि।।
ति कुटीकुटीर इत्यादिवत्स्वार्थिके कृते लिंगान्यत्वं संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः चाविभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमांतेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामेऽभिधेये णः स्यात् भद्रस्यां
प्रहरणं किम् माला भूषणमस्यां क्रीडायां क्रीडायां किम् खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायां घञः सास्याम् घञः किम् श्येनपतनमस्यां वर्त्तते क्रिया किं प्राकारोस्यां वर्त्तते तद
अन्येतु प्रणीयत इति प्रगाथः णेशब्द इत्यत उष्णिकुभिणातिभ्यस्यत्तित्याहुः पत्रहे क्रतावावृत्त्या प्रणीयेते स प्रगाथः ३

स्वामिति प्रकृते पुनः सास्वामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदिति अत एवाह हरदत्तः दण्डपातोस्यां तिथाविति तदधीते तद्वेद द्वितीयान्ताद्ध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्या
त् द्विलग्रहणमधीयाने विदुषि च पृथग्विधानार्थं अन्यथा उत्तरत्र क्रतुवसन्तादीनामशब्दात्मकतया अध्ययनासंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यात् सिद्धान्ते तु द्विल
ग्रहणसामर्थ्यात् क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अपि प्रत्ययं लभन्ते क्रतूक्थादि क्रतुविशेषेति क्रतुशब्दस्तु व[illegible]न्ते तथा हि सति क्रतुसंस्थास्वेव
पठ्येत नापि क्रतुपर्यायाः उक्थादिषु यज्ञशब्दस्यापाठादिति भावः आग्निष्टोमिक इति संस्थाविशेषवचनस्यापि अग्निष्टोमशब्दस्य तत्संस्थापके क्रतौ निरूढः ।
प्रयोगः वासवदत्तामिति गद्यरूपो ग्रन्थविशेषः आख्यायिकेति अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इति सूत्रे हरदत्तः सर्वादेरिति सादेरित्यत्र अर्थवतः सशब्दस्य ग्रहणात् सर्वादे
पृथगुपादानं एतदपि अर्थवत्परिभाषायां ज्ञापकं सर्ववैदिक इति वार्त्तिकान्तमधीत इत्यर्थः अन्तवचने अव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सः ननोणो
लुक् इकन्निति पदशब्दः उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् स्यात् शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्च परोयः । पथिन्शब्दः तदन्तात् ष्ठिकन् स्यात् षोडशेषष्टेः शतपथिक इति अत्र ट
त्तिकारो बहुलग्रहणं कृत्वा शातपथ इति अणमप्युदाजहार इकन् बहुलं पदोत्तरपदादिषु उक्थादिष्वन्तर्गणसूत्रमिति न्यासकारः वसन्तादिभ्यष्ठक् उक्थादिषु
वसन्तादयः पाठ्याः ते वा वसन्तादिषु तथा तु न कृतमित्येव अथर्वाणमिति अथर्वणा प्रोक्तोऽथर्वा उपचारात् यद्वा तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋष्यादिभ्यो लुग्वक्तव्यः
वसिष्ठः विश्वामित्रोऽनुवाकः इत्युदाहरणस्य अथर्वणो वा अथर्वा अथर्वणा इति शैषिकप्रकरणान्ते भाष्योक्तेः साधुः ण्यक्षत्रियार्षञितः प्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययां
तात् ऋष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् कुर्वादिभ्यो ण्यः कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः आन्धकेरण श्वाफल्क[illegible]
तात् तत इञो लुक् श्वाफल्कः पुत्रः वसिष्ठादृष्यण् वासिष्ठः पिता पुत्रश्च तिकादिभ्यः फिञ् तैकायनिः ततोऽण् लुक् तैकायनिः पुत्रः ऋष्यण एवेति पाणिव[illegible]
त्वे तु औत्सर्गिक एवाण इति भावः यद्यपि पाणिनि शब्दो यौगिको न तु अयं रूढः लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणं एतच्च शास्त्रान्ते भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्ति
क निर्देशाद्दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः इति भाष्याच्च निर्णीतमित्यवधेयं अष्टकमिति संख्यायाः संघसूत्राध्ययनेष्विति संख्यायाः अतिशदन्तायाः [illegible]दो ब्राह्मणानि

देवसिद्धेर्ब्राह्मणग्रहणं तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेन पुराणप्रोक्तानामेव तद्विषयता नेह याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् आप
त्यस्य चेति यलोपः याज्ञवल्क्यादयो नूतना इति सूत्रकारदृष्ट्या इति वृत्तिकृतां व्यवहारः छंदोब्राह्मणानीति किं पाणिनीयं व्याकरणं अथ चातुरर्थिकाः तदस्मिन् म
नुपोयमपवादः सकललोकनिरूढे यथा स्यात् नत्वाधुनिकसंकेतितेपि तेन तदर्थे इति शब्दः देशे तन्नाम्नीति उत्तरसूत्रत्रयेप्यन्वेति तेन निर्वृत्तम् अंतर्भावितण्य
र्थाद्वृत्तेः कर्मणि क्तः चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् तद्धितार्थे द्विगौ तु ठञो लुक् स्यात् कुमुद
णकठसूत्रे कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेपि एकशेषो न भवति प्रथमतः कुमुदादीनां चतुर्णां द्वंद्वं विधाय द्वितीयेन काशादिकुमुदादि तद्द्वंद्वेन सह पुनर्द्वंद्वविधानात् आ
दिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तदाह अरीहणादिभ्य इति जनपदे लुप् तन्नाम्नीत्येव नेह उदुंबराः संत्यस्मिन्देशे औदुंबरो जनपदः नह्य[illegible]नामधेयं वस्य
माणेनेति अवर्णोपधासत्वादिति भावः नच टिलोपस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात् नन्वेकदेशविकृतन्यायेन पदत्वाद्रुत्वं स्यादिति चेन्न बहिरंगत्वेन टि
लोपस्यासिद्धत्वात् नच षाष्ठीव बहिरंगपरिभाषा इह कुन पश्येदिति वाच्यं कार्यकालपक्षाश्रयणात् नन्वेवं औत्सीत्यादेरहः घटी आमलकीत्यादौ जश्त्वं च स्यात्
यस्येति लोपे कृतेऽवशिष्टस्य स्वादिष्विति पदत्वात् नच [illegible]त्वं यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् नच पदत्वेप्येवं ते[illegible] विधिना सह कार्यकालत्वतया पूर्वत्रासिद्धेवे
ति निषेधादिति चेन्न पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात् अत एव रामं औ इत्यवस्थायां पदत्वे वल्गुसादेरिव स्थानिवद्भावेन रामो इत्यादेः पदत्वं अन्यथा उभयत्र आ
श्रयेऽनवद्भावप्रतिषेधात् पदत्वं दुर्लभं स्यादिति दिक् महिषाच्चेति एतच्च सूत्रेणैव सूचितं तथाहि प्रकृत्यस्य मतुप् एव हि डित्वमतिदिश्यतां प्रक्रियालाघवाय
ड्मतुवेव वा क्रियतां एवं मतुबनुवचनं अन्यतो विधानार्थं शिखाया वलच् दंतशिखात्संज्ञायामिति पंचमे वक्ष्यते तत्रादेशोपि शिखावल इति रूपस्य सिद्धये इदं तु निर्दे
शघनार्थं देशे तन्नाम्न्येव बाधनार्थं च कुमुदादित्यादि नडादयंतर्गणसूत्रद्वयं सौत्रः षष्ठ्या लुक् एवं तक्षन्नित्यत्रापि इति चातुरर्थिकाः शेषे लक्षणं चेति स्यादेतत् लक्षणं
तावदयं चास्तु षष्ठ्यादीनां तस्येदमिति सूत्रेणादर्शादीनां तु संस्कृतं भक्षा इत्यनेन सिद्धत्वात् तथा अधिकारोपि व्यर्थः तैर्विनापि घादीनां घुघुलं तानां अप्रत्यादि चतु

म· सु·
८५

र्थपर्यंतेषु अप्रवृत्तेर्ज्ञापकत्वेनैव सुसाधत्वात् तथाहि आर्द्रका शालेसादयो वृद्धाः तेषां वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धे उत्करादिषु पाठो ज्ञापयति नेतः प्राक् घादयः स्युरिति ।
गोत्रोक्षेति वुञ्विधिरपीह लिंगं अन्यथा समूहस्यापि इदमर्थान्तर्भूततया गोत्रचरणाद्वुञित्येव सिद्धे किं तेन किंच अप्रत्साधर्थानामनुवृत्त्या तस्येदं विशेषतया वा
यदि तत्र घादयः इष्येरन् तर्हि प्राग्दीव्यतोणित्यत्रैव रायादिभिः सह पठ्येरन् अथोच्येत नापत्यादिव्यावृत्तये शेषाधिकारः किंतु अर्थसाकल्यार्थः अन्यथा संनिहिते
जातार्थ एव घादयः स्युः भवादौ तु प्राग्दीव्यतइति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना अणादय एव स्युर्न घादय शेषशब्दात्तु सर्वेषु घादयः सिध्यन्तीति
मेवं जाताधिकारानंतरं प्राग्वहतेष्ठगित्यादिभिः सह घादिषु वक्तव्येषु ततः प्राक्पाठसामर्थ्यादेवार्थसाकल्यलाभात् तस्माद्वार्थमिदमिति चेत् अत्रोच्यते अधि
कारस्तावदावश्यकः शैषिकात्सरूपः शैषिको नेति वक्ष्यमाणस्यार्थस्य विषयलाभो यथा स्यात् शैषिकत्वप्रयुक्तं कार्य शेषं ध्वनपि तु क्लिपमाणः शेषाधिकार
एवं ज्ञापयति शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिक इत्यादि एष च श्लोकः सन्निधौ च भाष्ये पठितः इह तु सन्नेते उपन्यस्त इति तत्रैव व्याख्यास्यते एवं स्थि
ते विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति नातीव तत्र निर्भरः कार्यः विगृहीतादपीत्यादि वाचनिकमेवेदं सूत्रे तु संघातस्यैव ग्रहणं अन्यथा वैषम्यात् संख्यातानु
देशो न स्यात् कुत्सितानां त्वयइति इह बहुव्रीहिरपि सुवचः अत एव निपातनात् कोः कद्भावः तेन कद्भावेत्रावुपसंख्यानमिति न कर्तव्यं दक्षिणापश्चात्पुरस
स्त्यइति कथं तर्हि पश्चात्तनैरुक्तैरनुगम्यमानः इति श्रीहर्षः न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यकं कालवाचकात् घुघुलौ बाधेते परत्वादिति वाच्यं ।
अग्रादिपश्चाड्डिमजिति डिमचा घुघुलोर्बाधस्य दुर्वारत्वात् सत्यं पश्चात्तन्वंतीति पश्चात्तना इति कथंचिद्योज्यं कापिश्याः ष्फक् कापिशीशब्दात् ष्फक् स्यात् [illegible]
[illegible]षार्थे तदाह कापिशायनी द्राक्षेति घु प्रागपाक् अपाचीदक्षिणा दिक् द्वितीयो वर्णः पकारेण तु दंतोष्ठ्यः यदिंद्र प्रागपागुदक् इत्यादौ तथा दर्शनात् अव्यया
त्यो द्विविधाः अव्ययाः अनव्ययाश्च अस्तासंता अव्यया अन्ये तु न उभयेपीह गृह्यंते अविशेषात् अथ कथं सांस्कारः प्राक्तना इवेति कालवाचिनो व्यया रम·
त्यरत्वात् घुघुलाविति वोध्यं औत्तराहइति यदि तु उत्तरादाहि प्रत्यये ततोऽणि क्रियते तदा औत्तराहशब्दो नोदात्तः स्त्रियां ङीप्बोध्यः आहञ्जंत [illegible] आ घुसत्तः ८५

द्वियांठा पूर्वेति विशेषः वक्ष्यत इति श्वमस्तकृत्वे सत्रमद्रेभ्योञ् वहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते न तु मद्रपर्यायः दिशोमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपद।
स्य जनपदवाचिनः मद्रभिन्नस्याचामादेर्वोत्तृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते इत्यर्थः पौर्वमद्र इति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधि
करण्यात्तद्धितार्थेति समासः उदीच्यग्रामात् दिग्ग्रहणं निवृत्तं शैवपुरमिति प्रस्य पुरवहांता चेति वुञ् भवति वृद्धादिति हि तत्रानुवर्तते भवतष्ठक् छ सौ
जन्त्वमिति सिति चेति पदत्वादिति भावः एतदर्थमेव हि छसः सकारः अत एव नायं शकारादिः तथा हि सति सित्वं व्यर्थं स्यात् काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ इकार उच्चा
रणार्थ इति ञकार एवोभयत्राप्यनुबंधः तस्य विपर्यासकरणं स्त्रीप्रत्ययविशेषार्थ इति भावः आपदादीति अंतर्गणसूत्रमिदं धन्वयोपधाद्वुञ् धन्वेति न स्वरूप
ग्रहणं वृद्धत्वासंभवात् इत्याशयेनाह धन्वविशेष इति ऐरावतं धन्वेति यद्यपि समानौ मरुधन्वानौ इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथापि नपुंसकोपि धन्वशब्दोस्ति आष्टकं
नाम धन्वेति भाष्ये ह्रस्वपाठात् गहादिभ्यश्च एभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावे पि पाठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वेति अलो।
न्त्यस्येति सकारस्य लोपः यस्येति चेत्यकारस्य अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुं लोपवचनं मुखतीयइति मुखतो जातादिः आद्यादित्वात्तसिः तसश्छ
स्वकीयमिति गहादेराकृतिगणत्वाच्छः अदेशवाचित्वेपि पूर्वपक्षादिवत् तथा तु व्योगाप्रख्यानादित्यत्र न हि स्वकीयस्यैवमप्रख्यानमिति न्यासः केवलात्स्वश
ब्दात्तु अण् सौवं एतच्च द्वारादीनां चेति सूत्रे आकरे उदाहृतं स्वीयमिति तु प्राक्क्रीताच्छः चांद्राणुस्वपरजन देवराजादेः कुञ्चेति सूत्रयंति तत्र राज्ञो न लोपे यल्नः क।
र्तव्यः पर्वताच्च कथं तर्हि तत्र जन्यं रघो घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूदिति उच्यते पर्वतीयस्य राज्ञः इमे इत्यर्थे छातादण् शेषिकाठ्ठः षिकोनेति निषेधस्तु नास्ति असरू
पत्वात् युष्मदस्मदोः इह योगो विभज्यते तेन यथासंख्यं न तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां छो वा स्यादाभ्यां नि चेति वृद्धत्वान्नित्ये संप्राप्ते विकल्पोयं ततः ख।
ञ्च एवमुत्तरसूत्रेपि योगविभागो वोध्यः तेनादेशयोः खञणभ्यां यथासंख्यं न तस्मिन् युष्माकास्माकौ तस्मिन् खञि इत्यर्थः ततः अणि च अत एव खञणोरिति॥
नोक्तं तवकममकावेकवचने अत्रापि खञ्यणि चेति वाक्यभेदेन संवध्यते अतो यथासंख्यं नेति दिक् असांप्रतिके संप्रतीत्यव्ययं प्रज्ञादौ पठ्यते तेन चमा

र्थ्यपर्यंतेषु अप्रवृत्तेर्ज्ञापकत्वलेनैवमुसाधत्वात् तथाहि आर्द्रका शालेत्यादयो वृद्धाः तेषां वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धे उत्करादिषु पाठो ज्ञापयति नेतः प्राक् घादयः स्युरिति॥
गोत्रोक्षेति वुञ्विधिरपीह लिंगं अन्यथा समूहस्यापि इदमर्थांतर्भूततया गोत्रचरणाद्वुञित्येव सिद्धे किं तेन किंच अपत्याद्यर्थानामनुवृत्त्या तस्येदं विशेषतया वा
यदि तत्र घादयः इष्येरन् तर्हि प्राग्दीव्यतो ऽणित्यत्रैव रायादिभिः सह पठेयुः अथोच्येत नापत्यादिव्यावृत्तये शेषाधिकारः किंतु अर्थसाकल्यार्थः अन्यथा संनिहिते
जातार्थ एव घादयः स्युः भवादौ तु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाः अणादय एव स्युः शेषादयः शेषशब्दात्तु सर्वेषु घादयः सिध्यंतीति
मेवं जाताधिकाराणां तस्मात् षष्ठ्यणित्यादिभिः सह घादिषु वक्तव्येषु ततः प्राक्पाठसामर्थ्यादेवार्थसाकल्यलाभात् तस्माद्व्यर्थमिदमिति चेत् अत्रोच्यते अधि
कारस्तावदावश्यकः शैषिकात्मत्वपः शैषिकोनेति वक्ष्यमाणस्यार्थस्य विषयत्वाभो यथा स्यात् शैषिकत्वप्रयुक्तं कार्यशेषं ध्वनपि तु क्षिपमाणः शेषाधिकार
एव ज्ञापयति शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिक इत्यादि एष च श्लोकः सन्निधौ च भाष्ये पठितः इह तु सन्नेतत उपन्यस्त इति तत्रैव व्याख्यास्यते एवं स्थि
ते विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति नातीव तत्र निर्भरः कार्यः विगृहीतादपीत्यादि वाचनिकमेवेदं सूत्रे तु संघातस्यैव ग्रहणं अन्यथा वैषम्यात् स्यात्तोनु
देशो न स्यात् कुत्सितात्स्वय इति इह बहुव्रीहिरपि सुवचः अत एव निपातनात् कोः कद्भावः तेन कद्भावे त्रावुपसंख्यानमिति न कर्त्तव्यं दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।
स इति कथं तर्हि पश्चात्तनैः क्रमश्वननुद्यमानः इति श्रीहर्षः न च दिग्देशवाचि निपश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यकं कालवाचकात् ट्युट्युलौ बाधेते परत्वादिति वाच्यं।
अग्रादिपश्चाड्डिमजिति डिमचा ट्युट्युलौ बाधस्य दुर्वारत्वात् सत्यं पश्चात्तन्वंतीति पश्चात्तना इति कथं चिद्योज्यं कापिश्याः ष्फक् कापिशीशब्दात् ष्फक् स्यात्
विषयः तदाह कापिशापनीद्राक्षेति द्युप्रागपागुदक् अपाचीदक्षिणादिक् द्वितीयो वर्णः पकारो न तु दंतोष्ठ्यः यदिंद्रप्रागपागुदक् इत्यादौ तथादर्शनात् भाषा
रूपो द्विविधाः अव्ययाश्च अनव्ययाश्च अस्तासंताः अव्ययाः अन्ये तु न उभयेपीह गृह्यंते अविशेषात् अथ कथं संस्कारः प्रात्तनाद्येवेति कालवाचिनो व्यया
परत्वात् ट्युट्युलाविति बोध्यं औत्तराहइति यदि तु उत्तरादाहि प्रत्यये ततो ऽणिक्रियते तदा औत्तराहशब्दो नोदात्तः स्त्रियां ङीप् एवोध्यः आहञंतत्वे आद्युदात्तः

स्त्रियां टापूर्वेति विशेषः वक्ष्यत इति अवसरस्त्रूचे सत्र मद्रेभ्योऽञ् बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते न तु मद्रपर्यायः दिशोमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपद
स्य जनपदवाचिनः मद्रभिन्नस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते इत्यर्थः पौर्वमद्र इति मद्रैकदेशे मद्र शब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधि
करण्यात्तद्धितार्थेति समासः उदीच्यग्रामात् दिग्ग्रहणं निवृत्तं शैवपुरमिति प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञ् न भवति वृद्धादिति हि तत्रानुवर्तते भवतष्ठक्छसौ
अच्त्वमिति सितिचेति पदत्वादिति भावः एतदर्थमेव हि छसः सकारः अत एव नायं शकारादिः तथा हि सति सित्वं व्यर्थं स्यात् काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ इकार उच्चा
रणार्थ इति ञकार एवोभयत्राप्यनुबन्धः तस्य विपर्यासस्तु स्त्रीप्रत्ययविशेषार्थ इति भावः आपदादीति अन्तर्गणसूत्रमिदं धन्वयोपधाद्वुञ् धन्वेति न स्वरूप
ग्रहणं वृद्धत्वासंभवात् तदुत्वाशयेनाह धन्वविशेष इति ऐरावतं धन्वेति यद्यपि समानौ मरुधन्वानौ इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथापि नपुंसकोऽपि धन्वशब्दोऽस्ति आष्टकं
नाम धन्वेति भाष्ये ह्रस्वपाठात् गहादिभ्यश्च एभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावे पि पाठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वेति अलों
स्यस्येति सकारस्य लोपः यस्येति च सकारस्य अव्ययानां भमात्रे टिलोपः सा नित्यत्वं ज्ञापयितुं त्योपवचनं मुखतीय इति मुखतो जातादिः आद्यादित्वात्तसिः ततश्छः
स्वकीयमिति गहादेराकृतिगणत्वाच्छः अदेशवाचित्वेऽपि पूर्वपक्षादिवत् तथा तु योगाप्रत्याख्यानादित्यत्र न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानमिति न्यासः केवलात्त्वश
ब्दात्तु अण् सौवं एतच्च द्वारादीनां चेति सूत्रे आकरे उदाहृतं स्वीयमिति तु प्राक्क्रीताच्छः चान्द्रास्तु स्वपरजन देवराज्ञां कुक्केति सूत्रयन्ति तत्र राज्ञो न लोपे यतः क
र्तव्यः पर्वताच्च कथं तर्हि तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूदिति उच्यते पर्वतीयस्य राज्ञः इमे इत्यर्थे छात्रादरण् शैषिकाच्छैषिको नेति निषेधस्तु नास्ति असरू
पत्वात् युष्मदस्मदोः इह योगो विभज्यते तेन यथासंख्यं न तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां छो वा स्यात् दर्शिनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये संप्राप्ते विकल्पोयं ततः ख
ञ्च एवमुत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो बोध्यः तेनादेशयोः खञणभ्यां यथासंख्यं न तस्मिन् युष्माकास्माकौ तस्मिन् खञि इत्यर्थः ततः अणि च अनएकवचने इति
नोक्तं तवकममकावेकवचने अत्रापि खञि अणि चेति वाक्यभेदेन संबध्यते अतो यथासंख्यं नेति दिक् असंप्रतिके संप्रतीत्यव्ययं प्रज्ञादौ पठ्यते तच्च मा

ष्येवर्त्तते तथाच प्रयुज्यते अनाशश्वस्तूणत्रो अतिरिक्तः षड्रात्रः सवा एष संप्रतियज्ञो यत्संवत्सरत्र इति नन्यूनो नातिरिक्तः सम इत्यर्थः इदानीमित्यर्थेपि एतर्हि संप्रतीदानीमित्यम-
रात् ततो णः सांप्रतं ततो विनयादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थे ठगिति न्यासकारः द्वीपादनुसमुद्रं यञ् समुद्रसमयानुसमुद्रं अनुर्यत्समयेति अव्ययीभावः सप्तम्यंतं चेदं विद्य-
मानक्रियाद्वारकं द्वीपविशेषणमित्याह समुद्रसमीपे यो द्वीप इति कच्छाद्यणो मनुष्यवुञश्चापवादोयं अनुसमुद्रं किं द्वैपमन्यत् द्वैपको मनुष्यः कच्छादिभ्यश्च मनु-
ष्यतत्स्थयोर्वुञ् इति सूत्राभ्यां यथायथं अणवुञौ कालाट्ठञ् इह कालविशेषवाचिनामेव ग्रहणं न तु स्वरूपस्य पर्यायाणां चेति वृत्तिन्यासपदमंजर्यादिषु स्थितं।
तन्मते कालिकी व्याप्तिः कालिकः संबंध इत्यादि प्रयोगा विरुध्यंते किंच विशेषा एव गृह्यंत इति तन्निर्मूलं मुनित्रयानुक्तत्वात् यत्तु वदंति स्वरूपं पर्यायश्चेनेह गृ-
ह्यते ज्ञापकात् तथाहि संधिवेलेति सूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीप्रभृतिभ्योऽट्टुभ्योपि अण् विधीयते तच्च ठञो बाधनार्थं तदेवोक्तार्थज्ञापकमिति तच्चिंत्यं इदं
हि विशेषग्रहणे ज्ञापकं न तु तन्मात्रग्रहणे तथाच नलड्डितइति सूत्रे सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः इति भाष्यं व्याचक्षाणः कैयट आह यथा कथंचित्कालशब्दा-
ट्ठञिति तथाच नदीभिश्चेति सूत्रे नदीवाचकत्वाविशेषात्स्वरूपस्यापि ग्रहणमुक्तं तथेहाप्युचितं तदेतदाह कालवाचिभ्य इति एतेनाकालिकेत्सेतिजोमिनि-
सूत्रेऽकालिकेति ह्रस्वपाठपक्षे कालाट्ठञिति कालिकमिति भट्टवार्त्तिकमपि व्याख्यातं वृत्त्यादिमते तु कालात्कालशब्दाट्ठञिति कालाद्य स्कृष्टे ठञिति पांचमि-
कसूत्रेणेत्येवं परस्तु पाकुकविकृतिरिव मंतव्याख्येयं स्यात् इह गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयते तेन कदंबपुष्पसाहचर्यात्कदंबपुष्पः कालः व्रीहिपलालसाह-
चर्याद्व्रीहिपलालः तत्र भवं कादंबपुष्पिकं व्रैहिपलालिकमित्याकरः अत्र प्रमाणं तु संधिवेलादिति सूत्रेऽनेन कालग्रहणे न नक्षत्राणां विशेषणमित्याहुः यत्तु
पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्योऽर्थः लुवविशेष इति व्युत्पादनादिति चेत् मैवं पुष्यादिसमयस्थेन चंद्रमसा योगान्नक्षत्रलक्षणयादिकाले वृत्तिः सैव लुवं द्वारा-
अन्वाख्यायते पौषादिनिष्टत्यर्थं न त्वेतावता कालो मुख्योऽर्थः अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति दिक् एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रतिपादके-
भ्य इत्यर्थो बोध्यः श्राद्धे शरदः श्राद्धमिति कर्मनामधेयम् श्रद्धावान्पुरुषस्तु नेह गृह्यते व्याख्यानात् रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाच्च अश्वस्तु इकञ्वास्यादि-

ति ऐषमो ह्यइत्यादिनास्य वपिविकल्पितः पक्षेस्तुस्तु लौवोध्यौ शौवस्तिकमिति नन्विहइकादेशो दुर्लभः तुटप्रत्ययभक्तत पाठस्यादित्वाभावात् कुमेठइत्यात्रा ठ
वोऽयथा नच परत्वादिकः आगतयात्तस्य वहिरंगत्वात्प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत यानुटोंऽतरंगत्वात् नच सूत्रभंगेन तुकुसुकरः इसुसुकुक्तांनादिति कादेशप्रसंगात् मैवं
वुन्छण्णादिसूत्रेवक्ष्यमाणाद्वीममनुष्यनाम्नष्ठञ्चेति सूत्रे चठचञ्चित्वेनेकादेशोंऽतरंगेप्यौव स्वानि तिज्ञापितत्वात् अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वेकृते इकादेशः स्यादिति किं
ठचञ्चित्वेन कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरं वाधितुं चित्वमुच्यते संधिवेलात्रैषमिति तिष्याइवादौ प्रत्ययजातार्थे तुअ विष्टाफलानां तिलुकुस्यात् सूर्येतिष्येत्यत्र।
तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीत्युक्ते यलोपः प्रावृषएण्यः ऋत्वणोपवादः प्रावृषेण्यइति प्रावृषिभावः जातेतुठञेव स्य तिरषाभ्यामिति सिद्धेप्रक्रियालाघवार्थेणा
कारोच्चारणं किंच प्रावृषेण्यमावक्ष्याणः प्रावृषेण्य अत्रणाकारश्रवणार्थमपि नत एयन्नात्क्विपृणिलोपात्त्रोपयलोपाः सर्वत्रारा चतत्लोपश्चहेमनमिति न
त्तद्धितइति टिलोपस्तु न भवति तल्लोपस्य समुदायलोपत्वपक्षे अनिति प्रकृतिभावादवयवलोपत्वपक्षेतु यस्येति लोपेतस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्तस्यानिवद्भा।
वाद्वा हैमंतमिति ऋत्वणितकारलोपोनतस्य सर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेनाणासन्नियोगशिष्टत्वात् वृत्तिकारास्तु छन्दसि ढञवसंताच्च छंदसीत्येव ततः हेमंता।
च्च इह सर्वत्रग्रहणमपकृष्यते तेन लोके वेदेचहेमंतिकं ततः अणाचतलोपश्च एवंचभाषायामपिरूपत्रयमित्याहुः एतच्चभाष्यविरुद्धं भाष्येहीदंसूत्रंप्रत्या
ख्यातम् तुच्चेत्थं हेमंतपर्यायो हेमन्शब्दोप्यस्ति हेमन्हेमन्नागनीगंतिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यत इति प्रयोगात् तत्र भाषायां हेमन हेमंतशब्दाभ्यामृत्व।
णि हैमनं हैमंतमिति रूपद्वयं छंदसितुठञा तृतीयम् नचात्रठञात्र णोवाधः छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति तस्माल्लोके रूपद्वयमेवेति तत्वं सा
यंचिरम् नन्वतरंगत्वात्प्रथमं तुरिमत्युरित्यादाविवसुशब्दस्य प्रत्ययतयाऽऽगसंज्ञानिमित्तयोयुस्तस्य विधीयमानोऽनादेशोनस्यात् नच तु गेवकार्यः तस्य पूर्वा।
ततया प्रातस्तनमित्यत्र विसर्जनीयाभावप्रसंगात् अतआह तुटः प्रागिति इत्यादीति आदिशब्दार्थस्तु घकालतनेष्विति सायंतनमिति स्यतेर्घञि स्यपशब्दो।
दिवसावमाने रूढः तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन माकारत्वं निपात्यते अन्यत्रत्वकारांत एव सायाह्नः आह चसंख्याविसायपूर्वस्येति भारविश्चसायमंडनमोभत्वरयंस

इति एतच्च वार्त्तिकमतम् आह हि सायचिरयोर्मकारांतत्वं प्रत्ययसन्नियुक्तमिति भाष्ये तु सायंशब्दस्य पाठ इह सूत्रेऽस्य व्याख्यातः स्वरादिषु पठितात्सायमिति मां-
तादव्ययत्वेनैव प्रत्यये रूपसिद्धेः न चैवं घञंतात्कालाट्ठञि अनिष्टरूपापत्तिः तस्य कालत्ववाचित्वाभावादित्याहुः यद्यपि कालत्वबोधकत्वमात्रेणास्यास्तिकं साधा-
रणं ठञि विधौ गृहीतं तच्च उक्तभारविप्रयोगात् सायशब्देऽप्यस्ति तथाप्यनभिधानाट्ठञ् नेति बोध्यं एदं तत्त्वमिति प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतनः इत्याद्यर्थं तत्र हि
सप्तमी नास्ति जाताद्यर्थे तु घकालतनेष्विति सप्तम्यलुका सिद्धं चिरत्नमिति चिरशब्दस्य सूत्रे उपादानात् त्नप्त्नु लावपि स्तः अग्रादीति डिमचौ डित्त्वं शक्यमकर्त्तुं तत्र
जातः ननु जातादिष्वणादयः सिद्धा एव चाक्षुषं रूपमित्यादिसिद्धये शेष इति सूत्रस्य लक्षणत्वोक्तेः अधिकारत्वाच्च घादयः तस्माज्जाताद्यर्थनिर्देशो व्यर्थः।
न च जातादिष्वेवेति नियमः सुवचः चाक्षुषमित्याद्यसिद्धेः तत्रा तेशे ते इत्यादौ तु अनभिधानादेव न भविष्यति अंगुल्या खनति वृक्षमूलादागत इत्यादौ य-
था समर्थविभक्तयस्तु आक्षेपादेव लभ्यन्ते चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा तस्मात्तत्र जात इत्यादिसूत्राणि व्यर्थानीति चेत् अत्राहुः प्राक्षष्टिविसादीनपवा-
दांस्तत्र तत्र विशेषवक्तुं जातादयोऽर्थास्तावदवश्यं वक्तव्याः तेन च योगविभागेन विभक्तिविशेषसमभिव्याहारेणाचोक्ताः स्पष्टत्वार्थम् यानि तु निरपवादान्य-
र्थादेशनानि कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादीनि तानि स्पष्टत्वार्थान्येवेति पूर्वाह्णक इति विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रकः मूलक इति नक्षत्रा-
णोपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः अवस्करक इति औत्सर्गिकस्याणः केचित्तु संज्ञायां शरदो वुञिति सूत्रस्थं संज्ञाग्रहणं कृतलब्धेत्यत
स्यर्यंतं अनुवर्त्तयन्तीति वृत्तिकाराः तेषां मते संज्ञायामेवायं अणादयो घादयश्च बोध्याः अमावास्याया वा संधिवेलाद्यणोपवादः अमावस्यदन्यतरस्यामि-
ति सूत्रे णामापूर्वाह्णे रर्पयति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वो निपात्यते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वया ह्रस्वपक्षेऽपि अण्वुनौ स्त एव आमावस्यः अमावस्यकः केचित्तु संधिवेला-
दिषु इह सूत्रे च ह्रस्वोपधमधीयते तेषां दीर्घपक्षे न स्यात् विकृतस्याप्रकृतेरग्रहणादिति न्यासकारहरदत्तादयः वस्तुतस्तु अकृतवृद्धेर्द्विप्रकृतिभूतस्येदं ग्रह-
णमित्याश्रित्य ह्रस्वपाठेऽपि समर्थयितुं शक्यते अ च अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि प्राग्वद्भाभ्यां बोध्यः तदिहामावास्यायां जाते ह्रस्वदीर्घाभ्याम्

स्य यत्र पेणाषड्रूपाणि। श्रविष्ठा फल्गुनी इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वांत इति कैयटहरदत्तादयः माधवस्तु स्वातीतिष्येति ङीषंतं पठति तथा हि अव्ययात्त्यबिति सूत्रे शो।
षिकया विप्रतिषेधनिरूपणप्रस्तावे सौवात इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तं भवार्थे ऽण्जाते तु श्रविष्ठेत्यादिना लुक् स्यादिति संधिवेलादिसूत्रे हरदत्तेनाप्येवमु
क्तं बचक्रदिकाणादिति ङीषंतात्स्वातीशब्दाज्जातार्थे अणः श्रवणमस्त्विति वाच्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया लुको दुर्वारत्वादिति भावः माधवस्तु जातार्थे पि
ङीषन्तस्य सौवात इति रूपमाह लिङ्गविशिष्टग्रहणे केवलस्याग्रहणात् एतच्चात सातत्यगमन इत्यत्र धातुवृत्तौ स्पष्टम् श्रविष्ठास्विति श्रविष्ठाधनिष्ठा
इत्यादीति आदिशब्दादनुराधा स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः आषाढः बहुलः कृत्तिकापर्यायस्य बहुलाशब्दस्य समाहारद्वंद्वे नपुंसकह्रस्वत्वेन सू
त्रे निर्देशः उपसंख्यानमिति प्रकरणाल्लुक् इति बोध्यं स्थानांतेति गोशालशब्दस्य विभाषा सेनेति नपुंसकस्यैव सूत्रे निर्देश इति स्पष्टं तत्साहचर्यात्खरशाले
प्येवमेव न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ्नेति भ्रमितव्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक्सिद्धेः प्रघपिटावंतयोः पाठेपि नक्षत्रैः एकदेशविकृतन्यायेन क्लीबेपि
लुक्सिद्धेः तथापि लाघवार्थे ह्रस्वपाठ इति हरदत्तः वत्सशाल इति वत्सशालायामित्यपि बोध्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिजित् आभिजितः अश्वयुक्
आश्वयुजः कृतलब्ध यद्यपि कृतक्रीतत्वे जातत्वलब्धत्वे योग्यो ऽपेत तथापि पृथगुपादानेन कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकेपि बोधे उद्देश्ये विशेषिकः साधु इति बोधपि
तुं अत एव जाते लुक्भाजामपि कृते लुङ्नेति बोध्यं प्रायभवः न च तत्र भव इत्यनेन गतार्थता प्रायभवस्य भवस्य च विशिष्टाविशिष्टत्वाभ्यां भेदात् उपजान्वा
दयः सामीप्ये ऽव्ययीभावाः तेषां समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं संभृते इह तंत्रावृत्त्यादिना ऽवक्रः ऽभिधेयस्याधारस्य परिमाणानतिरेकश्चेत्यर्थद्वयमपि गृह्यते लो
घ इति कुम्भे संभाव्यते तस्य परिमाणान्नातिरिच्यते वा यः सेनादिः स एवमुच्यते कोशाड्ढञ् कौशेयमिति कोशे संभवस्तु सं कार्यवादाश्रयणात् म तां तरेणानु
विकारप्रकरणे पाठ इत्यस्यानांतरं कोशाड्ढञ् चेति पाठ्यम् तथा च वार्त्तिकम् विकारे कोशाड्ढञ् संभूते ह्यर्थानुपपत्तिरिति [illegible]व योगविभाग उत्तरार्थः आश्व
युज्या वुञ् उत्तरार्थं ठञो ऽपवादः नकारः स्वरार्थः इतस्त्रदृष्टमर्थश्च देयमृणं ऋणे किं मासे देया भिक्षा तत्र भवः कालादिति निवृत्तमिकालसंबद्धस्य तत्रेत्यस्य निवृत्तौ

येपुनस्तत्रग्रहणात् नचपूर्वसूत्रस्थस्यतदित्यस्यानुवृत्त्यैवतत्रग्रहणमितिवाच्यम् तदस्येतिसूत्रस्थस्यउत्तरत्रापिसुपठं स्यात् दिगादिभ्योयत् दिशवर्गे पूगपक्ष
धान्य·मित्र·मेधा·अंतर·पथिन्·रहस्·अलीक·उखा·साक्षिन्·आदि·अंत·मुख·जघन·मेघ·यूथः·उदकात्संज्ञायां न्याय·गण·अनुवंश·वेश·काल·आका
शादिगादिः मुखजघनशब्दयोरिहपाठः अशरीरावयवार्थः सेनायाः मुखेजघनेचभवंमुख्यंजघन्यंदतिकुक्षिदृतिश्चमोघंकारःशरीरावयवविशेषश्चतत्र
भवंदार्त्तेयम् कुक्षिशब्दोधूमादिः ततोधूमादिभ्यश्चेतिवुञिप्राप्तेऽनेनढञ् कलशिर्घटइति तथाचदंडाहतंकालशेयमरिष्टमपिगोरसइत्यमरव्याख्यायां
मथनपात्रेकलशिरित्युक्तंकलशिमुदधिंदुर्गांवल्लवालोडयंतिइतिमाघः वस्तिर्नाभेरधोद्वयोरित्यमरः तत्रभवंवास्तेयम् अस्तीतितिङंतप्रतिरूपकोऽव्यया
तःसचतिङंतेनसमानार्थोभिन्नार्थश्च आद्योयथाअस्तिक्षीरागौःद्वितीयोयथाअस्तिमान्धनवानित्यर्थः तदिहाविशेषात् द्वयोरपिग्रहणम् आस्तेयमिम
तिन्यासकारहरदत्तौ त्रिष्वाहेयंविषास्थ्यादीत्यमरः ग्रीवाभ्योण् ग्रीवाशब्दोधमनीसंघातेवर्त्तते उद्भूतावयवभेदत्वविवक्षयासूत्रेबहुवचनम् तेनेहितत्रावयवा
भेदविवक्षायांतुएकवचनांतादपि अणढञौस्तएवगंभीराञ्ञ्यः पंचजनादुपसंख्यानं पांचजन्यः परिमुखादिभ्यएवेति दिगादिगणानंतरंपरिमुखादिगणः
पठ्यते तत्सामर्थ्यादिहसूत्रेऽव्ययीभावपदंतन्मात्रपरमितिनिर्णीयते नहिपरिमुखादीनांकार्यांतरंविहितमस्तियेनगणपाठश्चरितार्थःस्यात् परिमुखादिभ्य
इत्येवनसूत्रितं बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपिप्रसंगात् अव्ययीभाव ग्रहणस्योत्तरत्रोपयोगाच्चेतिभावः परिमुखादिगणेप्रतिशाखशब्दोऽपिबोध्यः तथाच
शाखृव्याप्ताविति धातोःप्रतिशाखंभवंप्रातिशाख्यम् अव्ययीभावाच्चेतिभावार्थेञ्य इतिमाधवः कर्णललाटात् अलंकारेकिं कर्णयेललाटं मृतस्यव्याख्या इतिश
ब्दोवाक्यार्थपरामर्शार्थः तत्समीपेश्रूयमाणश्चकारस्तत्रभवइतिवाक्यार्थमाक्षिपति व्याख्यातव्यग्रंथस्यनामप्रतिपादकम् तच्चवक्ष्यत्यालक्षणयाचेत्सेक्षनाम
हणात्तात्पर्यतःव्याख्यानकरणेसप्तम्यंतात्तुभवार्थेप्रत्ययाःस्युःयद्यपितस्येदंतत्रभवइतिसूत्राभ्यांगतार्थता तथापिठञादीनपवादान्वक्तुमिमावर्थोनि
र्दिष्टव्यावेवप्रसंगात्तुअणादिकंविधीयतेइतिध्येयम् व्याख्यातव्यनाम्नःकिम् पाटलिपुत्रस्यव्याख्यानासुकोशलापाटलिपुत्रेहितयाव्याख्यायतेइदंकुसन्नि

वेश विशिष्टमिति नत्विदं व्याख्यातव्यनाम ग्रंथेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् नाम ग्रहणस्य च प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात् वह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् अणोपवादः व
वह्वचः किं अवचष्टकं वक्ष्यति एकाचमप्युदाहार्यः सौपम् अन्तोदात्तात्किम् संहितायाः सांहितम् गतिस्वरेणाद्युदात्तोयम् पौरोडाश षित्वान्ङीष् पौरोडाशिकी पु
पुरोडाशिकी दाशरदाने कर्मणि घञ् इहैव निपातनाद्दस्यडत्वं छंदसोपदणोऽधञ्लक्षणस्य ठकोपवादः छंदस्यः छान्दसः इह अर्थयोः प्रत्ययाभ्यां यथासंख्यं न
अस्वरितत्वात् चातुर्होतृकइति चतुर्होतेति पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादि मंत्रस्य नामधेयं आर्चिकइति आदिशब्दात्प्राथमिकः आध्वरिकः पौरश्चरणिकः
नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थमिति वार्तिकं तत्र विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थनामशब्दात्तु अन्तादेव सिद्धं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अणग
यनादिभ्यः ढञादेरिति आदिशब्दात् ठकठञोः आर्गयनइति अयनशब्दो भावसाधनः तेन समासेऽनो भावकर्मवचन इत्यंतोदात्तः अभेदोपचाराद्ग्रन्थेवृत्तिः इ
हठञ्प्राप्तः औपनिषदइत्यत्राप्येवम् विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो [illegible] प्राप्तः व्याकरणशब्दात्तु ह्रस्वद्वञः ठगायआपः स्वामिग्राम्यो [illegible] सम्प्रस्मिन्नत्सयुपे
तदायस्थाने वहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः वृद्धाच्छं परत्वादयं वाधते आपणिकः आकरिकः विद्यायोनि विद्यायोनिकृतः संवंधो येषां तेभ्यो वु
ञस्यादणोपवादः छं तु परत्वाद्वाधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः अतष्ठञ् विद्यायोनिसंवंधेभ्य इत्येव तदाह वुञोपवाद इति ऋतः ठञिति वक्तव्ये
तपरकरणं ठञ्ग्रहणं च किं स प्रयोजनमिति भाष्ये [illegible] अत्रेयं चिंता येन केन विधेस्तदंतस्य वर्धं ठञ् न च रिद्धेति सूत्रे कञ्ग्रहणेन सिद्धमिति वाच्यं यादृशी स्यायेसि
द्धेः तदनुवंधकग्रहणे तदनुवंधकस्याग्रहणात् गोत्रादंकवत् अपत्यप्रत्ययांतादंकवत्प्रत्ययाः स्युः अंके दृष्टस्य वुञ्स्यायमतिदेशो न तु साक्षाद्विहित तस्ये
वेत्याग्रहः तेन गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् पि लभ्यते संहितस्येदमिति सामान्येन विधीयमानोऽपि अञ्यञिञंतादन्यत्रांकेपि [illegible] वैदमित्यादि संघांकेत्युञ् रत्रा
घंतादिहाप्यण् औपगवकं इति गोत्रचरणादिति वुञ् हेतुमनुष्येभ्यः मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थं समरूप्यमिति विभाषागुणे [illegible] विभाषेति योगविभागाद् गुणाद्व
चनादपि पंचमी मनुष्येभ्य इति वहुवचनस्वरूपे विधिनिरासार्थं मयट् च योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः रोडीवर्थं हैमवती गंगेति हिमवतः प्रकाशते तत्र प्रथ
मं दृश्यत इति यावत् विदूराञ्ञ्यः अणोपवादः वैदूर्य इति दंत्यमध्योयम् शाद्वलवत् ननु नड्वलवन्मूर्धन्यमध्यः न न्वर्थासंगतिः वालवायाद्धि असौ प्रभवति विदूरे तु स

स्त्रियते सप्तम् अत एव समाहितं भाष्ये वा लद्यो विदूरस्येति वालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च सूत्रे पठितेऽन्यदेशे नानुरूपः स्थानी आक्षिप्यते यद्वन्त्रि स्याद्रू ।
विवेति भावः तद्गच्छति पथि दूतयोः द्वितीयांतान्नगन्तरि प्रत्ययः स्यात् स चेत्संख्यादृतो वेस र्थः तत्र साध्वमिष्ठिनत्तिकाष्ठा निपतति बादा विवकरणस्य त्वात्तत्र
विवक्षायां पंथाः कर्त्ता स्रौघ्नं कान्यकुब्जं अपराह्णमिति स्रुघ्नाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोऽर्थः पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वे प्रत्ययः तदित्यस्येवेति अभिप्रेत्य से
सेतदपेक्षया द्वितीयेयम् शारीरकीय इति कौमुदीस्थ सूत्रस्य भः वृद्धाच्छः शिष्युक्तं अत्र वार्त्तिके द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरम् राक्षोऽसुरम् सोऽस्य
निवासः नन्वस्येति कृद्योगे कर्त्तरि षष्ठी तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् स्रुघ्नाधिकरणकवासकर्त्तृक इत्यर्थः तथा च तत्र भव इत्येव सिद्धमिति चेन्न स्यं वासस्य
स्य चेतनमात्रकर्तृकत्वेन प्रसिद्धत्वात् सकारेऽत्र भेदः वसंति हि प्रेम्णा गुणानवस्तुनीत्यादौ तूपचारो बोध्यः अभिजनश्च अभिजायतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अभिज
नाः पित्रादयः पूर्वसूत्रादिह निवास इत्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबंधिनि लक्षणा एवं स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वैरिति वासुदेवार्जुना
भ्यां वुन् छाणोरपवादः अल्पाच्तरमजाद्यदंतमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन्ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति स्यादेतत् वासुदेवस्यार्षस्य वा
सुदेवः आर्ष्यंधकेत्यण् तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इति सूत्रस्थ बहुलग्रहणाद्वुञेवास्तु किमनेन वुना नक्षत्रवृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् नच वृद्धिनिमित्तस्येति
पुंवद्भावनिषेधो दोषः वुन्यपि नकोपधाया इति निषेधस्येष्यमाणत्वात् नचाभ्यर्हितं पूर्वमित्येतज्ज्ञापनमेव फलम् तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरण एवाभ्यर्हितग्रह
णमात्रलाघवात्कुर्य्यादिति अत्र भाष्यं संज्ञैषा तत्रभगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वैयतः ततो सौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते इति स्मृ
तेः परमात्मेह वासुदेवः सर्वत्रासौ वसत्यंतर्यामित्वात् सर्वमत्र वसति वा सर्वस्य ब्रह्मविवर्त्तत्वात् इति वामुः वाहुलकादुण् कोकः पुण्डरीकाक्षुरूषां नलिनेशय श्ववा
सुर्नारायणः पुनर्वसु विश्वरूपा इति त्रिकाण्डशेषः वा मुष्यासौ देवश्चेति विग्रहः तथा च नेयं गोत्राख्या नापि क्षत्रियाख्या अतो पुत्र एव वुन्विधिः तेन प्रोक्तम् प्रकर्षेण
कं प्रोक्तम् अध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रकर्षेणेति वचनान्नेह देवदत्तेनाध्यापितं तित्तिरिवरतंतु अणोपवादः कठचरकाल्लुक् ४ ३ १०७
शब्दाद्वैशंपायनान्तेवासित्वात् तस्मिन्निः चरकादण् तयोर्लुक् कलापिनोऽण् वैशंपायनांतेवासित्वात् तस्य णिनेरपवादः इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह ।

नांतस्येति छगस्तिनोढिनुक् कल्याण्यंते वा सिता स्याप्रस्यणिने रपवादः पाराशर्य्यमराडुकब्बुस्याणिनिरि। हसंवध्यते तद्विषयत्वेहेष्यते तदर्थे शौनकादिभ्यश्छन्दसीति
सूत्राच्छंदोग्रहणमनुवर्त्य सूत्रपोश्छंदस्त्वंतु गौणायाहृत्यावोध्यं भिक्षुसूत्रमिति चतुर्लक्षणीरूपं भिक्षुनटसूत्रयोः किं पाराशर्यशैलालम् कर्मदकृशाश्वादिनिः
इहापिछंदोऽनुवृत्त्यादिमाग्रवत् भिक्षुनटसूत्रयोः किं कार्मंदकाशाश्वंतेनैकदिकूछंदसीति निवृत्तं पुनस्तेनेत्युक्तेः तसिश्च प्रवोक्तिविषये उपज्ञाते उपदेशं विना
ज्ञातमुपज्ञातं कृते ग्रंथे तेनेत्यनुवर्त्तते तस्येदं अणादयः पंचमहोत्सर्गाः घादयश्च षष्ठ्यंतात् संबंधिनि स्युः अनंतरादिष्वनभिधानान्न वहेरिति तुरिति त्
न्नचोः सामान्यग्रहणं ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावान्न ढत्वादि इडर्थमिदमुपसंख्यानं आग्नुंसिद्ध एवाद्यते
अग्नीध इति णिदयं प्रत्ययः यत्तु पिवाऽग्नीध्रात्त्रवेत्यादौ आग्नुदात्तत्वं प्रयुज्यते तत्स्वार्थेऽण्पक्षे वोद्धव्यं तथा च वार्त्तिकं आग्नीध्रसाधारणादञ् इति अग्निमिंधे
इति क्विप् आग्नीत् ऋत्विक्विशेषः त्वमग्निद्दतायत इत्यत्र नु छांदसं ह्रस्वत्वं वोध्यं सामिधेनीति षित्वान्ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोपः ययाऽग्निः समिध्यते सा
समित् संपदादित्वात् करणे क्विप् ततः कर्मणि षष्ठ्यंतात् प्राधीनकरणेतेङ्ढितायम् रथाद्यत् अणोपवादः रथाद्रथांगे इति वार्त्तिकमभिप्रेत्याह रथांगं चक्रमिति
अत्रेदमवधेयं द्वयोरथयोरंगमिति विग्रहे द्विरथं रथमीनाहलेभ्यो य द्विधा विति तदंतविधेरुपसंख्यानाद्यत् द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् यं तु [illegible] वक्ष्यति
सद्विरथ्यः तद्वहतीति यत् तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुक् अत एव तद्वहतीति सूत्रे रथग्रहणं सार्थकं अन्यथा रथाद्यदित्येव रथांगईव वोढयपोघ्नतां किंचेने
ति ननु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्राचीत्यस्य ज्ञापकत्वेनापत्ये कथमत्र यतो लुगिति चेत् सत्यं तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकं यत्तु यतो हलादेरपि लुग्भवतीति
अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् द्वंद्वाद्वुन् अणोपवादः छं तु परत्वाद्बाधते काकोलूकिकेति काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः वुन्नंतत्स्त्रियां वैरमैथुनिकादिवु
न् इति स्त्रीत्वाधिकारेऽमरः कुत्सेत्यादि कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिकाविवाहरूपः संबंध इत्यर्थः मिथुने हि दम्पतीतस्य कर्मक्रियाविशेषः [illegible] मनोज्ञादित्वाद्वुञ् तदेव ॥
तं चेदं स्त्रियां स्वभावात् संघाङ्कपूर्वस्य वुञोपवादः घोषेति अत एव यथासंख्यमपि न वैषम्यात् प्रकृतयस्त्विमाः प्रत्ययार्था विशेषाः [illegible] चत्वारि पर्यायोपरेति ये यथा गा[illegible]
रिनिष्ठः स्वामिना गोदारा संबंधः साक्षादिति यथा विदानां विद्या यद्यपि अंकलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कलं कांकौलांकः संचचिन्हं लक्ष्म च लक्षणमिति कोशप्रसिद्धं

च तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेति भावः णित्वं ङीबर्थम् पुंवद्भावनिषेधार्थं च वैदीविद्याय स्य वैदीविद्यः विदा नाम साधारणा या विद्या तद्वानित्यर्थः छंदसे
गोक्थिक सङ्घादयो निवृत्ताः एभ्यो ऽन्यः स्यात्तस्येदमर्थं चराणशब्देभ्यो वुञो पवादः न यातु औत्सर्गिकस्याणः धर्माम्नाययोरित्य[illegible] दोगङ्कुलमित्यादि सर्वा
शैषिकाः तस्य विकारः घादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् आणादयस्तु न निवर्त्तंते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवना[illegible] विशिष्टावधिपरिच्छेदेनार्थं कृत
त्वात् षष्ठ्यन्ताद्विकारे ऽणादयः स्युः तत्रप्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् औरञ् अनुदात्तादेश्च मयड्वैतयोः नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पिप्पल्या[illegible] दिभिरपवादावक्ष्यंते अतः अमा
णिअनकारांते आद्युदात्ते अश्मप्रतिपदमेवाश्मादिप्रत्यये चेहोदाहरणमित्याशयेन तथैवोदाहरति आश्म इत्यादि अश्मनभस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययांतौ मृत्तिकमा
त्रयोऽपि नित्स्वरेणाद्युदात्ताः प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तास्तरणादयोऽपिनेह हालः सैरः मायूर इति प्राणिरजतादिभ्यो ऽञित्यञ् अनुदात्तादेरञः सिद्ध
त्वादुदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयड्बाधनार्थं चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्त्तते मौर्वमिति मूर्वाशब्दस्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः पिप्पल्याद्यो
वम् लघावन्ते द्वयोश्च वह्वषो गुरुरिति प्रयुज्यते च तथा तयोरन्यः शिप्पलं त्वाद्यतिमन्ते त्रपुजतुनोः अणस्यादिति विल्वादिभ्यो ऽणित्यतो ऽनुवृत्तेः औपग[illegible]वेस्यापवादो ऽयं
षित्वान्ङीषिति माधवस्तु टित्वान्ङीविस्त्याह तस्मादिह शामीलीशब्दस्यादिरंतो वा उदात्त इति क्वचिद्देल स्पष्टं प्यञ्प्रत्ययस्य षित्वटित्व योर्भ्योः साध्वसाधु
विवेको बहुश्रुतैः कार्य्यः आश्मनमिति विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे ऽश्मन्निति नान्तमवशिष्यते तथा
च कल्माषांघ्रेर्राज्ञो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः क्षेत्रजः सुतो ऽश्मको नाम तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे ऽश्मन्निति नान्तं नाम भवति तस्यापत्ये आश्मनं विका
रे ऽपि आश्मनमित्येव भवति न चाश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यं प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्य वि
वक्षायां भविष्यति पैष्टी सुरेतिवत् मौद्ग इति मुद्गशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तः कार्पासमिति कृञः पास इति पासप्रत्यये सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे रपरे कृते कर्पासीशब्दे
जातिलक्षणङीषंतः ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञं वाधित्वा विल्वादिभ्योऽण् भाषायां किम् खादिरो यूप इति वृत्तिकारः यद्यपि मयटो वैकल्पिकत्वात् इदं तथापि वेदे वद्धचः

परस्य मयटो ऽर्थात् रपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहार्थमेवेदं ननु द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रे द्व्यच एवेति नियमार्थं सदुक्तार्थे तात्पर्यग्राह विष्यतीति चेत् सत्यम् विपरीत नियमशंका

निष्टस्यर्थं भाषाग्रहणमितितत्त्वम् अधिकारादेवसिद्धेएनयोरितिवचनंइतउत्तरेषांप्राणिरजतादिभ्योञित्येवमादीनामपिविषयेपक्षेप्रवृत्त्यर्थे कपोतमयं लोहम्
इत्यविकारेणावयवेनैकैकेनमहाभस्माच्छादनयोरितिसंबध्यते समासनिर्देशात् अतोयथासंख्यंन स्यादेतत् उत्तरमीमांसायामानंदमयाधिकरणेभाष्य।
कारैरन्योंतर आत्मानंदमय इतिश्रुतौ आनंदमयइतिविकारेमयडित्युक्तम् ततकथंसंगच्छतांभाषायामितिसूत्रयता पाणिनिनासहविरोधात् किंच विकारशब्दा
दितिचेन्नप्राचुर्यादितिसूत्रयतोव्यासस्यापिआनंदशब्दस्यवद्धचनतयाछंदसिविकारेमयट्दुर्लभइत्येवाशयउचितः एवंस्थितेऽन्नमयादिष्वप्ययपाठेप्यकिंचित्करः
उभयसंभवएवतस्यनिर्णायकत्वात् तथाचप्राचुर्येमयटंवदतांवृत्तिकृतामेवव्याख्यानंप्रबलंनतुभाष्यकारोक्तमितिचेत् अत्रोच्यते श्रीग्रामरण्योश्छंदसीतिसूत्रे
अपिपश्छंदसीत्यंशस्तावद्भगवताभाष्यकारेणाप्रत्याख्यातः छंदसिसकलविकल्पानांव्यवस्थितत्वात् अतएवउक्तं नित्यंछंदसि बह्वादिभ्यश्च नित्यंछंदसी।
साद्ययोःपिवैयाकरणैरित्यमेवप्रत्याख्याताः न्यायसाम्यात् एवंस्थितेतात्पर्यग्रहस्यन्यायानुसंधानेनैवसिद्धेतदर्थंपाणिनिसूत्रारंभादर्शनाद्वेदेभाषायामिति व्या
ख्यानम् तथा चद्व्यचश्छंदसिनोत्वद्वर्ध्रबिल्वादितिहिसूत्रेऽपित्याज्या सतिहिभाषाग्रहणेशरमयंवर्हिरित्यादिसिद्ध्यर्थंद्व्यचइत्यारब्धं मौंजंशिक्यम् सार्ध्वंवर्मवै
ल्वोयूप इत्याद्यर्थंचइतिप्राप्तंप्रतिषेद्धुंनोत्वदितिसूत्रमारब्धं उक्तरीत्यातुसर्वमिदंनिष्फलंभाष्यकारैरेवंप्रत्याख्यातप्रायंच एवंचवेदांतसूत्रवृत्तिकृतामपिभ्र
तिः तैरपिआनंदमयादितरेषुविकारेमयटः स्वीकारात् अन्नमयप्राणमयमनोमयेषुद्व्यच्त्वान्मयट्संभवेऽपिविज्ञानमयशब्देविकारेमयपदर्थेउक्तप्रकारस्याना
नुसर्तव्यत्वात् तथाचानंदमयेऽपिविकारार्थतैवोचिता एकरूप्यात् यद्वा प्राचुर्यमयटमपिप्रकृत्यर्थविरोधिनोलेशतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृतेविकारार्थः ॥
पर्य्यवसतोस्याशयः अथवानित्यंवृद्धेत्यत्रभाषाग्रहणंनानुवर्त्यते अनुवृत्तावपिभाषायांनित्यंअन्यत्रतुक्वाचित्कइत्याश्रयसमर्थत्सुसाधः अतएवशरादिषु
मृत्शब्दपाठेप्यर्थवान् मोऽसुवरूणामृन्मयंहंराजन्नहंगममितिमंत्रेदर्शनात् नचभाषार्थएवम्मृच्छब्दस्यपाठइतिवाच्यं आर्थः कसमर्थ्यादेवसिद्धेनियमग्रहणं।
योगविभागेनान्यत्रास्यक्वाचित्कत्वार्थं तेनैकाचोनित्यमित्युक्त्वावाक्यंयत्ववयपमित्यादेरुक्तरउदाहृतत्वात् एवंचवदतां ... वैयर्थ्यस्पष्टत्वात्
हितुमनुष्येभ्यइत्यनुवर्तमानेमयड्वेतिसूत्रेणआतोऽर्थेमयट्विकारइतिस्वार्थिकार्थकथनमेव सर्वथापिशंकरभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेतिदिक् गोश्चपुरीषे

पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः तस्मात्तस्येदमित्यर्थेयं प्रत्ययः प्रकरणाद्विगस्य बलीयस्त्वात् गोपयसोर्यत् यद्यपि सर्वेभ्यो गोरजादिप्रसंगे यदुक्तस्तथापि प्रत्ययेद्वे ता।
न्यायरीति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनर्मयड्डिधिः द्रोश्च ओरञः एकाचो नित्यमिति मयट् अपवादोऽयम् द्रुमयमिति द्रोर्विकारः [illegible] प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः ।
आमलकमिति फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्चेत्यनेन तस्मिन्प्रत्ययः कंसीयपरशव्ययोः परशव्यशब्दस्यान्[illegible] त्वादेत्तिसिद्धे तु गर्भ्यैव चर्मेति
न च पक्षेति लोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपेन सिद्धमिति वाच्यं इतीत्यनुवृत्तेः प्राग्दीव्यतो याः सम्भावाः आहौ प्रभूतादिभ्य इति उपसंख्यानमित्यनुवर्त्यते।
आहेति पदैकदेशस्य प्रकृतिभागस्य उच्चारणार्थेन इकारेण आहाविति निर्देशः प्रभूतमाहेति क्रियाविशेषणाद्दत्तार्थे प्रत्ययः अभ्रेति अभ्रिः स्त्रीकाष्ठकु
द्दालइत्यमरः दीव्यतीत्यादौ कालपुरुषसंख्या अविवक्षिताः अदेवीत् देविष्यति वा आक्षिकः एवं देविष्यसि देविष्यामि वादीव्यंति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः कारकं तु विवक्षितमेव अतएव।
जयति जितमिति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानम् संस्कृतम् योगविभाग उत्तरार्थः कुलत्थकोपधादण् कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् वाहकेति सूत्रेषकारः सिद्धि
तिकोनत्वनुबंध इति न ङीष् तथा च आकर्षात्स्यादेरित्यादिश्लोकवार्त्तिकं प्रकरणांतरे वक्ष्यते निकषोपल इति सुवर्णपरीक्षार्थः पाठांतरमिति एतच्च [illegible] कौ
स्वषेत्यादि दंडके माधवेनोपन्यस्तं किंतु आकर्षात्स्यादेरिति वार्त्तिकस्यानुगुणं तत्र हि नीरेफपाठे वृत्ता संगतिः स्यात् येन पीठेनेति पर्यगतौ हलश्चेति करणेघ
ञ् सपर्प इति एतच्च माधवरीत्योक्तं उज्ज्वलदत्तस्तु रवष्पशिल्पशष्पवाष्परूपतर्पतल्पा इति सूत्रे तर्पशब्दस्थाने पर्पशब्दं पठित्वा पिपर्त्तेः पः पर्पगृहं वा लतृणां
चतेन चरन् पर्पिकइत्युदाजहार इहांतर्गणसूत्रं पादः पच्चेति पादाभ्यां चरति पदिकः यत्तु वार्त्तिकं पद्भ्यां वडके च रतावुपसंख्यानमिति सोस्यैव प्रपंचः पर्प अश्व अश्व
श्वत्थ रथ जाल न्याय व्यालपादः यत् श्वागणिक इति श्वादेरिञि इत्यत्र इकारादिग्रहणं कर्त्तव्यमि तिवचनात्ठञि द्वारादिकार्यं न धानुष्क इति वेतनादिगणे
धनुर्दंड इति पठ्यते तच्च संघातविगृहीतार्थमिति सिद्धांतः आयुधाच्छ च आयुधं सनेनेसायुधम् घञर्थे कविधानमिति कः उत्संगेन हरतीति उपादत्तेनयत्रिवे।
स्यर्थः भस्त्रयेति भस्त्रा चर्मविकारः येन लोहादि ध्मायते जलादिकं च नीयते शीर्षभारशब्दोत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च तत्पुरुषे कृ
तीति वाऽलुक् पक्षे शीर्षभारः एकदेशविकृतस्येति वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकं तु न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः वृत्तिकृत्तु वीवधशब्दं सूत्रे

प्रतिक्षेपः अत्रेमे भिन्नसंनिस्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुं अत एव लौकिके विग्रहवाक्ये क्तिन्नादीनां प्रयोगो न तु कृतः तदाह कृत्स्नानिर्दिष्टमिति संख्या
वाचीत्रिशब्दस्य नेह गृह्यते व्याख्यानात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् गौणां त्रपाणामित्यादिलिंगाच्च ननु निस्यग्रहणेन निर्दिष्टार्थविवक्षा
यां वाक्यस्य वारणोपितद्विवक्षायां स्वातन्त्र्यस्य दुर्वारत्वात् नेदं लिंगमिति चेन्न निस्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणात्
भावप्रत्ययान्तादिति एवं च मपन कर्त्तव्यः तथाहि भावप्रत्ययान्तादिमप् ततस्त्वे भावे त्याद्यनुवर्त्तते नियमार्थं चेदं तेन निर्दिष्टे तेनावेक्षकं निवर्त्तते ततः निस्य
म् अनेनान्यत्रापि स्वातन्त्र्यं वार्यते त्यवंतमिति उदीचां माङ इति क्त्वाप्रत्यये पेत्य नेन सह गतिसमासात् मपतेरिदन्यतरस्यामितीत्वम् तथा च नास्मात्त
तीपां ताप्रत्ययः किंतु वचनात्स्त्रथमांतादेवेति भावः प्रतीपं वर्त्तत इति प्रतिगता आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यकारः समासांतः द्व्यंतरुपसर्गेभ्यो
ऽप ईदिति ईत्वम् व्युत्पत्तिमात्रं चेदं प्रतिकूलानुकूलपर्यायाह्येते एवं च अपलोमकूलशब्दाश्चाविवक्षितार्थाः ऊदनोर्देश इत्युत्वं तु न अदेशत्वात् परि
मुखमिति अपपरी वर्जने इति परेः कर्मप्रवचनीयता पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी अपपरिबहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभावः ततष्ठक् स्वामिनो मुखं व
र्जयित्वा यः सेवको वर्त्तते स पारिमुखिकः पदानुसर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च ततः पूर्वतो पतः स्वामिनो मुखं ततो यो वर्त्तते सो ऽर्थः एवं पारिपार्श्विको ऽपि
द्विगुणार्थमिति वहु [illegible] दश्यकदानकर्मत [illegible] गर्ह्यत्वं वार्धुषिक इति [illegible] थेष्ठक् तां प्रपञ्चतीति विग्रहः अथ कथं [illegible] जीवश्च वार्धुषिरिसमरे [illegible] तेन
स्यान्न वार्धुषिः वार्धुष्यं तव [illegible] क्रियावार्धुषिः [illegible] पते इत्यादि च स्वच्छंदवाचः कवय इति हरदत्तः गर्हितं किं द्विगुणं वा [illegible] प्रपञ्चतसधर्मणः कुसीदद्दशै [illegible] काद्ष्ठ
न् ष्ठन्ष्ठचौ निपात्यत इति अत एव वा काम्यम्पकारान्तेन भवतीति भावः तदेव दशैपति दशैकादशानिति संख्याया अल्पीयस्या इति पूर्वनिपातः उंछति भू
मौ पतितस्य एकैकस्योपादानमुंछः शब्दं करोतीति मत्स्वतिर्प्रत्ययादि विभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः अत्रैवार्थे यं प्रत्ययः [illegible] अभिधानस्वाभाव्यात् तेनेह न श
ब्दं करोति वर्ब्बरः दार्दुरिक इति कुलालः दर्दुरो मण्डूकस्यात्र विशेषः दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः दर्दुरं चण्डिकायां च ग्रामजालेतु दर्दुरमिति विश्वः मा
त्स्यिक इति मत्स्यस्य [illegible] मिति परिगणनात् सूत्रस्येति यलोपो न मार्गिक इति आरण्यपचतुष्पात्सु हरिणे च वर्त्तते [illegible] मृगशब्दः तत्रायं स्वविशेषो [illegible]

पस्यतुपर्यायोहरिणाशब्दः पदोत्तरपदंगृह्णातिपदांतमितितुभोक्तंवहच्चूर्वान्माभूत् धर्मं चरतिरिहासेवायांग्रहत्वनुष्ठानमात्रेतेनदैववशात्धर्मप्रवृ
त्तोपिदुष्टत्तोधार्मिकइतिनोच्यते आसेवाहिस्वाभाविकीप्रवृत्तिः एवमग्रेपि समवायान्समवैति समूहवाचिभ्योद्वितीयांतेभ्य[illegible]स्यात् समवैतीत्यर्थे इत्यस्मा
त्पूर्वस्यइणोऽर्थःप्रविश्यैकदेशीभवनम् तत्रगुणभूतप्रवेशंप्रतिप्रकृत्यर्थस्यकर्मतावोध्या विशेष्यानुरोधेनतुलोकेसर्व[illegible]येणामयुज्यते[illegible]संवेशम
वेताइतियथा सैन्याः सैनिकाइति द्वितीयांतात्[illegible]ठकौ यत्तुसेनायांसमवेतायेसैन्यास्तेसैनिकाख्यातेइतितत्फलितार्थकथनपरं संज्ञायामिति ललाटकुकु
टीशब्दाभ्यां द्वितीयांताभ्यांपश्यतीत्यर्थेठञ् स्यात् सम्यक्ज्ञानेसंज्ञातस्याम् प्रसिद्धिविषयीभूतेऽर्थविशेषेइतियावत् लालाटिकइति दूरस्थित्वाप्रभोर्लला
टंपश्यतिनतुकार्येषूपतिष्ठतइत्यर्थः लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शीकार्याक्षमश्चयः इत्यमरः कौक्कुटिकोभिक्षुरिति सन्यासीहिपादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यंत
मेवचक्षुःसंयम्यगच्छतीतिभावः मार्दंगिकइति मृगगवादनेप्रकृतेर्लक्षणा मुख्यार्थवृत्तेस्त्वनभिधानान्न धानुष्कइति इणः षइतिषः परश्वधाठञ्[illegible]
कुटयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्चपरश्वधः आस्तिकइति अस्तिनास्तिशब्दौनिपातौ यद्वावचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात् नास्तीतिनिपातात्[illegible]तसेमुद
याच्चप्रत्ययः दिष्टमित्यादिदैवदिष्टंभागधेयमित्यमरः नालंवतेदैष्टिकतान्निषीदतिपौरुषेइतिमाघः यत्तुप्राचोक्तम् प्रमाणानुगामतिर्दिष्टिस्साऽस्यास्तीतिदैष्टिकइति तन्न।
आकारविरोधात् दिष्टशब्दस्यस्त्रीत्वेस्त्वोत्प्रेक्षितार्थपरत्वेचमानाभावात् किंच सास्यास्तीतिविग्रहोप्ययुक्तः नह्यस्त्यर्थेऽपंप्रत्ययः स्मर्यते नवाआस्तिकइत्यत्रेवास्त
र्थस्यप्रकृत्यर्थतयापीहप्रवेशइत्यासतांतावत् हितंभक्षाः अस्येतिप्रकृतमपिचतुर्थ्याविपरिणाम्यते हितयोगात् यद्वा तदस्माइतीह अपकृष्यम् प्रकृति।
श्वतदीयभक्षणोल्लासिकीत्याशयेनाह अपूपभक्षणांहितमस्मैइतिश्राणा इकारउच्चारणार्थः टीडीवर्थः यवागूरुल्लिकाश्राणाविलेपीतरलाचसेत्यमरः आवसंथा
तष्ठलेवसतीत्यर्थे आवसंत्यस्मिन्निति आवसथः उपसर्गेवसेरित्यथप्रत्ययः कुसीदसूत्रादिति कुसीदसूत्रोपात्ताभ्यांप्रकृतिभ्यामित्यर्थः इहयंथांथकारः सोहितीकइति
संभाव्य[illegible]वगणानेकृतेष्टनादेः षित्वमनार्षमितिभ्रमः स्यात् अत्र तोवार्तिककारः सर्वानेवपर्यजीगणात् ढकोवधिसमासः युग्यइति युगंस्याग तद्वहतीत्यर्थः
प्रासंगइति प्रासज्यतेऽसावितिकर्मणिघञ् धुरोयड्ढकौ इहधुरोढक्केसेवावितम् खः सर्वधुरात् शब्दस्वरूपापेक्षयानपुंसकनिर्देशः वंधुनिवहुव्रीहावितिवत् स

धुरामिति सर्वा धूः सर्वधुरा पूर्वकालैकेति समासः ऋक्पूरिति समासान्तः परवल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वं टाप् एकधुरीण इति चकारेणास्यानुकर्षणसामर्थ्यात्खस्येष्व वा-
णाम् अन्यथा हि चकारं विनैव प्राकरणिकस्य यतो लुग्विधीयते जनीवधूरिति जायतेऽस्यां गर्भ इति जनिघसिभ्यामिण् जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः कृदिकारादक्तिन् ।
ङीष् जन्येति जामातुर्वयस्ये स्याहुः सा हि वधूं जामातुः समीपं प्रापयति कालिदासस्तु वध्वायानवाहेष्वपि प्रायुंक्त यानेतिजन्यानवदत् कुमारीति पद्याद् इति पद्य
स्यात् स्थे इति पद्मवः अधनुषा किम् चोरं विध्यन्ति संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव नैभवति वशं गतः वश्यं व-
शः इच्छा वशिरण्योरूपसंख्यानमिति यप् मूलमस्या वर्हि प्रथमान्तात् द्वर्हीत्युपाधिकान्मूलशब्दाद्यत् स्यात् मूल्या मुद्गा इति मूलोत्पाटनं विना संग्रहीतुमशक्याः मध्य-
तो लवने क्रियमाणे कोशम्या अपि यस्या भवस्थायां पतेपुस्तामवस्थां प्राप्ताः सुष्टु स्युष्का इति यावत् यप्रत्यय इति तेन धेनु ष्याशब्दोऽन्तोदात्तः यतोऽनाव इति स्वरः स्यादिति भा-
वः संज्ञायामिति ऋणापसर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् नौवयोधर्म· अष्टभ्यो यथासंख्यमष्ट स्वर्थेषु यत् स्यात् इह तार्यादियोगे यथासं-
भवं करणे कर्त्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थोऽत्र भण्यते मूलेनानाम्यमिति मूलं नाम पण्यादीनामुत्पत्तिरेव शिल्पिभिर्विनिपु[illegible]व्यं तेन स्व-
स्मादतिरिक्तं लाभांशं द्रव्यं आत्मानं प्रतिशेषीक्रियते आङ्पूर्वस्य तु नमतेरभिभवोऽर्थः तस्मात् [illegible]रदुपधादिति यति प्राप्ते ण्यत एव निपातनात् ण्यत् आनाम्यं [illegible]
भवनीयम् आत्मानं प्रतिशेषीकर्त्तव्यं सच लाभाख्यो भाग एव लोके तु यावता द्रव्येण पण्यादिकं विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः एवं च लाभमात्रे त्वस्त्योदि-
तस्य मूल्यशब्दस्य ते हरितेसंघाते निरूढलक्षणांबोध्या सीतयेति सीता हलाग्रं तेन संमितं संगतं निम्नोन्नतादिरहितं कृतं समीकृतमिति यावत् तुल्यासम्मितमिति
सम्मितं परिच्छिन्नं रूढिश्चेयं संज्ञायामित्यधिकारात् अतएव सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तु तुलायामाग्रहः अतएव च वयसा तुल्यः शत्रुरित्यत्र न स्निग्धो वयस्यः सव-
याद्वत्समरः पथ्यमिति धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इत्यर्थः संज्ञाधिकारान्नेह पथोऽनपेतश्चोरः मार्गादनपेत इत्यर्थः इच्छया कृतमिति छेदिसंवसो [illegible] यदिः इच्छा-
मपि वर्त्तते ततो घञ् इच्छापर्यायश्छन्दशब्दः स्वच्छन्दो वच्छलदश्छन्दके छे सादौ असुनि तु संज्ञः सोऽत्र प्रकृतिः यद्यपि वेदे त्रिष्टुभादिषु [illegible]मस्ति तथापीह न मश्चवतो [illegible]
ऽधिकारात् तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तादिद्धिलभ्यते इति भावः हृदयस्य कर्षयोगात्कर्मणि षष्ठी अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसाम ॥

र्थ्यादेव एवमन्यत्रापि वोध्यम् जनस्य जल्प इति जल्पशब्दो भावसाधनः कर्त्तरि षष्ठी हलस्य कर्ष इति कर्षणं कर्षः कर्मणि षष्ठी करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि
वा रथसीताहलेभ्य इति तदंतविधिः द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्र साधुः साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा नोपकर्त्ता तत्र हितस्मै हितं मित्यनेन भाव्यं अग्र इति यत्तु प्राचां अग्रे
भवः अग्र्यः अग्रियः अग्रीयः इति रूपत्रयमिहोक्तं तन्न अग्राद्यत् घ छौ वेति सूत्रद्वयस्य छंदोविषयत्वात् तद्धि भवे छंदसीत्यधिकारे पठ्यते छंदोधिकारस्यापादसं
माप्तेः इति सिद्धांतं लोके तु भवार्थे अग्रिम इत्येव भवति प्रतिजनमिति जनो जनः इति प्रतिजनं यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः प्रतिजनः इदंयुग संयु
ग पापकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन पंचजन परस्यामुष्येति षष्ठ्या निपातनादलुक् गुडादिभ्यष्ठञ् गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांस ओदन
इक्षु वेणु संघातः प्रवास निवास उपवसनं वसतिरिति वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः स्वस्य पतिः स्वपतिः एकत्वं तस्मिन् साधुः स्वापतेयं सभाया यः यतिनुर्तित्स्वरः स्यात् कृतुर्भैव
तु क्थ्य इतिवत् यतोनाव इति तु न यदुत्पन्ने वेलायां द्वचः स्यपदं तस्य आदिरुदात्तः स्यात् इति व्याख्यानात् एतच्च वेदभाष्ये स्पष्टं यथा श्रुत व्याख्याने तु आद्युदात्ताः स्या
तनमः शष्प्याय पचफेन्याय चेत्यादिवत् इह पक्षद्वये उवट फेन्यादीनां परस्पर विसंवादेपि छंदसत्वेन निर्वाहो वोध्यः समान तीर्थे वासी निपातनाण्णिनिः प्रहाकेण कृतिगो
णत्वाद्वा सतीर्थ्य इति तीर्थे य इति समानस्य सभावः तरंत्यनेनेति तीर्थम् तरतेस्थक् तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु योनौ जलावतारे चेति विश्वः इह ल
ध्यापकवाचिन एव ग्रहणं शयितस्थित इति शीधातुर्हि स्थितौ दृष्टः जलाशयं कुशेशयमिति यथा समानोदरमिति पूर्वापरे त्यादिना तत्पुरुषः ततो यत् तित्स्वरा
पवादः ओकारस्योदात्तः सोदराद्यः ओ चोदात्त इति नानुवर्त्तते विभाषोदर इति सभावः तत्र तीर्थे ये इत्यस्तो य इत्यनुवर्त्तते सा च विषयसप्तमी तेन सोदर इत्यस्मा
द्य प्रत्ययस्वरः कथं तर्हि अपंथानं तु गच्छंतं सोदरोपि विमुंचतीति मुरारिः उच्यते सह समानं उदरं यस्येति वोपसर्जनस्येति स भावः अत एव यत्र भ्राता सहोदर इ
त्यपि सिद्धं इति प्राग्घितीयाः समाप्ताश्चातुर्थिकाः अथ पांचमिकाः प्राक्क्रीताच्छः इत्यतः प्रागिति अर्थोऽत्रावधित्वेन गृह्यते न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा तेन प्राक्
क्रीताद्यःऽर्थोस्तेषूपस्थानं अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति यथा मासात्पर इति कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इति देशः एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषाद्धि हि
तीयदादिः छं बाधते अन्यथा यच्छयोः सन्निधानाविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्य्यायः स्यात् ननु यदादिविषये छो न भविष्यति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति

विभाषाग्रहणाल्लिंगादिति चेत् सत्यम् एवमपि अवधिग्रहणं मास्तु छइत्येवास्तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तदिति चेत् हि अर्थ एवावधित्वेन निर्दिष्टुमुचितः अन्य
थाभक्षितेऽपि लशुनेन शांतो व्याधिरिति न्यायस्यापद्यतेति दिक् गवाद्यंतर्गणसूत्राण्याह नाभिनभं चेति नाभिशब्दो यत्प्रत्ययं लभते नभादेशं चेत्यर्थः नभ्योऽक्ष इ
ति रथांगं सच्छिद्रं नाभिः तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः अंजनं तैलाभ्यंगः तदपि स्नेह, त्वान्नाभये हितं रथेति शरीरावयवे तु परेण
बाधा चेति भावः शुन्यमिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्नस्तद्धित इति टिलोपो न ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः संप्रसारणादौ कृते अनुरूपाभा
वात् दीर्घपक्षे तद्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो मा भूत् पक्षान्तरे तु जैव गतिः नङ् चेति न श्वेति सुवचं ऊधन्य इति ये चेति प्रकृतिभावः विभाषा हविरपूपादिभ्यः हु
विर्विशेषाणामिह ग्रहणं न तु स्वरूपस्य तस्य गवादिषु पाठात् ननु विपरीतमेव किं न स्यात् गवादिषु विशेषाणां ग्रहणम् इह तु स्वरूपस्येति चेत् मैवं असंजातविरोधित्वे
न तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् अपूप तण्डुल पृथुक मुसल सुवर्णः कटक कर्णवेष्टक इत्यादीन्यस्मिन्नपठ्यते अन्नविकारेभ्यश्चेति अस्यार्थः अन्नवि
काराः अन्नप्रकाराः अदनीयविशेषाः तेभ्यो यद्वा स्यात् ओदन्याः ओदनीयाः एवं च अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपंचार्थः हविरपूपादिभ्यो विभाषया उ
गवादिभ्यो यत् पूर्वविप्रतिषेधेन च स्यात् तण्डुलाः सक्तव्याः धानाः चरुस्तोम हविरिति काशिका स्थालीवचनेस्य चरुशब्दस्य तत्र सेह [illegible] इति वि
तिकेयपटहरदत्तादयः यद्यपीदं त्रिवृच्चर्वधिकरणा विरूढं तन्त्रादित्यश्वरूरी सुपक्कमप्यत्रादिति मोदनेनेति वाक्यशेषश्रवणात् चरुशब्द ओदने शक्तः लोके ।
स्थाल्यामिंपचादिक इति सिद्धांतितत्वात् तथापि कैयटादीनामयमाशयः लोके स्थाल्यां प्रयोगस्तावत्सर्वसम्मतः तथा च स्थाल्यामेव शक्तिरस्तु तदनुरोधेन
न वेदे लाक्षणिकत्वोचिता लोके गृहीतशक्तिकशब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वीकारात् उक्तं च लोकप्रसिद्धार्थसमन्वयेन वृत्त्यंतरेणाप्रतिपादिते सति शक्त्यंतरं
तत्र न कल्पनीयं तथा सतो ह्यनुलक्षणा भवेदिति नाभ्यमिति नाभिनभं चेति नभादेशस्तु न भवति तस्य गवादिपाठासंनिधेर्या शिष्टत्वे [illegible] भावे न प्रवृ
त्तेः खलयव अत्र वृषशब्दोऽकारांतो गृह्यते न तु नकारांतः अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्त्वेव निर्दिशेत् आत्मन् विश्वजनेति वत् वृषाय हितं वृष्यम्
ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः इह वृषन्शब्दात् ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति क्वोऽपि अनभिधानान्नेसाकरः रथ्येति रथाय हिता गवादिषुपा

म॰सु॰
९४

ढोनांपीकृतः हितार्थएव यथा स्यात् अर्थांतरे माभूदिति अजाविभ्यां थ्यन् अजशब्दः पुल्लिंग उपात्तः अत एव द्वंद्वे घ्यंतस्याविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा अजा-
द्यदंतमित्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः लिंगविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिंगादपि थ्यन् तसिलादिष्विति पुंवद्भावः तत्र थ्यनः परिगणनात् कर्मधारयादेवेति
व्याख्यानमत्र शरणं विश्वजनीयमिति विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वेश्यादिः विश्वो जनोऽस्येति विग्रहेपि स एवान्यपदार्थः तस्मै हितमित्यर्थः संज्ञायां जनादिति
रथकारपंचमाः चत्वारो वर्णाः पंचजनाः दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः एतत्प्रभृति वार्तिकत्रितयमपि कर्मधारयविषयमेव तेन षष्ठीसमासात् बहुव्रीहेश्च
एव पंचजनीयः सर्वजनादिति पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः सर्वजानीन इति साध्वर्थे प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञि तु सार्वजनीन वैश्वजनीनौ प्रसादितौ हितार्थे तु खएव
व ननु स्वञ् मातृभोगीणइति मातृभोगः शरीरं तस्मै हितः यद्यपि अमरेण भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्युक्तम् तथापि अहेरिति प्रयोगवाहु-
ल्याभिप्रायम् शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यां तु औत्सर्गिकश्छ एव मात्रीयः पित्रीयः राजाचार्याभ्यां तु अनभिधानाच्छो न किं तु राज्ञे हितम् आचा-
र्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः सर्वादिति अनुकरणत्वात् सर्वनामकार्याभावः माणवीनमिति अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूर्धन्य-
स्तेन सिध्यति माणवः इत्यपत्याधिकारे वार्तिकम् एतच्च एतत्सूत्रनिर्दिष्टप्रसिद्धार्थकथनपरमिति बोध्यम् चतुर्थ्यंतादिति एतच्च सामर्थ्याल्लभ्यते विकृत्या-
र्थायां हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते तच्च तस्मा इत्यर्थं चतुर्थ्यैव गम्यते यद्वा तस्मा इत्यनुवर्तते छादिषेयादणीति यदा तु चर्मविकारश्छदिस्तदा परत्वाच्चर्मणोऽञ् इत्यञ्
प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन ढञेवेष्यते छादिषेयं चर्म आह च पतञ्ज्याकञः पूर्वविप्रतिषिद्धं ढञ्चेति एवं च निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्र-
योजकं ननु सावकाशत्वे इति मुनिसम्मतं लक्ष्यते तेन स्वपितृटाकानीत्येव पुत्रपरत्वान्नुमप्रवृत्तेः प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य स्वांपितृटाकानीति मतं तु दुर्बलमिति
दिक् चर्मणोऽञ् चर्मण इति षष्ठी न तु पंचमी तथा हि सति चर्मशब्दात् चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणो द्वीपी त्यादौ तदाह चर्मणो या विकृतिरिति वाध्रे
इति वृधिवपिभ्यां ष्ट्रन् इति रन्प्रत्यये वध्रशब्द आद्युदात्तः चर्मवाची तस्य विकार इत्यण् टिड्ढेति ङीप् वाध्री रज्जुः वध्रीति तु वधेरौणादिके ष्ट्रनि नद्रूत्वे वध्री अस्य व्याख्या
दित्यमरः चंचाः पशव वध्रिकाः पश्वेति भाष्यम् अनुवाचं वा घ्नस्व स्यनामेति वेदप्रयोगः तत्र अवग्रहकाले ह्रस्वस्त्र्यावयोरिति बोध्यः तदस्यस्यादिति संभावने लिङ्

राम॰
९४

इष्टकानां बहुत्वेन संभाव्यत एतत् प्राकारः आसां स्यादिति देशस्य च गुणेन संभाव्यते प्राकारोऽस्मिन् स्यादिति इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं किं
तु योग्यतामात्रम् तेन पूर्वस्यायमविषयः न तु विधाविव समुच्चितग्रहणेन सिद्धे हि तच्छब्दोपादानं स्पष्टार्थम् छयतोः पूर्णोऽवधिः प्राग्वतेष्ठञ् ठञ् इत्येव वक्तव्ये
प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योऽधिकारवान् अपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिः तेन विच्छेदेऽपि ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थं तेन पाराय
णतुरायणेत्यादौ ठञ् लभ्यते नन्वेवं पारायणादिसूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति चेन्न उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः तेभ्यः क्रीताद्यर्थे ठञ इष्टत्वात् तेषां च प्रकृतसूत्रं विनाऽ
लाभात् तेन गोपुच्छिकः साप्ततिकः इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं यत्तु प्राचा तेन क्रीतं तृतीयान्तात् क्रीतार्थे ठक् स्यात् सप्तत्या क्रीतः साप्ततिकः इत्युक्तं तन्न अ
गोपुच्छेत्यादिपर्युदासेन ठकोऽसंगतत्वात् तेन क्रीतमिति सूत्रस्य त्रयोदश प्रत्ययानधिकृत्य प्रकृतस्य ठञ् मात्रपरत्वेन व्याख्यायाश्च असंगतत्वाच्च प्रदर्शिताया च स
तेऽतः परमार्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठगित्यधिकृत्यार्हीयान्दर्शयतीति तेन क्रीतं संततत्वान्नापं कनादेर्विषय इत्युदाहरति सप्तत्येत्यादीति अत्रेदं वक्तव्यं तेन
क्रीतमित्यस्य ठञादित्रयोदशसाधारणतयार्हीयानुदर्शयतोऽस्यावतारिका तावदसंगता अनन्यार्थस्य प्रथमोपस्थितस्य च प्राग्वतेष्ठञित्येतस्यापेक्षा महतया प्रा
ग्वतीयानित्यस्य वक्तुमुचितत्वात् किंच कनादेरित्यादिशब्दोऽनुचितः स्यंतत्वस्य कन्विधावेव पर्युदासप्रयोजकत्वात् आदिशब्दग्राह्यस्य दुर्वचत्वादिति किंच य
द्यप्यत्र प्रत्ययोऽवधित्वेन गृहीतस्तथापि अर्थेष्वेवोपतिष्ठते न प्रतिप्रकृति तेनापवादविषये न भवति अत्र च ज्ञापकं शूर्पादञन्यतरस्यामिति सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं
आर्हात् तदर्हतीति अर्हतीति तिङः तस्यैकदेशः सर्वतोऽत्रानुक्रियते न तु तदर्हमिति सूत्रान्तर्गतं अर्जितमिति भावः अत्र च व्याख्यानमेव शरणमिति हरदत्तः अ
त्र श्लोकवार्त्तिकम् ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः अस्यार्थः द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवा
च्येन पाषाणादिना तुलाद्यारोपितेन येन सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदूर्ध्वारोपणादूर्ध्वमानमिति शब्देन विवक्षितं तदुन्मानं आरोहपरिणाहाभ्यां [illegible]येन
काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादि परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि परिः सर्वतोभावे आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्यैव [illegible]
देर्हस्तादिः क्वचिदूर्ध्वाधरादिगवस्थितस्य यथा हास्तिनमुदकं ऊरुद्वयसमुदकमिति संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यः त्रिभ्यो बहिर्भू

ताएकत्वद्वित्वादिर्बोध्येति इह संख्यापरिमाणयोरेवप्रकृतत्वेपि उन्मानप्रमाणयो र्विवेचनंप्रसंगात्कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः निष्क·पण·पाद·मा
ष·वाह·द्रोण षष्टि·इति सप्तनिष्कादयः तत्रद्रोणशब्दः परिमाणवाची —— षष्ठिशब्दः संख्यावाचीताभ्यांठञिप्राप्तेवचनं इतरेषांतु पंचानां उन्मानवचनतया पूर्व
सूत्रेणसिद्धेठकि समासप्रतिषेधार्थं वचनं अन्येत्वाहुः पूर्वसूत्रेयरिच्छेदकमात्रंसंख्याभिन्नंपरिमाणशब्देनगृह्यते तेनसर्वेभ्यष्ठञेव अपवा[illegible]सांतु सर्वेतद्
तिभेदेनवक्तुं साधनंतु प्रमाणपरिमाणाभ्यांसंख्यायाश्चापिसंशयेइत्यादावुपयोक्ष्यतइति एतच्च पदमंजर्यांस्पष्टं सुगव्यमिति उगवादिभ्यो यत् यवापूप्यमिति वि
भाषाहविरपूपादिभ्यइतियत् न्यासकारस्त्वाह अन्नविकारत्वादेवसिद्धेअपूपादीनांप्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदंतविधिर्नेति तद्वृत्तिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः इ
तरुद्धृमिति संख्यापूर्वपदानामिति किं इहमाभूत् परमपारायणंवर्त्तयति द्विशूर्पमिति द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतमितितद्धितार्थेद्विगुः नतावदेषालुगंताप्रकृति
रितिसंख्यापूर्वपदादपिशूर्पादञन्यतरस्यामिति अञष्ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वेतिलुक् द्विशौर्पिकमितिठञो द्विगुंप्रतिनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः परिमाणांतस्ये
त्युत्तरपदवृद्धिः शताच्च उत्तरसूत्रेणप्राप्तस्यकनोपवादः यतशदंतायाइति संतसहिताशदंतेति उत्तरपदलोपीसमासः पंचकइति लौकिक्याः संख्याया उदाह
रणंबहुकइति पारिभाषिक्याः चात्वारिंशत्कइति इसुसुक्तांतात्क अर्थवंतस्तिशब्दस्यग्रहणादुत्यवयवस्यतिशब्दस्यपर्युदासोन कतिकः वतोरिड्वा वतोरि
तिपंचमी साचकनितिप्रथमायाःषष्ठीकल्पयतीत्याह वत्वंतात्कनइति आर्हिकइति अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढइतिभगवदपेक्षया अर्द्धंपणसर्थ्ये नश
क्यं यद्वाप्रकरणादिवशेनभागविशेषेविज्ञातेसतिनास्यसामर्थ्ये शूर्पात् ठञोपवादः शूर्पशब्दस्यपरिमाणवाचित्वात् शतमानठञ्ठक्ष्वानामिति शतमा
नंपरिमाणंततष्ठञ्प्राप्तः विंशत्याक्रीतंविंशतिकंसंज्ञाशब्दोयंअसंज्ञायांहि विंश —— शतित्रिंशद्भ्यामितिड्वुन्स्यात् संज्ञाचपदिपरिमाणस्यंतदाठञ्मा[illegible] अथा
र्थातस्यतर्हिठक्प्राप्तः वसनशब्दान्तुढगेव सहस्रसंख्या ततःसंख्याया अतिशदंतायाइतिकन्प्राप्तइति विवेकः अध्यर्द्धपूर्व अध्यार्द्धमर्द्धंयस्मिन्तत् अध्यर्द्धंप्राग्भ्यो
धांतुजस्येतिसाधुः अध्यर्द्धपूर्वंचद्विगुश्चेतिसमाहारद्वंद्वः सौत्रंपुंस्त्वं अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोश्चपरस्येति अनेनसूत्रेद्विगोरितिपंचमीत्युक्तं भवति एतच्चवृत्तिका
रीत्याव्याख्यातं अत्रवार्त्तिकम् द्विगोर्लुकितन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तंयस्तद्धितस्तस्यलुगितिवक्तव्यम् द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतंद्विशूर्पंद्विशूर्पेणक्रीतंद्वि

शौर्पिकमित्यत्र पूर्वोदाहृते द्वितीयस्य मा भूत् तथा अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपि यत्र तद्धितार्थे द्विगुना समाहारार्थो नाभिधीयते तत्र सतद्धितो यस्य निमित्तं
न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहे ऽपि द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् वक्तव्यं तत्र सूत्रे द्विगोरिति षष्ठी मा
भूत् द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इति व्याख्येयं द्विशूर्प्या क्रीतमित्यत्र तु अनभिधानात्प्रत्ययो नेति भाष्यारूढः पन्थाः पांचकलापिकमिति एवं पांचलोहितिकमपि बो
ध्यं पंचकलापाः परिमाणमस्य पंचलोहित्यो गुंजाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थेति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ् भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावात् लो
हिनीशब्दस्येकारनकारयोर्निवृत्तिः परिमाणविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययांतस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतच्च वृत्तिकृतोपवर्णितं सूत्राशयमनु
रुध्योदाहृतं भाष्यवार्त्तिकयोस्तु असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथाहि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पंचकलापपंचलोहितशब्दौ च द्विगू कृतं तु तद्धितलुकावे
व संज्ञे यत्ताभ्यामुत्पद्यते ऽकृत सम्भूयत एवेति स्यादेतत् अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाची तथा च लोके गण्यते एको ऽध्यर्द्धो द्वाविति अत एवाध्यर्द्धमिति कर्तुं अध्यर्द्धकंस
मिति तद्धितार्थे द्विगुश्च भवति तत्किमध्यर्द्धग्रहणेनेति चेत् सत्यं ज्ञापनार्थमिदं संख्याकार्यं किंचिदस्य नेति तेन कन् समासोत्तरपदवृद्धिभ्यो ऽन्यत्र भवति तद्यथा
अध्यर्द्धकरणीति नेह कृत्वसुच् यः सकृत्फलां तां क्रियामभिनिर्वर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते विभाषा अध्यर्द्धसहस्रमिति शतमानविंशति
केति विहितस्याणो लुक् तदभावे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चोत्तरपदवृद्धिः इदानीमेवं युक्तम् अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाचीति द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् अध्यर्द्धपू
र्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि नेह संबध्यते द्विगोरिति तु संबध्यते एव षष्ठीसमासं व्यावर्त्तयितुं अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् अन्यथाध्यर्द्धपूर्वात् द्वित्रिपूर्वा
च्च निष्कादिति समुच्चयः स्यात् द्विनैष्किकमिति प्राग्वतेष्ठञ् मतांतरे तु ठक् परिमाणांतस्येत्युत्तरपदवृद्धिः विंशतिकात्खः शतमानविंशतिकेत्यण्प्राप्तस्तस्य च लु
कि प्राप्ते खो विधीयते स्वार्थे तदस्य परिमाणमिति ठञ्प्राप्तस्तस्य लुकि इकन् विधीयते प्राण्यंगेति पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति सत्र [illegible] स्यैव पाद
स्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबंधसंभवात् यद्यपि सादावपि तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणम् ।
शाणाद्वा पक्षे ठञिति यद्यपि शाणा उन्मानं तथापि आर्हादित्यत्र परिमाणग्रहणेन योगवृत्त्या परिच्छेदकमात्रं गृह्यत इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासादिति ।

ताएकत्वद्वित्वादिर्वा ध्येति इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेऽपि उन्मानप्रमाणयो र्विवेचनं प्रसंगात्कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः निष्क·पण·पाद·मा
ष·वाह·द्रोण·षष्ठि· इति सप्त निष्कादयः तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची —— षष्ठिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञ्प्राप्ते वचनं इतरेषां तु पंचानां उन्मानवचनतया पूर्व
सूत्रेण सिद्धे ठकि समासप्रतिषेधार्थं वचनं अन्ये त्वाहुः पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते तेन सर्वेभ्यष्ठञेव अपवाद... षां तु सर्वे तद्
तिभेदेन व्युत्पादनं तु प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशयेऽस्यादावुपयोक्ष्यत इति एतच्च पदसंजर्येषां स्पष्टं सुगव्यमिति उगवादिभ्यो यत् यवापूप्यमिति वि
भाषाहविरपूपादिभ्य इति यत् न्यासकारस्त्वाह अन्नविकारत्वादेव सिद्धे अपूपादीनां प्रतिषेदपाठसामर्थ्यात्तदंतविधिर्नेति तद्वृत्तिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः इ
तरार्द्धमिति संख्यापूर्वपदानामिति किं इहं मा भूत् परमपाराय परावर्त्तयति द्विशूर्पमिति द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुः न तावदेषां लुगंतानां प्रकृति
रिति संख्यापूर्वपदादपि शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञ् ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् द्विशौर्पिकमिति ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावाल्लुगभावः परिमाणांतरस्ये
त्युत्तरपदवृद्धिः शताच्च उत्तरसूत्रेणाप्राप्तस्य कनोपवादः स्यंतशदंतायाः इति संतसहिताशदंतेति उत्तरपदलोपी समासः पंचक इति लौकिक्याः संख्याया उदाह
रणं बहुक इति पारिभाषिक्याः चात्वारिंशत्क इति इसुसुक्तांतात्क अर्थवंतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् इत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न कतिकः वंतोरिड्वा वतो रि
ति पंचमी सा च कनिति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयति सा इह वत्वं तात्कन इति आर्द्धिक इति अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भगवदपेक्षया अर्द्धपणसामर्थ्ये न शं
क्यं यद्वा प्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाते सति नास्य सामर्थ्यं शूर्पात् ठञोपवादः शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् शतमानठञ् ठक्कानामिति शतमा
नं परिमाणं ततष्ठञ् प्राप्तः विंशत्या क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोऽयं असंज्ञायां हि विंश —— शतिं त्रिंशत्कमिति इत्युक्तं स्यात् संज्ञा च पादि परिमाणस्येतेन दाठञ् ... अथा
र्थात् तस्य तर्हि ठक् प्राप्तः वसनशब्दात्तु ठगेव सहस्रसंख्या ततः संख्याया अतिशदंताया इति कन्प्राप्त इति विवेकः अध्यर्द्धपूर्व अध्याहृतमर्द्धं यस्मिन् तत् अध्यर्द्धं प्राग्भ्यो
धांतु जस्येति साधुः अध्यर्द्धपूर्व च द्विगुश्चेति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्येति अनेन सूत्रे द्विगोरिति पंचमी लुक्तं भवति एतच्च वृत्तिका
रीसाव्याख्यातं अत्र वार्त्तिकम् द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्वि

शौर्पिकमित्यत्रपूर्वोदाहृते द्वितीयस्य माभूत् तथा अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपि यत्र तद्धितार्थे द्विगुना सहार्थो नाभिधीयते तत्र सन् तद्धितो यस्य निमित्तं
न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहेऽपि द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् वक्तव्यं तन्न सूत्रे द्विगोरिति षष्ठी मा
श्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इति व्याख्येयं द्विशूर्प्या क्रीतमित्यत्र तु अनभिधानात्प्रत्ययो नेति भाष्यारूढः पंथाः पांचकलापिकमिति एवं पांचलोहितिकमपि वो
ध्यं पंच कलापाः परिमाणमस्य पंचलोहिन्यो गुंजाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थेति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ् भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावात् लो
हिनीशब्दस्येकारनकारयोर्निवृत्तिः परिमाणविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतच्च वृत्तिकृता [illegible] वर्णितं सूत्राशयमनु
रुध्योदाहृतं भाष्यवार्तिकयोस्तु असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथाहि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पंचकलापपंचलोहितशब्दे च द्विगुः कृतं तद्धितं लुक् नावे
व संज्ञे यत्र कृताभ्यां मुत्पद्यते ठक् स श्रूयत एवेति स्यादेतत् अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाची तथा च लोके गण्यते एको ध्यर्द्धो द्वाविति अत एवाध्यर्द्धमिति [illegible] अध्यर्द्धकंस
मिति तद्धितार्थे द्विगुश्च भवति तत्किमध्यर्द्धग्रहणेनेति चेत् सत्यं ज्ञापनार्थमिदं संख्याकार्यं किंचिदस्य नेति तेन कन् समासोत्तरपदवृद्धिर्भ्यो ऽत्र न भवति तद्यथा
अध्यर्द्धं करोतीति नेह कृत्वसुच् यः सकृत्फलां तां क्रियामभिनिवर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते विभाषा अध्यर्द्धसहस्रमिति शतमानविंशति
केति विहितस्याणो लुक् तदभावे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य सूत्तरपदवृद्धिः इदानीमेवं युक्तम् अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाचीति द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् अध्यर्द्धपू
र्वग्रहणात्सूत्रार्थमनुवृत्तमपि नेह संबध्यते द्विगोरिति तु संबध्यते तत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुं अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् अन्यथा ध्यर्द्धपूर्वात् द्वित्रिपूर्वा
च्च निष्कादिति समुच्चयः स्यात् द्विनैष्किकमिति प्राप्नुवते ठञ् मतान्तरे तु ठक् परिमाणान्तस्य सूत्तरपदवृद्धिः विंशतिकात्खः शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लु
कि प्राप्ते खो विधीयते खार्याः तदस्य परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य लुकि ईकन् विधीयते प्राण्यंगेति पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति सूत्रे तु [illegible] गस्यैव पाद
स्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबंधसंभवात् यद्यतो सादावपि तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनोऽस्य ग्रहणम् ।
शाणाद्वा पक्षे ढञिति यद्यपि शाणा उन्मानं तथाप्याहादित्यत्र परिमाणग्रहणेन योगरूढस्यापरिच्छेदकमात्रं गृह्यत इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासादिति ।

भावः मुख्यमते तु ष्ठगेवं बोध्यः शाणाद्वेति सूत्रे शताच्चेति वक्तव्यम् पूर्वेण नित्यप्राप्ते विकल्पार्थं अध्यर्द्धशत्यम् अध्यर्द्धशतं पंचशत्यं पंचशतं यदभावे संख्यायाः सशाण
ण्यकनो लुक् शताच्च ठन्यतावितितु न भवति तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तितत्वात् द्वित्रिपूर्वादण्च वार्त्तिकमिदम् वृत्तिकृता सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् शाणादित्येव त्रिशतग्रह
णं तु नेह संबध्यते व्याख्यानात् अत्र च भाष्यं प्रमाणमिति भावः यत्तु न्यासकृतोक्तं शतश्च शाणाभ्यां वेति सूत्रयितव्ये पणपादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं
फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोऽपि शाणाद्वेत्यत्रैव संबध्यते तदुत्तरसूत्रे न संबध्यते तेनाणेति तदेतत्सामर्थ्यवर्णनं शिवधायके वार्त्तिके सूत्रत्वभ्रम
प्रयुक्तमित्याहुः तावत् वैरूप्यमिति अणि एकं पति द्वितीयं ठञो लुकि तृतीयं तेन क्रीतं तृतीयान्तात् क्रयणकर्मणि वाच्ये ठञादयस्त्वपीदशमूल्यायायथं
स्युः ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतम् संतोषेण क्रीतमित्यादावति प्रसंग इति चेत् सत्यम् करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्थकात्वद्वादुक्तं
त्वान त्वन्यापि अन्यत्र हि अनभिधानान्न प्रत्ययः एतच्च तद्धिताः इति महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानात् पुत्राच्छ च कथं पुत्रीयः क्र
तुरिति न हि क्रतुः संयोगो नाप्युत्पात इति चेत् मैवं संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या हि येन यागादिकरणेन पुरुषाः फलेन संयुज्यंते स यागादिरपि संयोगः न केवल संबं
ध एवेत्याग्रह इति हरदत्तः तस्येश्वरः तत्र विदित इति च योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः उत्तरार्थश्च तस्य वापः तस्येति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठी न कर्त्तरि ते
न देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ न तदस्मिन् शुल्कग्रहणं प्रपंचार्थं तस्याप्यायविशेषत्वात् तथा च शौल्कशालिकः इत्यत्र ठगायस्थानेभ्य इति ठगेवास्ति अर्द्धि
क इति अर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति ठन्प्राप्तः सति च तस्मिन् ङीप्स्यात् इष्यते तु टाप् रूपकस्येति रूपकं कार्षापणम् रूढ इति तथा च भागवदपेक्षत्वेन सामर्थ्येनोद्भाव
नीयमिति भावः व्याख्यांतरमिति अत्र पक्षे भारभूतार्थाभिधायित्वाहं शादयो भारशब्देनोच्यंते प्रत्येकसंबंधविवक्षया सूत्रे एकवचनं वस्नद्रव्याभ्यां वस्नोमूल्यं स
भवत्य आभारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनधारणं संभवतोऽर्थः अतः सकर्मकत्वात्तदिसमुत्पत्त्यालभ्यमानाद्वितीयासमर्थविभक्तिर्न विह
ता तदाह स्वस्मिन्नित्यादि सूत्रेऽवहरतीत्यत्र पक्ष उपसर्गस्तद्याचष्टे उपसंहरतीति तस्य चतीति पचतिग्रहणं संभवत्यवहरति निष्कस्यर्थे द्रोणपरिमितं स्थाली
ऽद्रोणशब्दः आढकाचित पक्षे ठन्निति ननु ठक् आढकादीनां परिमाणत्वात् द्विगोष्ठंश्च ष्ठन्निति छेदः तदाह षित्वादिति अपरिमाणेति तस्मिन्सूत्रे आचितशब्दस्य सा

स्तादुपादानादितिभावः तदस्यपरिमाणं इहपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रंगृह्यते।नतुसर्वतोमानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेनविशेषणात् षष्टिर्जीवितपरि
माणमस्यषाष्टिकः पंचदशमंत्राइति साम्नास्तुवीत एकैकंसामत्र्यृचेक्रियतेइतिहिश्रुतिः तत्रत्र्यृचस्यपंचकृत्व आवृत्त्यापंचदशमंत्राइति सप्तदशेस्तोमेऽभ्यासायाः सप्तकृत्वः
आवृत्तिः एकविंशेऽप्यृचस्यडित्करणमेकविंशेतिलोपार्थं त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थंच पंक्तिविंशतिपचशब्दस्यटिलोपः तिप्रत्ययः चोःकुरितिकुत्वम् रूढिशब्दाइति तथा
चात्रनावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम् पंक्तिशब्दोहिनानार्थः अस्तिछंदोविशेषयस्यपंचाक्षराः पंचपादः अस्तिचक्रमसन्निवेशो ब्राह्मणापंक्तिरिति अस्तिदशसंख्या
यां कृतवान्पंक्तिरथोविलोक्यपरितिः दशरथइत्यर्थः द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्चप्रत्ययः अपदत्वंचद्वौदशतौपरिमाणमस्यविंशतिः त्रयाणांदशतांत्रिन्भावः
शच्चप्रत्ययः चतुर्णांदशतांचत्वारिभावः पंचानांदशतांपंचाभावः एभ्यःत्रिभ्यःशत्प्रत्ययः षण्णांदशतांषष्भावः तिश्चप्रत्ययः अपदत्वंच सप्तानांदशतांसप्तभावः।
अष्टानांदशतामशीः नवानांदशतांनवभावः एभ्यस्तिःश्चप्रत्ययः दशानांदशतांशभावस्तश्चप्रत्ययइतिदिक् पंचदशतौपरस्यइतिसंख्यायाइतिकन् त्रिंशच्चत्वारिंशतोरितिपंच
म्यर्थेषष्ठीद्विवचनं चत्वारिंशतइतिसूत्रपाठेतुसमाहारद्वंद्वात्पंचम्येकवचनं अत्रब्राह्मणेसंज्ञायामितिषष्ठीसमासेननिर्देष्टमुचितं एवंहिब्राह्मणस्यचेत्संज्ञे
तिस्फुटीभविष्यति अन्यथातुयस्यकस्यचित्संज्ञायांब्राह्मणस्थेचंप्रयोगेइतिसंभाव्येत मंत्रेभाषायांचडणनस्यात् इष्यतेतुसः तस्मादिष्टानुरोधेनव्याख्येयं छं।
दादि इहनित्यग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातं सूत्रमेवमारब्धइतितदाशयः दंडादि पूर्वसूत्राद्यदनुवर्त्तते तदाहयत्स्यादिति केचित्तुदण्डादिभ्योयइतिसूत्रंपठंति तद्भा
ष्यविरोधादुपेक्ष्यमितिहरदत्तमाधवादयः तथाहि पद्दिघोहनोवावधः तद्धितोवेत्युक्तं यदिचेहयद्विधीयेत तदैतदुपपद्यते स्वप्याद्युदात्तत्वंयत्यपितद्धितेयतोना
वइत्याद्युदात्तत्वमेवेति यदित्वत्रयोविधीयेततदास्वरोभिद्येत यत्तुप्रमाणंतरेयन्यसनंइभवधमेधशब्दाः दंडादयः तेचछंदसिपंदृन्नित्याद्युदात्तादृश्यंते इष्यान्तरा
ज्ञावनान्पति तस्मादपिवध्यंप्रपन्नंनप्रतिभयच्छंति अप्रोमेधंप्रज्ञियमित्यादीति तन्न दंडादिभ्योयविधानेपितस्यभाषायांचरितार्थत्वयाछंदसिचेत्युत्तरसूत्रेणवाप्य
स्यन्याप्यत्वात् तेनहिप्रातिपदिकमात्रात् छंदस्यर्हतीत्यर्थेयद्विधीयते यप्रत्ययंवदद्भिरपिछंदसिचेतिसूत्रेमंइकृपुत्यापतस्यविधेयत्वादितिदिक् कडंकरदक्षिणा
च्छ च कडंगरेतिपाठस्तुहरदत्तमाधवादिविरोधादुपेक्ष्यः स्थालीबिलात् छपतावनुवर्त्तते पाकयोग्याइतित्रिःफलीकृताइतियावत् यज्ञंऋत्विजमर्हतीति अर्थोस।

मर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानं यज्ञियो देश इति यज्ञानुष्ठानयोग्य इत्यर्थः आर्हीपाणां ढगादीनां द्वादशानां पूर्णो वधिः
पारायणतुरायणा आदित आरभ्य आंताद विच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणं तच्च गुरुशिष्याभ्यां निर्वर्त्यते अन्यतरासन्निधौ अध्ययनक्रियाया अनुत्पादात् तथा
पि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरुः विद्याकरः तद्दर्शयति पारायणिकश्छात्र इति तौरायणिको यजमान इति इदमपि यजमान एवेष्यते ऋत्विक्तु सर्वोऽपि पुरोडा
शादिकं निर्वर्त्तयति तथापि तत्र नेष्यते इति भावः विषयीभूतोऽर्थ इति संदेग्धरि तु प्रत्ययो नेष्यत इति भावः तथा च ज्ञानं प्रामाण्यं स्वतो न गृह्यते सांशयिकत्वादिति सं
दिह्यमान एव·   वृद्धाः प्रयुंजते यत्तु सांशयिकः संशयापन्नमानसः इत्यमरेणोक्तं तदपि संशयापन्नं मानसं यस्मिन् विषये इति व्याख्येयमिति भावः।
ततोऽभिगमनमिति अत्र पंचम्यंतात्प्रत्ययः पंथो णनित्यं अत्र नित्यग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं उत्तरपथेन चेकारादूगच्छतीति प्रत्ययार्थ आकृष्यते तदाह उत्तरपं
थेनागच्छतीति कालात् स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्टो भृतो भूतो भावी त्यस्यंतत्संयोगे द्वितीया निर्देश्यत् मासाद्यपर्यंत्यादौ मासादीनां कालेन विशेषणा
त्वतेन निर्वृत्तं तेनेति करणे तृतीया चतुर्थ्यंतर्गते तेन निर्वृत्तं इत्यत्र तु कर्त्तरि तृतीयेति विशेषः उभयत्राप्यंतर्भावितण्यर्था वृत्तेः कर्मणि क्तः मासाद्यपर्यंत्यस्ते नोक्ति
त्करणं स्वरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासिकी नाभार्यः द्विगोर्यप् पित्वादनुदात्तः तेन कालांते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो वतिष्ठते पव्यपीति अत्र च व्याख्याने
शरणं द्वैयन्हिक इति नन्वत्र राजाहः सखिभ्य इति परत्वाट्टचा भाव्यं न च महाविभाषया टचो विकल्पः बृहतीजात्यंताः समासांता इति नित्येषु परिगणनादत आ
ह समासांतविधेरिति द्विवर्षीणो व्याधिरिति व्याधिशब्देन प्रत्ययार्थस्याचेतनतोक्ता चित्तवति हि नित्यं लुग्वक्ष्यते परिजय्य इत्यस्य विवरणं जेतुं शक्य · इति
महानाम्न्यो नामेति तथा चाभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति भावः हारदत्तस्त्विति यौगिकोयं न तु रूढ इति मन्यते अव्ययसंघातादिति वत्त्रनसामर्थ्याद्वाक्यादपि
प्रत्यय इति भावः कालाद्यत् काल्यं शीतमिति प्रातःकाले कल्यशब्दस्य सुत्यस्यंतरं मृग्यं प्रकृष्टे ठञ् प्रकृष्यते यमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थं अन्यथा अनंत
रस्य यतो नुवृत्तिराशंक्येत ढञः पूर्णो वधिः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः तुल्यमिति सामान्येन पुंसकं ब्राह्मणेनेति ब्राह्मणशब्दः तत्कर्तृकेऽध्ययने लक्षणया वर्त्तते ब्राह्मण
कर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः गुणतुल्ये इति अक्रियया तुल्य इत्यर्थः अत एव महानसवादितिवत्तेः साधुत्वरक्षणार्थं प्रतिज्ञावाक्ये वन्हिमान् भवितुमर्हतीत्या।

दिक्रियापदं प्रयुंजते वृद्धाः अर्वाचीनास्तु महानसमदृश्यपर्वत इत्याचक्षाणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः ननु तद्रीत्या व्युत्पन्नस्य तादृशबोधोप्यनुभवसिद्ध इति चेत् सत्यं
तादृशेऽर्थे साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न तु बोधमपि तथा हि भेद्यभेदकसंबंधोपाधिभेदं नियंत्रितं साधुत्वं तदभावेपि बोधो नेह निवार्यते अव्युत्पन्नस्यासाधुभ्योप्यबोधा
त् तत्रैव व्युत्पन्नस्यासाधुभ्योपि बोधाच्च कस्मात् किं बुध्यत इति न नियंतुं शक्यं किंतु किं विशेष्यके किंप्रकारके किंसंसर्गके बोधेनुद्देश्ये किं साधु किं नेत्येव शा
स्त्रीयविचारविषयः उक्तं हि भगवता समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च भक्ष्याभक्ष्यादिवन्नियमः क्रियत इति तत्र तृ एव द्रव्यग्रहणादितुल्यार्थत्वा आ
रंभः क्रियाचेदिति नानुवर्तते तदर्ह अर्हशब्दः पचाद्यजंतः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता सा त्रोविभक्तिव्यत्यय इत्येके अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्याः अनित्य
त्वलिङ्गमिदं तेन धर्म्यैरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः समाहित इत्याहुः विधिमर्हतीति द्वितीयांतादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङंतेन विग्रहः कथं तर्हि त
तो यथा वृद्धिहिताध्वरायेति उच्यते यथाशब्दो हि तत्तिविषये स्वार्थकः तथा त्वं यथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात् तथा च द्वितीयांतादर्हार्थे वतिः यो
ग्यतामर्हतीति विधानमाख्यानं चेत्यर्थो क्रियायोगोपि सुलभः तस्य भावस्त्वतलौ मकृतीति ननु यः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेरभावात् गोर्भाव इति इ
ह गोशब्दोऽर्थपरः शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयं आद्ये धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते प्रकृतिजन्येत्यादि स्तप्रयोगोपाधिः द्वितीयेनन्या
बोधप्रकारः प्रत्ययार्थः बोधः प्रकारमात्रं वा जन्यत्वं तु संसर्गः सर्वं चेदं सूक्ष्मदृशां भाष्यकैयटारूढमेवं एवं स्थिते कृत्तद्धितसमासेषु एकार्थीभावाभ्यु
पगमात् तदुक्तं त्वतलादिभिरप्युक्तौ रीत्यैवार्थद्यधनिर्वाह तत्र नापूर्वशक्तं तरं कल्प्यं किंतु तत्र प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोक्तएव दार्थयोश्च संसर्गोपि प्रायेण प्र
कारतया प्रविशति औपगवो राजपुरुष इत्यादौ लुप्तषष्ठ्यर्थस्य तृतीयो प्रवेशावश्यंभावात् पाचक इत्यादावपि कारकाणां प्राधान्यात्कर्तृत्वादेश्च संबंधवि
शेषात्मकत्वात्तदेतदभिप्रेत्य हरिटीकायामुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा अण
दितिपेद्दंगं तालघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेभ्यः समावेशः चड रवं अदिषु गुणवचनेषु ष्यञः बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ इति बोध्यं त्वतलौ तु पूर्वसूत्रे
णेव लब्धौ वर्णदृढादिभ्यः गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनं औचितीति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् हलस्तद्धितस्येति यलोपः एवं प्रथा

मर्थोविद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानं यज्ञियोदेश इति यज्ञानुष्ठानेयोग्य इत्यर्थः आर्हीयाणां ढगादीनां द्वादशानां पूर्णो वधिः
पारायणानुरायणा आदित आरभ्य आंताद विच्छेदेनवेदस्याध्ययनं पारायणं तच्चगुरुशिष्याभ्यां निर्वर्त्यते अन्यतरासन्निधौ अध्ययनक्रियाया अनुत्पादात् तथा
पिशिष्यएव प्रत्यय इष्यते न तु गुरा विद्याकरः तद्दर्शयति पारायणिकश्छात्र इति तौरायणिकोयजमान इति इदमपियजमान एवेष्यते आत्विक्तु मर्धपुरोडा
शादिकं निर्वर्त्तयति तथापि तत्रनेष्यते इतिभावः विपर्ययीभूतो र्थ इति संदेग्धरि तु प्रत्ययो नेष्यत इति भावः तथाच ज्ञानं प्रामाण्यं स्वतो न गृह्यते सांशयिकत्वादिति सं
दिह्यमानएव· वृद्धाः प्रयुंजते यत्तु सांशयिकः संशयापन्नमानसः इत्यमरेणोक्तं तदपि संशयापन्नं मानसं यस्मिन् विषये इति व्याख्येयमिति भावः।
ततोऽभिगमनमिति अत्र पंचम्यंतात्प्रत्ययः पंथोणनित्यं अत्रनित्यग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं उत्तरपथेन चंकारान्नगच्छतीति प्रत्ययार्थ आकृष्यते तदाह उत्तरपं
थेन गच्छतीति कालात् स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्टो भृतो भूतो भावी त्यस्यां तु संयोगे द्वितीया निर्देशात् मासाद्वयमीत्यादौ मासादीनां कालेन विशेषणा
त्तेन निर्वृत्तं तेनेति करणे तृतीया चतुर्थ्यं तर्गतेतेन निर्वृत्तं इत्यत्र तु कर्त्तरि तृतीयेति विशेषः उभयत्राप्यंतर्भावितण्यर्थाद्धृत्तेः कर्मणि क्तः मासाद्वयस्त्रित्त्रो॰ त्रि॥
त्करणं स्वरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासीनाभार्यः द्विगोर्यप् पित्त्वादनुदात्तः तेन कालांते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो वतिष्ठते पवपीति अत्र च व्याख्याने
शरणं द्वैयन्हिक इति नन्वत्रराजाहःसखिभ्य इति परत्वाट्टचाभाव्यं न च महाविभाषया ट्चो विकल्पः वृहतीजात्यंताः समासांताश्चेति निरसेषु परिगणनादत्र आ
ह समासांतविधेरिति द्विवर्षीणो व्याधिरिति व्याधिशब्देन प्रत्ययार्थस्याचेतनतो क्वाचित्तवतिहि निर्त्यं लुग्वक्ष्यते परिजप्य इत्यस्य विवरणं जेतुं शक्य॰ इति
महानाम्न्योनामेति तथाचाभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेतिभावः हारदत्तस्त्विति यौगिकोयं न तु रूढ इति मन्यते अव्ययसंघातादिति वचनं सामर्थ्याद्वाक्यादं यि
प्रत्यय इतिभावः कालाद्यत् काल्यं शीतमिति प्रातः काले कल्यशब्दस्य सुत्यस्तं तं मृग्यं प्रकृष्टे ठञ् प्रकृष्यते यमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थं अन्यथा अनंत
रस्य पंतो नुवृत्तिराशंक्येत ढञः पूर्णो वधिः तेनतुल्यं क्रियाचेद्वतिः तुल्यमिति सामान्येन पुंसकं ब्राह्मणेनेति ब्राह्मणशब्दः तत्कर्तृकेऽध्ययने लक्षणया वर्त्तते ब्राह्मण
कर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः गुणतुल्ये इति अक्रियया तुल्य इत्यर्थः अत एवमहानसवादतिवतेः साधुत्वरक्षणार्थं प्रतिज्ञावाक्ये वन्हिमान् भवितुमर्हतीत्या॥

दिक्रियापदं प्रयुंजते वृद्धाः अर्वाचीनास्तु महानसमदृशपर्वतइतिव्याचक्षाणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः ननु तद्रीत्याव्युत्पन्नस्य तादृशबोधोप्यनुभवसिद्धइति चेत् सत्यं
तादृश्यर्थे साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न तु बोधमपि तथाहि भेद्यभेदकसंबंधोपाधिभेदं नियंत्रितं साधुत्वं तदभावेपि बोधो नेह निवार्यते अव्युत्पन्नस्यासाधुभ्योप्यबोधा
त् तत्रैव व्युत्पन्नस्यासाधुभ्योपि बोधाच्च कस्मात् किं बुध्यतेइति न नियंतुं शक्यं किंतु किं विशेष्यके किंप्रकारके किंसंसर्गके बोधे नुद्देश्ये किं साधु किं नेत्येव शास्
त्रीयविचारविषयः उक्तं हि भगवता। समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च भक्ष्याभक्ष्यादिवन्नियमः क्रियतइति तत्र तुल्यैवद्रव्यगुणादि तुल्यार्थं आ
रंभः क्रियाचेदितिनानुवर्तते तदर्हं अर्हशब्दः पचाद्यजंतः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता सौत्रो विभक्तिव्यत्ययइत्येके अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्याः अनित्य
त्वलिङ्गमिदं तेन धर्म्यैण मोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः समाहितइत्याहुः विधिमर्हतीति द्वितीयांतादेव प्रत्ययइति स्फुटीकर्तुं तिङंतेन विग्रहः कथं तर्हि
तो यथावद्विहिताध्वरायेति उच्यते यथाशब्दो वृत्तिविषये स्वार्थकः तथा त्वं यथा त्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात् तथा च द्वितीयांतादर्हार्थे वतिः यो
ग्यतामर्हतीति विधानमाख्यानं चेत्यर्थो क्रियायोगोपि सुलभः तस्य भावस्त्वतलौ प्रकृतीति ननु यः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेरभावात् गोर्भावइति इ
ह गोशब्दोर्थपरः शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयं आद्ये धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते प्रकृतिजन्येत्यादि तत्प्रयोगोपाधिः द्वितीयेनन्या
बोधप्रकारः प्रत्ययार्थः बोधः प्रकारमात्रं वा जन्यत्वं तु संसर्गः सर्वं चेदं सूक्ष्मदृशां भाष्यकैयटारूढमेव एवं स्थिते कृत्तद्धितसमासेषु एकार्थीभावाभ्यु
पगमात् तदुत्तरं त्वतलादिभिरपि उक्तरीत्यैवार्थबोधनिर्वाहे तत्र नापूर्वशक्त्यंतरं कल्प्यं किंतु तत्र प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोक्तएवपदार्थयोश्च संसर्गोपि प्रायेण प्र
कारतया प्रविशति औपगवो राजपुरुषइत्यादौ लुप्तषष्ठ्यर्थस्य वृत्तौ प्रवेशावश्यंभावात् पाचकइत्यादावपि कारकाणां प्राधान्यात् कर्तृत्वादेश्च संबंधवि
शेषात्मकत्वात्तदेतदभिप्रेत्य हरिटीकायामुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा अण्
ईतिपे इगंतालघुपूर्वात् पृथु मृदु प्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः चडरवंद्यादिषु गुणवचनेषु ष्यञः बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्यानइति बोध्यं त्वतलौ तु पूर्वसूत्रे
णौबलभ्यौ वर्णदृढादिभ्यः गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनं ओचितीति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् हलस्तद्धितस्येति यलोपः एवं सख्या।

कामी अत्र गणसूत्रं· वेर्यातला भमतिमनः शारदानां विशब्यादुत्तरेयेयातादय· पंचतदंतानां समासानां अनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः विपातत्वं विपातता वैयाति ।
मा वैयात्य विलाभत्वं· विलाभता विलाभिमा वैलाभ्यं विमतित्वं विमतिता विमतिमा वैमत्यं संज्ञात्वादणपि· वैमतं विमनस्त्वं विमनस्ता विमनिमा वैमन ।
स्यम् विशारदत्वं विशारदता वैशारद्यम् विशारदिमा· समो मतिमनसोः· संमतित्वं संमतिता संमतिमा सांमत्यं पूर्ववदणि सांमतमित्यादि गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च क्रिया
कार्ये च ब्राह्मणादिराकृतिगणः इति केषांचित्पाठस्तु कार्य्यांतरायतथाहि अर्हतो नुम्चेति नुमर्थः पाठः एकभावत्रिभावश्च अन्यभावइति एषां पाठः स्वार्थे
विधानार्थः तथा च वार्तिकप्रयोगः अन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति यत्तु व्याकरणाधिकरणेऽपंप्रयोगो यमिति भट्टैरुपन्यस्तं तत्पूर्वपक्षिणः प्रौढि ।
वादमात्रं भाष्येणातस्मिन्नघद्दकेतादृशानामेवोपन्यासात् तद्यथा अविरविकन्यायेनेत्युदाहृतं तदपि हि वस्तुतो निर्दोषमेव अविः अविकः अनयोर्मे ।
ध्ये विकारादि प्रत्ययः कप्रत्ययांतादेव न तु केवलात् तेन आविकं मांसमिति भवति ननु आवमिति व्युत्पादितं तत्र अविरविक इति सुवंतद्वयसमुदाये चर
मं सुपं विहाय प्राग्भागमनुकृत्य अविरविकन्यायेनेति भगवताव्यवहृतं तत्र को नाम दोषः नहि विभक्तिविशिष्टमेवानुकर्तव्यमिति नियमे बीजमस्ति अ
स्य वामीयमित्यादिनिरूढव्यवहाराच्च एतेन नासदासीयं ब्रह्मसूक्तमिति शांकरभाष्यप्रयोगोऽपि व्याख्यातः आसीदित्यत्र तकारं विहाय प्राग्भागस्यैवानुक
रणात् प्राग्नौ श्वरादित्यादावप्यनर्थकस्यैकदेशस्यानुकरणं प्रसिद्धमेव अस्तु वा आसीदिति तांतस्यानुकरणं ततः अनुकरणं चानित्तिपरमिति निपातत्वा ।
दव्ययत्वे अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः प्रकृतमनुसरामः सर्ववेद इति पूर्वकालैकेति समासः चतुर्वेद इति तद्धितार्थे द्विगुः अणो लुक् चतुर्विध इति· वि
धाल्लक्षणा सूत्रांतादिति ठक् तस्य लुक् संघातग्रहणमिति वर्णग्रहणे तु अकारस्य यस्येति लोपे तस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादयादेशः स्यादिति भावः ननु
संघातग्रहणेऽपि अलोंत्यस्येति कुतो नेति चेत् आरंभसामर्थ्यात् नानर्थकेऽलोंत्यविधिरिति निषेधाद्वा कपिञ्जलयोः इहक पिञ्जलीशब्दौ द्वौ अर्थवपिद्वौ
तयोः यथासंख्यं नेष्यते एवं पत्यंतपुरोहितादिभ्यः हायनांतयुवादिभ्यः द्वंद्वमनोज्ञादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यं ब्राह्मणादित्वादिति यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजशब्दः
केवलः पठ्यते तथाप्ययमेवासेइतिप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्त्यत्र राजशब्देन तदंतविधिरिति एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासविशेषवि

हितोयगेव भवति अतएव अवेक्ष्यधिकरणेगद्य :कर्मराज्यंब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति शाबरभाष्यं भट्टपादैर्दूषितं केचित्तु भाष्यं समर्थयमाना इत्थमाहुः ब्राह्म भा
णादेराकृतिगणत्वाद्देवतदंतात्ष्यञि सिद्धे राजशब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थ इति एतच्च हरदत्तमाधवाभ्यामेकीयमतत्वेनोपनिबद्धं प्राणभृज्जाति
प्राणिजातीसेवसुवचं प्राणभृदिति किं तृणत्वं जानीतीति किं देवदत्तत्वम् औद्गात्रमिति उद्गात्रादिषु येऽत्विग् वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यश्छ इति छे प्राप्ते ऽत्र प्र
विधीयते सुष्ठुदुष्टुशब्दाभ्यां गुणवचनलक्षणेष्यञि वधूशब्दादिगंतलक्षणेऽणि श्रोत्रियस्येति श्रोत्रियंश्छंदोऽधीत इति छंदसः श्रोत्रभावः घश्च प्रत्यय
इति पदव्याख्यानं तदेह यलोप इति यथाश्रुतं यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षः तदा घशब्देनेय इति रूपं लभ्यते क्वचित्तु यलोपश्चेति पाठः तत्रयेति संघा
तग्रहणं द्रष्टव्यं इगंताच्च लघुः पूर्वोवयवोपस्येति प्रातिपदिकविशेषणं पूर्वत्वं च संनिधानादिगवधिकमेव इगंतात्किं घटत्वं लघुपूर्वात्किं पाण्डुत्वं क
र्थंकाव्यमिति यद्यपि कुधातोः ओरावश्यके इति ण्यति काव्यमिति सुसाधं तथापि कवेः कर्मेत्यर्थे कावमिति स्यादिति प्रश्नः आभिधानीयकमिति अभिधानीय
स्य भावः कर्म वेत्यर्थः सहायाद्वेति सूत्रे णानित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं गोत्रचरणात् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तेनापत्यप्रत्ययांतेभ्य इत्यर्थः प्रवरा
ध्याये पठितेभ्य इत्यपरे गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात् प्राणभृज्जातीत्यञि प्राप्ते वचनं श्लाघेत्यादि श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः प्राप्त इति इणः प्राप्त्यर्थ
त्वात् अवगतवानिति अवपूर्वस्य णो ज्ञाने प्रसिद्धत्वात् गार्गिकयेति आपत्यस्येति यलोपः होत्राभ्यश्छः होत्राशब्द इति जुहोतेस्त्रन् ब्रह्मणस्त्वः नेतिवा
च्य इति छप्रत्यये प्रतिषिद्धे तस्य भावस्त्वतलाविति त्वतलौ सिद्धः विभक्तेरनुच्चारणात् लाघवं चेति भावः ब्राह्मणेति अनेन होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शितं नन्व
ञोरधिकारः समाप्तः धान्यानाम् भवनापेक्षया कर्तरि षष्ठीयं भवत्तिरिहोत्पत्तिवचनः व्रीहिशाल्योः निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः साच भावनापेक्षया कर्तरि
सुक्तमेव अलौकिकप्रक्रियावाक्ये तु तद्धितविधावनुवादसामर्थ्याद्वेति बोध्यं यवयवक अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः क्रिमाषा त्वत्रि
प्राप्ते वचनम् नचउमाभंगयोर्धान्यत्वे विप्रतिपत्तव्यम् शणसप्तदशानि धान्यानीति स्मरणात् तत्रचोमाभंगयोरपि पाठादिति भाष्ये स्थितं सर्वचर्मणः अत्रा
तृतीया समर्थविभक्तिः सामर्थ्यात् कृत इति हि प्रत्ययार्थः तत्र चर्मणः करणत्वमेवोचितं यथामुखं दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शने आदर्शादिः अधिकरणे ल्युट् न

नु अस्माद्दृश्यइति प्रतिषेधात्कथं समासस्तत्राह निपातनादिति एतच्च वृत्तिग्रंथमनुसृत्योक्तं भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः तथा च मायामृगं
प्रक्रम्योक्तं यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन्निति यथामुखं दर्शन इति अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगंगादिवत्संज्ञत्वं च वक्ष्यन्तु कर्म
शक्तियोगेष्विति कृद्योगलक्षणा षष्ठी नाव्ययीभावादित्यम् सर्वस्येति संमुखस्येत्ति तु नोक्तं प्रत्ययसन्नियोगेनोऽस्यलोपे निपातनात् समृशब्दस्य समंशब्द
स्यार्थे प्रायेण न दृश्यते संमुखो भवेत्यत्राभिमुखो भवेत्यर्थप्रतीतेः तत्र खप्रत्ययस्यानिष्टत्वात् कथं तर्हि संयुगे संमुखीनं तमुद्दंदं प्रसेहे तकः इति भट्टिः अ
भिमुखावस्थानात्साधर्म्यादिति हरदत्तः सर्वपथीन इति पूर्वकालैकेति समासः ऋक्पूरिति समासांतः तस्य दध्यंत समासग्रहणे न ग्रहणात् खः अनुपदस
र्वी वद्दा भक्षयति नेयष्विति निपातनात्तिङ्· तस्य द्वंद्वः अनुगवायाम इति यस्य चायाम इति पथार्थे यदव्ययमिति वाव्ययीभाव इत्यर्थः स्थलविशेष इति गतिविशे
ष इति ———— व्याख्यांतरं नयतेः प्रधाने कर्मणि यत् अप्रधाने द्वितीया अत्रेयं द्यूतशास्त्रमर्यादा चतस्रो वीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठयेताः शा
एकत्रिंशत् ते च एकैकेन कितवेन पंचदश स्ववामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यंतं प्रदक्षिणापसव्यगतिभ्यां नेयाः सर्वेष्वयानयीनाः असहायस्य शारस्य परे
णाक्रम्यते पदं असहायस्तु शारेण परकीयेण वाध्यते एष बहुसंमतोऽर्थः यत्तु कैयटेन द्वयोः पर्युदासेन त्रयोदशानामेवायानयीनत्वे साशयेन मतांतरं
केचित्त्विसादिनोक्तं तन्मते द्वे एव वीथी शेषं प्राग्वत् प्रदक्षिणापसव्ये च एकैकं कितवं प्रति विवक्षिते न तु कं चित्प्रति किं चित् ते च पंक्तिचरमकोष्ठस्था
भ्यां द्वाभ्यामितरेषामेवेति बोध्यम् शार इति शृणात्यनेन द्यूतकाराः परस्परमिति शारः द्यूतसाधनविशेषः बाहुलकात् घञ् परोवर अन्नरस्येति आदेरिति
शेषः उत्वे कृते आद्गुणः अवारपारगामीति गमेरिनिः आङि णिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्कालता न्यास
कारास्तु आवश्यके णिनिः सोऽपि भविष्यत्येवेत्याहुः अद्यश्वीन अविभक्तिको निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयं अद्यश्वीनो गोसमूहः अद्यश्वीनं क्षेमंडल
मित्यादावपीष्टत्वात् आसन्नमित्यर्थ इति अवाच्चालंबनेति सूत्रेणाविदूर्ये स्तंभेः षत्वविधानादवष्टंभशब्दः आसन्नपर इत्यर्थः अद्यवाश्वो वेति वा
र्थे समासोऽपि निपातना देव गोशब्दो गोः प्रतिदाने लक्षणया वर्तते इति दर्शयति प्रसर्पणपर्यंतमिति आगवीन इति आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे उ

पसर्जनह्रस्वत्वे च कृते खप्रत्ययं श्रो गुणः गोः पश्चादिति पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अलंपर्याप्तमिति क्रियाविशेषणं अत्र हरदत्तः द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः अनु
गिवस्य क्रियाविशेषणत्वात् न चालंगामीत्य स्यसुप्यजातावितिणिनिप्रत्ययांततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यं क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः शो
भनं पाचकइत्यादौ तथादर्शनादित्याहुः कृत्सकृत्यर्थं प्रति हि कर्मत्वं तच्च नभावनामात्रं प्रति तत्कर्मणो विक्लित्यादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् संकोचे
मानाभावाच्च किंतु विक्लित्यनुकूलव्यापाररूपं पूर्णं प्रकृत्यर्थं प्रति कर्मणस्तंडुलादेरेव षष्ठीति तस्याशयः अत्रेदं वक्तव्यं पश्चादर्थेऽव्ययीभावो यमिति
निर्विवादं पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितं तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणं तथापीह योग्यताबलात् सप्तम्यर्थवृत्ति अतस्तस्य कर्मत्वायोगात् प्रथमान्तादे
वेह प्रत्यय उचितः कृद्योगलक्षणा षष्ठी शंकाप्यत एव नेति अभ्यमित्रात् लक्षणेनाभिप्रतीति समासः क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया समर्थविभक्तिः गोष्ठात्
खञ् गावस्तिष्ठंत्यस्मिन्निति गोष्ठः घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः अश्वाश्वगोभूमीति षत्वं एकाहेनेति नन्विह ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वाप
रिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति अस्ति चात्र परिमाणाख्या एकाहेनेति परिच्छेदावगमात् सत्यं अस्मादेव निपातनादप् अश्वस्येति कर्त्तरि षष्ठी शा
लीनकौपीने रूढिशब्दावेतौ अवयवार्थे तु नातीवाभिनिवेष्टव्यम् शालाप्रवेशमिति अप्रागल्भ्यादन्यत्र गंतुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः कूपप
तनमिति यदकार्य्यं तत्सछादनीयत्वात्कूपावतरणमेवार्हतीत्यर्थः तदाच्छादनमिति वासः खं डइत्यर्थः अपरस्त्वाह अकार्य्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यव
चनस्तेन लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात् पुरुषलिंगं कौपीनं अस्त्री श्य त्वात्तदाच्छादनमिति व्रातेन जीवति व्रातशब्दो यद्यपि संघातवाची तथाप्यत्र सभाप्या
दिपर्य्यालोचनया विवक्षितमर्थमाह शरीरायासेनेति भारवाहमादिनेत्यर्थः सप्तभिः पदैरिति तद्धितार्थे द्विगुः अवाप्यंत इत्यर्थे खञ् हैयंगवीनं दोहः ।
क्षीरमिति गोदोह इति षष्ठीसमासः ह्यस्शब्देन सह सुप्सुपेति समासः ततो विकारेऽनुदात्तलक्षणस्याञोपवादः खञ् अत्र ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिर्वि
वक्षिता नवनीतमिति यद्यपि भाष्ये वृत्तौ च घृतमित्युक्तं अमरेणापि तत्तु हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्युक्तं तथापि नवनीतमेव तत्र विवक्षितमिति ह
रदत्तादयः तस्य पाकः पाकः परिणामः मूलमुपक्रमः जाहचोजकारस्यनेत्वं प्रयोजनाभावात् पक्षतिरिति प्रतिपत्तं पक्षिणां पक्षस्य मूलं च तेन वित्तः वित्तः

म सु ·
१००

प्रतीतः वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्साधुत्वम् विद्याचंचुरिति उकारद्वयगर्भोऽयं प्रत्ययः विनञ्भ्यां नानाञौ नसह साञो ञकारो वृद्ध्यर्थः स्वार्थश्च संप्रोदश्च चा
द्वेः क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः रूढशब्दाश्चैते अलाबूतिलोमादि भंगाभ्य इति पाठः भंगाशब्दश्चावंतः विकाराद्यस्यापवादोऽयम् रजो विकारत्वा
त् अलाबूकटमिति ओरञ् मयड्वैतयोरिति मयड्वेह प्राप्तः तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादंतोदात्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ् मयट् च प्राप्तः उमोर्णयोर्वेति वुञ्च असं
ज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयडिति हरदत्तः तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने बीजं चिंत्यं तृणधान्यानां च द्व्यषामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् तथैव तद्धृता
वुदाहृतत्वात् तिलाश्च मेऽस्त्वत्र तथैव वेदपाठाच्चेति दिक् भंगायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादण् मयट् प्राप्तः गवां स्थानमिति तस्येदमित्यर्थे सर्वत्र गोर
जादिप्रसंगे इति यत्प्राप्तः संघात इति अप्रसृतावयवः समूहः संघातः प्रसृतावयवस्तु विस्तारः कटच्प्रत्ययौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ द्वित्वे इति प्रकृत्यर्थस्य
द्वित्वे गोयुगच् स्यादित्यर्थः उष्ट्रगोयुगमिति अवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् द्वयंयुगमित्यादिवत् एवमग्रेऽपि अवटीटमिति नासिकासाधनेनमने च वर्तमानात्स्वार्थे
प्रत्ययः क्लिन्नस्य अत्र वदंति अस्येति न वक्तव्यं क्लिन्ने चक्षुषी चिल्ले पिल्ले पुरुषे तु मत्वर्थे च अर्शआदिषु स्वांगाद्धीनादिति सूत्रितत्वात् अमरोऽप्याह क्षुः
क्लिन्नाक्षे चिल्लचुल्लपिल्लाः क्लिन्ने क्ष्णि चाप्यमी इति वार्तिकमते तु पुरुषेऽप्युत्पादितानां तदवयवे लक्षणा बोध्या प्रमाणे द्वयसच् प्रमाणे विद्यमानात् प्रथ
मांतादस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्रच् द्वयसज्दघ्नचौ तु विशेषेण स्मर्येते तथा च भाष्यं प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊ
र्ध्वमाने मतौ ममेति ऊर्ध्वमवस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानं ऊर्वादि तेन तिर्यङ्मानादौ न भवति अत एव ढिकांडा क्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्वयसज्दघ्नचोर्लुगिति प्राचोऽग्र
यः मात्रादिक इत्यवोचाम प्रमाणे ल इति लुक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा प्रमाणशब्दत्वेन ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयः ततः परस्यैवायं लुक् शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति एषु
मात्रचो लुक् इतरयोरसंभवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् द्विगोर्नित्यमिति द्विगोरप्रमाणत्वात्तदंतविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुग्विधीयते ननु नेह विकल्पः प्र
कृतः तत् किं नित्यग्रहणेन अत्राहुः अनुपदं वक्ष्यमाणः संशये मात्रच् शममात्रम् इत्यादौ यथा न लुप्यते प्रमाणे ल इत्यस्य पूर्वविधिविषयत्वात् एवं द्विगोरपि न
लुप्येत इष्यते च लुक् द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशमम् इति तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति पुरुषहस्तिभ्यामण् च इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावः हास्तिनम्

एम ·
१००

अत्र काशिका द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि यद्यपि प्रमाणे लः द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् अत एव
वद्विपुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुक् न भवति तथाप्यपूर्वो लुग्विधीयते इति हरदत्तः एतच्चासंगतं मणिवादीनां प्रतिषेध इत्यत्र मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाण्या
मुक्तवद्द्विर्न्यायसाम्याद्विहापि तथैव वक्तुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु विधीयते इत्यस्यानुमीयते इत्यर्थः अयं भावः द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्त्तमाने पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्या
मिति ङीष्विकल्प्यते तदेव लुकमनुमापयतीति अनुमीयमानश्च लुक् द्वयसजादीनां लत्वणः ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् द्विगोरणः प्रोस्य
भावात् यत्तदेतेभ्यः यावानिति आ सर्वनाम्नः इत्यात्वं ननु प्रमाण इत्येवानुवर्त्यतां किं परिमाणग्रहणेनेति चेत् अत्र वार्तिकं डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगु
च्यते मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोरिति अस्यार्थः इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन्परे आत्वं विहितं पूर्वाचार्यैस्तु डावतुं विदधिरे तद्रीत्यानिर्देशोयं डावता
विति विशेष्यते इति विशेषणस्य भावो वैशेष्यं तस्मादर्थभेदादित्यर्थः प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्य प्रागेवोक्तत्वादिति भावः स्यादेतत् एवं सति यावानध्वा यावती रज्जु
रित्यादि न स्यात् आयामस्तु प्रमाणं स्यादित्युक्तेः उपमानाद्भविष्यतीति चेत् तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतां उक्तप्रयोगाश्च मुख्याः संतु ये तु परिमाणप्रयोगाः यावा
न्धान्यराशिरित्यादयः त एवोपमानाद्भवंतु तत्राह मात्रादीति विशेषविहितो हि वतुप् द्वयसजादीन्बाधेत तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नो
पाधिकत्वात् बाध्यबाधकभावो नेति भावः नन्वेवमपि बाधः स्यादेव पूर्वत्र सूत्रे प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतु
पो विशेषविहितत्वानपायात् तस्माद्वतुविस्यैव सूत्र्य तौ मात्रस्तु परिमाणग्रहः अस्तु च प्रमाण इत्यर्थाधिकारः एवं च यावती रज्जुः यावान्धान्यराशिः यावती वृद्धि
रित्यादि त्रिविधप्रयोगा अपि उपचारं विनैव निर्वहंतीत्ययमनुकूलं अत आह भावः सिद्धश्चेति डावतोरिति पंचम्यंतं अर्थभेदे सति वतुं तात् मात्रजादीनामुत्प
त्तिः सिध्यति तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं ग्राह्यं राशीकृतस्य धान्यादेर्दैर्घ्यं तादृक्कुड्यादेरपीत्यर्थः एकविषयत्वे तु व
तुपैव विशिष्टप्रमेयस्योक्तत्वात्तदंतान्मात्रजादयो न स्युः यत्सहिता वत्प्रमाणं तस्य तदपि एवं च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत अन्यथा मात्रजादिप्रत्ययमालाप्रसंगात्
किमिदंभ्यां कियानिति इदंकिमोरीश्की यस्येति लोपः इयानिति प्रत्ययमात्रमिहावशिष्यते पठंति च उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृ

तपिमपंचे मपदिपदमुदात्तंकेवलःप्रत्ययोपत्तदियदिति ॥ मिमीते कोहृदापंडितोपि वैयाकरणानामौपनिषदोनां प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो ह्यर्थोपश्लोकः कि
मः संख्यायाः परिमाणपरिछेदः तस्मिन्कर्त्तव्ये यः प्रश्नः तत्रवर्त्तमानात्किमः अस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात् संख्यापरिमाणे किं रूपेमाभूत् केयमेषांदशानांसं।
ख्या अव्रतानाममंत्राणांजातिमात्रोपजीविनाम् सहस्रशः समेतानांपरिषत्वंनविद्यते इत्येवंसंख्यपद्धारे णेहसंख्यायाः कुत्सावोध्या संख्यायाः अवयवे
यंप्रत्यवयंवत्वंसोऽवयवीप्रत्ययार्थः अस्येत्यधिकारात् यथाद्वयसज्जादिषु प्रमाणंप्रकृत्यर्थः प्रमेयंप्रत्ययार्थस्तद्वत् उभादुदात्तोनित्यं इहांतोदात्त
त्वंचित्स्वरेणैव सिद्धंसर्वोदात्तत्वंतुवाधितं अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिवचनात्त नचेह उभये सत्रामंत्रितायुदात्तत्वंवाधितुंवचनं पुरस्तादपवादन्यायेन।
चित्स्वरस्यैववाध्यत्वात् तस्मादुदात्तवचनस्सामर्थ्यादादेरेवायम् तथाचप्रयुज्यते उभयंश्रुणवच्चनइतितदेतदाह सचेति शदंतविंशतेश्चप्रत्ययग्रहणा
परिभाषयातदंतविधौसतितदादिनियमःस्यात् तंवारयितुमंतग्रहणंतेनएकत्रिंशशतं एकचत्वारिंशमित्यादि नचैवंगोत्रिंशदधिकाअस्मिन्गोशत
इत्यादावतिव्याप्तिः संख्याया अवयवेतयविस्यत्रसंख्याग्रहणानुवृत्तेः अंतग्रहणंचविंशतिशब्दानंतरंवोध्यंशाद्विंशत्यंताच्चेति तेनएकविंशंशतमि
तिसिध्यति अन्यथाग्रहणवतातदंतविधिप्रतिषेधादिहनस्यात् तस्यपूरणेडट् तस्येत्येकत्वमविवक्षितंपूर्यतेऽनेनेति पूरणं णपंतात्करणेल्युट् एका
दशानामिति उद्भूतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः अवयवःप्रत्ययार्थः इहयस्मात्संख्यावाचिनःप्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः
पूरणेप्रत्ययः यथातिशायनेकुत्सितइत्यादिषुप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकंगृह्यतेतंरंगत्वात्तथेहापि यथाचतत्रयाप्यावैयाकरणाइतिविग्रहः नतुपाप्य
वैयाकरणात्वमिति तथेहापीतिभावः एवंचक्रमेणाध्यायेषुगण्यमानेषुसमर्थः पदविधिरित्यध्यायोयदाचरमंगण्यतेतदासोप्यष्टमोभवत्येव नान्ता
दसंख्यादेर्मट्डटइति डडितिप्रथमांतस्यानुवृत्तस्यनांतादितिपंचम्याषष्ठीकल्प्यतइतिभावः यद्यपीहमटःप्रत्ययत्वेपिनक्षतिः तथाप्युत्तरत्रतमटः आगमत्वमेव
एष्टव्यं अनुदात्ततायथास्यात्प्रत्ययत्वेहि आद्युदात्तःस्यात्तथाचैकरूप्येणैवसंदर्भव्याख्यानमुचितं षट्कति इहषष्ठीनिर्देशवलात् षडादीनामागमित्वं ए
वंचानुवृत्तोडटअर्थात्तसप्तम्याविपरिणम्यते तदाह डटीति डटएवथुट् तुनकृतः षष्ठेजश्त्वापत्तेः चतुर्थेरेफस्यविसर्गापत्तेश्च नचैवंपूर्वसूत्रेपिमुगेवास्त्विति वा

स्यं पंचमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः आद्यक्षरेति अच्सहितं व्यंजनमक्षरं अच्सहितस्य आदेर्व्यंजनस्येत्यर्थः व्यंजनसहितस्य आदेरच इति व्याख्याने तु ए
काच् द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयतृतीयचतुर्थेति सूत्रे तुर्यणेति निर्देशो भ
वाच्यः द्वेस्तीयः डटोपवाद इति डटो द्विशब्दस्य वादेशस्तु न भवति हितीयेति निर्देशात् तृतीय इति रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् हलः इति दीर्घस्तु न आगम इत्यनुक्त
त्वेः त्रेस्तृचेति नोक्तम् प्रत्ययौ माविज्ञायीति विंशत्यादिभ्यः इह प्रत्यासत्या पंक्त्यादिसूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यंते न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वात् इति भाष्यम
तं लौकिकानां ग्रहणं तु वृत्तिमतं एकविंशतितम इति यद्यपि भाष्यमते ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नास्तीति तदंतविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ठ्या
दिष्ट्या संख्यादेरिति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति इह प्रकरणे तदंतानामपि ग्रहणमिति एवं स्थिते एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितम इत्यपि
सिध्यति लौकिकानां ग्रहणमिति वृत्तिमते तु नैतत्सिध्येत् विंशतेः प्रागभावित्वादस्याः संख्यायाः स्पष्टं चेदं कैयटहरदत्तादिग्रंथयोः यत्तु प्राचीनप्रक्रियाव्या
चक्षाणैरुक्तं विंशत्यादयोऽत्र लौकिका गृह्यंते न पंक्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः तथा सत्येकविंशत्यादेर्न स्यात् ग्रहणवतेति तदंतविधिनिषेधात् एकोनविंश।
त्यादेरतिप्रसंगाच्चेति अत्रेदं वक्तव्यं मूलग्रंथो भाष्यमतसाधारणः तस्य बलाद्वृत्तिमतपरतयानयनं तावद्व्यर्थमनुचितं च किंच तदंतविधिप्रतिषेधादभ
तिप्रसंगाच्चेति स्वोक्तिः परस्परविरुद्धा यदि हि तदंतविधिर्नैकत्र स्यात्तर्ह्यतिप्रसंगः अथ ज्ञापकात्तदंतविधिरस्त्विति स्याद्धस्तकथंचित् स्वोक्तिरपि व्याख्येयस्याभि
मतं तदपि न एकोनविंशतितम इत्यस्य स्पष्टतया तत्रातिव्याप्तेर्दुर्वचत्वात् प्रत्युत त्वत्पक्षे तत्राव्याप्तिरेव दोष इत्यास्तां तावत् इदं त्ववधेयं अनारंभो वा प्रातिप।
दिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्विति वदता कात्यायनेन यद्यपि पंक्त्यादिसूत्रं प्रत्याख्यातं तथापि इहार्थमावश्यकं तत् अत एव तत्र भाष्यकृतोक्तं नासूयाकर्त।
व्यापत्रानुगमः क्रियत इति निस्संशतादिननुपपष्ठ्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेणासिद्धेः किं शतादिग्रहणेनेति चेन्मैवं असंख्यादेरिति वक्ष्यति एतत्तु संख्याद्यर्थं तद्धु
नयन्नुदाहरति एकशततम इति मासादेरिति संख्यावाचित्वाभावेपीति भावः संख्यादेस्त्विति एतच्च प्राक्शतादृष्ट्यं निस्संशतादिस्तुक्तत्वात् मतौ छः मत्व
र्थे इति मतोर्विषय इत्यर्थः तेन समर्थविभक्तिः प्रकृत्यर्थे विशेषणं प्रत्ययार्थश्चेति सर्वं गृह्यते तत्र कुशलः गोपदादिभ्यो वुनित्यतो वुन्ननुवर्त्तते आकर्षादि।

म॰ मु॰
१०२

भ्यः कन् वुना सिद्धे कन्ग्रहणमिदुदंतार्थं अशनिकः शकुनिकः सरडकः मुख्य इति हरदत्तस्वारस्यादिति भावः उदराट्ठगाद्यूने अविजिगीषाविति दिवोऽविजिगीषाया-
मिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात् सत्येन कर्त्तरि तृतीये यं परितो जातः परिजातः परिगत इत्यर्थः अत एवेति अकेनोरिति निषेधादिति भावः तंत्रादतं तंत्रं तंतुवयशा-
लाका तन्यंते तंतवोस्मिन्निति व्युत्पत्तेः अचिरः कालोपहृतस्येति कालाः परिमाणिनेति समासः ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वोपाधि-
कात्वथमंतात्सप्तम्यर्थे कप्रत्ययः अन्नशब्दात्तु अल्पत्वोपाधिकात्तदाह आयुधेत्यादि शीतोष्णाभ्यां शीतमिव शीतं मंदमित्यर्थः शीते हि मंदता युक्तं सभ-
ति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात् उष्णमिवोष्णं शीघ्रमित्यर्थः क्रियाविशेषणाभ्यामिति द्वितीयांताभ्यां प्रत्ययः कृद्योगलक्षणां षष्ठीं तु क्रियाविशेषणान्न युक्तं
अधिकं अध्यारूढशब्दादिति गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रूढेः कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहितः आद्ये कर्मणोऽनभिहितत्वादध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया अध्या-
रूढो द्रोणः खारीमिति ग्राममागत इतिवत् तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशद्वयात्पंचमीसप्त-
म्यौ भवतः द्वितीये तु कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा अधिका खारी द्रोणेन अनुका सूत्रे समाहारद्वंद्वे लिंगव्यत्ययः अन्वभिभ्यामिति ससाधनक्रियावाचि-
भ्यामित्याकरः क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यामिति तस्यार्थः कन्निति स्वार्थे अनृजुरिति तिर्यगवस्थानात्पार्श्वं अनृजु तत्सधर्म्यादुपायोपि एवमग्रेपि।
अयःशूल अयःशूलदंडाजिनशब्दौ गौणौ इह शीतोष्णपार्श्वायःशूलदंडाजिनशब्देभ्यः मुख्यार्थेभ्यः प्रत्ययो नेष्यते तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा यथा तस्या-
पत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यंतानां सामान्यनिर्देशस्तथाऽत्र तावतिथमिति पूरणप्रत्ययांतानां सामान्यनिर्देशः कन् स्यादिति अनंतरावपि ठक्ठञौ नानुवर्त्तेते अ-
स्वरितत्वादिति भावः पूरणप्रत्ययस्येति ननु कनः लुग्वा ग्रहणानर्थक्यप्रसंगात् पंचमं पंचकमिति रूपद्वयं हि तेन साध्यं तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पे-
न कन उत्पत्त्या सिद्धमेव तस्माल्लुग्वा ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययलुगेवाभिमतः वृत्तिकृता च तथैव व्याख्यातमिति तदनुरोधेनेहापि व्याख्यातमु-
दाहृतं च वार्त्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यानमभिप्रेत्याह तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा वचनानर्थक्यम् विभाषाग्रहणादिति तन्मते द्वितीयकं द्वितीय-
मित्येवरूपं बोध्यम् श्रोत्रियंश्छंदोधीते छंदः शब्दस्य श्रोत्रभावः घन्प्रत्ययश्च छंदोध्यायिनि निपात्यते श्राद्धमनेन श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयम् तत्साधनेद्र-

एम॰
१०२

ल्येलक्षणायां वर्तते श्राद्धी श्राद्धिकइति अद्यतन एवेष्यते अद्यभुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् पूर्वादिनिः पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद्द्वितीयांतात्प्रत्ययः छंदसि पर्य
वस्थातृशब्दश्शत्रुपर्यायात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः अवस्थातृशब्दस्य च परिपंथ इत्येतावादेशौ निपात्येते अपसद्य परिपंथिनं मा त्वा परिपरिणो विदन् उभयत्रापि परिश
ब्दोऽवग्रहः लोके त्विति अनुपस्थितपारिपंथिभिः पार्थिवैरित्यादौ अनुपदमिति पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अनुपदी गवामिति पदापेक्षया ष
ष्ठी गोपदात्पश्चादन्वेषणं च गवामेव तेन हिरण्यादावन्वेष्ये न भवतीति हरदत्तः साक्षाद्द्रष्टरि साक्षाच्छब्दोऽव्ययं प्रकृतिवदनुकरणमिति सूत्रे पंचम्या लुक्
साक्षीति अव्ययानां भमात्रे टिलोपः क्षेत्रियच् परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यंतात् घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते क्षेत्रियो व्याधिरिति किंच क्षेत्रियं विषं यत् पर
शरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि तानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि किंच क्षेत्रियः पारदारिकः परदाराः पर
क्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः सर्वे चैते दाकरे स्थितम् इंद्रियमिंद्र इंद्रशब्दाद्घच् इंद्रेण दृष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण सृष्टमदृष्टद्वारा
जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् अस्तीति पुरुषवचने विवक्षिते कालस्तु विवक्षित एवइति शब्दो विषय
विशेषलाभार्थः तथा हि भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवंति मतुबादयः अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयंते ते भूमा
दिषु विषयेषु भवंतीति वार्त्तिकार्थः भूमा बहुत्वं तच्च आपेक्षिकं यस्य हि यावदुचितं तावदेव स्वशब्देनापि प्रतीयते यथा पंचषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य
बह्व्यो गाव इति व्यवहारः राज्ञस्तु सहस्रगोभिरपि गावोऽस्य इति गोमान् यवमान् इह यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीत्यादौ जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षित
त्वाद्भूमाभावेऽपि मतुप् भूमादिग्रहणं हि प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयंत इत्येवं परं निंदायां ककुदावर्त्तिनी कन्या प्रशंसायां रूपवान् नित्ययोगे क्षीरिणो
वृक्षाः अतिशायने उदरिणी कन्या संसर्गे दण्डी संसर्गः संयोगः तेन संयुक्त एवोच्यते ननु गृहावस्थिते दंडेऽपि गुणाग्रहणमिति तेन शृंगाररसिक इति
सिद्धं रसशब्दस्यात्र इच्छावाचित्वात् गुणवचनेभ्य इति गुणे तद्धितं च प्रसिद्धाः शुक्लादय एव गृह्यंते तेन तुल्यादमोऽपि मादुपधायाः मवश्चश्चम समा
हारो द्वंद्वः तेन मतुवाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशिष्यते तदाह मवर्णावर्णांतादिति उपधायाश्चेति वाक्यान्तरं उपधाभूतात् मात्सारस्य मतोरित्यर्थः येन नाव्यवधा

न्यायेनां साल्व्या वहिते पि भवति एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह मवर्णावर्णोपधादिति अपः इदमप्याक्षिप्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं तदाह मयंतादि यत्तु केचित् व
न्हिमद्यानि सादिमुंजतेत स्नामादिकमेव मत्वंतात् मतुपो निषेधात् अपदांतत्वे जश्त्वायोगाच्च प्राणिस्थात् शिखावान्दीपइति प्रत्युदाहरणादिगियं दर्शिता
शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठेन लचोऽप्रसंगात् चूडावानूहस्व इतितु प्रत्युदाहार्य्यं प्राण्यंगादेवेति एतच्चेति करणानुवृत्तेर्लभ्यते सिध्मादिभ्यश्च अत्र वार्त्तिकं
लजन्यतरस्यामिति समुच्चय इति अस्यार्थः प्राणिस्थादिति सूत्रेणालच् विकल्पिते पक्षे मतुविति चूडालः चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिद्धं तति तथापि सि
ध्मादिषु दोषः तत्र हि सिध्मानि ष्माव मांसेत्यादयो येऽदंतास्तेभ्य इनिठनौ स्यातां तस्मादन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् तेन मतुप् समु
च्चीयते तस्यैव प्रकृतत्वात् अस्ति चेह लिंगं केशाद्व इत्यत्रा न्यतरस्यां ग्रहणं तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते प्रकृतस्यान्य तरस्यां ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तु
तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणेनानुपूर्वेस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयतीति स्थितमाकरे लज्वेति वाशब्दः समुच्चये वा स्याद्विकल्पोपमयो रे
वार्थेपि समुच्चय इति कोशात् वातेत्यादि सिध्मादेर्गणसूत्र ऊङ्ङिति ङित्वादंतादेशः वातूलइति अंतोदात्तः यत्तु प्राचा वलाद्धूलवातश्च इत्युक्तं तदुपेक्ष्यं
प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तप्रसंगात् गणसूत्रबलेनांतोदात्तस्येष्टत्वात् पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च पार्ष्णीलः धमनीलः क्षुद्रजंतूपतापाच्च पूकालः मक्षिकालः उप
तापो रोगः विपादिकालः इत्यादि वत्सांसाभ्यां कामबलीति कामबलशब्दौ सूत्रे मत्वर्थीयाच्प्रत्ययांताविति भावः वत्सल इति स्नेहवानित्यर्थः वृत्तिविषये
वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्तते यद्यपीह प्रकरणे सर्वत्र मतुप् समुच्चीयते· तथापीह नेष्यते· मतुवंते न तु अर्थांतरमेव प्रतीयते वत्सवती गौः अंसवान्दुर्बलः
लोमादिइह लोमपामपिच्छादिभ्य इति सुवचम् नंदिग्रहिपचादिभ्य इतिवत् अंगकल्याणइति गणसूत्रमर्थतः पठंति अंगादिति शाकीपलालीदर्द्वोर्ह्रस्वत्वं
च महच्छाकं शाकी तद्वत् शाकिनं महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनं दारिद्र्ये यलोपश्च वा दद्रूः दर्द्रूः त्वग्रोगविशेषः तद्वान्दद्रुणः विषुणाइति विषुना
नाऽंचतीति विष्वं विष्वंचितान्यस्मिन्संतीति विषुणाः विषुवदाख्यं कालः तस्य हि नानागतानि दिनानि संति दिनांतराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलकत्वात् तथा मत्सुः
वायुः अव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्दार्थः इह यदि कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात्तर्हि वलित्वोपेपि विष्णु इति स्यात् अत उक्तमकृते सधेरिति समर्था।

नामित्यस्यापवादोयं प्रज्ञाश्रद्धा प्राज्ञो व्याकरणमिति गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबंधः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठीन कृतपूर्वी कटमितिवत् प्राज्ञेति प्रज्ञा।
दिभ्यश्चेत्यणो ङीप् भवति इह तु यद्यपि इदमेवेह प्रज्ञाग्रहणस्य फलमिति भावः वृत्तेश्चेति वार्त्तिकं काशिकाकृतानुवृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः विच्छिन्नस्य प्रतिवि।
धानं वृत्तिः तपस्वीति अस्मंतत्वात् सिद्धे अणा बाधो माभूदिति वचनं सहस्रीति अत्र इनिना ठन् अपि बाध्यते ज्योत्स्न इति शुक्लपक्षः तामिस्रः कृष्णपक्षः तमक
विशेषश्च तमः समूहस्तमिस्रं मत्वर्थीयो रः तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यंते तदस्मिन्नस्तीति रांतादण् स्त्रियां तु तामिस्री यत्त्वमरे णांतं तमिस्रा तामसी।
रात्रिर्ज्योत्स्नी चंद्रिकयान्वितेति तत्र णांतं न त्वसंतमिति न विरोधः सिकता देशविशेषस्यैव स्वरूपमाणत्वादाह घट इति अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणममरः संजग्रा
ह स्त्री शर्करा शार्करिलः शार्करः शर्करावती देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति इति दंतउन्नत करपंत्रणादंतुरांतरे इत्यादयस्तु प्रयोगा लाक्षणिकाः ऊ
षसुषि समाहारद्वंद्वे सोत्र पुंस्त्वं ऊषाइरिणपांसवः सुषिश्छिद्रं स्वर इति महत्कंठविवरं रंवतद्वानित्यर्थः गर्दभे रूढोयं नगमिति नगाः वृक्षाः पर्वताश्च जातिशब्दो
यं तथा च नगरीत्यत्र जातिलक्षणो ङीष् भवति पांडुर इति पांडुः शुक्लो वर्णः तद्वान् अव्युत्पन्न एवेति गुणमात्रे गुणिनि च वर्त्तते हरिणः पांडुरः पांडुरित्य
मरः गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वति इति च कच्छ्वाः कच्छू रोगविशेषः सुद्रुभ्याम्मः स्युम इति द्यौरस्यास्ति दिव उदित्युत्वं केचित्तु द्युशब्दं अव्यु
त्पन्नं प्रातिपदिकमुकारांतं अहो नामधेयमाहुः द्रुर्वृक्षः सोस्यास्ति जनकतयेति सोपि वृक्ष एव पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः इह रूढिशब्देषु मतुमाद्विकल्प
ते तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्यत्वात् दस्यंत इति वप्रत्ययो नुवर्त्तते अर्णोव वनमि इति अर्णो जलं अर्णेरसुन्नुड्ढ्यणेति सूत्रेस्य हितिकोयण् न तु स्यत्स्यादिति।
वत् कृजयणादेशस्यानुकरणं लक्ष्ये यणोभावादित्यर्थः प्रयुज्यते चोभयथा अधिरोहति गांडिवं महेषाविति गांडीवा कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति च आसु
तीवल इति सुञ अभिषवे क्तिन् आसुतिरभिषवः परिषद्वल इति परितः सीदतीति परिषत् सत्सूद्विषेति क्विप् सदिरप्रतेरिति षत्वं पाठांतरमिति श्ट द्वंभसोदि
रित्यादि प्रत्ययो बाहुलकात् एधेरपि भवति तथा च भाष्यं पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च प्रयुज्यते च पर्षदे षोडशावरेति पर्षद्वलान्
महाब्रह्मैराढ्यनैकटिकाश्रमानिति भट्टिः समज्या परिषत् पर्षदिति चंद्रकोशः भ्रातृवल इति वले इति सूत्रेण इत्यनुवृत्तेर्न हि दीर्घः पुत्रवलादौ तु स्यात् तत्राह संज्ञा

यामित्यनुवृत्तेरितिवनगिर्यो रितिसूत्रादितिभावः ज्योत्स्ना चंद्रप्रभातत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीतिमत्वर्थीयोपपत्तिः एतेनतमः समूहेतमिस्राशब्दोव्याख्यातः
कथंतर्हितमिस्रातिमिरंतमइत्यमरः समूहसमूहिनोरभेदोपचारात् स्त्रीत्वमतंत्रमिति व्याख्यानमत्रशरणं ऊर्ज्जस्विन्गोमिन्नित्यत्रनांतत्वाभिप्रायकत्वयेन
लोपोनकृतः तुंदादिभ्यइलच्च मतुप्चेति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः अत्रस्वांगाद्विवृद्धावितिपठ्यते विवृद्ध्युपाधिकात्स्वांगवाचिनः इलजादयः स्युः विवृद्धौक
र्णावस्यकर्णिलः कर्णी कर्णिकः कर्णवान् एकगोपूर्वात् ऐकशतिकइति एकंचतच्छतंचेतिपूर्वकालैकसादिनाकर्मधारयः दृष्टेनतत्पुरुषाद्वहुव्रीहेर्द्वंद्वाच्च
न अनभिधानात् अतइत्येवनेहएकविंशतिरस्यास्तीति यत्त्वर्थेवत्सूत्रेगोमदिदंनगरमितिमत्वं तान्मत्वर्थीयोलुप्यतइतिभाष्यमुपादायकैयटोव्याख्यत्
एकगोपूर्वादितिठञ् भाष्यकारवचनात्लोपः अतइतिचतत्र निवृत्तेगोत्रिकादिसिध्यर्थं गवांसमूहोगोत्रासास्मिन्नस्तीतिगोत्रिकमितितन्नु भाष्योक्ति
प्रायवर्णनमात्रंनतुतात्विकं अन्यथाएकविंशतिः एकचत्वारिंशद्वास्यास्तीत्यत्रातिप्रसंगात् अनेनैवापरितोषेणापस्यांतरमाह अथवेति अस्मिंश्चप
क्षेगोत्रिकमित्यनभिमतंलभ्यते अभिमतत्वेतुप्राणिस्थादातइत्यतोमंडूकप्लुत्यात्रातइत्यनुवर्त्यसमाधेयं नित्यग्रहणमतुपोवाधनार्थं कथमेकद्रव्य
वानिति असाधुरेवायम् एकेनद्रव्यवानितिवाविग्रहीतव्यं कथमेकदंडीति एकदेशिनैकाधिकरणेइतिनिर्देशोज्ञापयति इनिरपिक्वचिद्भवतीति रू
पादाहत आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थेवर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थेयप्स्यात् आहतमितिआहननमाहतंताडनमित्यर्थः ततोनिष्पन्नंपञ्चरूप्यादिरूपंतदपि
कार्यकारणोपचारात् आहतमित्युच्यतइतिन्यासकारः हिम्याइति भूम्नियपु गुण्याइति ——— दृशिग्रहणादिनिरपि तथाचमाघः गुणपगुण्यइतिनव्य
जोगणात् अस्मायायशस्वीति तसौमत्वर्थेइतिभत्वाद्रुत्वंन यशस्वामिति पूर्वेणनित्यग्रहणेनतत्रासंवद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणंमतुप्समुच्चयार्थमिहसं
वध्यतएव तसौमत्वर्थेइतिसूत्रेयशस्वीयशस्वानितिभाष्योदाहरणादितिभावः किन्नंतत्वादितियत्तुप्राचोक्तंचोः कुरितितन्नतदपवादत्वाव्रश्चेतिष
त्वापत्तेरितिभावः यदितुव्रश्चेतिषत्वं सृजियज्योः पदांतेकिन्नस्यपस्येतिकुत्वस्यापवादइतिनिष्कर्षोगृह्यतेतदाकृत्विगादिसूत्रेणपदांतविषयेकु
त्वंनिपातनादितिवोध्यं हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां अन्यतरस्यांग्रहणंइनिठनोः प्राप्त्यर्थंचकारस्यचुटूइतीत्संज्ञाएवमन्यत्रापीतिहरदत्तः तेनहृदयालुश

र्वोः ॥ उदात्तः शीतो स्थलितिइह चानुवर्त्तते यत्तु प्राचोक्तं तत्साम्यइति आलुजितिच तदुभयमप्यनाकरत्वादुपेक्ष्यं पुरोडाशइति नतृप्राउरुव्यचसं इतिमंत्रभाष्य उ
णादिवृत्तिषु च तथाव्याख्यातत्वादितिभावः माधवइतिसुध्यातुवृत्तौ स्थितमिदम् हिमाच्चेति एकारादिरयं प्रत्ययः वलादिति सिध्मादिषु मत्वर्थे तूलवल्लूलश ।
ब्देऽप्रकारांतरेणाव्युत्पादितौ नतः पर्वपित्वमनुदात्तार्थं हरदत्तस्तु तन्निति पठित्वा आद्युदात्तार्थत्वार्थो नकारइत्याह त ४ ४ ४- ४ ४ ४ ४· ४ ४
च्चिंसं महज्ज शब्दस्य मध्योदात्तत्वात् तथाहि महच्छब्दो मृग्नोरूतिरित्युतिप्रत्ययात त्वादन्तोदात्तः तस्मात्तपि मध्योदात्तत्वं स्पष्टं तनित्तु नित्स्वरेणाद्युदात्तः स्यात् त
नवेष्वपुत्तिः अपसिद्धांतात् स्यादेतत् महतः परिवेष्टारो महत्तस्यावसनगृहइ सैत्तरेयब्राह्मणप्रयोगस्तावत्स्वरांशे उदासीनः एकस्तुसापाठ्यत् ततकथमग्नि
मतस्वरावधारणमितिचेत् प्रथमाध्यायस्याकरग्रंथेप्येवं स्यवेहि उपसर्गसंज्ञायां हि महच्छब्दस्योपसंख्यानं पठ्यते तत्रयद्यप्यधिकारवलान्निपातसंज्ञाप्रा
प्ता तथापि सानेष्यते सत्यां हि तस्यां निपाताआद्युदात्ता इति फिट्स्वरः स्यात् सचमहज्जशब्देपि श्रूयेत तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् किंच निपात।
त्वे सत्यव्ययत्वं स्यात् ननूपसर्गत्वेप्यङ् किविधौ कृतोनेतिचेत् अनभिधानात् वाहुलकाद्वेत्युत्तरम् संज्ञाप्रयोजनं नु तत्सामर्थ्याद्जंतत्वाभावेपि अत्र च उपस
र्गादिति तत्त्वप्रवृत्तिः नन्वेवं महन्नयतीत्यत्र तकारव्यवायेपि णत्वं स्यादिति चेत्सत्यं तत्त्वविधावेवोपसर्गसंज्ञेति वक्तव्यम् एवं चाङ्किविधावपि तेसपाम्नु
कूलं एतच्च सर्वं कैयटहरदत्ताभ्यां स्पष्टमुक्तं तदनंतरं तप्रस्ययां ततथापि महत्तशब्दस्य व्युत्पादनं करिष्यतइति वदन् कैयटः स्पष्टमेव पित्वमाह यत्तु मूलवृत्तौ।
यप्रकरणो हरदत्तआह महज्जएनं देयासुर्महज्जइति व्युत्पत्तावपि तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन्नाद्युदात्तएवं भवति उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्
सूत्राद्विति तदतिरभसात् यतः प्रथमशेषेस्वयमेवाह ननूपसर्गसंज्ञायामपि उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेवनानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किंतर्हि
निपाता इत्यस्य च सिद्धस्य भेः प्रतिषेधार्थमेतदिति तस्मात्तनोनित्वं स्वीकृत्य प्रवृत्तः पांचमिको हरदत्तग्रंथः प्राचीनग्रंथविरुद्धः पंसिद्धांत प्रमस्तश्चेति स्थितं एतेनत।
नो नकार आद्युदात्तार्थ इति प्राचोग्रंथव्याख्यानां नो उक्तिरपि प्रत्युक्ता इदं त्ववधेयं उक्तरीत्या उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्रे सुत्यजं नाभिरित्येव सुवचं ।
अतिनिर्षर्षन्नाभिरित्यपि माततएवादिश्वभेः सुपठत्वात् एवाक्षैनामंतइति हि फिट्सूत्रे एवमादीनामिति पाठांतरं तदेतत्सर्वं माधवेनैव भाष्ये ध्वनितं तथा
हि आत्वेता निषीदतेति मंत्रे उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात् प्रातिपदिकांतोदात्तत्वमित्युक्त्वा मानो मर्ता अभिद्रुहन्निति मंत्रे एवमादीनामंतइत्युपन्यास्यत।

म सु.
१९५

अलंप्रसक्तानुप्रसक्तेनप्रकृतमनुसरामः स्वामिन्नैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचकादिति स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वं एतद्वृत्तिविषयकमेव बोध्यं कंशंभ्यां अत्रप्रथमसूत्र।
स्ययोर्दन्तौष्ठ्यादिः नतुपवर्गीयः तदाह अनुनासिकौवयाविति तुंडिवलिवटेर्भः मूर्धन्योपधइतितथाचतुडिन्तोडनेइतिधातौमाधवेनोक्तं तुंडिः इन् तुण्डनाभिः
सास्यास्तीतितुंडिलः तुंदादिभ्यइलच्चेत्यत्रस्वांगात्वृद्धाविति गणसूत्रेणइलच् तुंडिलएवतुंडिभः तुंडिवलिवटेर्भइतिमत्वर्थीयोभइति वटिभइतिवटवेष्टनेइन्
इहिमत्वर्थीयाः एतदौन् भाष्यारूढोयंपाठः वृत्तिकारस्तु एतदोशइति पठित्वाशकारः सर्वादेशार्थइत्याह द्वाभ्यामितिसर्वनामत्वात्प्राप्तितसिल् अव्यादिभ्य
इतिपर्युदासान्न एतेन नूनमतः परंवंश्याइत्यत्रत्रसिलभ्रमेणयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यात्वमाशंक्यसावेविभक्तिकस्तसिरितिप[illegible]ह्यस्तसेश्चेतितस्यतसिलादेशे
पुनः शेषेलोपमाशंक्यसुव्विभक्तावेवसइष्यतइतिसोत्रस्यैवसमाधानान्तरं कुर्वन्कश्चित्दुर्घटवृत्तिकारस्त्वयमस्तः पर्युदासविषयतयाइहतसिलप्रत्ययस्य न तु
सिलादेशस्येचोक्तिसंभवाभावात् सप्तम्यास्त्रल् इहत्रल्तसिलौस्वतंत्रौप्रत्ययौनतुसप्तमीपंचम्योरादेशौ तेनकुत्रबहुत्रकुतः बहुतः इत्यादौ अन्यत्र घ्रे[illegible] ङिंतौ
स्यादिकेनेतिदिक् ननुतसिलोऽवकाशः कुतोऽवहीयतेकुतोवरोहति तसेस्तुग्रामतआगतइत्यादिरवकाशः कुतआगच्छतीत्यादौतूभयप्रसंगे परत्वात्तसिः तस्या।
विभक्तित्वाभावात्विभक्तिकार्याणिनस्युरितिचेत्मैवं तसेश्चेतिसूत्रेण अव्यादिभ्यः किमादिभ्यः परस्यतसेस्तसिलादेशविधानात्तस्यचविभक्तित्वात् कि।
मोत् नविभक्तौतुस्मादितिनेहप्रवर्त्तते षष्मोहकारेणमकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात् वाग्रहणमितिकिमोऽद्वेति सूत्रंपठितव्यंततः ह्वचछन्दसीतियथा।
पिभागवृत्तिकारोभाषायांत्रलंनेच्छति वामनस्याप्ययमेवस्वरसः तथापिवामनोक्तमेकदेशिमतमेवेहपुरस्कृतम् बहुप्रयोगदर्शनात् तथाचामरः साहचर्य्या
च्चकुत्रचित् श्रीहर्षोपिनान्यत्रकुत्रापिचसाभिलाषमिति वाहचछंदसिपूर्वोक्तस्यवाग्रहणापकर्षस्यस्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम् अधुनाप्रत्ययइत्यै।
निपातनान्मध्योदात्तोयम् भाष्यमतंत्वेवं वृत्तिकारस्त्वाह इदमोऽशभावः धुनाचप्रत्ययइति सद्यः परुत् अहनीतिसमप्रत्यंतस्याहन्शब्दस्यार्थइत्यर्थः तद
र्शयतिसमानेन्हिसद्यइति प्रकारवचने थाल् सामान्यस्यभेदकोविशेषः प्रकारः यद्यपिप्रकारेगुणवचनस्येत्यत्रसादृश्यंप्रकारः तथापिनेहसादृश्यंगृह्यते अ रामः
नभिधानात् तेनप्रकारेणतथेतिप्रथमांतात्तुनभवतिसप्रकारस्तथेति अनभिधानादितिभावः किंसर्वनामबहुभ्योविशेषविहितेनापिथालाजातीयरन्नबाध्यते १९५

१ श्री नरात् प्रकारे हि थाल् जातीपर तु तद्धितिस्वभावात् अत एव भाष्ये प्रयुक्तं तथाजातीयो न्यथाजातीय इति इदमस्थमुः अनेन एतेन वेति द्वितीयांतादपि थमुर्भवत्येव
इमं मे तं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः तथा च सौत्रो व्यवहारः लक्षणेत्थंभूताख्याने त्यादि तेन कथंभूतो व्याख्यातः प्राग्दिशीयानां पूर्णो वधिः पुरः पुरस्तादिति अथ क
थं पेश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चादिति भवभूतिः नीरसतरुरिह विलसति पुरत इति कश्चित् स्यात् पुरः पुरतो ग्रत इत्यमरः पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वश्च विंसंभन्न
दिति भाषावृत्तिः कश्चित्तु विभाषा परावराभ्यामिति विभाषाग्रहणं योगाद्विभज्यते तेन पूर्वशब्दादतसुच् अस्ताति चेति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादतसुचं
शः इत्युत्प्रेक्षितवान् तन्निर्मूलं पुरत इति तु समानकालीनं पूर्वकालीनमित्यादिवत् प्रामादिकमेवेति प्रामाणिकाः संख्याया विधार्थे धा विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः
यद्यप्योदनपिंडो पि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते तेनैकागो विधेत्यादौ न भवति इह हि विधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्येदं प्रयोजनं विधाशब्दस्य यत्राभि
र्थप्रसिद्धतरः तत्रैव यथा स्यात् तादृशश्चार्थः प्रकार एव स च क्रियाविषय एवं गृह्यते अभिधानस्वभावात् तदाह क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति कथं तर्हि
नवधाद्रव्यत्रेधा गुणा इत्यादि अत्रापि उपदिश्यत इति वा भवतीति वा क्रियावोध्येत्याहुः याप्ये पाशपू कुत्सित इत्यत्रैव नायं विहितः तिङंतादपि प्रसंगात् पू
र्णाद्भागे पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः पूरणग्रहणं चोत्तरार्थं मुखतीयः पार्श्वतीय इत्यत्र तु अनर्थकत्वादेव न भविष्यति भाग इति तु स्वार्थे विव
क्षितं तेन समाने प्यर्थे विभक्तौ विवक्षायां चतुर्थी पंचमी त्येव भवति अनिसतितुटापि चतुर्थी पंचमेति प्रसज्येत भूतपूर्वे चरट् गोष्ठात् खञ् इत्यत्रैव नोक्तं विशे
षविहितेन खञा चरटो बाधो माभूत् सन्निधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति यद्यपि दूरस्थस्यापि बाधो न्याय्य एव तथापीह गौरवं स्वीकृत्य दूरे पाठ साम
र्थ्याद्बाधो नेति भावः षष्ठ्या रूप्य च भूतपूर्व इत्यनुवर्तते तच्च यद्यपि पूर्वत्र ङ्याप्प्रातिपदिकस्य विशेषणं तथापीह न तथा प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वात्त
दा षष्ठी प्रकृत्यर्थसंबंधिनः प्राधान्यात् प्रधाने तरसन्निधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात् तदेतदाह भूतपूर्वे ऽर्थे रूप्यः स्यादिति अतिशायने तमबिष्ठनौ अति
पूर्वोच्छेते रखुट् अतिशयनमेवातिशायनं अस्मादेव निर्देशात् दीर्घः ननु सौत्रः तेन लोके पि दीर्घः साधुः अबाधकान्यपि निपातनानि तेन ह्रस्वो पि साधुः यथापि
केवलः शोभिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं त्वभिभवः स कर्मको ह्ययं पूर्वान्महाभागतयातिशेषे इति दर्शनात् अतिशयश्च न प्रत्यय

र्थः तथाहि सतिल्लघोरतिशायने लघुतममिति स्यात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् तत्रापि प्रकृत्यर्थः तथाहि सति प्रकर्षातिशयादिष्व्ययवस्थानत्तुपद्मादेः किंतु प्रकृत्यर्थ
विशेषणं प्रत्ययस्तु द्योतकः तदेतदाह अतिशयविशिष्टेत्यादि द्व्यवयवसमुदायेयदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते तदा तरवीयसुनावपवादौ वक्ष्यते परिशेषाद्बहू
नामेकस्य यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषयः तदाह अयमेषामिति आढ्यतम इति सुबंतात्तमप् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक् यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धित इति हि वृत्ति
कारस्य लग्नः प्रतीयते तथापि तदीयग्रंथः सुबंतपरतया भंक्त्वा नीतः अन्यथा हि पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमामित्यादौ घकालतनेषु कालनाम्न इति सप्तम्या अलु
ग्विधानं वाध्येत उक्तं च भाष्येपि यकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सौ विभक्त्यंत इति तिङश्चेत्यादि इष्टं न तु नोक्तः अजादी गुणवचनादेवेति नियमात् तर
प्तमपौ घः आतिशायनिकप्रकरणे एवं तादीर्घ इति पितौ घ इति वा वाच्ये प्रकरणांतरे गुरुसूत्रकरणे अत्र संत स्वार्थिकस्यापि तरपो ज्ञापकम् तेनालक्षणान्तरं
लोपश्चवलवत्तरः इत्यादि सिद्धं केचित्तु योगापेक्षं ज्ञापकमित्याश्रित्य इयसुन्प्रत्ययस्यापि क्वचित् दृष्टं तं स्वार्थिकत्वे साहुः किमेतत् आमोः कारोयं [illegible] ज्ये
तं तर्हि पचतितरामित्यादौ ह्रस्वनद्याप इति नुट् स्यात् यस्येति लोपस्य परेणानुदात्तवाधात् सिद्धं तेत्वनुबंधपरिभाषयानुड्विधौ नास्य ग्रहणं द्विवचनविभज्यो
पपदे द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठ्या समासः येन पदेन द्वावर्थौ उच्येते तत् द्विवचनम् विभक्तव्यं विभज्यं ऋहलोर्ण्यत् इति प्राप्ते तदप
वादो यन्निपात्यते तेन विभाज्यमिति न भवति विभाज्यशब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिंत्यमिति हरदत्तः अत्रेयं चिंता यद्यपि एतत् दुर्लभः निपातने
न वाधात् न च निपातनान्यवाधकानीति पक्षमाश्रित्य निर्वाहः शंक्यः ण्यति सति कुत्वस्य दुर्वारत्वात् तथापि ण्यं तादृचोयति विभाज्य इति सिद्धं न चार्थभेदः
निवृत्तप्रेषणात् प्राकृतेर्थे णिजिति रोरणाविति सूत्रे न्युत्पादनादिति दिक् द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वंद्वः तस्योपपदेन कर्मधारयः तेन द्व्यर्थवाचके विभजनीयेऽभि
धेये उपपदे सप्तम्यस्य सप्तम्यर्थः अन्वर्थं चोपपदं उपोच्चारितं पदमिति न तु कृत्रिमं तद्धितविधौ तस्यासंभवात् तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्य
कं [illegible] स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थं इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृती सुप्तिङंते प्रत्ययौ च द्वौ तथापि यथासंख्यं नेष्यते द्विवचनोपपदमुदाहरति अनयोरिति विभज्योप
पदमुदाहरति प्राच्येभ्य इति पंचमी विभक्त इति पंचमी कथं तर्हि पटुत्वान्पटुरासीत् ऐषमस्त्वं पटुतर इति अत्राहुः एकस्यापि धर्मिणो गुणभेदेन भेदाध्यारोपा

तु प्रातं वा ग्यपेक्षः प्रकर्षः तदा अयमश्वप्रसप इति व्यपदिशंतिच अन्य एवासि संवृत्तः कश्चित स एवासि धनंजयस्त्वमिति अजादी गुणवचनादेवेष्टतोऽवधारणा
र्थ एवकारः तुश्छंदसि पूर्वेणा नियमेन व्यावर्त्तितयोः प्रतिप्रसवोयं नत्वपूर्वे विधिः तेनोपाधिसंकरोन दोहीयसीति इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री भस्याढेतद्धिते पुंवद्भावः सि
द्धश्चनस्य यविधाविति वचनात् ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दात्प्रत्ययः ततस्तृचि निवृत्ते घत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः अलौकिके वाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिरिति तत्वं
गुणस्तु प्रवर्त्तते लुप्तेपि तृचि प्रत्ययलक्षणाभावात् छांदसमपि तुरिति सूत्रेणाविष्ठवदित्यतिदेशेन लोके प्युपयोक्ष्यमाणत्वादिहोपन्यस्तो प्रशस्यस्य श्रः
अजादी अनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते इत्याह अजाद्योरिति ज्यादादीयसः ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् वृद्धस्य च स्वरूपस्येह ग्रहणं न तु वृद्धिर्यस्या
चामादिरिति परिभाषितस्य व्याख्यानात् अस्य प्रियस्थिरेति वर्षादेशोपि पक्षे भवति नचतस्येमनि चिसावकाशता वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् एवंच इहैव
वृद्धस्य वर्षि श्चेति सूत्रयितुमुचितम् एवं हि द्विर्वृद्धग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवं स्थूलदूरपरग्रहणं पविष्ठो हसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणादेर्लोपो माभूदिति पूर्वग्र
हणं तु स्पष्टार्थं परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात् पूर्वस्यैव गुणलाभात् स्थविष्ठ इति नन्वत्र ओर्गुण इत्येव सिद्धं तत् किं गुणवचनेनेति चेत् मैवं परयणादिलोपस्याभीय
त्वेनासिद्धत्वात् क्षिप्रे अभावात् क्षुद्रे अनंत्यत्वाच्च इष्टस्येयिद्व पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्त्तते तदाह वहोरित्यादि भूरादेश श्चेत्यपि द्रष्टव्यं अत्र आदिलोपे सुपि
शब्द आगमः यद्वा लोपापवादोयकार आगमः इकारस्तूच्चारणार्थः पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितं युवाल्पयोः युवेति स्वरूपग्रहणं न तु युवा प्रत्ययस्य विन्मतोर्लुक
स्रजिष्ठ इति विंनोर्लुकि कृते भत्वात् सदकार्याभावः अस्मादेव ज्ञापकाद् विन्मतोरजादी प्रशंसायां रूपप् प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा न तु स्तुतिः तेन स्नेहापि भव
ति चौररूपो यं पदक्षणो जनं हरति गुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते पचतिरूपमिति क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रियायाश्चासत्वेपि प्रकृत्यर्थं वचनं भवति औत्सर्गि
कत्वात् तेन पचतो रूपं पचंतिरूपमित्यादि इह प्रथमैव विभक्त्यंतं गृण्णमप्राप्नेरित्याहुः पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयाप्यस्तीति तत्त्वं क्लीव त्वलोकात् एवं प
चतिकल्पमित्यादावपि बोध्यं विभाषा सुपः सूत्रे सुप इति षष्ठ्यंतं षष्ठ्यांत समर्थप्रत्ययेने सुक्तेः सुवंतादिति प्रागित्यपकृष्यते तच्च यद्यपि सौत्रस्य पुरस्ताद्बहुच्स्य
विवरणं तत्समानार्थं तथापि तद्योगे षष्ठी न प्रवर्त्तते अन्यारादिति सूत्रे अंचूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेपि षष्ठ्यंत समर्थप्रत्ययेन स्येतद्बाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति ॥

सिद्धांतमित्याप्राक्प्रत्ययवाग्रामादिस्तुदाहृतत्वात् काशिकायांतुवृत्तावपिपुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः अतएवसुवंतादितितदुक्तिर्हरदत्तेनभङ्क्त्वाव्याख्यातंत्स्य।
छ्वेपष्ठपपंचमीएवंभूतंसुवंतंप्रकृतित्वेनाश्रियेत्यर्थइति यत्तुप्राचोग्रंथंव्याचक्षाणोहृत्वंसुवातादितिल्यब्लोपेपंचमीति तदसंगत् नहिहरदत्तेनकाशिकाभ
ङ्क्त्वोक्तमितेतत्तेवसर्वंतथानेयंवैषम्यस्यस्फुटत्वात् प्रागेवेति सौत्रस्तशब्दोऽवधारणोवर्त्ततइतिभावः तेनवहुजेवविकल्प्यतेनतुपूर्वत्वं अन्यथाप्रीकृत्वंविक
ल्प्येत तथाचपक्षेवहुच्यरः स्यात् भाष्यकारस्त्वाहतुशब्दस्यनेदंफलं तथाहि उदश्वितोऽन्यतरस्यामित्यादौप्रत्ययएवविकल्प्यते प्रधानत्वात् नतुपरत्वंगु।
णत्वात् गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायात् तद्वदिहापिविभाषाग्रहणेनवहुजेवसंभंत्स्यतेनपुरस्तादित्येतत् किंतुअवधारणार्थस्तुशब्दस्येकान्यदेवंप्र
योजनंपुरस्तादेवसर्वंयथास्यात् तेनलिङ्गसंख्येऽपिप्राक्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृ त्यवस्थायांयेदृष्टेतएवस्तः प्रयोगश्चप्राक्प्रकृतेरिति तेनवहुगुडोद्राक्षा[illegible]घु
र्वहुतृणंनरइत्यादौनविशेष्यनिघ्नता ननुस्वार्थिकाः प्रकृतितोलिंगवचनानिलभंतइत्येवंसिद्धमितिचेत् सत्यं एतदेवज्ञापयतिईषदसमाप्तौयेस्वार्थिकाः
तेषुअभिधेयवदेवलिंगवचनेस्तइति तेनगुडकल्पाद्राक्षाशर्कराकल्पोगुडइत्यादिसिद्धं यत्तुकाशिकायांवहुगुणेतिस्त्रीलिंगंपठ्यते तत्सामान्यादिकं भाष्य।
विरोधादितिहरदत्तः प्रागिवात्कः सुपइत्यनुवर्त्तते तेनतिङंतात्कोन अव्ययसर्वनाम्नां तिङश्चेतिमंडूकप्लुत्येतिभावः ङ्याप्प्रातिप दिकात्सुपइति चानुवर्त्तत
एव कस्यचदः कांताव्ययस्येति सर्वनामग्रहणंतिङ्ग्रहणंचनेहसंवध्यते तयोः कांतत्वासंभवात् अधोकृ अधेगित्यादौहि असिद्धकत्वं यद्यपिशक्नोते
यङ्लुकिरुङितिपिअशाशगितिसं भवति तथापियङ्लुकोऽसार्वत्रिकत्वान्नेदृशंलक्ष्यमस्तीतिभावः ओकारसकारेति अकच्चिधौसुपोऽप्यनुवृत्त्यास्त्वंता
म्नासुपाचविशेषणेकामचारादव्यवस्थाप्रसंगेभाष्यकारवचनाद्व्यवस्थाश्रीयते ओकारसकारेत्यादिसंकोचश्चयुष्मदस्मन्मात्रविषयः तथैवभाष्येउदाह
तत्वात् अन्येषांतुअविशेषेणप्रातिपदिकस्यैवटेः प्रागकच् नतुसुवंतस्य तेनसर्वकेणइमकेनभवकंतइत्यादिसिध्यति शीलेकइतिशीलस्वभावोनियमश्च
तूष्णीकइति केणइतिह्रस्वस्तुनभाष्यकृतादीर्घस्योदाहृतत्वात् संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वाद्वादुर्घटवृत्तिकारस्तुनकपीत्यत्रनेतियोगविभागात्इत्याह नीतोच
तेघु[illegible] हेतते धानकाइति धानाशब्दः स्त्रीलिंगः ततः कः केणइतिह्रस्वः कप्रत्ययात् टाप् अत्रप्रत्ययस्थादितीत्वेनभवितव्यंप्रायेणतुधानकाइतिपठ्यते

ण्वलिंगमिति दृतिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः णचः स्त्रियामञिति सूत्रे स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगं क्वचिदतिवर्तन्तेपीति तेनेह पुंस्त्वमिति भावः घनिलच्चौ च चकारग्रह
थाप्रथममिति काशिका इह पूर्वसूत्रेणैव ढञ्विहितः वावचनात् कोपि चकारेण कस्यानुवृत्तेति चिंत्यं योगविभागफलमपि चिंत्यमिति हरदत्तः ठाजादौ समाहारद्वंद्वे सौ
त्र पुंस्त्वे आदिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धं अस्मिन्प्रकरणे इति प्रत्यासत्त्या तयोरेवार्थयोर्बुद्धौ सन्निधानादिति भावः सर्वलुप्यत इति एतच्च
ऊर्ध्वग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते अन्यथा आदेः परस्येति द्वितीयादचोपः परस्तस्यादेरेव लोपः स्यात् ननु ठग्रहणं व्यर्थं इकादेशे कृतेऽजादावित्येव सिद्धत्वादिति चे
न्न उको द्वितीयत्वे ततः परस्य तदवस्थायामेव लोपे ठस्यकादेशार्थं ठग्रहणात् इदं ध्वनयन्नुदाहरति वायुक इति किंच यदा चित्रगुप्रभृतिभ्यष्ठच् तदा प्रथममिका
देशस्यासंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणं बोध्यं प्राचामुपादेः उपेंद्रदत्तक इति स्यादेतत् कृतसंधेरूपेंद्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्तत्वे तया ग्र
हणात् उपादेरिति विधीयमानौ प्रत्ययौ तान्नामलोपश्च न कारादेरेव स्यात् ततश्च उपडउपडक इति रूपेण स्यात् एवं घनिलचूढचुत्त्वपि दोष एव तस्माद्द्विवद्द्वितीयं सं
हणात् उपादेरिति विधीयमानौ प्रत्ययौ तान्नामलोपश्च नकारादेरेव स्यात् ततश्च उपडउपडक इति रूपेण स्यात् एवं घनिलचूढचुत्त्वपि दोष एव तस्माद्द्विवद्द्वितीयं सं
ध्यस्यांचेदिति वार्त्तिकं वक्तुमुचितमिति चेत् सत्यं प्रकारांतरेणैव निर्वाहसंभवान्नोक्तं तथाहि अकृतव्यूहपरिभाषया आद्गुणात् पूर्वमेव प्रत्ययः नच परिनिष्ठित
त्वपरेण समर्थग्रहणेन सौत्थितिर्वैश्यमाणिरित्यत्रेव परिभाषाबाधः शंक्यः प्रादिश इति सूत्रे समर्थग्रहणं निवृत्तमित्युक्तत्वात् सा गुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहण
प्रत्याख्यानपक्षेपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वादिति दिक् उपेंद्रः उपगुरूपकर्त्तृसादिषु उपेंद्रादीनां पंचानां रूपाणां सामान्येपि प्रकरणादिना विशेषो ध्वन्यसपः जा
तिनाम्नपि शब्दा जात्यंतरे प्रसिद्धा मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्ताः तदिहोदाहरणं द्वितीयमिति एवं संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा वागाशीरिति वाचिन्आशीये स्येति।
विग्रहः वाचिक इति यद्यत्र द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् तदा अकृतव्यूहपरिभाषया वाच् आइक इति स्थिते यस्येति लोपेऽनस्य स्थानिवत्त्वाद्द्वकारांतस्य भ
त्वेन ति नो विभक्तिमाश्रित्य चकारांतस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः कृतयोः वागिक इति स्यात् उत्तरपदलोपे त्वक्लादेशत्वेन स्थानिवत्त्वभावात् तुल्यावधिकत्वया भसं
ज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते तत्रापि तद्धिताश्रयाया अपवादत्वादेव बाधः विभक्त्याश्रया तु एकसंज्ञाधिकारात् परत्वाद्बाध्यत इति विवेकः कथमिति अत्राशुत्तरप
दलोपे जश्त्वं न स्यादिति प्रश्नः षष इति अत्र सौत्र एव लोप इष्यते न लोपसंख्यानिक इत्यर्थः वक्तोक्ता ननु त्वं न्यूनतां सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः [illegible]

तत्सहचरितधर्मो तराणां तत्र वत्सः प्रथमवयाः वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोन्तरप्राप्तिः तदाह द्वितीयमिति तरुणस्य उक्षा तारुण्यस्य च तनुत्वं तृतीयचतुर्थप्रा
प्तिः अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः अश्वत्वं च जातिः तत्सहचरितस्योक्तधर्मस्य न्यूनत्वं अन्यपितृकत्वात् तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ऋषभो भार
स्य वोढा मदशक्तिस्तु ऋषभतरः किंयत्तदः निर्धार्यमाणे वा चिभ्यः प्रत्ययोयम् अभिधानस्वभावात् नेह कयोरन्यतरो देवदत्तः पयोस्तयोरिति एकस्येति किं द्व
योरस्तीति कर्मणि षष्ठी मा भूत् तथा हि सति अस्मिन् ग्रामे को देवदत्तयज्ञदत्ताविति अत्रापि स्यात् वा बहूनां जातिपरिप्रश्न इति समाहारद्वंद्वः तत्र जाताविति
सर्वेषां विशेषणं परिप्रश्नग्रहणं तु योग्यतया वैलोक्तिम एव विशेषणं तच्च क्षेपनिवृत्त्यर्थं। तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायं क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्द्धार
णे डतमचो इष्टत्वात् तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोऽभिप्रायम् बहूनां निर्द्धारणेपि डतरच इष्टत्वात् तथा च वार्त्तिकं किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानाद् उपा
ध्यानर्थक्यमिति अत्र कैयटः द्वयोरिति जातिपरिप्रश्न इति च न कर्त्तव्यमिति भाव इति तदेतदाह प्रत्याख्यातमाकर इति तथा च कतमो भवतामध्यापकः स्थू
लो देवदत्तो वेति सिद्धं महाविभाषयेति समर्थप्रथमग्रहणयोः प्राग्दिश इति सूत्रे निवृत्तत्वेपि वाग्रहणानुवृत्ते रुक्तत्वादिति भावः एतेन वाग्रहणस्यापि नि
वृत्तिरिति प्राचां ग्रंथं व्याचक्षाणानां उपेक्षणीयतां ध्वनयति किमोस्मिन्निति द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यातत्वादिति भावः प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः अश्वक इति
नायं स्वार्थिकः अश्वशब्दो ह्यश्व एव वर्तते कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृति रूपे सदृशे इत्येके अन्ये तु गौर्वाहीक इतिवत् अश्वशब्दः सादृश्यनिबंधनादभेदोपचारात् प्र
तिकृतौ वर्तते कन्प्रत्ययस्तु औपचारिकत्वद्योतक इत्याहुः प्रतिकृतौ किं गौरिव गवयः तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः गवयस्तु नैवं
अश्वसदृशस्येति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः संज्ञेति बोध्यं वासुदेव इत्यादिकाः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहं भिक्षमाणा अटंति ता एव मुच्यंते देवलका ना
मिस्तनेन तत एव भिक्षवो भिप्रेताः य स्त्वापतनेषु प्रतिष्ठाप्यंते पूज्यंते च तासु सूत्रांतरेण लुक् तदुक्तं अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च इवे प्रतिकृतौ लो
पः कनो देवपथादिष्विति अर्चासु शिवः विष्णुः चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः हस्तिकानिति ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठंति ग
मंसीतां लक्ष्मणां जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिक् अस्मिन्नप्युपपशब्दो न वेति व्यर्थमज्ञं पंडितं तं च धिक् धिगिति द्रव्यं च भव्ये द्रुशब्दादिवार्थे यत्

समासः, वतद्विषयात् छः स्यादिति इवार्थ इति बोद्धव्यं पूगाञ्ञ्य इत्यतः प्राक् इवे प्रत्यधिकारात् शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः स च समासांतर्भूत इति छो न भवति
कोकतालीय इति प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः स च छप्रत्ययविषय एव तेन स्वातंत्र्यं उपाध्यंतरयो।
गो विग्रहश्चानेत्याकर पूगाञ्ञ्य; अग्रामणीपूर्वादिति किं देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः स एषां ग्रामणीरिति कन् अत्र समुदायः पूगस्तद्वचनः व्रातच्फञोः
उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः उत्सेधः शरीरायासः पार्शव इति पर्श्वादिरिति जनपदशब्दः ततोऽपत्ये ञ्यङ्मगधेत्यण् बहुत्वे तद्राजस्य लुक् पुनः स एव वि
वक्षायामनेनाण् यौधेय इति युध्यते सौ युधा युधेः इगुपधलक्षणः कः युधाया अपसंख्यच इति ढक् तदेतात्संघरूपविवक्षायामनेनाञ् ञ्योरनुदात्तत्वे किंच
यौधेयस्यांकोलक्षणो वा यौधेयः संघांकलक्षणेत्यण् एवं यौधेयादिषु ये ढगंताः तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूह्यं यौधेया इति अञो लुक् अंतोदात्तत्वं पादशत।
स्य तद्धितार्थ इति समास इति यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा तथापि वुना द्योत्येति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः द्वौ द्वौ पादौ ददातीति समर्पणमात्रमिह द्यातेरर्थः
ननु परस्वत्वापादनपर्यंतं तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् केचित्तु व्यवसृजतेर्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः दंडव्यवसर्गयोश्च अत्रा
प्युदाहरणे तद्धितार्थ इति समासः स्त्रीलिंगं च तद्धितार्थः यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः स्वार्थिकत्वाद्वुनः स्थूलादिभ्यः प्रकारो भेदः सादृश्यं च उभयत्रापि य
थासंभवं कन् चंचत्क इति चंचति श्चलनकर्मा चं चन्नेव कश्चिच्चंचत्कः एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः यद्यप्यौपचंचत्वं बृहत्त्वपि प्रभाविशेषाच्च चन्नि बृहा
न्निवमाणा विशेषो लक्ष्यते सोऽर्थः सुरक इति केऽण इति ह्रस्वः छिन्नकमिति ईषत् छिन्नमित्यर्थः प्रकृतिवाच्यया क्रियया प्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्ति
रस्त्यनगतिः सेह नास्ति न सामिवचने अप्रकृत्येवेति सामिवचनेनेत्यर्थः अषडक्षीणा इति अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः अक्षिशब्दोत्र
श्रोत्रेंद्रिये वर्तते बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् मंत्रो मंत्रणं आशितंगवीनमिति अश्नातेराङ्पूर्वादाशितः कर्त्तेति ज्ञापकात् कर्त्तरि क्तः एयंतात्कर्मणि वा उ
भयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः अलंपुरुषीणः प्रतिमल्लादिः ईश्वराधीन इति अधिशब्दः शौंडादिरित्युक्तं प्राकन इति स्ववसंपरोकन्निति विहि।
तस्मै प्राप्नुम इति पादशनेति विहितात् आमादय इति किमेत्तिङव्ययघादामित्यादयः बृहतीजात्यंता इति बृहतीशब्देन बृहत्याख्याच्छादन इति विहितं

तत्सहचरितधर्मो तरुणः तत्र वत्सः प्रथमवयाः वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोन्तरप्राप्तिः तदाह द्वितीयमिति तरुणस्तु उक्षा तारुण्यस्य च तनुत्वं तृतीयवयःप्रा
प्तिः अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः अश्वत्वं च जातिः तत्सहचरितस्योक्तं धर्मस्य न्यूनत्वं अन्यपितृकत्वात् तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ऋषभो भार
स्य वोढा मंदशक्तिस्तु ऋषभतरः किंयत्तदः निर्धार्यमाणवाचिभ्यः प्रत्ययोयम् अभिधानस्वभावात् नेह कयोरन्यतरो देवदत्तः पयोस्तयोरिति एकस्येति किं द्व
योर्मितिकर्मणि षष्ठीमाभूत् तथा हि सति अस्मिन् ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति अत्रापि स्यात् वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इति समाहारद्वंद्वः तत्र जाताविति
सर्वेषां विशेषणं परिप्रश्नग्रहणं तु योग्यत्वं लौकिकमेव विशेषणं तच्च क्षेपनिवृत्त्यर्थं। तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायं क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्द्धार
णोऽत्र तमबडइष्टत्वात् तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोऽभिप्रायम् बहूनां निर्द्धारणेऽपि डतरच इष्टत्वात् तथा च वार्त्तिकं किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानाद्रुपा
ध्यानर्थक्यमिति अत्र कैयटः द्वयोरिति जातिपरिप्रश्न इति च न कर्तव्यमिति भाव इति तदेतदाह प्रत्याख्यातमाकर इति तथा च कतमो भवतामध्यापकः स्थू
रौ देवदत्तो वेति सिद्धं महाविभाषयेति समर्थप्रथमग्रहणयोः प्राग्दिश इति सूत्रे निवृत्तत्वेपि वाग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः एतेन वाग्रहणस्यापि नि
वृत्तिरिति प्राचां ग्रंथं व्याचक्षाणानां उपेक्षणीयतां ध्वनयति किमोस्मिन्निति द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यातत्वादिति भावः प्राग्इवीयानां पूर्णोऽवधिः अश्वक इति
नायं स्वार्थिकः अश्वशब्दो ह्यश्व एव वर्तते कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृशे इत्येके अन्ये तु गौर्वाहीक इतिवत् अश्वशब्दः सादृश्यनिबंधनादभेदोपचारात्तु प्र
तिकृतौ वर्त्तते कन्प्रत्ययस्तु औपचारिकत्वद्योतक इत्याहुः प्रतिकृतौ किं गौरिव गवयः तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः गवयस्तु नैवं
अश्वसदृशस्येति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः संज्ञेति बोध्यं वासुदेव इत्यादिया प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहं भिक्षमाणा अटंति ता एव मुच्यंते देवलकाः ता
मित्यनेन तत्र एवं भिक्षवोऽभिप्रेताः यस्त्वापतनेषु प्रतिष्ठाप्यंते पूज्यंते च तासु सूत्रांतरेण लुक् तदुक्तं अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च इवे प्रतिकृतौ लो
पः कनो देवपथादिष्विति अर्चासु शिवः विष्णुः चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः हस्तिकानिति ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठंति ग
मस्मितां लक्ष्मणां जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिकृ धिक् अस्मिन् प्रयोगे पोपशब्दान्न वेत्ति व्यर्थमज्ञं पंडितं तं च धिकृ धिगिति द्रव्यं च भव्ये द्रुशब्दादिवार्थे यत्

समासा[illegible]वतद्विषयात् छः स्यादिति इवार्थ इति वोद्धव्यं पूगाञ्ञ्य इत्यतः प्राक् इवे इत्यधिकारात् शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः स च समासांतर्भूत इति छो न भवति
को कृतालीय इति प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः स च छप्रत्ययविषय एव तेन स्वातंत्र्यं उपाध्यंतरयो
गो विग्रहश्च नेत्याकर पूगाञ्ञ्यः अग्रामणीपूर्वादिति किं देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः स एषां ग्रामणीरिति कन् अत्र समुदायः पूगवचनः व्रातच्फञोः
उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः उत्सेधः शरीरायासः पार्श्व इति पर्शुरिति जनपदशब्दः ततोऽपत्ये द्व्यञ्मगधेत्यण् बहुत्वे तद्राजस्य लुक् पुनः संघवि
वक्षायामनेनाण् यौधेय इति युध्यते सौ युधा युधेः इगुपधलक्षणः कः युधाया अपत्यं द्व्यचश्च इति ढक् तदेतात्संघरूपविवक्षायामनेनाञ् ओञ् सुदात्तस्य किंच
यौधेयस्यांको लक्षणं वा यौधेयः संघांकलक्षणेत्यण् एवं यौधेयादिषु ये ढगंताः तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूह्यं यौधेया इति अञो लुक् अंतोदात्तत्वं पादशत
स्य तद्धितार्थ इति समास इति यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा तथापि वुना द्योत्यते इति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः द्वौ द्वौ पादौ ददातीति समर्पणमात्रमिह दानेरर्थः
ननु परस्वत्वापादनपर्यंतं तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् केचित्तु व्यवसृजते धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः दंडव्यवसर्गयोश्च अत्रा
प्युपहरणे तद्धितार्थ इति समासः स्त्रीलिंगं च तद्धितार्थः यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः स्वार्थिकत्वात् कुनः स्थूलादिभ्यः प्रकारो भेदः सादृश्यं च उभयत्रापि य
थासंभवं कन् चंचत्क इति चंचति स्खलनकर्मा चंचन्नेव कश्चिच्चंचत्कः एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः यद्वाऽपि प्रचन्न बृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चंचन्निव बृह
न्निव मारणे विशेषो लक्ष्यते सोऽर्थः सुरक इति केरण इति ह्रस्वः छिन्नकमिति ईषत् छिन्नमित्यर्थः प्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्ति
रस्य तद्गतिः सेह नास्ति न सामिवचने अप्रकृत्येवेति सामिवचनेनेत्यर्थः अषडक्षीण इति अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः अक्षिशब्दोत्र
श्रोत्रेंद्रिये वर्तते बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् मंत्रो मंत्रणं आशितंगवीनमिति अश्नातेराङ्पूर्वादाशितः कर्तरीति ज्ञापकात् कर्तरि क्तः ण्यंतात्कर्मणि वा उ
भयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः अलं पुरुषीणः प्रतिमल्लादिः ईश्वराधीन इति अधिशब्दः शौंडादिरित्युक्तं प्राक्कान इति अवक्षेपणे कन्निति विहि
तं सम्पाकुन इति पादशतेति विहितात् आमादय इति किमेत्तिङव्ययघादामित्यादयः बृहतीजात्यंता इति बृहतीशब्देनच्छदस्य आच्छादन इति विहितं अन्ये

म॰सु॰ १०९

प[illegible]स्याते जात्यंतशब्देन जात्यंताच्छेति छः बहुवचननिर्देशात्स्याशवादीनां ग्रहणं यो हि वैयाकरणपाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण अतस्तेषां । पा॰
म्याद्रिव जित्याएवेति स्थितमाकरे मूले ऽवाचकप्रयोगस्तु आर्षग्रंथानुवादत्वान्न दोषाय विभाषांचेरदिक्स्त्रि दिक् चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः प्राचीना ब्रा
ह्मणीति क्रियानिमित्तो देशकालनिमित्तो वायं शब्दः प्राचीनमिति प्राच्यां दिशि इत्यर्थे दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातिः अंचेर्लुगिति लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीपो
लुक् तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्त्रीत्वाभावः स्वे तु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वं ब्राह्मणजातीय इति भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणत्वजाता
धारभूते पिंड इत्यर्थः ब्राह्मणजातिरिति षष्ठीतत्पुरुषः भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा जातेरिति अयं भावः बंधुशब्दो द्विविधः रूढो यौगिकश्च तत्राद्यो
जात्यादिषु प्रसिद्धः आम्रपर्य्यायः पुल्लिंग एव स नेह गृह्यते बंधुनीति नपुंसकनिर्देशात् किंतु क्रियाशब्दोऽयं बध्यतेऽस्मिन्जातिरिति विग्रहः शृस्वृस्नि
हीस्यादिनाऽधिकरणे उ प्रत्ययः पितृस्थानीय इति स्थानसंबंधविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः गोस्थानमिति स्थानं दे
शः इतिकरणो विवक्षार्थः तेन तुल्यस्थानशब्दाच्छो न अनुगादि अस्मादेव निपातनाण्णिनिरिति इह उत्तरसूत्रे च हरदत्तः वस्तुतस्तु सुप्प नान्ताविति ।
सूत्रेणैवात्र णिनिरिति तत्रैव वक्ष्यामः संख्यायाः अभ्यावृत्तिशब्देन द्वितीयादिप्रवृत्तिग्रहणे षट्कृत्वः प्रवृत्तौ पंचकृत्व इति स्यात् अतो विवक्षितमर्थमाह
अभ्यावृत्तिर्जन्मेति भूरिवारानिति भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणं बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् अनियतसंख्यावाचिनो
चेद्भवति तर्हि बहोरेवेति नियमशरीरं रूपविशेषाभावेऽपि वस्तुगतिमनुरुध्याह संयोगांतस्येति प्राचो ग्रंथं निरस्यति नत्विति यदि सोऽनुस्वार उच्चारणार्थो
न हि निरनुबंधकत्वात्स एव ग्राह्यो न तु सुच् यदि तु उकार इत् तथापि सुज्ग्रहो दुर्लभः सुच उकारस्योच्चारणार्थत्वात् अथायमपि इत्संज्ञक इति दुराग्रहः
तथापि तदनुबंधकग्रहणपरिभाषया दोष एव किंच सुतिसीति साहचर्यात् विभक्त एव तत्र गृह्यते तदाह सिचद्भवेति बहुधा दिवसस्य भुंक्त इति कृत्वो
र्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इति षष्ठीति हरदत्तः एतच्च प्रामादिकं शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङंतेनोदाहरणमिति प्रागुक्तं ।
निष्कर्षविरोधात् तत्प्रकृतवचने मयट् प्राचुर्येणेति यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रकृतमात्रे रूढः तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते तद्धिया शास्य प्रकृ

एम॰ १०९

तस्वलोके मयय वचनं मत्सापनं तत्र यथास्यादित्येवमर्थं आद्ये इति प्रथमांतात्प्रकृते धान्ये प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिंगं अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणमप्यथ हृतायात।
अस्मिंन्पक्षे उच्यमाने तत्प्रकृततात्प्रकृत्यर्थविशेषणं ल्युटोक्तमधिकरणत्वं तु मयडर्थः अत एव विशेष्यनिघ्नता तदाह अन्नमयो यज्ञ इति पच्चम्याच्च त्युः प्राचुर्ये सौत्यादि
प्रत्ययार्थविशेषणमिति तत्रेदं वक्तव्यं वच्मर्थस्यागान्मूनता अधिकरणस्य क्रियासाकांक्षत्वेन तदध्याहारो गौरवं चेति मूले दोषः टीकायां तु मयडः स्वार्थे इति वक्तव्ये प्रत्य
यार्थे सुक्तौ रभसकृता आकारविरुद्धत्वेस्यास्तां तावत् निपातसमुदाय इति उपदेशपारंपर्य्ये वर्त्तते वचनाच्चा प्रातिपदिकादपि प्रत्ययः भेषजमिति भिषज्यतेः कंड्वादि
यगंतात् क्विप् भिषक् भिषजामिदं भेषजं अस्मादेव निपातनादेकारः पितृदेवत्यमिति पितर एव देवतेति कर्मधारयः ततो यत् अर्घ्यमिति मूल्ये पूजाविधावर्घ
इत्यमरः आग्नीध्रमिति अग्नीधः शरणं रणं भं चेति अतो दत्तेश्चेषिकेषु व्युत्पादितं तस्मादञ् आद्युदात्तत्वं फलं फलांतरमाह स्त्रियामिति सन्नंनं धारणमस्याः
साधारणी अनेकं प्रत्ययविशिष्टसंबंधात् पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः ततोऽञ् ङीप् अत्र भावे टाप् वर्णो चानित्यस्त्वमिह स्वसमानाधिकरणं स्वं सप्र
तियोगित्वं अत एव रक्ते इत्युत्तरसूत्रं सार्थकं लाक्षादिना रक्तेलौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणासिद्धेः लिंगबाधनं वेति प्रातिपदिकात्तद्धित इ
तिपक्षं प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षं वाश्रित्येदं वार्त्तिकं अत्र च वेत्येव विधेयं शिष्टोनुवादः प्रतिपदविहितेन कना लिंगनिमित्तस्य प्रत्ययस्य नि
संवाधः प्राप्नुं स्वावाक्तव्य इत्यर्थः न च रूपग्रहणसामर्थ्यादिष्टसिद्धिः एतस्यैव शब्द भ्यामसंत स्वार्थिके कनि प्राप्ते तद्बाधेन चरितार्थत्वात् वस्तुतस्तु वं
तात्तद्धिताः निरवकाशत्वे नैवापवादत्वं तथा चेदं वार्त्तिकं न कर्तव्यं अत एव रूपाव्ग्रहणं अर्थमिति स्वपीति रूपं प्रबलमिति चावोचाम उपायेति उपायशब्दः
कं लभते ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः अकस्मादिति ... घृतस्न तुनांतं तेन कादेशो न अव्ययत्वात् टिलोपः आकस्मिकं वाचिकमिति अंति वर्त्तते पि स्वार्थिकाः क्वचित्लिंग
मितिन पुंसकत्वं मृदस्तिकन् प्रत्ययस्यादित्येव सिद्ध इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं टापो लुक्यपि श्रवणार्थं च पंचभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पंचमृत्तिकः पटः मृन्मयो
त्वप्रशंसायां रूपप इत्यस्यानंतरं वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छंदसि मृदः सत्तौ इति कश्चेति वक्तुमुचितं तथा तु न कृतं मित्येव वक्तव्यं यथात् कारकात् किं बहूनां स्तो
मैत्र ग्रहणात् स्यायीये भ्यो विशेषेभ्यश्च भूरिशो ददाति त्रिशः मंगलेति प्रायिकं चैतत् अन्यत्रापि हि दृश्यते अपेतापो ... कपर्ति बापत्र ते स्यपश इति कांमृत्कं

रसमर्त्तनां क्रियांप्रति पंचम्याः कर्मत्वात् तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य तथा चव्याचक्षते अल्पायं वमीसमस्तानइति परिमाणशब्दाइति तथाच एकवचनग्रहणं
संख्यावैकार्थ्यतानियताः परिमाणशब्दा एवगृह्यंतेइतिभावः अतएवप्रसुर्दहरति घटंघटमिति घटादयोहिजातिशब्दानैकार्थ्याभवंति जातियोगस्यैकानेक
साधारणत्वात् किंत्वभेदैकत्वसंख्यामुपादत्तेएतच्चसर्वेजयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तुमन्यतेजातिशब्देभ्योपिभवत्येवेति तथाचजश्शसोः शिरितिसूत्रेजसासि
द्धचरितस्य शसोग्रहणादिहनभवति कुंडशोददाति वनशःप्रविशतीति अथकथंएकैकशःपितृसंपुत्तानिइतिद्विर्वचनशसा सहप्रयोगइति छंदोवद्दृषयः
कुर्वंतीतिहरदत्तः अतएवसुपइतिसूत्रेएकैकशइतिप्राचोग्रंथःप्रामादिकइत्युवोचाम द्वयोर्द्वयोरिति कथंतर्हि अत्रतानामनेत्राणांजातिमात्रोपजीविनोसह
लशःसमितानांपरिषत्वन्नविद्यते नह्यत्रवीप्सास्ति नापिकारकत्वमितिचेत् अत्राहुः सहस्रत्वेपसमेताः तेषामपिपरिषत्वेनेत्यर्थः तथाचसमवायक्रियांप्रतिकर्तृ
त्वंवीप्साचात्पपेवेति एतेनएकैकशएकवचनादिसंज्ञानिसुरितिव्याख्याते एकशब्दार्थस्यअस्तिक्रियांप्रतिकर्तृत्वात् कुत्सनःप्रतीतिप्रतिनिधिप्रतिदानेचय
स्मादितिपंचमी आद्यादिभ्यइति तस्मादितउदात्तमर्धह्रस्वमित्येतदत्रलिंगंवक्तव्यमिति वृत्तिकारस्तुअभूततद्भावइतिसूत्रमध्येप्रक्षिप्य अरुर्मनःचिक्ष्व।
ति पूर्वेणसिद्धस्यापिच्चेरनुवादोयम् लोपस्यततसंन्नियोगशिष्टत्वार्थं विभांषासातिविभाष्यतेविकल्प्यतेइतिविभाषा गुणेश्चहलइत्यकारःन नस्यंचविद
मध्यपं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये पपसक्तविभाषयेसादौविभक्तेर्दर्शनात् डाचिविवक्षितइति परस्परम्यात् अन्योन्याश्रयः स्यात् डाचिकृतेद्वित्वेसतिद्ध्यच्त्वाद्
नोतिस्यांचसत्यांडाजितिभावः खरटखरटाकरोतीति खरटदित्यस्यद्वित्वादिपूर्ववत् द्व्यजर्ध्वादित्युक्तेअत्रनस्यात् नह्यस्याईद्ध्यच् किंतुत्र्यच् एवमप्राचोक्तमटिलो
पेसतिद्ध्यचोऽवरंपत् तदईपस्येति तन्न सत्यंतस्यनिर्मूलत्वात् खरट्खरटाकरोतीत्यादौअव्याप्तेश्च यदपिव्याचख्युः परमापकर्षेक्रियमाणेद्ध्यचोवश्यं
भाव्यपकर्षोविवक्षितइत्याहटिलोपेसतीत्यादितदपिउक्तदोषादाकरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् बीजेनसहेतिवृत्तिविषयेबीजशब्दोबीजावापसहितेविलेखनेव
र्ततेसमयाच्च कालंयापयतीत्यर्थइति हरदत्तस्त्वाह समयोनियमः अघकर्तव्यत्वेननिर्णीतमर्थंविघटयितुंअघमेपारवश्यम् श्वोऽस्यसमयः इत्येवंयोव
दतुद्विजसेघ्राहसएवमुच्यतइति सपत्रनिष्पत्रात् पतंत्यनेनेतिपत्रम् शराणांपुंखगतोवर्हःसपत्रंनिष्पत्रंवाकरोतिभूतलमिति पत्राणिपर्णानिस्कूलासाके

पाकेवि म् शूलं करोति कदन्नम् शूलमुदररोगः सत्यादशपथ्ये भाण्डं एतादिदृष्टेऽनृतं ऋतमिति मयैतद्दृश्यमिति बुध्या परीक्षादिना सत्यकारद्रव्यप्रदानेन ॥
वद्दढं करोतीत्यर्थः तथैव तथ्यं पादार्घाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सार्थयत् परिवापणमिति कर्मव्यापारमात्रवाचिनो व्येपेहैं नुमसिंचित्तु
दृ मंगल्यमुंडनेनेति चौलदीक्षादौ भद्राच्चेति भद्रादिस्यर्थग्रहणमिति तु नोक्तं मंगलादिभ्योपि प्रसंगात् इति तद्धितप्रक्रिया सर्वस्य द्वे नित्यवीप्सयोरित्येव
मादीनां विधेयकार्यिणोरनिर्देशेन साकांक्षत्वात् स्वरितत्वाच्चाधिकारोयं तदाह इत्यधिकृत्येति एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः स्वरूपग्रहणं तु न भवति मात्रे
डितस्यांत्यस्य तु वेति लिंगात् सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं ननु कश्चिदप्यवयवो वर्ज्यत इत्यर्थः इह द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दस्वरू
पे [illegible]तेशब्दानुशासनप्रस्तावात् सर्वस्येति स्थानषष्ठी सोयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः यदि तु उच्चारणमेव संख्येयं तदा स्थान्यादेशभावो नास्ति निवृत्तिधर्मा ।
हि स्थानी सर्वं चेन्निवृत्तं किमुच्चार्येत अतः सर्वस्येति अध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वं द्विरुच्चार्यमिति फलितोऽ
र्थः सोयं द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः नन्वाद्ये पक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् नावयवयोः ततश्च पदकार्याणि न स्युः तद्यथा अपुचन्न ।
पचन्निति ङमुट् वृक्षान्वृक्षानिति पदांतस्येति णत्वनिषेधः अग्रेऽग्र एङः पदांतादिति पूर्वरूपत्वमित्यादीनि किंचापदांतत्वप्रयुक्तानि कार्याणि च स्युः ।
तद्यथा प्रश्नीताश्नीत अतो गुणे इति पररूपं स्यादिति चेत् अत्राहुः यदि प्रत्यक्षमितावयवभेदः समुदायैकरूप एव आदेशः स्यात्तदा द्वे इति द्विवचनमनु
पपन्नं स्यात् अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वतस्त्वेन चावयवयो
रपीति न कश्चिद्दोषः द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रत्येकं पदसंज्ञा स्यादेव समुदायस्य त्वित्थं पचसिपचसीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विः पठ्यते [illegible] ।
त्ययोर्विहितः तदादि तदंतमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्त्तते तेनावग्रहादि सिध्यति यद्यपीह समुदायस्यैव पदत्वं नावयवानामिति भाष्य
स्वरसस्तथापि भाष्यभङ्ग्या नेयम् अवयवे पदकार्याणां प्रागुक्तानां निर्वाह्यत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः सर्वस्येति किं त्यादि वि तिपर्यन्त ज्ञामादाय वृक्षान्मामि सो
ऽभिप्रकृतिभागमात्रस्य माभूत् नित्यवीप्सयोः घोषे इति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च वोध्यः पदस्येति वक्ष्यमाणमिह पक्षे व्यमिति भावः तेनेदि

स्यतोऽप्यधीयमाने द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति किंच पदस्योच्यमाने द्विर्वचनं खड्गिरंगं अंतरंग धातोर्यङ् नेवाध्यते अभ्यस्ताहि भृशार्थो भावकाशो पङ्गौनःपुन्य फलाद्वि
र्वचनेन बाध्येत यत्तु वदंति परिगृहीतसाधना क्रियाव्यवहारोपयोगिनीत दभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं नेति तन्न द्वित्वं सं उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्प
कस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः किंच भावार्थकलकारांतानां अव्ययकृतां च तद्दुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् ननु तत्र निरस्तावमस्य नंतरं पदांतरैः साधनाकांक्षायां पूर्व
तइति चेत् तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं किं न वार्यतां किंच तदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेपि धातुमात्रस्य द्वित्वं दुर्वारमित्यास्तां तावत् नन्वेवं पर्यधिकार्ण्या क
र्थसगतिकस्य द्विर्वचनं न स्यादिति चेत् न कार्तिकेकार वचनादेव तत्सिद्धत्वात् [illegible] गर्भतः यत्तु वदंति प्रपचति प्रपचतीत्यादौ धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवा
ची अडादिव्यवस्थार्थं परं धातूपसर्गयोः पृथक्कल्पनं ततश्च क्रियाधर्मो नित्यतास्समुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचनमित्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कल्पितेन वृत्ति
यस्त्वे न यथाऽडागमः षाष्ठद्वित्वं च व्यवतिष्ठते एवमाष्टमिकद्वित्वस्यापि प्रवृत्तिं को वारयेत् क्रियाधर्मो नित्यत्वमित्यपि व्यर्थ उपन्यासः लकारार्थयोः कर्तृ
कर्मणोरपि क्रियानिरूप्यतया विशिष्टादेव लकारापत्तेः तस्य धातुत्वं नास्तीति चेत् तर्हि न स्युस्तिबादयः तद्धि धीनां निरुपसर्गे चरितार्थत्वात् इदं त्वत्र धेयं सग
तिकस्य द्वित्वे एकस्य घंनाम्न्येवस्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशोपि तस्य दोर्लभ्यात् द्विः प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन्न
[illegible]पि न क्षतिः वस्तुतस्त्विह द्विः प्रयोगपक्षो दुर्बलः पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति समुदायात् ष्यञ् ठञोरनुत्पत्तिप्रसंगात् तत्र हि अंतरंगत्वाद् आभ्यां तु पोलुकि द्वि
त्वं प्रवर्तते किंच तत्रैकपद्याभावे पुनः पुनर्जायमाना पुराणीत्यादावग्रहोपि न सिध्येदित्यन्यत्र विस्तरः आभीक्ष्ण्यमिति तद्धि क्रियाविशेषणं तेन द्योत
नार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव न्याय्यं क्रियाप्राधान्यं चाख्याते तिङ्कृत्सु विशेषे च अव्ययकृतो भावे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः वीप्सायां कृते व्याप्तुमिच्छा वी
प्सा व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् सा च प्रयोक्तृधर्मः आबाधवत् गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुंक्ते इति प्र प्रतीयते तथा हि संस्थ
लस्थं चतीत्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव सा च कार्त्स्न्यं तच्च आधिकारिकं सर्वे ब्राह्मणाः आमंत्रिता इत्या
दौ यथा नहि साक्षात् सर्वादिप्रयोगेपि असंकुचद्वृत्तिता नियंतुं शक्या उपपदा[illegible]इमहिम्ना संकोचस्यावश्यकत्वात् यत्र तु संकोचकं नास्ति तत्रासंकोच इष्ट एव

जातोऽज तो निधनमुपेतीतिवत् नचैवं वृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसंगः बहूनां भानेऽपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात्प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र तत्र भाहते अतएव
प्रत्येकं विधेयमेवं बोधो लभ्यते तथा हि ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते एकशेषे तु नैवं ब्राह्म [illegible] लभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं दे
यमित्यर्थस्यालाभात् अतएवैकशेषे एकवचनेन यदा तु परिगृहीतद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमिति भवत्येव एवं त्रिभ्यस्त्रिभ्य इ
त्याद्यप्यूह्यं तदयं निर्गलितोऽर्थः द्विर्वचनैकशेषयोरनेकप्रतीतिर्नियता किंतु आद्ये एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं वाव्यवस्थितमेव प्रतीयते पदार्थकाले [illegible] द्वितीये तु
द्वित्वबहुत्वे एव प्रतीयेते कालस्तु नेति स्यादेतत् परिगृहीतैकत्वानामपि बहुत्वमभिधातुं द्विर्वचनादुत्तरकाले बहुवचनोत्पत्तिरस्तु तथा हि एकशेषे यथा
[illegible] अर्थः शिष्टेन गम्यते तद्वदत्र द्विशेषेऽपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीः पत्तु वदंति अप्रातिपदिकत्वान्न भविष्यतीति तदव्यापकं सरित्सरितो [illegible] त्याद्युक्त
[illegible] नित्यादिति चेत् अत्रोच्यते अंतरंगैकत्वसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तोऽर्थः संख्यांतरनिराकांक्ष एव नहि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोध आपाद
यितुं शक्यते अन्यथा सत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः अयोग्यं तदिति चेत् समं प्रकृतेऽपि अत्र च लिंगमेकैकस्य प्राचामिति निर्देश इति दिक् परिवर्जने अत्र वार्त्तिकं परेः समा
सेन प्रपरि त्रिगर्तं वृष्टो देवः वेति चक्तव्यं तथा च कारके षूदाहृतं अपहरः परिहरः संसार इति उपर्यध्यधसः सामीप्ये कथं तर्हि उपरि शिरसो घटं धारयतीति अत्राहुः
औत्तराधर्यमात्रमिह विवक्षितं न तु सामीप्यं अतो वस्तुतस्तत्सत्त्वेऽपि न द्वित्वविवक्षा द्विशब्द व्युत्पत्तेः प्रधानकारणं अत्र च उपक्रोपक्रमं तदाद्यावृत्त्या [illegible]
ति सन्नेतत्प्रयोगो ज्ञापक इति वाक्यादेः सुंदर सुंदर इत्यादि स्वरितमाम्रेडिते सूयासमहितं कोपकुत्सनेषु आम्रेडितं भर्त्सने इति सूत्राभ्यां यथा यथं [illegible] स्तुतौ वैक [illegible]
कत्वान्नेह कृतः उक्तं हि माकु सर्वः स्तुतौ वै [illegible] इति एकं बहुव्रीहिवत् द्वे इत्यनुवर्त्तते तत चानुवाद्यसमर्पकं तदाह द्विरुक्त इति तेनेति पघ्य [illegible] द्वाविंशति [illegible]
प्यन विहितो तथापि तत्र दृष्टा विद्यते तावतैवातिदिश्यत इति भावः समुदायात्तु विभक्तिश्चैकवचनमेव यथा चैतत्तथा प्रागेवोक्तं पूर्वभाग इति नतु उत्तरभागेऽपि तथा
हि द्वेधात्र पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रेयेति ज्ञापकादित्युक्तं द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परत्वेन विधीयते न
चोत्तरभागस्य तदस्तीति भावः एतेन हस्त्रे द्वे इत्यस्यानन्तरं त्वो एकस्यत्र पुंवद्भावापादनं हरदत्तादिभिः कृतं प्रत्युक्तं एकैका [illegible] त्र पूर्वभागे टापो निवृत्तिरिति स्वग्रंथ

त्यतोऽग्निधीयमाने द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति किंच पदस्योच्यमाने द्विर्वचने त्रिरं गन्तरंग धातोर्यङ्-नेवाध्यते अनृश्याहि भृशाभीक्ष्ण्यावकाशोपद्रपौनःपुन्ये परेण द्वि
र्वचनेन बाध्येत यत्तु वदंति परिगृहीतसाधनाक्रियाव्यवहारोपयोगिनी तदभिधानांच धातुमात्रस्य द्वित्वेनेति तद्विसं उक्तरीत्यानामाकारकविशिष्टक्रियासमर्प
कस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः किंच भावार्थकलकारांतानां अव्ययकृतां च त्वदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् ननु तत्र नित्यतावमत्यनंतरं पदांतरैः साधनाकांक्षा यद्यपि पूर्व
तइति चेत् तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यतां किंच तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेपि धातुमात्रस्य द्वित्वं दुर्वारमित्यास्तां तावत् नन्वेवं पदाधिकोपस्थापक
र्भसगतिकस्य द्विर्वचनं न स्यादिति चेत् न कार्त्तिककारवचनादेव तत्सिद्धत्वात् [illegible]गर्भतः यत्तु वदति प्रपचति प्रपचतीत्यादौ धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवा
ची अडादिव्यवस्थार्थं परं धातूपसर्गयोः पृथक्कल्पनं ततश्च क्रियाधर्मो नित्यता समुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचनमित्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कल्पितेनैवं ष्ठ
य स्त्वेन यथाडागमः षाष्ठद्वित्वं च व्यवतिष्ठते एवमाष्टमिकद्वित्वस्यापि प्रवृत्तिं को वारयेत् क्रियाधर्मो नित्यत्वमित्यपि व्यर्थ उपन्यासः लकारार्थयोः कर्तृ
कर्मणोरपि क्रियानिरूप्यतयाविशिष्टादेव लकारापत्तेः तस्य धातुत्वं नास्तीति चेत् तर्हि न स्युरेवलादयः तद्धि धीनां निरुपसर्गे चरितार्थत्वात् इदं त्ववधेयं सग
तिकस्य द्वित्वे एकस्य घं नास्त्यवस्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशोपि तस्य दोर्लभ्यां तद्धि प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन्न
[illegible]प्यनक्षतिः वस्तुतस्त्विह द्विःप्रयोगपक्षो दुर्बलः पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति समुदायात् ष्यञ्ठञोरनुत्पत्तिप्रसंगात् तत्र हि अंतरंगत्वाद[illegible]सुपो लुकि द्वि
त्वं प्रवर्त्तते किंच तत्रैकपदाभावे पुनःपुनर्जायमाना पुराणीत्यादावद्यग्रहोपि न सिध्येदित्यन्यत्र विस्तरः आभीक्ष्ण्यमिति तद्धि क्रियाविशेषणं तेन [illegible]द्योत
नार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव न्याय्यं क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेः त्तिकृद्विशेषे च अव्ययकृतो भावे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः वीप्सायामिति व्याप्तुमिष्टं वी ।
प्सा व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् सा च प्रयोक्तृधर्मः आवाधव ततगत गत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पिडितो वाक्यं प्रयुंक्ते इति पीडा प्रतीयते तथा [illegible]
स्नातुं चतीत्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव सा च कात्स्न्यं तच्च आधिकारिकं सर्वे ब्राह्मणाः आमंत्रिता इत्या
दौ यथा । नहि साक्षात् सर्वादिप्रयोगेपि असंकुचद्वृत्तिता नियंतुं शक्या उपपदा[illegible]महिम्ना संकोचस्यावश्यकत्वात् यत्र तु संकोचकं नास्ति तत्रासंकोच इष्ट एव

जातोज तोनिधनमुपेतीतिवत् नचैवं वृक्षामित्यादौ बहुवचनप्रसंगः बहूनाभा॰ऽप॰ बहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात् प्रत्येकानिष्टमेकत्वमेवाहतत्रातत्र साहित्य आरोप्य
प्रत्येकं विधेयसंबंधो लभ्यते तथाहि ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते एकशेषे तु नैवं ब्राह्म लेभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं दे
यमिति सर्वथा लाभात् अत एवैकशेषे एकवचनं न यदा तु परिगृहीतद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमिति भवत्येव एवं त्रिभ्यस्त्रिभ्य इ
त्याद्यप्यूह्यं तदयं निर्गलितोऽर्थः द्विर्वचनैकशेषयोरनेकप्रतीतिर्नियता किंतु आद्ये एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं वाव्यवस्थितमेव प्रतीयते पदार्थकाले द्वितीये तु
द्वित्वबहुत्वे एव प्रतीयेते कात्स्न्यं तु नेति स्यादेतत् परिगृहीतैकत्वानामपि बहुत्वमभिधातुं द्विर्वचनादुत्तरकालं बहुवचनोत्पत्तिरस्तु तथा हि एकशेषे यथा
शेषः समर्थः शिष्टेन गम्यते तद्वदत्र द्विःशेषेपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीः यत्तु वदंति अप्रातिपदिकत्वान्न भविष्यतीति तदव्यापकं सरित्सरिद्घोषा॰॰षि सा॰ उक्तदो
षानतिलाघादिति चेन्न अत्रोच्यते अंतरंगैकत्वसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तोऽर्थः संख्यांतरं निराकांक्ष एव न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तत्र शाब्दबोधः आपाद
यितुं शक्यते असत्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः अयोग्यं तदिति चेत् समं प्रकृतेपि अत्र च लिंगम् एकैकस्य प्राचामिति निर्देश इति दिक् परिवर्जने अत्रवार्त्तिकं परेः समा
सेन ह परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः वेति च वक्तव्यं तथा च कारकेषूदाहृतं अपहरः परिहरः संसार इति उपर्यध्यधसः सामीप्ये कथं तर्हि उपरि शिरसो घटं धारयतीति अत्राहुः
औत्तराधर्यमात्रमिह विवक्षितं न तु सामीप्यं अतो वस्तुतस्तत्त्वेपि न द्वित्वं विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं अत्र च उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामि
ति सन्नंतप्रयोगो ज्ञापक इति वाक्यादेः सुंदर सुंदर इत्यादि स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु आम्रेडितं भर्त्सने इति सूत्राभ्यां पर्यायपर्यायेण प्राप्तः प्लुतो विकल्पि
कत्वान्नेह कृतः उक्तं हि माकुसर्वः प्लुतो वैकल्पिक इति एकं बहुव्रीहिवत् ८।१।९ इत्यनुवर्त्तते तच्चानुवाद्यसमर्पकं तदाह द्विरुक्त इति तेनेति पदद्वयस्यैव बहुव्रीहिवद्विशि
ष्यन विहितो तथापि तत्र दृष्टा विशेषता वत्ते वा इति दिश्यते इति भावः समुदायात्तु विजितश्चैकवचनमेव यथा चैतत्तथा प्रागेवोक्तं पूर्वभागे इति ननूत्तरभागेपि तथा
हि है धात्र पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव मस्त्वेयेति ज्ञापकादित्युक्तं द्वितीयस्तु समानाधिकरणपरत्वे विधीयते न
चोत्तरभागस्य तदस्तीति भावः एतेनेह सूत्रे ८।१।१० इत्यस्यानन्तरं एकैकस्यत्र पुंवद्भावः पादेन हरदत्तादिभिः कृतं प्रत्युक्तं एकैकस्येत्यत्र पूर्वभागे टापो निवृत्तिरिति स्वग्रंथ

म·सु·
११२

पि ओ धौ शि कं इत्यस्यानुवृत्तिसुस्पष्टार्था उत्तरार्थाच्चेन्नस्यदेतत् अबाधेन्व इहेति बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्त्तते तेन चेदमुत्तरपदेनेति वा
च्य अतिदेशबलेन च उत्तरपदत्वस्यापि लाभात् स्यादेतत् ननेत्यत्र नलोपो नञ इत्यपि तर्हि स्यादिति चेत् मैवं तत्र हि उत्तरपदाधिकारविशेषेपि नञः साक्षाच्छिष्टे
न कार्यित्वं न तु निमित्तभावो बाध्यते तथा च मद्रह्रदो भद्रह्रद इत्यत्र अचो रहाभ्यामिति रेफस्य द्वित्वप्रसंगे आकारे उक्तेन मोरहो कार्यिणो किंतु निमित्तमेतौ द्वित्वे चन
स्यति नन्वेवं धूर्धूः पंथाः पंथा इत्यादौ समासांताः स्यादिति चेन्न समासाच्च तद्विषयादित्यत्र समासादित्यनुवर्त्तमाने समासांता इति पुनः समासग्रहणं हि समासा
धिकारविहितो यः समासः तत्परिग्रहार्थं तेनातिदेशिके समासांतानामप्रवृत्तिरिति दिक् प्रकारे गुणवचनस्य यद्यपि भेदो प्रकार इत्युच्यते बहुभिः प्रकारै
र्भुक्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात् तथापीह विवक्षितमर्थमाह सादृश्य इति अत्र च व्याख्यानं शरणं अस्ति च सादृश्ये प्रकारशब्दः ब्राह्मणप्रकारो माणवकः ब्रा
ह्मणसदृश इत्यवगमात् पुंवद्भाव इति पुंवत्कर्मधारयेत्यादिसूत्रात् तच्च कोपधादिष्वपि प्रवर्त्तते तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्नव्य
र्थेति वो ध्यं पटुपटुरिति इह द्वित्वेन जातीयरो बाधो नेष्यते इति वामनः अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादाव गुणवचने गुणवचनेपि भेदरूपेर्थे सावकाशो ज्जा
तीयर् गुणवे न्यस्मिन् सादृश्ये परेण द्वित्वेन बाध्येत इति भावः जयादित्यस्तु जातीयर् विधौ विशेषणं एव प्रकारशब्दार्थ इत्याह गुणवचनस्येति किं सिंहो माणा
वकः अग्निर्माणवकः यद्यपीह अग्निसिंहशब्दाभ्यां जघन्यवृत्त्या गुणो गम्यते तथापि गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपरत्वमेव द्वित्वं न स्या
न्न्यथा मित्याकरः नवं नवं प्रीतिरहो करोती त्यत्र वीप्सायां द्वित्वं अनेन तु द्वित्वे सुब्लुक् स्यात् यथा नवनवा वनवायुभिरादद इति पुंवद्भावः कथं भीतभीत इव शीतम
यूख इति भारविः इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् सत्यं भीतिभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयं तेनातिभीत इति फलितं यत्तु आधिक्ये द्वे इति वा
र्त्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं तदतिरभसोक्तिमात्रं अथ कथं खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गंतासि पत्रक्षीणः क्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां
चोपभुज्येति मेघदूतः एकस्यापि खेदावस्थासुक्षयावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्या अथ कथं मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघदूतः मंद
मंदेमप्तेतः प्रययौ स्वं इतिवत् लुक् प्राप्ते वीप्सार्थस्य चासंभवादिति चेत् सत्यं स्वतो मंदगामिनं त्वां पवनो मंदं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयं सिद्धस्य गतेश्चिंतनीयत्वात्

राम·
११२

आनुपूर्व्यं इति वीप्साभावादारंभः न्यायसिद्ध इति यावद्भिः शब्दैः संबोध्यार्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः कर्मव्यतिहार इति क्रियाविनिमय इत्यर्थः
इड्‌ इति नित्यमेवेदं द्वित्वं बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव सुपः सुर्वक्तव्य इति अत्र केचित् द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानं अत एवोत्तरखंडेपि द्वितीय इयस्य
इत्युक्तं न तु प्रथमा तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनांतरं एतच्च दुर्गपरिशिष्टकंठाभरणादिष्वर्वाचीनग्रंथेषु स्पष्टं तदेतदुक्तं प्राचा द्वितीयैकव... तेन त...
नि एतच्च सर्वमपाणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वात् तदेतद्ध्वनयन्नवचनांतरमुदाहरति अन्योन्याविस्यादि माघ इति स च भाष्यानुगुणः ... ति भावः त।
नि एतच्च सर्वमपाणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वात् तदेतत् ध्वनयन् वचनांतरमुदाहरति अन्योन्याविस्यादि माघ इति स च भाष्यानुगुण इति भावः त।
ष्ठ ...र्वाचीनमतं कवयोपि नानुरुध्यंते इत्युक्तं तथा च भारविः क्षितिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति प्रायुंक्त अत्र हि अदृष्टः परस्
...तयैरिति विग्रहेन्यथमांतता स्पष्टैवेति दिक् तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रंथं परिष्कुर्वन्नाह अत्र केचिदिति वस्तुस्थितिमाह अन्ये त्विति अतिप्रसंगा
ति तथा च एकशेषप्रतिबंधात् द्विर्वचनस्यापि ... तिमाश्रित्य तद्बलेन पुंवद्भावोन शंक्यः लक्ष्यविरोधात् कारकं चेद्विजानीयात् यां यां मन्येत सा भवेदित्य
कथितसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चेति भावः यत्तु प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणेन उक्तं अन्योन्यमित्यादावन्यामन्यामिति द्विर्वचने कृते सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इ
ति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पुंवद्भावः स्यादिति तत्सर्वं भ्रमात् एतच्च मूल एव ध्वनितं यदपि तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणा आहुः तृतीयादि
षु पुंवद्भावो विशेषः तेन टापन्न अत्र तृतीयादिष्विति अविवक्षितं द्वितीयायामपि अन्यत्वस्येष्टत्वादिति तच्चिंत्यम् पुंवत्त्वविशेष इति विशेषाभिधानमविव
क्षितमिति वचस्वोक्तेः परस्परव्याघातात् मूलकृता पुंवद्भावस्यास्पष्टत्वात् तदुक्तं यस्मा जस्येनैव व्याख्यातत्वाच्चेति दिक् यथायथमिति न ... लौकिकवि
ग्रहः जातस्य स्य तत्त्वंत त्वात् सिद्धांतकौमुदीव्याख्यासेयं प्रौढमनोरमा समाप्ता तत्र पूर्वार्द्धे तेन तुष्यतु शंकरः ॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सि
द्धांतकौमुदीव्याख्यायां प्रौढमनोरमासमाख्यायां सुबंतं समाप्तं ॥ संवत् १९२० मी० श्रावणशुक्लतृतीयायाम् ३ ॥

॥इतिमनोरमांसुवंतसमाप्तं॥